

VII. INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH CONFERENCE

CONFERENCE BOOK

EDITOR ASSOC. PROF. SUKRAN KARACA

**VII. INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH
CONFERENCE**

JUNE 29-30, 2024

ISTANBUL TURKIYE

EDITOR ASSOC. PROF. SUKRAN KARACA

COPYRIGHT©2024

**BY ASES CONGRESS ORGANIZATION PUBLISHING COMPANY LIMITED ALL
RIGHTS RESERVED. NO PART OF THIS PUBLICATION MAY BE
REPRODUCED, DISTRIBUTED OR TRANSMITTED IN ANY FORM OR BY ANY
MEANS, INCLUDING PHOTOCOPYING, RECORDING OR OTHER
ELECTRONIC OR MECHANICAL METHODS, WITHOUT THE PRIOR WRITTEN
PERMISSION OF THE PUBLISHER, EXCEPT IN THE CASE OF BRIEF QUOTATI
ONS EMBODIED IN CRITICAL REVIEWS AND CERTAIN OTHER
NONCOMMERCIAL USES PERMITTED BY**

COPYRIGHT LAW.

**ASES CONGRESS ORGANIZATION PUBLISHING® IT IS
RESPONSIBILITY OF THE AUTHOR TO ABIDE BY THE PUBLISHING ETHICS
RULES.**

ASES PUBLICATIONS-2024©

ISBN: 978-625-94809-3-0

CONFERENCE ID

CONFERENCE TITLE

VII. INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH CONFERENCE

DATE AND PLACE

JUNE 29-30, 2024

ISTANBUL TURKIYE

ORGANIZATION

ASES

(ACADEMY OF SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL STUDIES)

LANGUAGES

TURKISH, ENGLISH, RUSSIAN

ORGANIZING COMMITTEE MEMBERS

CHAIRMAN OF THE ORGANIZING BOARD

Prof. Dr. MORAKENG EDWARD KENNETH LEBAKA

UNIVERSITY OF ZULULAND (SOUTH AFRICA)

ORGANIZING BOARD

Assoc. Prof. ASLI SAYLAN KIRMIZIGUL

ERCIYES UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. AYSEGUL TURK

ANKARA HACI BAYRAM VELI UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. DAVUT SARITAS

NEVSEHIR HACI BEKTAS VELI UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. PINAR ACAR BOZKURT

ANKARA UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. SUKRAN KARACA

SIVAS CUMHURİYET UNIVERSITY (TURKIYE)

Dr. ASSIA ALLAoui

UNIVERSITY OF CONSTANTINE (ALGERIA)

Dr. MARIUS LOLEA

UNIVERSITY OF ORADEA (ROMANIA)

Dr. KR PADMA

SRIPADMAVATIMAHILAVISVIDYALAYAM (WOMEN'S) UNIVERSITY (INDIA)

Dr. ROZINA KHATTAK

SHAHEED BENAZIR BHUTTO WOMEN UNIVERSITY (PAKISTAN)

Dr. VARVARA GETMANTSEVA

THE KOSYGIN STATE UNIVERSITY OF RUSSIA (RUSSIA)

COORDINATOR

Assist. Prof. TUBA DEMIREL

CHAIRMAN OF THE SCIENCE COMMITTEE

Assoc. Prof. FATMA BIRGILI

MUGLA SITKI KOÇMAN UNIVERSITY (TURKIYE)

SCIENCE BOARD

Prof. Dr. ALEXANDER MAKARENKO

NATIONAL TECHNICAL UNIVERSITY OF UKRAINE (UKRAINE)

Prof. Dr. ALI OSMAN ALAKUS

DICLE UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. ARZU KARACA

MUNZUR UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. BANU YAZGAN INANC

TOROS UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. BEJTULLA DEMIRI

INTERNATIONAL BALKAN UNIVERSITY (MAKEDONIA)

Prof. Dr. BERRABAH HAMZA MADJID

UNIVERSITY OF RELIZANE (ALGERIA)

Prof. Dr. CHEE-MING CHAN

UNIVERSITI TUN HUSSEIN ONN (MALAYSIA)

Prof. Dr. EMRULLAH FATIS

AHI EVRAN UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. FERHAN SOYUER

CAPPADOCIA UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. HATICE FERIHA AKPINARLI

ANKARA HACI BAYRAM VELI UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. IOSEFINA BLAZSANI BATTO

AZERBAIJAN UNIVERSITY OF LANGUAGES (AZERBAIJAN)

Prof. Dr. MANOLE COJOCARU

TITU MAIORESCU UNIVERSITY (ROMANIA)

Prof. Dr. MEHMET KAYGUSUZOGLU

HASAN KALYONCU UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. MIKAIL MAHARRAMOV

LANKARAN STATE UNIVERSITY (AZERBAIJAN)

Prof. Dr. MEHMET SERKAN UMUZDAS

TOKAT GAZIOSMANPASA UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. MINE KAYA KEHA

ATATURK UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. Lect. MOHAMED MILOUDI

RELIZANE UNIVERSITY (ALGERIA)

Prof. Dr. MUKADDER BOYDAK OZAN

FIRAT UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. L.R.K. KRISHNAN

VIT UNIVERSITY (INDIA)

Prof. Dr. NEZIHE BULUT UGURLU

MUGLA SITKI KOÇMAN UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. NURETTIN KONAR

BANDIRMA ONYEDI EYLUL UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. OKTAY BEKTAŞ

ERCIYES UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. RAUL DUARTE SALGUIRAL GOMES CAMPILHO

ISEP UNIVERSITY (PORTUGAL)

Prof. Dr. SABRI KARADOĞAN

DICLE UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. SADETTİN ÖZCELİK

DICLE UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. SİBEL KAHRAMAN

İNÖNÜ UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. SNEZANA BILIC

INTERNATIONAL BALKAN UNIVERSITY (MAKEDONIA)

Prof. Dr. SENGÜL KOCAMAN

DICLE UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. QASIM HACIYEV

AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES (AZERBAIJAN)

Prof. Dr. VALENTIN STOYANOV

TRAKIA UNIVERSITY (BULGARIA)

Prof. Dr. VELI SAHMUROV

ANTALYA SCIENCE UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. VIOLETA MADZOVA

INTERNATIONAL BALKAN UNIVERSITY (MAKEDONIA)

Assoc. Prof. ALI KIS

INONU UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. ASLI SAYLAN KRIMIZIGUL

ERCIYES UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. AYSE SEZER

BILECIK SEYH EDEBALI UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. BURCU UZUM

KOCAELI UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. CHINGIZ MAMEDOV

BAKU STATE UNIVERSITY (AZERBAIJAN)

Assoc. Prof. DERYA UZUN AYDIN

BATMAN UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. DIVYA VINAYACHANDRAN

SRM INSTITUTE OF SCIENCE AND TECHNOLOGY (INDIA)

Assoc. Prof. EL HOUARI NESRINE

TLEMEN UNIVERSITY (ALGERIA)

Assoc. Prof. ELZBIETA PATKOWSKA

UNIVERSITY OF LIFE SCIENCES IN LUBLIN (POLAND)

Assoc. Prof. GORKEMLI KAZAR

MUNZUR UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. HANIFE GULHAN KARSAK

KIRKLARELI UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. HASAN HUSEYIN KILINC

NEVSEHIR HACI BEKTAS VELI UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. HATICE BURCIN SOLT

ZONGULDAK BULENT ECEVIT UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. HATICE OZDEMIR

ATATURK UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. IPEK FATMA CEVIK

USKUDAR UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. ISMAIL SAN

INONU UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. KAMIL EMRE GERCEKASLAN

NEVSEHIR HACI BEKTAS VELI UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. MEHMET BULUT

HAKKARI UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. MEHMET OZCAN

NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. MERDACI SLIMANE

DJILLALI LIABES UNIVERSITY OF SIDI BEL ABBES (ALGERIA)

Assoc. Prof. MURAT EYVAZ

GEBZE TECHNICAL UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. ÖZGÜR ALTINDAG

DICLE UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. OZLEM ARDA

ISTANBUL UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. SELMAN ABLAK

CUMHURİYET UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. SELVAKUMAR PALANIAPPAN

SIVET COLLEGE (INDIA)

Assoc. Prof. SERKAN SENOCAK

ATATURK UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. SERCAN YAVAN

AYDIN ADNAN MENDERES UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. YETER TABUR

YAKIN DOGU UNIVERSITY (KKTC)

Assist. Prof. ALDEMIR MALVERIA DE OLIVERIA

UNIVERSITY CENTER FOR HIGHER EDUCATION OF AMAZONAS (BRAZIL)

Assist. Prof. AYHAN ATIGAN

KARABUK UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. AYSUN BEYDOLA

NEAR EAST UNIVERSITY (TRNC)

Assist. Prof. BUSRA YARANOGLU

BALIKESIR UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. CANAN AKSOY

BLACK SEA TECHNICAL UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. FAHRUNNISA KAZAN

DICLE UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. FATMA ALASLAN

NEAR EAST UNIVERSITY (TRNC)

Assist Prof. GAMZE AKKAYA

INONU UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. GULSAH GURKAN

TURGUT ÖZAL UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. MAHBUBOR RAHMAN

BANGLADESH UNIVERSITY OF TEXTILES (BANGLADESH)

Assist. Prof. MELIHA UZUN

SIRNAK UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. OKTAY KIZKAPAN

NEVSEHIR HACI BEKTAS VELI UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. PELIN ERTEKIN

INONU UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. PINAR GUMUS

KILIS 7 ARALIK UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. RAJA MOHAMMAD LATIF

PRINCE MOHAMMAD BIN FAHD UNIVERSITY (SAUDI ARABIA)

Assist. Prof. ROZINA KHATTAK

SHAHEED BENAZIR BHUTTO WOMEN UNIVERSITY (PAKISTAN)

Assist. Prof. SABIHA GOKCEN ZEYBEK

NEAR EAST UNIVERSITY (CYPRUS)

Assist. Prof. SARBU OXANA

NICOLAE TESTEMITANU STATE UNIVERSITY (MOLDOVA)

Assist. Prof. SERHAT ERDEM

ATATURK UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist . Prof. SHARBIR WANI

SHERE KASHMIR UNIVERSITY (INDIA)

Assist. Prof. TUGBA KILIC

KILIS 7 ARALIK ÜNİVERSITY (TURKIYE)

Dr. AHMET GALIP YUCEL

NEVSEHIR HACI BEKTAS VELI UNIVERSITY (TURKIYE)

Dr. CAN YOLAGIDEN

YOZGAT (TURKIYE)

Dr. DILEK YILDIRIM GURKAN

YOZGAT BOZOK UNIVERSITY (TURKIYE)

Dr. LE KHANH GIANG

UNIVERSITY OF TRANSPORT AND COMMUNICATION (VIETNAM)

Dr. MEHMET ARSLAN

MALATYA (TURKIYE)

Dr. MURAT CANPOLAT

INONU UNIVERSITY (TURKIYE)

Dr. NURI ERDEMİR

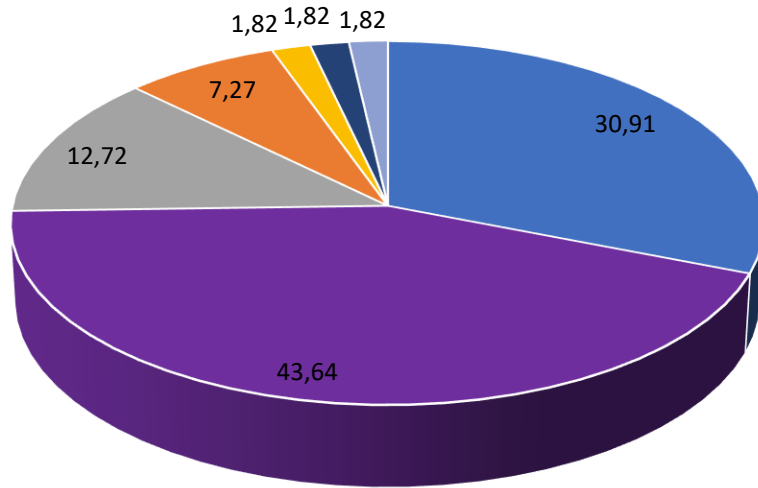
INONU UNIVERSITY (TURKIYE)

CONFERENCE STATISTICS

Distribution of the papers presented orally at the conference by countries

Country	Number of Papers	Percentage (%)
TURKIYE	17	30,91 %
AZERBAIJAN	24	43,64%
ALGERIA	7	12,72%
PAKISTAN	4	7,27%
MOROCCO	1	1,82%
INDIA	1	1,82%
ROMANIA	1	1,82%
TOTAL	55	100%

VII. International Scientific Research Conference
June 29-30, 2024, Istanbul, Türkiye
CONFERENCE STATISTICS

■ TURKIYE ■ AZERBAIJAN ■ ALGERIA ■ PAKISTAN ■ MOROCCO ■ INDIA ■ ROMANIA

ASES
ACADEMY OF SCIENCE AND
EDUCATIONAL STUDIES

VII. INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH CONFERENCE
JUNE 29-30, 2024, ISTANBUL, TURKIYE
CONFERENCE PROGRAM

VII. INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH CONFERENCE

**JUNE 29-30, 2024,
ISTANBUL, TURKIYE**

CONFERENCE PROGRAM

30.06.2024

SUNDAY / 10:00-12:30

SESSION: 1 HALL: 1 / MODERATOR

Assoc. Prof. Zeynep KANTARCI BİNGÖL

AUTHORS	UNIVERSITY/INSTITUTION	TOPIC TITLE
Zeycan Ülkü ÖZKAN Assoc. Prof. Fulya ÖNER ARMAĞAN	Erciyes Üniversitesi	INVESTIGATION OF NATIONAL STUDIES ON OUTSIDE LEARNING ENVIRONMENTS IN SCIENCE EDUCATION
Yurdagül ÖNDER ÖZ Ali Yağız ÖZ Beren KILIÇKAYA Cem KANTEMİR Ahmet ÖZ	MEB	2F ÖĞRENCİLER İÇİN TÜRK-İSLAM BİLGİNLERİ ZİHİN HARİTASI KÜTÜPHANESİ
Muhammed Efruz BAYIR Ali Yağız ÖZ Hamza İPEK Assoc. Prof. Ümmüye Nur TÜZÜN	MEB	PRODUCING NATURAL PAINTING: IN VITRO TESTS AND THE USAGE FOR VISUALLY DISABLED CHILDREN
Yurdagül ÖNDER ÖZ Ali Yağız ÖZ Derin UYSAL Çağla TAVLUOĞLU Ahmet ÖZ Elif Asya ZAYİF	MEB	BOZKIRIN TEZENESİ NEŞET ERTAŞ'I TANIYORUZ
Assoc. Prof. Ümmüye Nur TÜZÜN Assoc. Prof. Mustafa TÜYSÜZ	MEB Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi	ARGUMENTATION BASED PHARMACEUTICAL CHEMISTRY EDUCATION
Assoc. Prof. Zeynep KANTARCI BİNGÖL	Muş Alparslan Üniversitesi	THERE IS NO LAZY CHILD

30.06.2024

SUNDAY / 10:00-12:30

SESSION: 1 HALL: 2 / MODERATOR

Lect. Esra ÖZKAN ÖNEM

AUTHORS	UNIVERSITY/INSTITUTION	TOPIC TITLE
Assoc. Prof. Halime KARACA	İnönü Üniversitesi	ACCOUNTING OF SUKUK TRANSACTIONS, AN INTEREST- FREE FINANCIAL TOOL
Alper YILMAZ	Kütahya Adliyesi	MINIMUM REQUIREMENTS FOR IDENTIFICATION OF CERTIFICATION IN THE INDICTMENT
Assoc. Prof. Halime KARACA	İnönü Üniversitesi	ACCOUNTING FOR MURABAHA TRANSACTIONS UNDER DIFFERENT REGULATIONS
Assoc. Prof. Şükran KARACA Lect. Esra ÖZKAN ÖNEM	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi	TITLE INVESTIGATION OF THE RELATIONSHIP BETWEEN KARMIC BELIEF AND ALTRUISM AND SUSTAINABLE TOURISM
Lect. Esra ÖZKAN ÖNEM Assoc. Prof. Şükran KARACA	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi	EFFECTS OF FUNCTIONAL FOODS ON MENTAL HEALTH: A REVIEW FROM A GASTRONOMY PERSPECTIVE
Lect. Dr. İfakat ATAK	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi	İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİMİNİN YENİ GÖZDEŞİ ÇALIŞAN DENEYİMİ KAVRAMI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA
Melike AKCA Assist. Prof. Meral İŞLER	Selçuk Üniversitesi	EVALUATION OF THE CRITERIA EFFECTIVE IN THE PRICING OF DESIGN PRODUCTS IN THE FASHION INDUSTRY USING THE DEMATEL METHOD
Assist. Prof. Muharrem AKSU Tuğçe ERSOY	Süleyman Demirel Üniversitesi	EMOTIONAL INTELLIGENCE IN CAREER MANAGEMENT
Mitat UYSAL S.Aynur UYSAL Rest. Assist. Nurdanur Pehlivan	Doğuş Üniversitesi	USING THE MIGRATING BIRDS OPTIMIZATION ALGORITHM TO TRANSFER THE NANOROBOTS TO THE CANCER CELL

30.06.2024
SUNDAY / 10:00-12:30
SESSION: 1 HALL: 3 / MODERATOR
Dr. ULKER BAHSIYEVA

AUTHORS	UNIVERSITY/INSTITUTION	TOPIC TITLE
Dr. Ulduz QƏHRƏMANOVA	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	THE GREAT LEADER HEYDAR ALIYEV AS THE PATRON OF AZERBAIJANI LITERARY PERSONALITIES
Dr. ULKER BAHSIYEVA	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	THE PLACE OF THE CREATIONS OF N. VAZIROV AND A. BAKIKHANOV IN THE 19TH CENTURY LITERARY ENVIRONMENT
Dr. Ulduz QƏHRƏMANOVA	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	ODE AND POEM AS ONE OF THE GENRES OF CLASSICAL LITERATURE
Dr. ULKER BAHSIYEVA	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	ISSUES OF 19TH CENTURY AZERBAIJANI LITERATURE IN THE CONTEXT OF NATIONAL-SOCIAL LITERARY ENVIRONMENT (BASED ON M.IBRAHIMOV'S LITERARY-THEORETICAL VIEWS)
Assoc. Prof. AYGUN AHMADOVA	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	PEARLS FROM WORLD CHILDREN'S LITERATURE. THE CREATIVITY OF MARK TWAIN
Prof. Dr. ELMAN QULIYEV	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	THE LIFE AND CREATIVITY OF MEVLANA JALALADDIN RUMI
Dr. Həsənova Şahanə Əliyənnağı Qızı	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	HEYDAR ALIYEV'S POLICY: AN EXAMPLE OF TOLERANCE
Assoc. Prof. AYGUN AHMADOVA	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	ARTISTIC CREATIVITY OF ZAHID KHALIL IN CHILDREN'S LITERATURE
ARZU KARIMOVA	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	LANGUAGE POLICY IN KYRGYZSTAN REPUBLIC
Nazilə Qardaşbəyova Adəm Qızı	Naxçıvan Dövlət Universiteti	THE DEVELOPMENT OF THE ART OF ORCHESTRA PERFORMANCE
Assoc. Prof. BABAYEVA MALAHAT RAMIZ GIZI	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	PLURALISM IN THE SYSTEM OF SIGNS
Dr. Elvin ABDURAHMANLI	Azərbaycan Cumhuriyeti Diaspora Bakanlığı, Karabakh is Azerbaijan Milli Platformu	WHAT IS THE CONCEPT OF MILITARY INTELLIGENCE AND HOW THEY ARE EXECUTED

30.06.2024

SUNDAY / 13:30-15:30

SESSION: 2 HALL: 1 / MODERATOR

Prof. Dr. MUHAMMAD FAISAL

AUTHORS	UNIVERSITY/INSTITUTION	TOPIC TITLE
ZOHAIB HASSAN SAIN	Superior University	LEVERAGING CHATGPT FOR EFFICIENT EVALUATION AND FEEDBACK IN THE EDUCATIONAL SETTING
ZOHAIB HASSAN SAIN	Superior University	INCORPORATING HYBRID LEARNING STRATEGIES TO IMPROVE TEACHING METHODS IN HIGHER EDUCATION ENVIRONMENTS
Dr. NASEER AHMAD PALWASHA NASEER	International Islamic University Islamabad Iqbal Open University	EFFECT OF SELF-MANAGEMENT SKILL ON STUDENTS' ACADEMIC ACHIEVEMENT
Irina-Ana DROBOT	Technical University of Civil Engineering Bucharest	FANTASY VS REALITY IN THE FILM DODES'KA-DEN (1970) DIRECTED BY AKIRA KUROSAWA
Assoc. Prof. HUSEYNOVA GULCHOHRA	Institute of Soil Science and Agrochemistry	ECOGEOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF FOREST PLANTS
Dr. Chems Eddine BOUKHEDIMI	University of Tizi Ouzou	ASSESSMENT OF RENEWABLE ENERGY CONSUMPTION: EVIDENCE FROM INDIA
Prof. Dr. MUHAMMAD FAISAL ALQUMA NOOR	Ministry of Human Rights ILMA University	TAX REVENUE SURGES AMID ECONOMIC GROWTH AND INCENTIVE POLICIES IN PAKISTAN OF CURRENT FINANCIAL YEAR BUDGET
Dr. Chems Eddine BOUKHEDIMI	University of Tizi Ouzou	IMPACT OF THE GENDER OF TOURISTS ON THE WILLINGNESS WITH THE INBOUND TOURISM IN ALGERIA

30.06.2024

SUNDAY / 13:30-15:30

SESSION: 2 HALL: 2 / MODERATOR

Assist. Prof. Subhashish DEY

AUTHORS	UNIVERSITY/INSTITUTION	TOPIC TITLE
Dr. CHAIMA MOUFFOUK Dr. SOUMIA MOUFFOUK Said Nezzar HADJER Prof. Dr. HAMADA HABA	Université Batna 2. Université Batna 1.	THE ASSESSMENT OF ANTI-INFLAMMATORY, CYTOTOXIC, ANTIOXIDANT, AND ANTIMICROBIAL ACTIVITIES OF THE SPECIES <i>SILENE VULGARIS L.</i>
Assist. Prof. Subhashish DEY	SR Gudlavalleru Engineering College	SEISMIC ANALYSIS OF MULTI-STORIED BUILDING RESTING ON HILLY REGIONS IN INDIA
Dr. CHAIMA MOUFFOUK Dr. SOUMIA MOUFFOUK Medghoul HADJER Mehdaoui MERYEM Prof. Dr. HAMADA HABA	Université Batna 2. Université Batna 1.	ANTIOXIDANT, ANTI-INFLAMMATORY, HEMOLYTIC AND CYTOTOXIC EFFECTS OF THE MEDICINAL SPECIES <i>ERYNGIUM TRIQUETRUM</i> .
Nailə QARDASBƏYOVA	Naxçıvan Dövlət Universiteti	SCATTERING OF CHARGE CARRIERS IN LIMITED SIZE SYSTEMS
Dr. CHAIMA MOUFFOUK Dr. SOUMIA MOUFFOUK Benahmed Wafa Bada meriem CHAHINEZ Prof. Dr. HAMADA HABA	Université Batna 2. Université Batna 1.	IN VITRO ANTI-INFLAMMATORY, ANTIOXIDANT, AND ANTIMICROBIAL ACTIVITIES OF THE SPECIES <i>ONOPORDUM MACRACANTHUM</i>
Prof. Dr. HASSAN ZARIOUH Mustapha SARIH Mohamed BENDAOU	MOHAMMED FIRST UNIVERSITY (FAS) Moulay Ismail University	RENORMALIZED SOLUTION OF NONLINEAR P(.)-PARABOLIC EQUATIONS WITH DIFFUSE MEASURE DATA
Kenza HAZINE Dr. CHAIMA MOUFFOUK Dr. SOUMIA MOUFFOUK Prof. Dr. HAMADA HABA	Université Batna 1. Université Batna 2.	RADICAL SCAVENGING EFFECTS OF A MEDICINAL PLANT BELONGING TO THE FAMILY FABACEAE
Djoughaina MAKHLOUF Dr. SOUMIA MOUFFOUK Dr. CHAIMA MOUFFOUK Prof. Dr. HAMADA HABA	Université Batna 1. Université Batna 2.	PHYTOCHEMICAL STUDY AND EVALUATION OF THE ANTIOXIDANT ACTIVITY OF <i>MOLTKIA CILIATA</i>

30.06.2024

SUNDAY / 13:30-15:30

SESSION: 2 HALL: 3 / MODERATOR

Prof. Dr. ELMAN QULIYEV

AUTHORS	UNIVERSITY/INSTITUTION	TOPIC TITLE
Prof. Dr. ELMAN QULIYEV	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	WOMEN'S THEME IN THE CREATION OF ISMAYIL GASPIRALI
Dr. ULKER BAHSIYEVA	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	THE ROLE OF THE GREAT THINKER AND DEMOCRAT M.F. AKHUNDOV'S WORK IN THE REALIST LITERATURE OF AZERBAIJAN
Prof. Dr. ELMAN QULIYEV	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	LIFE AND CREATION OF ABDULHAMID ZIYA PASHA
Dr. RAHİME DEVECİ	MEB	KORGAN'DA HALK HEKİMLİĞİ UYGULAMALARI
Həsənova Leyla Ziyafət QIZI	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	ROMANCE IN 20TH CENTURY AZERBAIJANI POETRY
YOLCUBÖYLİ CİNARƏ AYAZ QIZI	Mingəçevir Dövlət Universiteti	NATIONALISM IN THE RESEARCH OF A. AKHUNDOV (CREATION OF S. VURGU AND J. JABBARLI)
Assoc. Prof. Ayna BABAZADƏ	Mingəçevir Dövlət Universiteti	SOURCE AND THE ROLE OF ARTISTIC IMAGINATION IN HISTORICAL NOVELS
Fahriya ISAYEVA	Azərbaycan Diller Universiteti	ART AS A CAUSE OF ALIENATION IN HUMAN AND SOCIAL RELATIONS
Dr. Günel Hümətova (Pəniyeva) SALEH	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	İSİ MƏLİKZADƏNİN TOZDAN BOĞULAN QƏHRƏMANI
AYNUR MURAD GIZI NAMAZOVA	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	COMPOUND NOUNS AND ADJECTIVES IN TURKISH LANGUAGES
Assoc. Prof. BABAYEVA MALAHAT RAMIZ GIZI	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	AMERICAN MYTHOLOGICAL DRAMA

30.06.2024

SUNDAY / 10:00-12:30

POSTER PRESENTATION

AUTHORS	UNIVERSITY/INSTITUTION	TOPIC TITLE
İlkcan İŞLEYİCİ Nihat YAVUZ	Çanakkale Onsekiz Mart University	POTENTIAL OF AQUAFABA POWDER AS A PLANT-BASED FOAMING AGENT FOR CULINARY FOAMS

CONTENTS

AUTHOR(s)	TITLE	PAGE NO
Zeycan Ülkü ÖZKAN Fulya ÖNER ARMAĞAN	INVESTIGATION OF NATIONAL STUDIES ON OUTSIDE LEARNING ENVIRONMENTS IN SCIENCE EDUCATION	1
Yurdagül ÖNDER ÖZ Ali Yağız ÖZ Beren KILIÇKAYA Cem KANTEMİR Ahmet ÖZ	2F ÖĞRENCİLER İÇİN TÜRK-İSLAM BİLGİNLERİ ZİHİN HARİTASI KÜTÜPHANESİ	22
Yurdagül ÖNDER ÖZ Ali Yağız ÖZ Derin UYSAL Çağla TAVLUOĞLU Ahmet ÖZ Elif Asya ZAYİF	BOZKIRIN TEZENESİ NEŞET ERTAŞ'I TANIYORUZ	23
Muhammed Efruz BAYIR Ali Yağız ÖZ Hamza İPEK Ümmüye Nur TÜZÜN	PRODUCING NATURAL PAINTING: IN VITRO TESTS AND THE USAGE FOR VISUALLY DISABLED CHILDREN	24
Ümmüye Nur TÜZÜN Mustafa TÜYSÜZ	ARGUMENTATION BASED PHARMACEUTICAL CHEMISTRY EDUCATION	26
Halime KARACA	ACCOUNTING FOR MURABAHA TRANSACTIONS UNDER DIFFERENT REGULATIONS	28
Halime KARACA	ACCOUNTING OF SUKUK TRANSACTIONS, AN INTEREST-FREE FINANCIAL TOOL	29
Alper YILMAZ	MINIMUM REQUIREMENTS FOR IDENTIFICATION OF CERTIFICATION IN THE INDICTMENT	30
Şükran KARACA Esra ÖZKAN ÖNEM	TITLE INVESTIGATION OF THE RELATIONSHIP BETWEEN KARMIC BELIEF AND ALTRUISM AND SUSTAINABLE TOURISM	33
Esra ÖZKAN ÖNEM Şükran KARACA	EFFECTS OF FUNCTIONAL FOODS ON MENTAL HEALTH: A REVIEW FROM A GASTRONOMY PERSPECTIVE	40
İfakat ATAK	A RESEARCH ON THE CONCEPT OF EMPLOYEE EXPERIENCE, THE NEW FAVORITE OF HUMAN RESOURCES MANAGEMENT	47
Melike AKCA Meral İŞLER	EVALUATION OF THE CRITERIA EFFECTIVE IN THE PRICING OF DESIGN PRODUCTS IN THE FASHION INDUSTRY USING THE DEMATEL METHOD	49
Muharrem AKSU Tuğçe ERSOY	EMOTIONAL INTELLIGENCE IN CAREER MANAGEMENT	65
Mitat UYSAL S.Aynur UYSAL Nurdanur Pehlivan	USING THE MIGRATING BIRDS OPTIMIZATION ALGORITHM TO TRANSFER THE NANOROBOTS TO THE CANCER CELL	67
Ulduz QƏHRƏMANOVA	THE GREAT LEADER HEYDAR ALIYEV AS THE PATRON OF AZERBAIJANI LITERARY PERSONALITIES	76

ULKER BAHSIYEVA	THE ROLE OF THE GREAT THINKER AND DEMOCRAT M.F. AKHUNDOV'S WORK IN THE REALIST LITERATURE OF AZERBAIJAN	80
ULKER BAHSIYEVA	ISSUES OF 19TH CENTURY AZERBAIJANI LITERATURE IN THE CONTEXT OF NATIONAL-SOCIAL LITERARY ENVIRONMENT (BASED ON M.IBRAHIMOV'S LITERARY-THEORETICAL VIEWS)	81
Ulduz QƏHRƏMANOVA	ODE AND POEM AS ONE OF THE GENRES OF CLASSICAL LITERATURE	84
AYGUN AHMADOVA	ARTISTIC CREATIVITY OF ZAHID KHALIL IN CHILDREN'S LITERATURE	88
AYGUN AHMADOVA	PEARLS FROM WORLD CHILDREN'S LITERATURE. THE CREATIVITY OF MARK TWAIN	96
ELMAN QULIYEV	THE LIFE AND CREATIVITY OF MEVLANA JALALADDIN RUMI	103
Həsənova Şahanə Əliyənnağı Qızı	HEYDAR ALIYEV'S POLICY: AN EXAMPLE OF TOLERANCE	113
ARZU KARIMOVA	LANGUAGE POLICY IN KYRGYZSTAN REPUBLIC	123
Nazilə Qardaşbəyova Adəm Qızı	THE DEVELOPMENT OF THE ART OF ORCHESTRA PERFORMANCE	128
BABAYEVA MALAHAT RAMIZ GIZI	PLURALISM IN THE SYSTEM OF SIGNS	133
Elvin ABDURAHMANLI	WHAT IS THE CONCEPT OF MILITARY INTELLIGENCE AND HOW THEY ARE EXECUTED	138
ZOHAIB HASSAN SAIN	INCORPORATING HYBRID LEARNING STRATEGIES TO IMPROVE TEACHING METHODS IN HIGHER EDUCATION ENVIRONMENTS	140
ZOHAIB HASSAN SAIN	LEVERAGING CHATGPT FOR EFFICIENT EVALUATION AND FEEDBACK IN THE EDUCATIONAL SETTING	141
NASEER AHMAD PALWASHA NASEER	EFFECT OF SELF-MANAGEMENT SKILL ON STUDENTS' ACADEMIC ACHIEVEMENT	142
Irina-Ana DROBOT	FANTASY VS REALITY IN THE FILM DODES'KA-DEN (1970) DIRECTED BY AKIRA KUROSAWA	143
HUSEYNOVA GULCHOHRA	ECOGEOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF FOREST PLANTS	151
Chems Eddine BOUKHEDIMI	ASSESSMENT OF RENEWABLE ENERGY CONSUMPTION: EVIDENCE FROM INDIA	152

Chems Eddine BOUKHEDIMI	IMPACT OF THE GENDER OF TOURISTS ON THE WILLINGNESS WITH THE INBOUND TOURISM IN ALGERIA	153
MUHAMMAD FAISAL ALQUMA NOOR	TAX REVENUE SURGES AMID ECONOMIC GROWTH AND INCENTIVE POLICIES IN PAKISTAN OF CURRENT FINANCIAL YEAR BUDGET	154
CHAIMA MOUFFOUK SOUMIA MOUFFOUK Said Nezzar HADJER HAMADA HABA	THE ASSESSMENT OF ANTI-INFLAMMATORY, CYTOTOXIC, ANTIOXIDANT, AND ANTIMICROBIAL ACTIVITIES OF THE SPECIES SILENE VULGARIS L.	155
Subhashish DEY	SEISMIC ANALYSIS OF MULTI-STORIED BUILDING RESTING ON HILLY REGIONS IN INDIA	156
CHAIMA MOUFFOUK SOUMIA MOUFFOUK Medghoul HADJER Mehdaoui MERYEM HAMADA HABA	ANTIOXIDANT, ANTI-INFLAMMATORY, HEMOLYTIC AND CYTOTOXIC EFFECTS OF THE MEDICINAL SPECIES ERYNGIUM TRIQUETRUM	157
Naila QARDASBƏYOVA	SCATTERING OF CHARGE CARRIERS IN LIMITED SIZE SYSTEMS	158
CHAIMA MOUFFOUK SOUMIA MOUFFOUK Benahmed Wafa Bada meriem CHAHINEZ HAMADA HABA	IN VITRO ANTI-INFLAMMATORY, ANTIOXIDANT, AND ANTIMICROBIAL ACTIVITIES OF THE SPECIES ONOPORDUM MACRACANTHUM	163
HASSAN ZARIOUH Mustapha SARIH Mohamed BENDAOU	RENORMALIZED SOLUTION OF NONLINEAR P(.)-PARABOLIC EQUATIONS WITH DIFFUSE MEASURE DATA	164
Kenza HAZINE CHAIMA MOUFFOUK SOUMIA MOUFFOUK HAMADA HABA	RADICAL SCAVENGING EFFECTS OF A MEDICINAL PLANT BELONGING TO THE FAMILY FABACEAE	165
Djohaina MAKHLOUF SOUMIA MOUFFOUK CHAIMA MOUFFOUK HAMADA HABA	PHYTOCHEMICAL STUDY AND EVALUATION OF THE ANTIOXIDANT ACTIVITY OF MOLTOKIA CILIATA	166
ELMAN QULIYEV	LIFE AND CREATION OF ABDULHAMID ZIYA PASHA	167
ELMAN QULIYEV	WOMEN'S THEME IN THE CREATION OF ISMAYIL GASPIRALI	176
ULKER BAHSIYEVA	THE PLACE OF THE CREATIONS OF N. VAZIROV AND A. BAKIKHANOV IN THE 19TH CENTURY LITERARY ENVIRONMENT	183
RAHİME DEVECİ	FOLK MEDICINE PRACTICES IN KORGAN	187
Həsənova Leyla Ziyafət QIZI	ROMANCE IN 20TH CENTURY AZERBAIJANI POETRY	200
YOLCUBƏYLI CINARƏ AYAZ QIZI	NATIONALISM IN THE RESEARCH OF A. AKHUNDOV (CREATION OF S. VURGU AND J. JABBARLI)	205

Ayna BABAZADƏ	SOURCE AND THE ROLE OF ARTISTIC IMAGINATION IN HISTORICAL NOVELS	211
Fahriya ISAYEVA	ART AS A CAUSE OF ALIENATION IN HUMAN AND SOCIAL RELATIONS (BASED ON COMPARATIVE ANALYSIS OF AYDINTALIBZADEH'S "ABUHUBB" AND SOMERSET MAUGHAM'S "THE MOON AND THE BLACK PENNY")	215
Günel Hümmətova (Pəniyeva) SALEH	İSİ MƏLİKZADƏNİN TOZDAN BOĞULAN QƏHRƏMANI	224
AYNUR MURAD GIZI NAMAZOVA	COMPOUND NOUNS AND ADJECTIVES IN TURKISH LANGUAGES	225
BABAYEVA MALAHAT RAMIZ GIZI	PLURALISM IN THE SYSTEM OF SIGNS	227
İlkan İŞLEYİCİ Nihat YAVUZ	POTENTIAL OF AQUAFABA POWDER AS A PLANT-BASED FOAMING AGENT FOR CULINARY FOAMS	232
Zeynep KANTARCI BİNGÖL	THERE IS NO LAZY CHILD!	233

INVESTIGATION OF NATIONAL STUDIES ON OUTSIDE LEARNING
ENVIRONMENTS IN SCIENCE EDUCATION
FEN EĞİTİMİNDE OKUL DIŐI ÖĞRENME ORTAMLARINA YÖNELİK YAPILAN
ULUSAL ÇALIŐMALARIN İNCELENMESİ*

Zeycan Ülkü ÖZKAN¹, Fulya ÖNER ARMAĞAN²

¹Yüksek Lisans Öğrencisi, Erciyes Üniversitesi, 0000-0001-9533-9231

²Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, 0000-0003-2085-1390

Özet

Bu çalışmada, fen eğitiminde okul dışı öğrenme ortamları ile ilgili yapılan çalışmaların belirlenmiş olan temalar altında incelenerek genel yönelimlerini ortaya çıkarmak amaçlanmıştır. Çalışmaya Türkiye’de 2013-2023 yılları arasında Google Akademik ve YÖK Tez Merkezi veri tabanlarında yer alan makale ve lisansüstü tezler dâhil edilmiştir. Veri tabanlarında belirlenen anahtar kelimeler ile 20 makale, 50 yüksek lisans tezi ve 8 doktora tezi olmak üzere toplam 78 çalışma incelenmiştir. Çalışma doküman inceleme yöntemi kullanılarak yürütülmüş ve içerik analizi ile verilerin analizi yapılmıştır. İncelenen çalışmalar yayın türü, yayın yılı, araştırma yöntemleri, araştırma deseni, öğrenme ortamı, örneklem grubu, örneklem büyüklüğü, veri toplama aracı, veri analiz yöntemleri açısından incelenmiştir. İncelenen çalışmalar sonucunda elde edilen veriler frekans değerleri kullanılarak grafikler halinde sunulmuş ve yorumlanmıştır. Araştırma sonucunda yayın türüne göre çoğunlukla yüksek lisans tezinin olduğu, yayın yılına göre ise en fazla çalışmanın 2019 yılında yapıldığı görülmektedir. Araştırmada çoğunlukla nitel araştırma yöntemi, desen olarak yarı deneysel desen kullanıldığı tespit edilmiştir. Okul dışı öğrenme ortamı olarak çoğunlukla bilim merkezi, okul bahçesi, müze ve planetaryumlar tercih edilmiştir. Çalışma grubu olarak çoğunlukla ortaokul öğrencileri ile çalışıldığı ve 31-60 kişilik katılımcı ile çalışmanın yürütüldüğü görülmektedir. Veri toplama aracı olarak yarı yapılandırılmış görüşme, tutum ölçeği ve başarı testi kullanıldığı; veri analiz yöntemi olarak çoğunlukla içerik analizinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu çalışmanın fen eğitiminde okul dışı öğrenme ortamları üzerine yapılacak gelecekteki araştırmalara detaylı bir literatür sunması ile destek olacağı düşünülmektedir. Araştırma sonucunda; fen eğitiminde okul dışı öğrenme ortamlarına yönelik doktora çalışmalarına ağırlık verilebileceği; daha az tercih edilen hayvanat bahçesi, botanik park, akvaryum, millî parklar, hidroelektrik santral, rüzgâr santrali, enerji parkı gibi alanlarda daha çok uygulama yapılabileceği, ana sınıfı, ilkokul, lise, üniversite, öğretmen ve ziyaretçilerin olduğu az çalışılan örneklem grupları ile çalışılabileceği; farklı veri analiz yöntemleri ve veri tabanları ile çalışmalar yapılabilceği yönünde önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar kelimeler: doküman inceleme, fen eğitimi, içerik analizi, okul dışı öğrenme, okul dışı öğrenme ortamları.

* Bu çalışma, Erciyes Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından SYL-2023-12754 kodlu proje ile desteklenmiştir.

Abstract

In this study, it was aimed to reveal the general tendencies of the studies on out-of-school learning environments in science education by examining them under the determined themes. Articles and postgraduate theses in Google Scholar and YÖK Thesis Center databases in Turkey between 2013 and 2023 were included in the study. A total of 78 studies, including 20 articles, 50 master's theses and 8 doctoral theses, were examined with the keywords determined in the databases. The study was conducted using the document review method and the data was analyzed with content analysis. The studies examined were examined in terms of publication type, publication year, research methods, research design, learning environment, sample group, sample size, data collection tool, and data analysis methods. The data obtained as a result of the studies examined were presented and interpreted as graphics using frequency values. As a result of the research, it is seen that according to the type of publication, it is mostly master's thesis, and according to the year of publication, the most studies were conducted in 2019. It was determined that the research mostly used qualitative research method and quasi-experimental design as the design. Science centers, school gardens, museums and planetariums were mostly preferred as out-of-school learning environments. It is seen that the study group was mostly secondary school students and the study was conducted with 31-60 participants. Semi-structured interview, attitude scale and achievement test were used as data collection tools; It was determined that content analysis was mostly used as a data analysis method. It is thought that this study will support future research on out-of-school learning environments in science education by providing a detailed literature. As a result of the research; in science education, emphasis can be given to doctoral studies on out-of-school learning environments; more applications can be made in less preferred areas such as zoos, botanical parks, aquariums, national parks, hydroelectric power plants, wind power plants, energy parks, and studies can be carried out with less studied sample groups such as kindergarten classes, primary schools, high schools, universities, teachers and visitors; Suggestions were made that studies could be conducted with different data analysis methods and databases.

Keywords: content analysis, document review, out-of-school learning, out-of-school learning environments, science education.

1. GİRİŞ

Belirli bir potansiyel ile donanımlı olan insanlar doğduktan sonra eğitim ve öğrenme sürecine başlamaktadır (Çalışkan ve Yıldırım, 2022). Bu potansiyeli açığa çıkarmak ve çağın gereklerine uyum sağlamak için gelişmeleri yakından takip etmek günümüzde giderek önem kazanmıştır. Bilim ve teknolojinin hızlıca ilerlemesi ile gelişim ve değişimler birçok alanda etkisini göstermiştir. Yaşamın her alanını etkisi altına alan değişimlerden eğitim de büyük oranda etkilenmiştir. Geleneksel olarak sınıf ve okul duvarları içerisinde yapılan eğitim yetersiz olunca eğitimde farklı arayışlara yönelme ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu ihtiyaç sonucunda okul dışı eğitim ve öğrenme ortamları önem kazanmıştır (Metin Göksu ve Sömen, 2022).

Eğitim, insan hayatında doğumdan itibaren başlar ve yaşam boyunca devam eder. Eğitim bireylerin kendini gerçekleştirme, olgunlaşma ve potansiyelini açığa çıkarma temel kavramları çerçevesinde tanımlanabilmekle birlikte tek bir tanımı bulunmamaktadır (Tösten, 2022). 19. yüzyıldan itibaren toplumun eğitim işlevi okullar ile uygulamaya konulmuştur (Şen, 2019). Okullar, eğitsel etkinliklerin bilinçli bir şekilde gerçekleştirildiği kurumlardır. Zorunlu eğitim sürecinde yer alan programların çoğunluğu okullarda gerçekleştirilir (Tösten, 2022). Eğitimin önemli bir kısmını oluşturmakla beraber okullar eğitimin tek başına gerçekleştiği kurumlar değildir (Fidan, 2012). Bu bağlamda sadece ders kitaplarının ve öğretim programlarının; öğrencilerin sosyal deneyimler kazanmasında, soyut bilgileri somutlaştırmasında, bilime karşı ilgi ve tutumlarının geliştirilmesinde yeterli olması mümkün değildir (Şen, 2019). Bu sebeple

okullarda verilen eğitime destek olarak okul dışı öğrenme ortamları ve eğitim faaliyetleri çok önem arz etmektedir.

Salmi (1993) okul dışı eğitimi okul zamanı içerisinde öğretim programına göre yapılan, okul dışındaki alan ve kurumlarda gerçekleşen, ayrıca örgün öğrenme için yaygın eğitim kaynaklarının kullanıldığı eğitim olarak ifade etmektedir. Müzeler, hayvanat bahçeleri, planetaryumlar, akvaryumlar, botanik bahçesi, sanayiler, bilim merkezleri, etkileşimli sergiler, ev, bahçe, park, sokak, oyun alanları, okul bahçesi sınıf dışında öğrenmeye olanak sağlayan okul dışı öğrenme ortamlarıdır (Eshach, 2007).

Literatür taraması sonucunda okul dışı öğrenme ortamlarına yönelik çalışmaların incelendiği bazı çalışmalar tespit edilmiştir. Bu çalışmalar; akademik çalışmaların incelenmesi (Karslı ve Kurt, 2022; Soylu ve Karamustafaoğlu, 2021), etki belirleme (Asa ve Çalış, 2020), içerik analizi (Saraç, 2017), lisansüstü tezlerin incelenmesi (Demircioğlu ve Aslan, 2018; Şahin ve Asal Özkan, 2023; Yıldırım Polat ve Gürsoy, 2023), meta-analiz (Çetinkaya, 2022; Erol Işıklı, 2023; Mutlu ve Çelik, 2019), meta sentez (Çetingüney ve Büyük, 2022; Sözer, 2015) konularında çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Literatürde yapılan çalışmalar incelendiğinde çalışmanın yöntemi, veri analiz yöntemi ve anahtar kelimeler açısından araştırmamız ile ilgili bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu araştırmada fen eğitiminde okul dışı öğrenme ortamlarıyla ilgili 2013-2023 yıllarında yapılmış çalışmaların incelenmesi amaçlanmıştır.

Bu çalışma diğer çalışmalara göre içerik analizi ile ayrıntılı olarak bilgi vermesi, bu alanda daha önce yapılmış, yapılmamış ve yapılması gereken çalışmalar ile ilgili farkındalık oluşturması, önemli kısımları ortaya koyması açısından araştırmacılara fikir verecektir. Bu açıdan yapılan bu çalışmanın alana katkı sağlayacağı ve araştırmacılara yön göstereceği düşünülmektedir.

Bu çalışmanın amacı, fen eğitiminde okul dışı öğrenme ortamları ile ilgili 2013-2023 yılları arasında yapılmış ulusal çalışmalarını incelemektir. Yapılan bu çalışmada fen eğitiminde okul dışı öğrenme ortamlarını içeren çalışmaların yayın türü, yayın yılı, yöntemleri, deseni, öğrenme ortamı, örneklem grubu, örneklem büyüklüğü, veri toplama aracı, veri analiz yöntemlerinin neler olduğunun belirlenmesi amaçlanmıştır. Çalışma süresince aşağıdaki sorulara cevap bulunmaya çalışılmıştır:

1. Fen eğitiminde okul dışı öğrenme ortamlarına yönelik yapılan araştırmaların yayın türüne göre dağılımı nasıldır?
2. Fen eğitiminde okul dışı öğrenme ortamlarına yönelik araştırmaların yıllara göre dağılımı nasıldır?
3. Fen eğitiminde okul dışı öğrenme ortamlarına yönelik yapılan araştırmaların araştırma yöntemlerine göre dağılımı nasıldır?
4. Fen eğitiminde okul dışı öğrenme ortamlarına yönelik yapılan araştırmaların araştırma desenine göre dağılımı nasıldır?
5. Fen eğitiminde okul dışı öğrenme ortamlarına yönelik yapılan araştırmaların öğrenme ortamlarına göre dağılımı nasıldır?
6. Fen eğitiminde okul dışı öğrenme ortamlarına yönelik yapılan araştırmaların örneklem grubuna göre dağılımı nasıldır?
7. Fen eğitiminde okul dışı öğrenme ortamlarına yönelik yapılan araştırmaların örneklem büyüklüğüne göre dağılımı nasıldır?
8. Fen eğitiminde okul dışı öğrenme ortamlarına yönelik yapılan araştırmaların veri toplama aracına göre dağılımı nasıldır?

9. Fen eğitiminde okul dışı öğrenme ortamlarına yönelik yapılan araştırmaların veri analiz yöntemine göre dağılımı nasıldır?

2. YÖNTEM

2.1. Araştırmanın Deseni

Bu çalışma nitel araştırma yöntemi çerçevesinde yürütülmüştür. Nitel yöntemler ayrıntılı konularda çalışma olanağı sağlar. Analizler için önceden sınırları netleştirilmeden gerçekleştirilen alan çalışması nitel araştırmanın ayrıntılı olmasını desteklemektedir (Patton, 2018). Çalışmadaki verilerin elde edilmesinde doküman incelemesi yapılmıştır. Doküman incelemesi, olgu ve olaylar ile ilgili bilgi sağlayan yazılı materyallerin incelenmesidir (Yıldırım ve Şimşek, 2021). Dokümanlar; yazılı materyaller, yazışmalar, resmî yayınlar ve raporlar, günlükler, mektuplar, sanatsal çalışmalar, fotoğraflar, açık uçlu anketlere verilen yanıtlardan elde edilen alıntılar içerir (Patton, 2018). Gerçekleştirilen çalışmada incelenen dokümanlar 2013-2023 yılları arasında araştırmanın amacı doğrultusunda fen eğitiminde okul dışı öğrenme ortamları ile ilgili ulusal alanda yapılmış makale, yüksek lisans tezi ve doktora tezlerini içermektedir. Belirli bir amaç doğrultusunda ulaşılan bilimsel yayınlar, içerik analizi yapılarak bu konudaki eğilimlerin belirlenmesi sağlanmıştır.

2.2. Verilerin Kaynağı

Araştırmanın evrenini YÖK Tez Merkezi ve Google Akademik'te yer alan belirli kriterlere göre elde edilmiş olan makale ve tezler oluşturmaktadır. Belirlenmiş olan kriterler doğrultusunda evreni en iyi biçimde temsil edecek örneklem sağlamak amaçlanmıştır. Araştırmanın örnekleme seçkisiz olmayan örnekleme yöntemlerinden biri olan amaçlı örnekleme yöntemi ile oluşturulmuştur. Amaçlı örnekleme, yapılan çalışmanın amacına göre ayrıntılı araştırma yapılmasını sağlar. Belli kriterleri karşılayan çalışmalarda amaçlı örnekleme yöntemine başvurulur. Amaçlı örnekleme yöntemlerinden de ölçüt örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Ölçüt örnekleme yöntemi ise belirlenmiş olan ölçütleri karşılayan durumlar olarak ifade edilebilir (Büyüköztürk vd., 2020). Bu çalışmada ölçüt olarak; okul dışı öğrenme ortamlarını içermesi, fen eğitimi alanında gerçekleşmiş olması, 2013-2023 yılları arasında ulusal alanda yapılmış, tezlerin YÖK Tez Merkezi'nde, makalelerin ise Google Akademik veri tabanında yer alma ölçütleri tercih edilmiştir. Bu ölçütler ve “okul dışı”, “okul dışı, fen”, “okul dışı öğrenme”, “sınıf dışı öğrenme”, “planetarium”, “müze, fen”, “bilim merkezi”, “hayvanat bahçeleri”, “botanik bahçesi”, “doğa eğitimi”, “gezi, fen”, “informal, fen” anahtar kelimeler ile taranmış çalışmalar araştırmanın çalışma grubunu oluşturmaktadır. YÖK Tez ve Google Akademik veri tabanlarında bulunan çalışmalar Mart 2023-Aralık 2023 tarihleri arasında taraması yapılmıştır. Araştırma verileri 31.12.2023 tarihine kadar yapılmış olan çalışmaları kapsamaktadır. Araştırma kapsamında incelenen çalışmalar Ek-1'de verilmiştir.

2.3. Verilerin Analizi

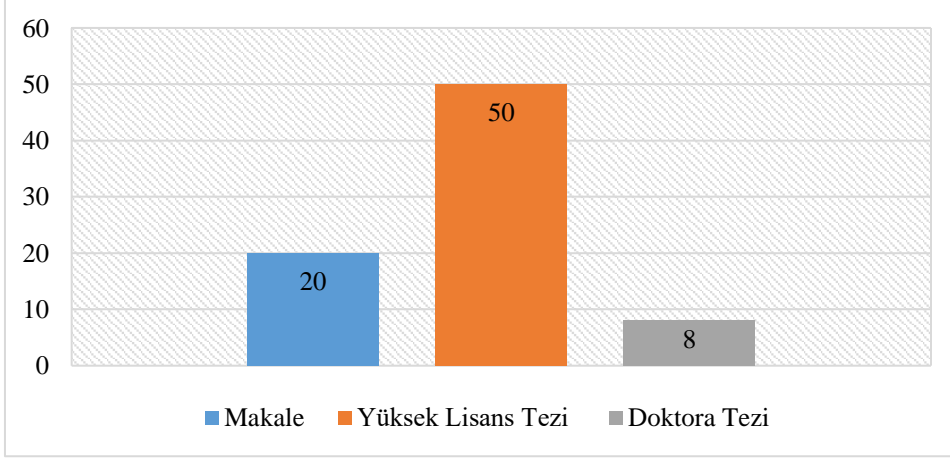
Çalışmada doküman incelemesi sonucunda elde edilen veriler içerik analizi yöntemine tabi tutulmuştur. İçerik analizi, verilerin ayrıntılı olarak incelendiği kod ve kategori oluşturma sürecidir (Büyüköztürk vd., 2020; Silverman, 2018). Sosyal bilimlerde çok fazla tercih edilmekle birlikte, insan davranışlarını ve doğasını direkt olarak değil de dolaylı yollardan çalışmaya olanak sağlamaktadır (Büyüköztürk vd., 2020). Araştırmanın amacı kapsamında 78 çalışmanın dokuz farklı kritere göre analizi yapılmıştır. Bu kriterler “Microsoft Office Excel” programında yayın türü, yayın yılı, araştırma yöntemi, araştırma deseni, okul dışı öğrenme ortamı, örneklem grubu, örneklem büyüklüğü, veri toplama aracı ve veri analiz yöntemi ortak temaları oluşturulmuştur. Analiz sonucunda elde edilen verilere ait şekiller bulgular kısmında ayrıntılı olarak yer verilmiştir. Çalışma doküman inceleme yöntemi ile yapıldığı için etik kurul izni alınmasına gerek kalmamıştır.

3. BULGULAR

Araştırmanın bu bölümünde fen eğitiminde okul dışı öğrenme ortamları ile ilgili çalışmalardan elde edilen bulgular sunulmuştur.

3.1. Yapılan Çalışmaların Yayın Türlerine Göre Dağılımları

Şekil 1’de yapılan çalışmaların yayın türüne göre dağılımları sunulmuştur.

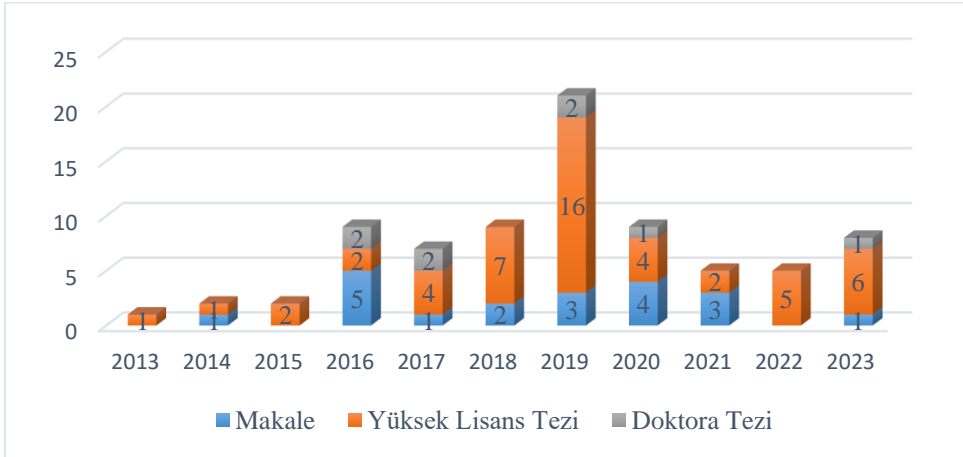

Şekil 1. Yapılan çalışmaların yayın türlerine göre dağılımları

Şekil 1’de fen eğitiminde okul dışı öğrenme ortamları ile ilgili 20 makale, 50 yüksek lisans tezi ve 8 doktora tezini içeren 78 çalışmanın yapıldığı görülmektedir. Yayın türüne göre en çok yüksek lisans tez çalışmaları yapıldığı tespit edilmiştir.

3.2. Yapılan Çalışmaların Yıllara Göre Dağılımları

Şekil 2’te çalışmaların yıllara göre dağılımları sunulmuştur.

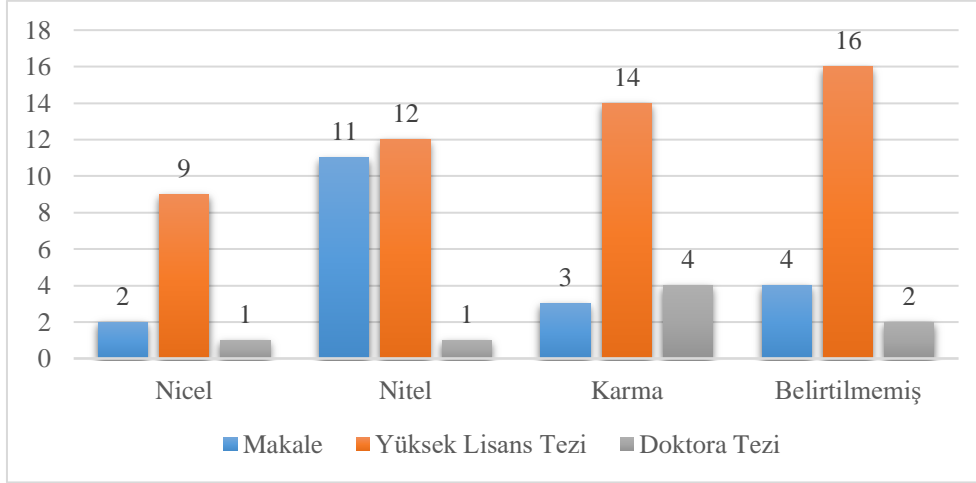

Şekil 2. Yapılan çalışmaların yıllara göre dağılımları

Şekil 2 incelendiğinde fen eğitiminde okul dışı öğrenme ortamlarına yönelik yapılan çalışmalar incelendiğinde; makalelerde en çok 2016 yılında (f=5) çalışma ve 2020 yılında (f=4) çalışma yapıldığı, yüksek lisans tezlerinde en çok 2019 yılında (f=16) çalışma yapıldığı, doktora tezlerinde ise 2016 yılında (f=2) çalışma, 2017 yılında (f=2) çalışma ve 2019 yılında (f=2) çalışma yapıldığı belirlenmiştir. Yayın türlerinin toplamında ise en fazla oranda çalışmanın 2019 yılında yapıldığı, en az çalışmanın 2013’de yapıldığı gözlenmektedir.

3.3. Yapılan Çalışmaların Araştırma Yöntemine Göre Dağılımları

Şekil 3'te çalışmaların araştırma yöntemine göre dağılımları sunulmuştur. Çalışmaların bir tanesinde birden fazla yöntem kullanıldığından araştırma yöntem sayısı çalışma sayısından bir fazladır.

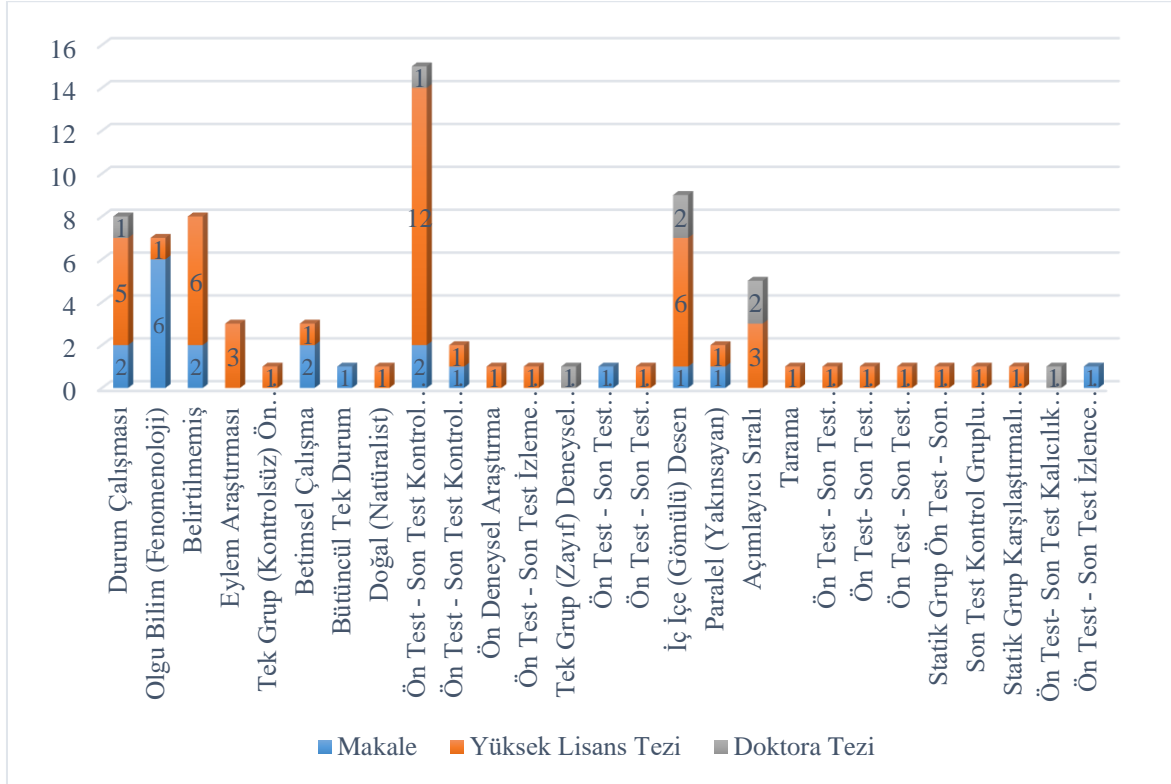

Şekil 3. Yapılan çalışmaların araştırma yöntemine göre dağılımları

Şekil 3 incelendiğinde makalelerde en fazla nitel araştırma yönteminin (f=11) tercih edildiği, yüksek lisans tezlerinde en fazla belirtilmemiş (f=16), karma (f=14), nitel (f=12) araştırma yönteminin tercih edildiği, doktora tezlerinde ise en fazla karma (f=4) yöntemin tercih edildiği tespit edilmiştir. Çalışmalarda desen verilmiş olsa bile yöntemine yer verilmemişse değerlendirmenin tarafsız olması açısından “belirtilmemiş” şeklinde ifade edilmiştir. (Bir çalışmada birden fazla yöntem kullanılmıştır.)

3.4. Yapılan Çalışmaların Araştırma Desenine Göre Dağılımları

Yapılan çalışmaların araştırma desenine göre dağılımları Şekil 4'te sunulmuştur.

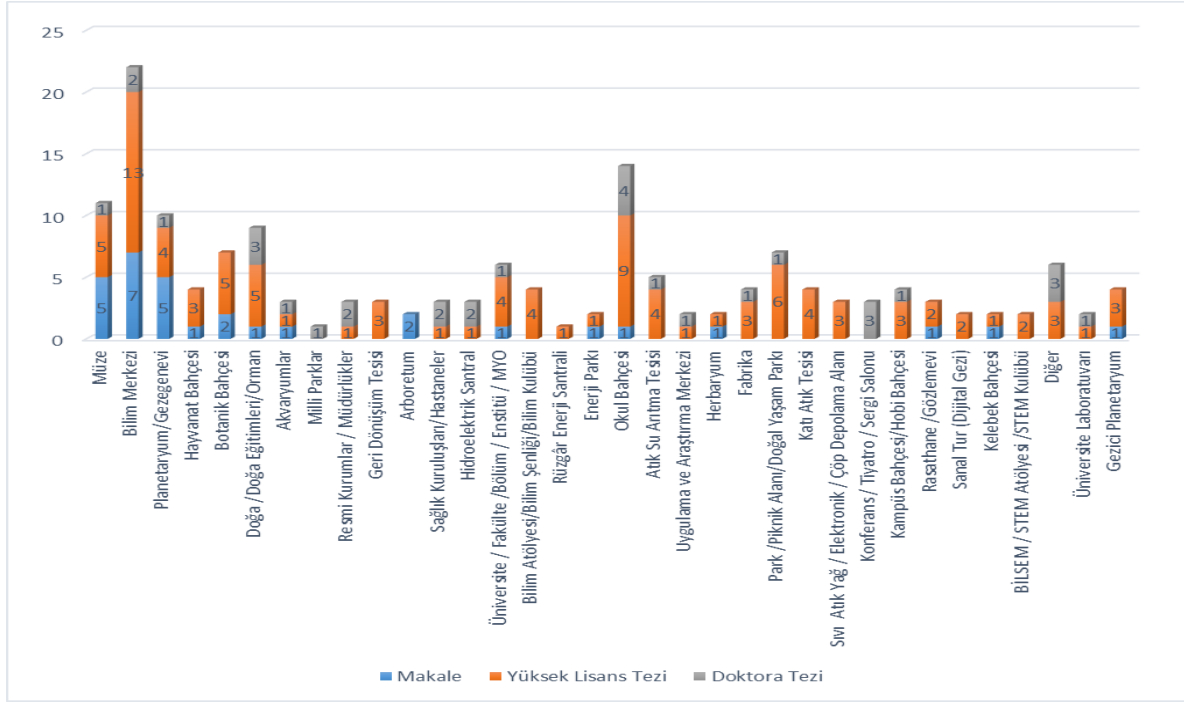

Şekil 4. Yapılan çalışmaların araştırma desenine göre dağılımları

Şekil 4 incelendiğinde makalelerde en çok ön test-son test kontrol gruplu yarı deneysel desen (f=6) tercih edildiği, yüksek lisans tezlerinde en çok ön test-son test kontrol gruplu yarı deneysel desen (f=12) tercih edildiği, doktora tezlerinde ise en çok iç içe (gömülü) desen (f=2) ve açımlayıcı sıralı (f=2) desenin tercih edildiği tespit edilmiştir. Makalelerde iki çalışmanın, yüksek lisans tezlerinde altı çalışmanın deseni belirtilmemiştir.

3.5. Yapılan Çalışmaların Öğrenme Ortamlarına Göre Dağılımları

Yapılan çalışmaların öğrenme ortamlarına göre dağılımları Şekil 5'te sunulmuştur.

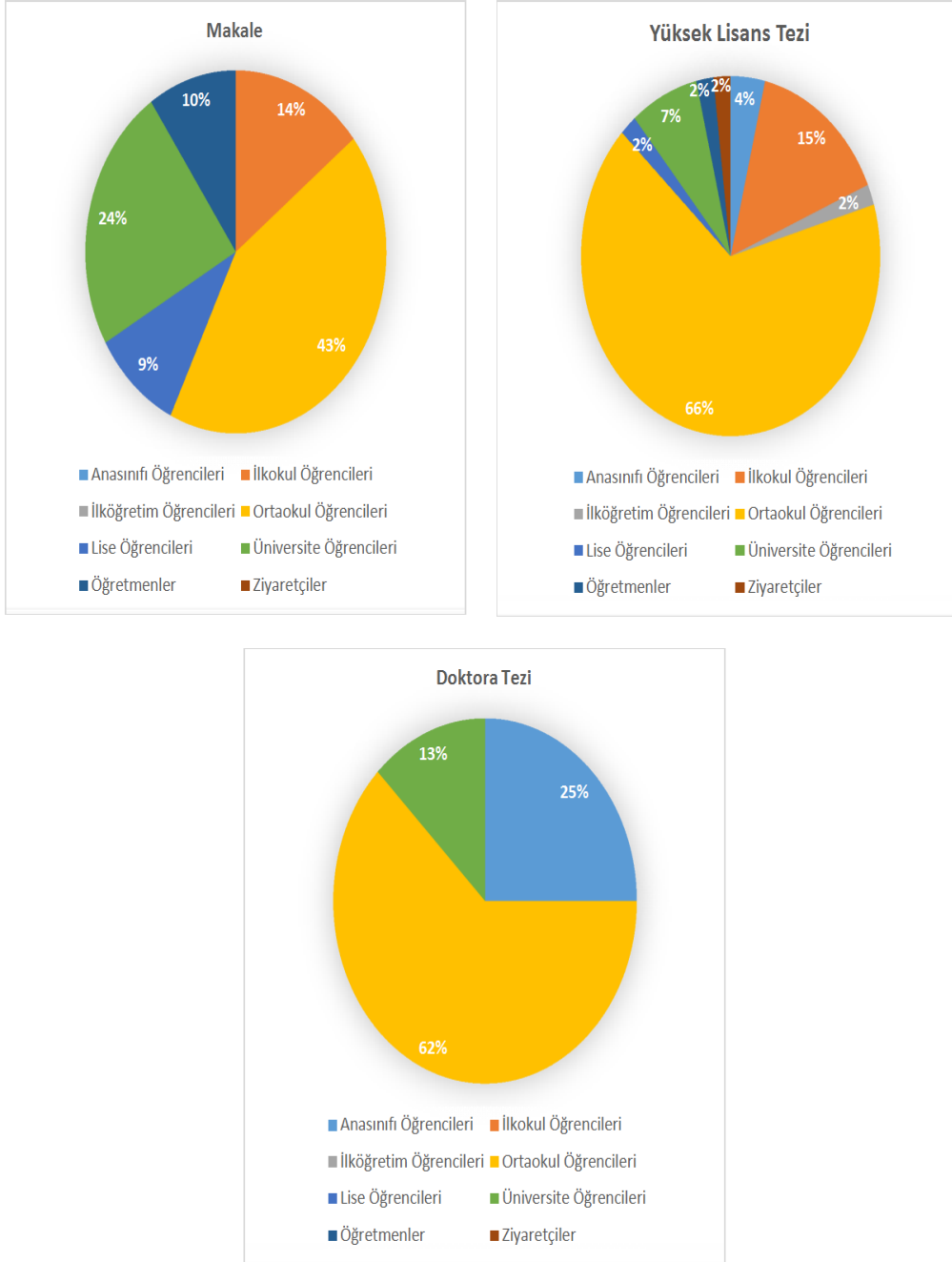

Şekil 5. Yapılan çalışmaların öğrenme ortamlarına göre dağılımları

Şekil 5 incelendiğinde makalelerde en çok tercih edilen okul dışı öğrenme ortamının bilim merkezi (f=7), müze (f=5) ve planetarium (gezegenevi) (f=5) tercih edildiği, yüksek lisans tezlerinde en çok bilim merkezi (f=13) ve okul bahçesi (f=9) tespit edildiği, doktora tezlerinde ise en çok okul bahçesi (f=4), doğa/doğa eğitimleri/orman (f=3), konferans/tiyatro/sergi salonu (f=3) ve diğer (f=3) ortamların kullanıldığı tespit edilmiştir. Millî parklar ve rüzgâr enerji santrali sadece birer çalışmada tercih edilmiştir. (Birçok çalışmada birden fazla okul dışı öğrenme ortamı işaretlenmiştir.)

3.6. Yapılan Çalışmaların Örneklem Grubuna Göre Dağılımları

Yapılan çalışmaların örneklem grubuna göre dağılımları Şekil 6'da sunulmuştur.

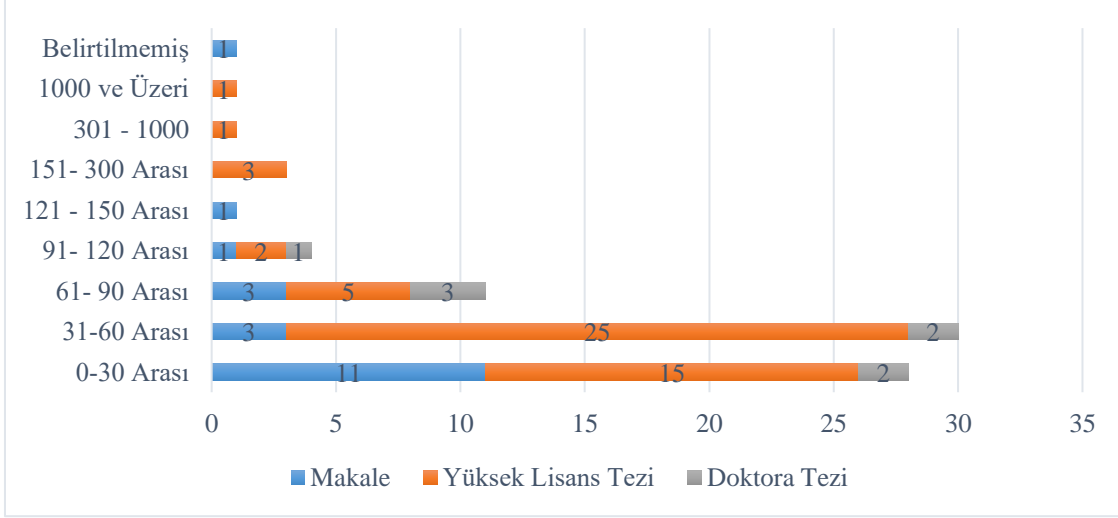
Şekil 6. Yapılan çalışmaların örneklem grubuna göre dağılımları

Şekil 6 incelendiğinde makalelerde en çok ortaokul öğrencileri (%43, f=9) ile çalışma yapıldığı, yüksek lisans tezlerinde en çok ortaokul öğrencileri (%66, f=36) ile çalışma yapıldığı, doktora tezlerinde ise en çok ortaokul öğrencileri (%62, f=5) ile çalışma yapıldığı tespit edilmiştir. Makalelerde ana sınıfı ve ilköğretim öğrencileri ile ziyaretçi örneklem grubu ile çalışma yapılmamıştır. Yüksek lisans tezlerinde verilen tüm örneklem grupları ile çalışmalar yapılmıştır. Doktora tezlerinde ise ilkokul öğrencileri, ilköğretim öğrencileri, lise öğrencileri

öğretmenler ve ziyaretçiler ile çalışma yapılmamıştır. (Araştırmanın örneklem grubu bölümünde bazı çalışmalarda birden fazla kodlama yapılmıştır.)

3.7. Yapılan Çalışmaların Örneklem Büyüklüğüne Göre Dağılımları

Yapılan çalışmaların örneklem büyüklüğüne göre dağılımları Şekil 7’de sunulmuştur.

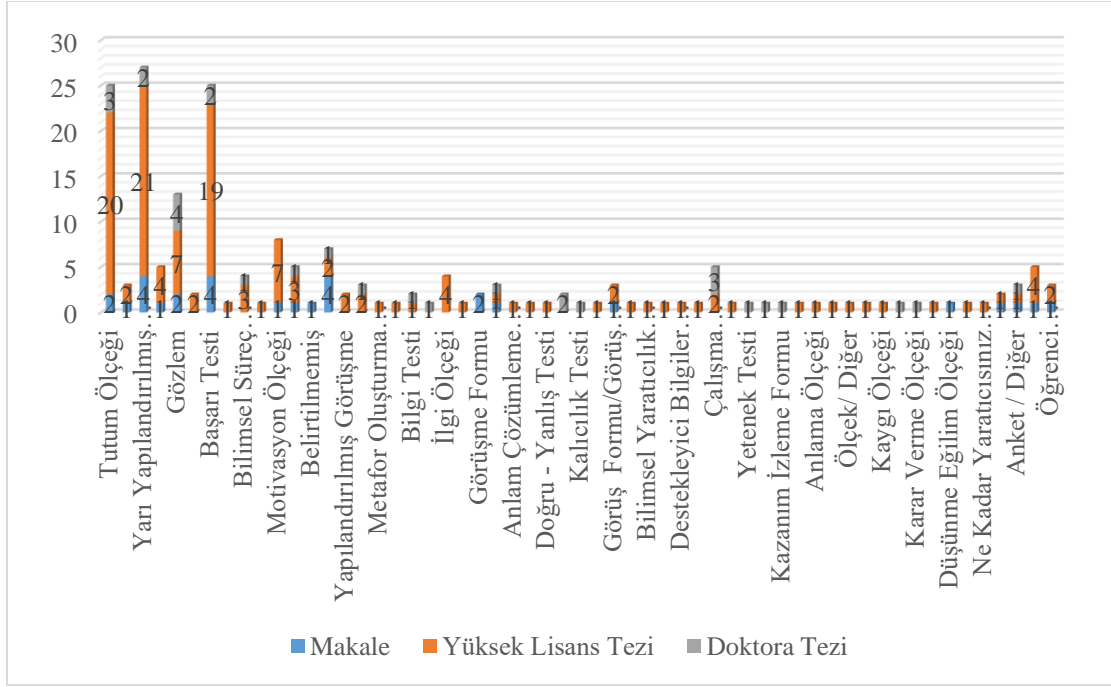

Şekil 7. Yapılan çalışmaların örneklem büyüklüğüne göre dağılımları

Şekil 7 örneklem büyüklüğüne göre incelendiğinde örneklem büyüklüğünün genellikle 0-30 ve 31-60 arasında olduğu görülmektedir. Makalelerde en fazla 0-30 arası (f=11) çalışma yapıldığı, yüksek lisans tezlerinde en fazla 31-60 arası (f=25) çalışma ve 0-30 arası (f=15) çalışma yapıldığı, doktora tezlerinde ise en fazla 61-90 arası (f=3) çalışma, 31-60 arası (f=2) çalışma ve 0-30 arası (f=2) örneklem büyüklüğüne sahip çalışmalar tespit edilmiştir. Makalelerde bir çalışmanın örneklem büyüklüğü belirtilmemiş, 121-150 arası bir çalışmaya yer verilmiştir. Yüksek lisans tezlerinde 301-1000 arası ile 1000 ve üzeri arasında birer çalışmaya yer verilmiştir. Doktora tezlerinde 91-120 arasında bir çalışma yer alırken 121-150 arası, 151-300 arası, 301-1000 arası ve 1000 ile üzeri örneklem büyüklüğü arasında çalışmalar yer almamıştır. (Bazı çalışmalarda birden fazla örneklem büyüklüğü işaretlenmiştir.)

3.8. Yapılan Çalışmaların Veri Toplama Aracına Göre Dağılımları

Yapılan çalışmaların veri toplama aracına göre dağılımları Şekil 8’de sunulmuştur.

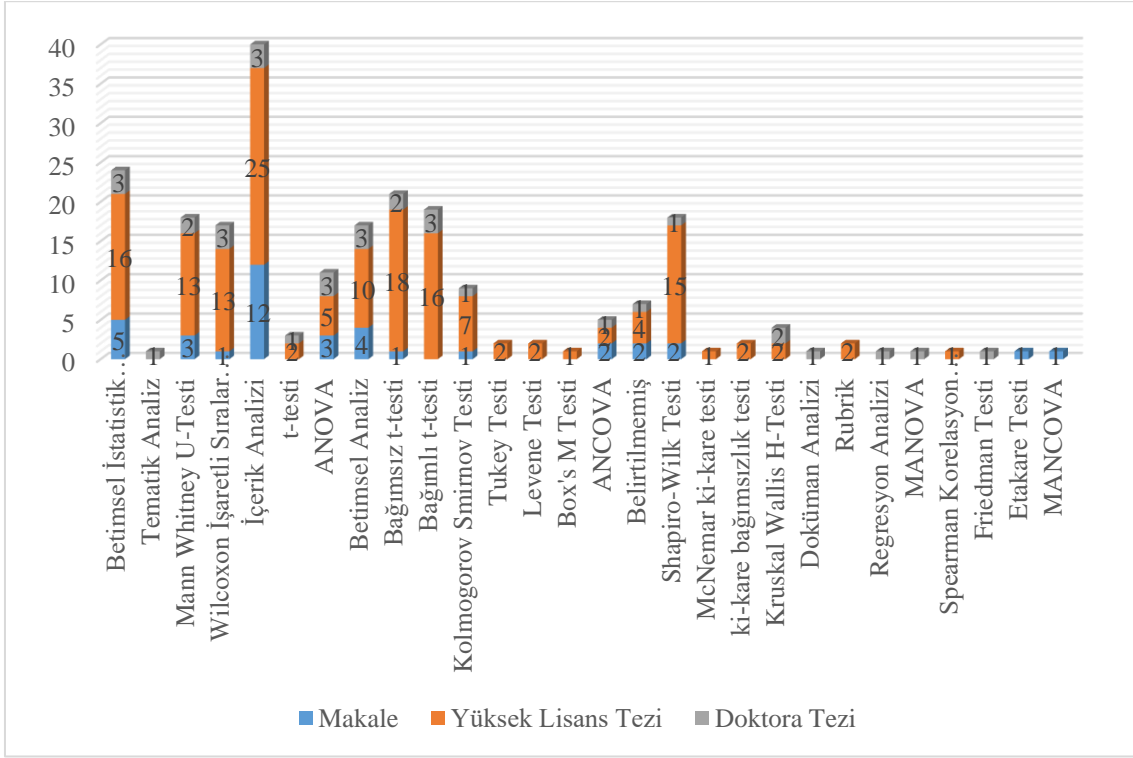

Şekil 8. Yapılan çalışmaların veri toplama aracına göre dağılımları

Şekil 8’de veri toplama aracı bakımından yapılan çalışmalar incelendiğinde; makalelerde en fazla yarı yapılandırılmış görüşme (f=4), başarı testi (f=4) ve açık uçlu soru (f=4) tercih edildiği, yüksek lisans tezlerinde en fazla yarı yapılandırılmış görüşme (f=21), tutum ölçeği (f=20) ve başarı testi (f=19) tercih edildiği, doktora tezlerinde ise en fazla gözlem (f=4), tutum ölçeği (f=3) ve çalışma kâğıtları/etkinlik yaprağı/soru kâğıtları (f=3) kullanıldığı tespit edilmiştir. (Birçok çalışmada birden fazla veri toplama aracı kullanılmıştır.)

3.9. Yapılan Çalışmaların Veri Analizine Göre Dağılımları

Yapılan çalışmaların veri analizine göre dağılımları Şekil 9’da sunulmuştur.

Şekil 9. Yapılan çalışmaların veri analizine göre dağılımları

Şekil 9’da veri analizi bakımından yapılan çalışmalar incelendiğinde; makalelerde en fazla içerik analizi (f=12) tercih edildiği, yüksek lisans tezlerinde en fazla içerik analizi (f=25), bağımsız t-testi (f=18), bağımlı t-testi (f=16), betimsel istatistik (f=16) ve Shapiro-Wilk Testi (f=15) tercih edildiği, doktora tezlerinde ise içerik analizi (f=3), betimsel istatistik (f=3), Wilcoxon İşaretleli Sıralar Testi (f=3), betimsel analiz (f=3) ve bağımlı t-testi (f=3) kullanıldığı tespit edilmiştir. Çalışmanın genelinde içerik analizi ve betimsel istatistik en çok kullanılan veri analiz türleridir. Tematik analiz, McNemar ki-kare testi, ki-kare bağımsızlık testi, doküman analizi, MANOVA, Friedman testi, Box’s M testi, Regresyon analizi, Spearman korelasyon analizi, MANCOVA ve Etakare testi birer çalışmada kullanılmıştır (Birçok çalışmada veri toplama aracı birden fazla veri analiz yöntemi ile analiz edilmiştir).

4. SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Bu bölümde fen eğitiminde okul dışı öğrenme ortamlarını konu alan ulusal çalışmalara ait bulgulardan elde edilen sonuçlara yer verilmiştir. Bu çalışma ile Türkiye’de 2013-2023 yılları arasında fen eğitimi alanında okul dışı öğrenme ortamlarına karşılık gelecek bir mekânda gerçekleştirilen Google Akademik ve YÖK Tez Merkezi’nde yer alan makale ve lisansüstü tezlerin içerik analizi sonuçları tartışılmıştır. Bulgulardan elde edilen sonuçlar literatürde yer alan benzer araştırmalar ile karşılaştırılarak fen eğitiminde okul dışı öğrenme ortamları ile ilgili genel eğilimleri tartışılarak tespit edilmeye çalışılmıştır. Yapılan çalışmada son on yılda yapılmış olan güncel araştırmaların incelenmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda çalışmalar yayın türü, yayın yılı, araştırma yöntem ve deseni, öğrenme ortamı, örneklem grubu ve büyüklüğü, veri toplama aracı, veri analiz yöntemi konu alanlarına göre analizleri yapılmıştır. Çalışmanın son kısmında elde edilen verilerden yola çıkılarak araştırmacılara önerilerde bulunulmuştur.

Araştırma kapsamında çalışmalar yayın türü bakımından incelendiğinde en fazla oranda yüksek lisans tezi, ikinci sırada makale ve en az doktora tezi türünün olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuç Asa ve Çalış (2020) fen eğitiminde okul dışı öğrenme ortamları ile ilgili çalışmaların incelendiği içerik analizinde doktora tez sayısının en az olması ile benzerlik göstermektedir. Bu durum doktora tezlerinin makale ve yüksek lisans tezlerine göre daha uzun sürede ortaya çıkan çalışmalar olması ve doktora yapan öğrenci sayısının daha az olması ile açıklanabilir. Çalışmada yüksek lisans ve doktora tezlerinden üretilen makaleler tekrar olmaması açısından çıkartılmıştır. Bu sebeple makale sayısı çok fazla olmasa da azalma göstermiş ve ikinci sırada yer alan yayın türü olmuştur. Ertaş Kılıç ve Şen'in (2014) makalesi doktora tezinden üretilmiş olmasına rağmen çalışmaya dâhil edilmiştir. Doktora tezi 2012 yılında yayınlandığı için çalışmanın kriterleri dışında yer almaktadır.

Araştırmanın yıllara göre dağılımı incelendiğinde çalışmaların 2019 yılında yoğunlaştığı tespit edilmiştir. Benzer olarak Akınlı ve Uzoğlu (2022) fen öğretiminde okul dışı öğrenme ortamları alanında lisansüstü tezlerin incelenmesi ile ilgili yaptıkları çalışmada en fazla oranda 2019 yılına ait çalışmaların olduğunu tespit etmişlerdir. Nitekim Asa ve Çalış (2020) fen eğitiminde okul dışı öğrenme ortamlarının etkisini belirleme üzerine yaptıkları çalışmada 2018-2019 yıllarında çalışmaların yoğunlaştığını ifade etmişlerdir. Benzer şekilde Yıldırım Polat ve Gürsoy (2023) fen eğitiminde okul dışı öğrenme ortamına yönelik tezlerin incelendiği çalışmada 2019 yılında çalışmaların en fazla olduğu sonucunu ortaya koymuşlardır. Ayrıca okul dışı öğrenme ortamlarına yönelik çalışmaların değerlendirildiği (Karslı ve Murat, 2022; Saraç, 2017; Şahin ve Asal Özkan, 2023) çeşitli çalışmalarda 2019 yılında yoğunluk olduğunu ifade edilmiştir. Bu durumun 2018 yılında öğretim programının güncellenmesi ile birlikte okul dışı öğrenme ortamlarının ön plana çıkması sonucunda olduğu söylenebilir. Fen bilgisi öğretmenliği lisans programına son yarıyılıda eklenen "Fen öğretiminde okul dışı öğrenme ortamları" dersi bu alanda çalışma yapan araştırmacılara yardımcı olmasından dolayı 2019 yılında artış yaşanmasının diğer bir nedeni olabilir. 2020 yılı itibarıyla yapılan çalışmalarda düşüş gerçekleşmeye başlamıştır. Koronavirüs salgını ile uzaktan eğitime geçilmesi ve okul dışı öğrenme ortamlarına gidilememesi bu azalmanın sebebi olarak düşünülebilir.

Yapılan çalışmaların araştırma yöntemlerine göre dağılımlarına bakıldığında en fazla oranda tercih edilen yöntemin nitel araştırma yöntemi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. En az oranda kullanılan yöntemin ise nicel araştırma yöntemi olduğu tespit edilmiştir. Fen eğitiminde okul dışı öğrenme ortamlarına yönelik tezlerin incelendiği Yıldırım Polat ve Gürsoy (2023) çalışmasında benzer olarak nitel yöntemin daha fazla, nicel yöntemin ise en az tercih edilen araştırma yöntemi olduğunu ifade etmişlerdir. Araştırma kapsamında çalışmaların çoğunluğunda yöntemin belirtilmediği tespit edilmiştir. Bilimsel çalışmalar açısından bu durumun önemli bir eksiklik olduğu söylenebilir. Yöntemi belirtilmeyen çalışmaların genelde yüksek lisans tezleri olduğu belirlenmiştir. Makalelerde nitel araştırma yöntemi, doktora tezlerinde ise daha çok karma araştırma yönteminin tercih edildiği sonucuna ulaşılmıştır.

Yapılan çalışmalar araştırma desenine göre incelendiğinde en fazla ön test-son test kontrol gruplu yarı deneysel desen kullanıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Benzer olarak Asa ve Çalış (2020) tarafından yapılan çalışmada yarı deneysel desen tercih edildiği sonucu ile örtüşmektedir. Aynı şekilde Yıldırım Polat ve Gürsoy (2023) çalışmasında en çok deneysel deseni tercih etmişlerdir. Makalelerde nitel araştırma yöntemi fazla olduğu için olgubilim deseni en fazla tercih edilen desen olmuştur. Yüksek lisans tezlerinde yöntem çoğunluk olarak belirtilmediği halde desen belirtilmiş ve ön test-son test kontrol gruplu yarı deneysel desen çoğunlukta olmuştur. Doktora tezlerinde ise karma yöntem daha çok tercih edildiği için desen olarak iç içe (gömülü) ve açılımlı sıralı desenlerin en fazla tercih edildiği görülmüştür.

Araştırmanın gerçekleştiği okul dışı öğrenme ortamları açısından incelendiğinde en fazla bilim merkezlerinin tercih edildiği belirlenmiştir. Makalelerde ve yüksek lisans tezlerinde bilim merkezi, doktora tezlerinde ise okul bahçesi en fazla tercih edilen okul dışı öğrenme ortamları olmuştur. Benzer şekilde Akınlı ve Uzoğlu (2022) fen öğretiminde okul dışı öğrenme ortamlarına yönelik lisansüstü tezlerin incelendiği çalışmada en fazla bilim merkezi tercih edilmiştir. Asa ve Çalış (2020) çalışmasında en fazla bilim merkezi ve planetaryumlar tercih edilmiştir. Nitekim Saraç (2017) okul dışı öğrenme ortamlarını genel olarak değerlendirdiği içerik analizi çalışmasında; gezi/doğa etkinlikleri ve müze/bilim merkezi alanlarında en fazla çalışma yapıldığını belirtmiştir. Şahin ve Asal Özkan (2023) okul dışı öğrenme ortamlarına ilişkin lisansüstü tezlerin incelendiği çalışmada en fazla bilim merkezinin tercih edildiğini ifade etmişlerdir.

Araştırmanın örneklem grubuna göre dağılımları incelendiğinde en fazla ortaokul öğrencileri ile çalışma yapıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Makalelerde, yüksek lisans tezlerinde ve doktora tezlerinde de ortaokul öğrencilerinin örneklem grubunu oluşturduğu görülmektedir. Makale ve doktora tezlerinde bazı örneklem grupları ile hiç çalışma yapılmamasına rağmen yüksek lisans tezlerinde tüm örneklem grupları ile çalışmalar yapılmıştır. Bu durumun yüksek lisans tez sayısının makale ve doktora tezlerine göre daha fazla sayıda olması ile ilgili olduğu söylenebilir. Yıldırım ve Polat (2023) yaptıkları çalışmada en çok tercih edilen örneklem grubunun öğrenciler olduğunu ifade etmişlerdir. (Akınlı ve Uzoğlu, 2022; Asa ve Çalış, 2020) çalışmalarında 7. sınıf öğrencileri yani ortaokul örneklem grubu ile daha fazla çalışma yaptıklarını belirtmişlerdir. Bu grubun tercih edilmesini Akınlı ve Uzoğlu (2022) 7. sınıflarda fen dersinde okul dışı öğrenme alanlarının ve konuların uygun olması, merkezî sınav kaygısının bulunmaması ile ilgili olabileceğini ifade etmişlerdir. Okul dışı öğrenme ortamları konulu araştırmaların genel olarak incelendiği çalışmalarda (Karlı ve Kurt, 2022; Saraç, 2017; Şahin ve Asal Özkan, 2023) ortaokul örneklem grubu tercih edilmiştir ve çalışmamız ile benzerlik göstermektedir. Bu sonuçlar ortaokul müfredatında yer alan fen eğitiminde okul dışı öğrenme ortamları konu alanlarının daha fazla ve çeşitli olması ile ilişkili olduğu söylenebilir. Örneklem büyüklüğüne göre yapılan çalışmalar incelendiğinde 31-60 arası örneklem büyüklüğünde yoğunlaştığı tespit edilmiştir. Buna en yakın ikinci sırada 0-30 arası örneklem büyüklüğünde de çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Okul dışı öğrenme ortamlarına yönelik yapılan çalışmaların genel olarak incelendiği Karlı ve Kurt (2022) çalışmasında büyük oranda 31-100 arası örneklem büyüklüğünün kullanıldığı görülmektedir. Saraç (2017) çalışmasında 31-100 ve 11-30 arası örneklem büyüklüğünün en fazla kullanıldığını ifade etmiştir. Örneklem büyüklüğündeki aralıklar tam olarak aynı olmasa da yakın olması açısından yapılan bu çalışmalar ile benzerlik göstermektedir. Ayrıca makalelerde 0-30 örneklem büyüklüğü, yüksek lisans tezlerinde 31-60 örneklem büyüklüğü ve doktora tezlerinde 61-90 arası örneklem büyüklüğü grubunda çalışmalar yoğunlaşmıştır.

Çalışmaların veri toplama aracına göre dağılımları incelendiğinde en fazla oranda yarı yapılandırılmış görüşme, ikinci sırada tutum ölçeği ve başarı testinin kullanıldığı belirlenmiştir. Bazı çalışmalarda birden fazla veri toplama aracı kullanılması ve çeşitliliğin de olmasından dolayı böyle bir sonuca ulaşılmıştır. Bu sonuç benzer şekilde Asa ve Çalış (2020) çalışmasında başarı testi, görüşme ve tutum ölçeğinin en yaygın kullanılan veri toplama araçları olması ile örtüşmektedir. Akınlı ve Uzoğlu (2022) çalışmasında veri toplama aracı olarak en fazla oranda anket kullanıldığını ifade etmişlerdir. Yıldırım Polat ve Gürsoy (2023) çalışmasında en çok oranda tercih edilen veri toplama aracının ölçek çeşitleri olduğunu tespit etmişlerdir. Okul dışı öğrenme ortamlarının genel olarak incelendiği Karlı ve Kurt (2022) çalışmalarında veri toplama aracı olarak çoğunlukla algı-ilgi-tutum belirleme ölçekleri ve anket kullanıldığını ifade etmişlerdir. Şahin ve Asal Özkan (2023) çalışmasında veri toplama aracı olarak çoğunlukla ölçek kullanıldığı görülmektedir. Saraç (2017) çalışmasında veri toplama aracı olarak anket,

görüşme ve tutum, ilgi ve yetenek formlarının daha fazla oranda kullanıldığını ifade etmiştir. Literatürde veri toplama araçlarında ortaya çıkan farklılıkların sebebinin kullanılan araştırma yöntemi ile ilgili olduğu söylenebilir. Veri toplama araçları olarak makalelerde yarı yapılandırılmış görüşme, başarı testi ve açık uçlu sorular kullanılırken yüksek lisans tezlerinde yarı yapılandırılmış görüşme, tutum ölçeği ve başarı testi kullanılmış, doktora tezlerinde ise gözlem, tutum ölçeği, çalışma kâğıdı- etkinlik yaprağı- soru kâğıtları en çok oranda tercih edilmiştir.

Araştırma veri analiz yöntemlerine göre incelendiğinde en fazla içerik analizinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra betimsel istatistik, Mann Whitney U-Testi, Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi, betimsel analiz, bağımsız t-testi, bağımlı t-testi, Kolmogorov-Smirnov Testi, Shapiro-Wilk Testi ve daha farklı birçok veri analiz yönteminin kullanıldığı tespit edilmiştir. Akınlı ve Uzoğlu (2022) çalışmalarında en çok istatistiksel analiz, bunun yanı sıra betimsel ve içerik analizi içeren veri analiz yöntemlerinin tercih edildiğini ifade etmişlerdir. Asa ve Çalış (2020) çalışmalarında ortalama-standart sapma ve t-testinin daha çok tercih edilen veri analiz yöntemi olduğunu belirtmişlerdir. Mevcut çalışmada makale, yüksek lisans ve doktora tezlerinde de en fazla oranda kullanılan veri analiz yönteminin içerik analizi olduğu saptanmıştır. Yapılan çalışmada parametrik ve parametrik olmayan istatistiksel yöntemlerin kullanıldığı görülmüştür. Literatüre bakıldığında frekans-yüzde tabloları, t-testi, ortalama-standart sapma, içerik analizi, ANOVA-MANOVA (Karlı ve Kurt, 2022; Saraç, 2017) veri analiz yöntemleri tercih edildiği görülmektedir.

Araştırma bulgularına ait sonuçlar doğrultusunda ileride yapılacak çalışmalar için doktora çalışmalarına daha fazla yer verilebileceği önerilmektedir. Daha az tercih edilen hayvanat bahçesi, botanik park, akvaryum, millî parklar, hidroelektrik santral, rüzgâr santrali, enerji parkı gibi alanlarda daha çok uygulama yapılabilir. Araştırmada incelenen çalışmalarda genellikle ortaokul örneklem grubuyla çalışıldığı görülmüştür. Ana sınıfı, ilkökul, lise, üniversite, öğretmen ve ziyaretçilerin olduğu gruplarda yapılan çalışmaların az olması sebebiyle bu grupları kapsayan çalışmalara yer verilebilir. Farklı analiz yöntemleri tercih edilerek okul dışı öğrenme ortamları ile ilgili yeni çalışmalar yapılabilir. Araştırmada Yükseköğretim Kurulu Tez Merkezi ve Google Akademik veri tabanları kullanılarak makale ve tezler incelenmiştir. Farklı veri tabanları kullanılarak doküman inceleme, meta-sentez ve betimsel analiz çalışmaları yürütülebilir. Araştırma ulusal alanda yapılan makale ve tez çalışmalarını kapsamaktadır. Uluslararası alanda benzer çalışmalar yapılabilir. Fen eğitiminde okul dışı öğrenme ortamlarını konu alan çalışmalar yapacaklar, bu çalışmanın sonuçlarını dikkate alarak daha az çalışılmış olan konu alanlarında çalışmalar yürütebilirler. Araştırmada nitel araştırma yöntemi tercih edilmiştir. Araştırmanın geçerlik ve güvenilirliğini artırmak için karma yöntem içeren çalışmalara yer verilebilir.

5. KAYNAKLAR

Asa, A. ve Çalış, S. (2020). Fen bilimleri eğitimindeki okul dışı öğrenme ortamlarının etkisini belirleme üzerine yapılan çalışmaların analizi. *13. Uluslararası Eğitim Camiası Sempozyumu*, Rize.

Büyüköztürk, Ş., Kılıç Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş., ve Demirel, F. (2020). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. (29. Baskı) Pegem Akademi. <https://doi.org/10.14527/9789944919289>

Çalışkan, H. ve Yıldırım, Y. (2022). *Okul dışı ortamlarda değerler eğitimi*. Pegem Akademi.

Çetingüney, H. ve Büyük, U. (2022). Fen eğitimine yönelik okul dışı öğrenme çalışmaları: Bir meta sentez araştırması. *Pearson Journal Of Social Sciences & Humanities*, 7(19), 93-121. <https://doi.org/10.46872/pj.539>

Çetinkaya, M. (2022). *Okul dışı öğrenme ortamlarında yapılan uygulamaların etkililiğinin meta-analiz yöntemiyle incelenmesi* (Tez No. 761109) [Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü/ Kastamonu Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Demircioğlu, G. ve Aslan, A. (2018). Türkiye’de okul dışı öğrenme ortamları ile ilgili yapılmış lisansüstü tezlerin incelenmesi. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(16), 379-402.

Erol Işıklı, Ü. (2023). *Okul dışı öğrenme ortamlarının fen eğitimindeki etkililiğine yönelik bir meta-analiz çalışması* (Tez No. 789996) [Yüksek Lisans Tezi, Artvin Çoruh Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Eshach, H. (2007). Bridging in-school and out-of-school learning: Formal, non-formal, and informal education. *Journal of Science Education and Technology*, 16(2), 171-190. <https://doi.org/10.1007/s10956-006-9027-1>

Fidan, N. (2012). *Okulda öğrenme ve öğretme*. (3. Baskı) Pegem Akademi.

Karlı, G. ve Kurt, M. (2022). 2012-2021 yılları arası Türkiye’de okul dışı öğrenme ortamları konulu araştırmaların incelenmesi: Doküman analizi. *EKEV Akademi Dergisi*, (92), 86-104. <https://doi.org/10.17753/sosekev.1111442>

Metin Göksu, M. ve Sömen, T. (2022). Okul dışı öğrenme ortamlarının geliştirilmesi. Küçüköğlü, A. ve Kaya, H. İ. (Ed.), *Kuramdan uygulamaya okul dışı öğrenme ortamları*. (3. Baskı) içinde (s. 88-128). Pegem Akademi.

Mutlu, G. ve Çelik, M. (2019). Türkiye’de fen bilgisi eğitiminde okul dışı öğrenme ortamlarına ilişkin yapılan araştırmalar: Bir meta analiz çalışması. *1.Uluslararası Eğitim Araştırmaları Kongresi*, İzmir.

Patton, M. Q. (2018). *Nitel araştırma ve değerlendirme yöntemleri*. (Çev. Ed. Bütün, M. ve Demir, S. B.). Pegem Akademi. <https://doi.org/10.14527/9786053649335>

Salmi, H. (1993). *Science centre education: motivation and learning in informal education* [Unpublished doctoral dissertation]. University of Helsinki.

Saraç, H. (2017). Türkiye’de okul dışı öğrenme ortamlarına ilişkin yapılan araştırmalar: İçerik analizi çalışması. *Eğitim Kuram ve Araştırma Uygulamaları Dergisi*, 3(2), 60-81.

Silverman, D. (2018). *Nitel verileri yorumlama*. (Çev. Ed. Dinç, E.). Pegem Akademi. <https://doi.org.tr/10.14527/9786052411520>

Soylu, Ü. İ. ve Karamustafaoğlu, O. (2021). Okul dışı öğrenme ortamlarında materyal destekli fen öğretimi gerçekleştirilmiş ulusal akademik çalışmaların incelenmesi. *İnformel Ortamlarda Araştırmalar Dergisi*, 6(2), 203-226. <https://doi.org/10.47714/uebt.799642>

Sözer, Y. (2015). *Sınıf içi öğrenmeleri destekleyen okul dışı aktif öğrenmeler: Bir meta-sentez çalışması* (Tez No. 446086) [Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Şahin, A. ve Asal Özkan, R. (2023). 2010-2022 yılları arasında okul dışı öğrenme ortamlarına ilişkin yapılan lisansüstü tezlerin incelenmesi. *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 23(1), 70-81. <https://doi.org/10.53629/sakaefd.1282463>

Şen, A. İ. (2019). Okul dışı öğrenme nedir? Şen, A. İ. (Ed.), *Okul dışı öğrenme ortamları*. (1. Baskı) içinde (s. 2-18). Pegem Akademi. <https://doi.org/10.14527/9786052419700>

Tösten, R. (2022). Okul dışı eğitim ve öğrenme. Küçüköğlü, A. ve Kaya, H. İ. (Ed.), *Kuramdan uygulamaya okul dışı öğrenme ortamları*. (3. Baskı) içinde (s. 2- 21). Pegem Akademi.

Yıldırım Polat, S. N. ve Gürsoy, G. (2023). Fen eğitiminde okul dışı öğrenme ortamına ilişkin yapılan tezlerin sistematik derlemesi. *İnformel Ortamlarda Araştırmalar Dergisi*, 8(1), 1-20.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2021). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. (12. Baskı) Seçkin Yayıncılık.

Ek-1: Araştırma Kapsamında İncelenen Çalışmalar

Akçıl, Ö., Toğrol, A., Mercan, F. Ç., Püskülcü, S., Tanırcan, G. ve Baykal, A. (2016). Yeniden düzenlenmiş temel afet bilinci eğitim programının okul dışı bilim öğrenme ortamında etkililiğinin incelenmesi. *Boğaziçi Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 31(2), 99-126.

Aras Özdemir, L. (2019). *Fen bilimleri öğretmen adaylarının bilim ve teknoloji müzesi gezisi öncesi ve sonrasında okul dışı öğrenme ortamları ile ilgili görüşleri* (Tez No. 594169) [Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Armağan, B. (2015). *İlkokul dördüncü sınıf fen öğretiminde okul dışı öğrenme ortamları: Bir eylem araştırması* (Tez No. 395297) [Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Arslan, Ş. (2023). *Okul dışı öğrenme ortamları ile destekli bağlam temelli öğrenme yaklaşımının doğa ve kimya ünitesindeki akademik başarı üzerine etkisi* (Tez No. 836464) [Yüksek Lisans Tezi, Trabzon Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Aydın, M. (2019). *“Evsel atıklar ve geri dönüşüm” konusunun okul dışı öğrenme ortamları ile desteklenmesinin 7. sınıf öğrencilerinin çevre tutumuna etkisinin incelenmesi* (Tez No. 546496) [Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Bakioğlu, B. (2017). *5. sınıf vücudumuz bilmecesini çözelim ünitesinin okul dışı öğrenme ortamı destekli öğretiminin etkililiği* (Tez No. 478691) [Doktora Tezi, Amasya Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Balçın, M. D. ve Yavuz Topaloğlu, M. (2019). Okul dışı öğrenme ortamlarında ilköğrencilerinin mühendislere ve bilim insanlarına yönelik algılarının incelenmesi. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 157-170.

Başakçı, G. (2018). *Gezici planetaryumların ortaokul 7. sınıf öğrencilerinin bazı astronomi konularını öğrenimine ve astronomiye yönelik tutumlarına etkisinin incelenmesi* (Tez No. 504490) [Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Bilici, E. (2019). *Bir bilim merkezinde gerçekleştirilen nanoteknoloji atölye çalışmasının ortaokul öğrencilerinin nanobilim kavramlarını anlamaya etkisinin incelenmesi* (Tez No. 578652) [Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Bolat, A., Karamustafaoğlu, S. ve Karamustafaoğlu, M. (2020). Okul dışı öğrenme ortamının 5. sınıf ‘canlılar dünyası’ ünitesinde öğrenci başarısına etkisi: Biyoçeşitlilik müzesi örneği. *Karaelmas Journal of Educational Sciences* 8(1), 42-54.

Buldu, D. (2021). *Fen bilgisi öğretmen adaylarının şeker fabrikasına düzenlenen planlı gezi hakkında görüşlerinin belirlenmesi* (Tez No. 664850) [Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Bülbül, M. (2018). *Fen eğitiminde okul dışı öğrenme ortamlarının öğrencilerin akademik başarılarına etkisi: Hidroelektrik santrali gezisi örneği* (Tez No. 543465) [Yüksek Lisans Tezi, Giresun Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Can Coşar, N. S. (2019). *Geri dönüşüm ve çevreye etkileri konusunda okul dışı öğrenme ortamları etkinliklerinin ilköğrencilerinde farklı değişkenler açısından incelenmesi* (Tez No. 571785) [Yüksek Lisans Tezi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Çağlar, S. (2019). *Achievement in and attitudes toward science: The combined effects of formal and non-formal learning* (Tez No. 552189) [Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Çebi, H. (2018). *Farklı okul dışı öğrenme ortamlarının, öğrencilerin fen bilimleri dersine karşı ilgi ve tutumlarına etkisi* (Tez No. 519021) [Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Çığrık, E. ve Özkan, M. (2016). Bilim merkezi’nde yürütülen öğrenme etkinliklerinin öğrencilerin fen bilimleri dersindeki akademik başarılarına etkisi ve motivasyon düzeyleriyle ilişkisi. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 29(2), 279-301.

Çil, M. (2019). *Planetaryum destekli öğretimin 6. sınıf öğrencilerinin akademik başarıları ve zihinsel modelleri üzerine etkisinin belirlenmesi* (Tez No. 600450) [Yüksek Lisans Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Demir, N. ve Öner Armağan, F. (2018). Okul dışı öğrenme ortamlarına yönelik fen bilgisi öğretmenlerinin görüşleri: Planetarium. *Journal of Social and Humanities Sciences Research (JSHSR)*, 5(30), 4241-4248. <https://doi.org/10.26450/jshsr.861>

Demirel, R. ve Özcan, H. (2020). Ortaokul öğrencileri ile bir okul dışı öğrenme ortamına alan gezisi: Tropikal kelebek bahçesi örneği. *İnformal Ortamlarda Araştırmalar Dergisi*, 5(2), 120-144.

Doldur, M. (2019). *Bilim merkezinde gerçekleştirilen fen bilimleri dersinin öğrencilerin okul dışı öğrenme ortamlarına yönelik algularına ve derse yönelik tutumlarına etkisi* (Tez No. 586552) [Yüksek Lisans Tezi, Aksaray Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Durel, E. (2018). *Okul dışı fen etkinliklerinin fen bilimleri öğretmen ve öğretmen adayları ile öğrenciler üzerine etkileri* (Tez No. 516294) [Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Efe, H. ve Umdu Topsakal, Ü. (2019). Ortaokul öğrencilerinin bilim merkezi algıları. *Eurasian Academy of Sciences Social Sciences Journal*, (24), 12-21.

Ekinci, S., Oktay, Ö. ve Şen, A. İ. (2020). Mobil planetarium etkinliği: ortaokul öğretmenlerinin görüşlerinin incelenmesi. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 40(3), 827-852. <https://doi.org/10.17152/gefad.761655>

Elmas, C., Aslan, O. ve Hakverdi Can, M. (2021). Fen bilgisi öğretmen adaylarının informal öğrenme ortamları hakkındaki görüşleri: MTA gezi örneği. *İnformal Ortamlarda Araştırmalar Dergisi*, 6(1), 24-42.

Erentay, N. (2013). *Okul dışı doğa uygulamalarının 5. sınıf öğrencilerinin fene ilişkin bilgi, bilimsel süreç becerileri ve çevreye yönelik tutumlarına etkisi* (Tez No. 333886) [Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Ertaş Kılıç, H. ve Şen, A. İ. (2014). Okul dışı öğrenme etkinliklerine ve eleştirel düşünmeye dayalı fizik öğretiminin öğrenci tutumlarına etkisi. *Eğitim ve Bilim*, 39(176), 13-30. <https://doi.org/10.15390/EB.2014.3632>

Erten, Z. (2016). *Fen bilgisi dersine yönelik okul dışı öğrenme ortamları etkinliklerinin geliştirilmesi ve öğrencilerin bilimsel süreç becerilerine etkisinin değerlendirilmesi* (Tez No. 430191) [Yüksek Lisans Tezi, Erzincan Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Günay, B. (2019). *İnformal öğrenme ortamının sorgulama yaklaşımının akademik başarıya etkileri: Ege Üniversitesi Botanik Bahçesi ve Herbaryum Uygulama ve Araştırma Merkezi örneği* (Tez No. 576036) [Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Gür, N. (2022). *Keşif ve gözlem temelli doğa eğitiminin 60-72 aylık çocukların bilim, doğa ve çevre metaforları üzerindeki etkisinin incelenmesi* (Tez No. 732673) [Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Aydın Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

İnce, M. C. (2017). *İnformal öğrenme ortamlarının öğrencilerin fen-teknoloji-toplum-çevre ilişkisini anlamalarına etkisi* (Tez No. 488086) [Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

İri Karadeniz, F. G. (2017). *Bitkiler hakkında kitap hazırlama ve botanik bahçesi gezisinin altıncı sınıf öğrencilerinin bitki farkındalığı üzerine etkileri* (Tez No. 454697) [Yüksek Lisans Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Kale, Z. (2019). *Ortaokul öğrencilerinin fen bilgisi eğitimine yönelik tutumuna bilim merkezinin etkisi* (Tez No. 582873) [Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Karakılçık, N. (2020). *Okul dışı fen öğrenme ortamında öğrencilerin girişimcilik becerilerinin gelişiminin betimlenmesi* (Tez No. 632898) [Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Karamustafaoğlu, O. ve Ermiş, M. (2020). Biyoteknoloji konusunun okul dışı fen ortamında öğretimine yönelik öğrenci görüşleri. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi (ESTÜDAM) Eğitim Dergisi*, 5(1), 92-114.

Karataş Köylü, Ü. (2023). *Dijital okul dışı öğrenme ortamlarına dayalı etkinliklerin ilköğretim 3. sınıf öğrencilerinin bilimsel yaratıcılıklarına etkisi* (Tez No. 823945) [Yüksek Lisans Tezi, Düzce Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Katircioğlu, G. (2019). *Okul dışı öğrenme ortamlarının 7. sınıf öğrencilerinin geri dönüşüm konusundaki doğa algısı ve bilinç düzeyine etkisi* (Tez No. 562071) [Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Kaya, E. (2019). *İnformal öğrenme ortamının ortaokul öğrencilerinin fen bilimleri dersinde akademik başarılarına etkisi ve öğrencilerin öğrenme ortamı hakkındaki görüşleri: Sasalı Doğal Yaşam Parkı örneği* (Tez No. 577614) [Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Kayabaş, B. T. (2019). *Probleme dayalı okul dışı STEM etkinliklerinin öğrencilerin akademik başarılarına ve karar verme becerilerine etkisi* (Tez No. 600005) [Yüksek Lisans Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Kılıç, H. (2020). *Okul dışı öğrenme ortamlarının 5. sınıf öğrencilerinin Güneş, Dünya ve Ay ünitesine yönelik akademik başarı ve tutumlarına etkisi* (Tez No. 626913) [Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Kırgız, M. (2018). *Konya bilim merkezi fen etkinliklerinin, katılımcılar tarafından değerlendirilmesi ve katılımcıların fen dersine karşı tutumları ve davranışları üzerine etkilerinin incelenmesi* (Tez No. 493113) [Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Koyuncu, A., Bilici, E., Kırgız, H. ve Güney, A. (2016). Bir deneyim: Konya bilim merkezi gezisi. *İnformel Ortamlarda Araştırmalar Dergisi*, 1(1), 70-78.

Kulalıgil, A. (2016). *Sınıf dışı öğrenme ortamlarında gerçekleşen öğretim uygulamalarının 5. sınıf fen bilimleri dersinde öğrencilerinin akademik başarı, yaratıcılık ve motivasyonlarına etkisi* (Tez No. 433692) [Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Kurt, Z. (2023). *İlköğretim 3.sınıf öğrencilerinin doğa ile ilişkilerinin güçlendirilmesinde sınıf dışı doğa eğitimi uygulamalarının incelenmesi* (Tez No. 787482) [Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Aydın Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Küçük, A. (2020). *Fen bilimleri 5. sınıf insan ve çevre ünitesinin okul dışı öğrenme ortamlarında öğretimi* (Tez No. 664255) [Doktora Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Mertoğlu, H. (2019). Fen bilgisi öğretmen adaylarının farklı öğrenme ortamlarında gerçekleştirdikleri okul dışı etkinliklere ilişkin görüşleri. *İnformel Ortamlarda Araştırmalar Dergisi*, 4(1), 37-60.

Metin, M. (2020). *Fen bilimleri dersi kapsamında planetariuma düzenlenen bir gezinin 7.sınıf öğrencilerinin akademik başarı, ilgi ve motivasyonlarına etkisi* (Tez No. 625277) [Yüksek Lisans Tezi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Ok, G. (2016). *Doğa eğitimi etkinliklerinin ilköğretim öğrencilerinin çevreye yönelik tutum ve bilgi düzeylerine etkisi* (Tez No. 430752) [Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Ok, Z. (2018). *Konya bilim merkezinde gerçekleştirilen atölye çalışmalarının ilköğretim ve ortaokul öğrencileri tarafından değerlendirilmesi* (Tez No. 506455) [Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Okur, A. (2017). *Fen eğitiminde hayvanat bahçelerine düzenlenen planlı bir gezinin öğrenme üzerine etkisi ve gezi süreciyle ilgili öğrenci görüşlerinin belirlenmesi* (Tez No. 494948) [Yüksek Lisans Tezi, Giresun Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Öner Armağan, F., Karaca, M. ve Bektaş, O. (2023). Fen bilimleri öğretmen adaylarının planetarium ile ilgili görüşleri. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(2), 1067-1083. <https://doi.org/10.30783/nevsosbil.1271718>

Öz, R. (2015). *Araştırma ve sorgulamaya dayalı etkinliklerle desteklenmiş bilim merkezi uygulamalarının 7. sınıf öğrencilerinin akademik başarılarına, bilim okuryazarlıklarına ve sorgulayıcı*

düşünme becerilerine etkisi (Tez No. 437095) [Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Özcan, H. ve Yılmaz, Ş. (2018). Planetaryum gezisi ile fen bilgisi öğretmen adaylarının astronomi kavramlarındaki değişimin incelenmesi. *Necatibey Eğitim Fakültesi Elektronik Fen ve Matematik Eğitimi Dergisi*, 12(1), 392-418. <https://doi.org/10.17522/balikesirnef.437815>

Özdemir, B. (2019). *7. sınıf güneş sistemi ve ötesi ünitesinin öğretiminde okul dışı öğrenme ortamlarının kullanılmasının akademik başarı, motivasyon ve kalıcılığa etkisi* (Tez No. 601362) [Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Öztürk, A. (2014). *Mevlâna toplum ve bilim merkezi öğretim programlarının öğrencilerin bilimsel süreç becerilerine ve bilime yönelik tutumlarına etkisi* (Tez No. 378594) [Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Öztürk, K. (2022). *Okul içi ve okul dışı ortamlarda bilgisayar ve mobil uygulama destekli etkinlik tasarımlarının etkililiğinin araştırılması* (Tez No. 720828) [Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Öztürk, M. (2019). *Bilim merkezi ziyaretçilerinin düzenekler ile olan etkileşimlerinin incelenmesi: Kocaeli bilim merkezi örneği* (Tez No. 583301) [Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Sarışan Tungaç, A. (2023). *Erken çocukluk döneminde okul dışı rehberli sorgulama yaklaşımının fen merak duygusu ve bilişsel gelişim üzerine etkisi* (Tez No. 788201) [Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Sefalı, A. (2019). *Doğa eğitimi etkinliklerinin fen bilgisi öğretmen adaylarının biyofili seviyelerine etkisinin araştırılması* (Tez No. 581154) [Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Sevim, F. (2023). *Bilim merkezinde gerçekleştirilen fen bilimleri etkinliklerinin öğrencilerin tutum ve akademik başarılarına etkisinin incelenmesi* (Tez No. 824393) [Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Solacıkı, O. (2022). *Ortaokul öğrencilerinin planetaryum hakkındaki görüşleri: Erbaa bilimpark planetaryumu* (Tez No. 706740) [Yüksek Lisans Tezi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Sontay, G., Tutar, M. ve Karamustafaoğlu, O. (2016). "Okul dışı öğrenme ortamları ile fen öğretimi" hakkında öğrenci görüşleri: Planetaryum gezisi. *İnformal Ortamlarda Araştırmalar Dergisi*, 1(1), 1-24.

Soysal, E. (2019). *Okul dışı öğrenme ortamlarının ortaokul 7. sınıf öğrencilerinin fen bilimleri dersine yönelik ilgi, tutum ve motivasyonlarına etkisi* (Tez No. 590876) [Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Şahin, B. (2020). *FeTeMM yaklaşımına dayalı okul dışı etkinliklerin öğretmen adaylarının bitkiler konusu ile ilgili akademik başarı ve okul dışı öğretime yönelik görüşleri üzerine etkileri* (Tez No. 644523) [Yüksek Lisans Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Tayşi Tafracı, S. (2023). *Okul dışı öğrenme ortamlarının fen bilimleri dersi 6. sınıf vücudumuzdaki sistemler ve sağlığı ünitesinin öğretimine etkisinin incelenmesi* (Tez No. 822801) [Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Temel Mumcu, M. (2023). *Ses ve özellikleri konusunda okul dışı ortamlarda yapılan etkinliklerin ortaokul öğrencilerinin fen konularına olan ilgilerine ve fen öğrenme motivasyonlarına etkisi* (Tez No. 822399) [Yüksek Lisans Tezi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Topal, S. (2022). *Ortaokul 6. sınıf öğrencilerinin kariyer seçiminde STEM mesleklerine yönelmelerine okul dışı (informal) öğrenme ortamlarının etkililiğinin araştırılması* (Tez No. 724966) [Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Turan, B. ve Umdü Topsakal, Ü. (2017). Arboretumların fen bilgisi öğretmen adaylarının informal eğitim algıları üzerine etkisi. *Eurasian Academy of Sciences Eurasian Education & Literature Journal*, 7, 1-8.

Türkmen, H., Topkaç, D. D. ve Atasayar Yamık, G. (2016). İnfomal öğrenme ortamlarına yapılan gezilerin canlıların sınıflandırılması ve yaşadığımız çevre konusunun öğrenilmesine etkisi: Tabiat tarihi müzesi ve botanik bahçesi örneği. *Ege Eğitim Dergisi*, 17(2), 174-197. <https://doi.org/10.12984/eed.20218>

Ulfer Öztürk, N. (2019). *Ortaokul öğrencilerinin katıldıkları FeTeMM içerikli okul dışı etkinlikler ve bu etkinlikler sırasında yaptıkları grup çalışmaları ile ilgili düşünceleri* (Tez No. 578371) [Yüksek Lisans Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Uludağ, G. (2017). *Okul dışı öğrenme ortamlarının fen eğitiminde kullanılmasının okul öncesi dönemdeki çocukların bilimsel süreç becerilerine etkisi* (Tez No. 484098) [Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Ünlütürk, A. Ö. (2022). *Ters yüz öğrenme ile yapılandırılmış okul dışı fen eğitiminin etkililiğinin çeşitli değişkenler bakımından incelenmesi* (Tez No. 711010) [Yüksek Lisans Tezi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Yanmaz, D. (2017). *Doğa tarihi müzesinde rehber hazırlama ve çalışma yaprakları ile öğretimin öğrencilerin akademik başarı ve fen öğrenimine yönelik motivasyonları üzerine etkisi* (Tez No. 454694) [Yüksek Lisans Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Yavuz Topaloğlu, M. (2016). *Sosyobilimsel konulara dayalı okul dışı öğrenme ortamlarının öğrencilerin kavramsal anlamalarına ve karar verme becerilerine etkisi* (Tez No. 436905) [Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Yavuz Topaloğlu, M. ve Balçın, M. D. (2021). Doğa eğitim gezisi ve bilim merkezi gezisinde dördüncü sınıf öğrencilerinin fene yönelik tutumlarının incelenmesi. *Trakya Eğitim Dergisi*, 11(1), 55-75. <https://doi.org/10.24315/tred.644702>

Yıldırım Palabıyık, S. (2021). Okul dışı öğrenme ortamında argümantasyon temelli sürat konusunun 6. sınıf öğrencilerinin başarıları üzerine etkisi. *İnfomal Ortamlarda Araştırmalar Dergisi*, 6(2), 192-202.

Yıldız, D. (2021). *3. sınıf öğrencilerinin okul bahçesinde infomal fen öğrenme deneyiminin incelenmesi: Bir nitel araştırma* (Tez No. 682971) [Yüksek Lisans Tezi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Yılmaz, E. (2018). *Öğrencilerin uzaya ilişkin ilgi ve kavramlarını geliştirmeye yönelik okul dışı ortamlarla desteklenen bir eylem araştırması* (Tez No. 502376) [Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

2F ÖĞRENCİLER İÇİN TÜRK-İSLAM BİLGİNLERİ ZİHİN HARİTASI KÜTÜPHANESİ

Yurdağül ÖNDER ÖZ¹, Ali Yağız ÖZ², Beren KILIÇKAYA³,
Cem KANTEMİR⁴, Ahmet ÖZ⁵

¹ Uzman Öğretmen, MEB, Üstün Yetenekliler, 0000-0001-8217-436X

² Öğrenci, MEB, Üstün Yetenekliler, 0000-0002-1141-5231

³ Öğrenci, MEB, Üstün Yetenekliler, 0009-0003-7568-4152

⁴ Öğrenci, MEB, Üstün Yetenekliler, 0009-0004-7262-8013

⁵ Uzman Öğretmen, MEB, Üstün Yetenekliler, 0009-0006-9976-3324

Özet

Ulu Önderimiz Mustafa Kemal Atatürk'ün: "Çocuklarımızı aynı eğitim derecesinden geçireceğiz." sözü ışığında eğitimde geride bırakılabilecek tek bir çocuk bile yoktur. Eğitim her çocuğun hakkıdır ve her çocuk için ulaşılabilir olmalıdır. Unutulmamalıdır ki, öğretim materyalleri öğrencilerin gereksinimleri doğrultusunda düzenlendiğinde bütün çocuklar öğrenebilir. Dolayısıyla eğitimde fırsatların eşitlenmesi gereklidir. 2f (iki kere farklılaşmış) bireyler, özel eğitim alanı içinde oldukça yeni bir grup olarak tanımlanmaktadır. Bu nedenle bu bireylerin özellikleri bilinmeli, öğretim ortamları bu öğrencilerin öğrenim gereksinimlerine göre planlanmalı ve yaşanmışlıklarıyla örtüşen üst bilişsel kazanımlara odaklanılmalıdır. Bu bağlamda, bu çalışmanın amacı 2f öğrenciler için Türk-İslam bilginleri zihin haritası kütüphanesi oluşturmaktır. Bu amaçla yapılan çalışmanın problem durumu, "2f öğrenciler için yapılandırılan zihin haritası kütüphanesine dair öğrencilerin yaşanmışlıkları nelerdir?" şeklindedir. Projenin hipotez cümlesi ise, "2f öğrenciler için yapılandırılan zihin haritası kütüphanesi, 2f öğrencilere nitelikli öğrenme yaşanmışlıkları sunabilir olmalıdır." biçimindedir. Dokuz Türk-İslam bilgininin (Akşemsettin, Mimar Sinan, Harezmi, Ali Kuşçu, Piri Reis, Farabi, El-Cezeri, Evliya Çelebi, İbn-i Sina) hayatını tanıtan zihin haritaları 3d boya (boyutlu boncuk boya) ile 35x50 cm'lik tuval zemine çalışılmıştır. Çalışma 2023-2024 öğretim yılında Ankara ilinde özel yetenekli öğrencilerle öğretim yapan bir kurumda 2f bir öğrenci ile nitel araştırma desenlerinden durum çalışması temelinde yürütülmüştür. Çalışma, üç proje öğrencisi ve iki danışman öğretmen tarafından yürütülmüştür. Zihin haritaları, çalışmanın uygulama sürecinden önce çalışmayı yürüten öğrenciler tarafından hazırlanmıştır. Böylece dokuz Türk-İslam bilgininin hayatını anlatan sayfalar dolusu kitabi bilgi, tek tuval üzerinde toplanmış, 2f öğrenciler için öğrenme kolaylığı sağlanmıştır. Zihin haritalarının okları, 3d boya ile çizilirken Türk-İslam bilginlerine ait bilgiler Braille alfabesi ile yazılmıştır. Ardından, eliyle dokunması suretiyle her bir zihin haritasını 2f öğrencinin deneyimlemesi sağlanmıştır. Çalışmanın veri toplama aracı, çalışmayı yürüten öğrencilerin, 2f öğrencinin zihin haritası kütüphanesi yaşanmışlıklarına dair verdiği geri dönüşleri not ettiği çalışma yapraklarıdır. Veriler içerik analizi ile çözümlenmiştir. Çalışma sonucunda ulaşılan sonuçlar; 2f öğrenciler için ilk defa zihin haritası kütüphanesi deneyimlemesi, Türk-İslam bilginlerini ve yaptıkları çalışmaları, eserlerinin dokunma suretiyle öğrenmeleri, ayrıca süreci ilgi çekici, heyecan verici, şaşırtıcı ve kısmen güzel bulması şeklindedir.

Anahtar kelimeler: Zihin haritası, 2f öğrenci, Türk-İslam bilgini, eğitimde fırsat eşitliği

BOZKIRIN TEZENESİ NEŞET ERTAŞ'I TANIYORUZ

Yurdagül ÖNDER ÖZ¹, Ali Yağız ÖZ², Derin UYSAL³, Çağla TAVLUOĞLU⁴,
Ahmet ÖZ⁵, Elif Asya ZAYİF⁶

¹ Uzman Öğretmen, MEB, Üstün Yetenekliler, 0000-0001-8217-436X

² Öğrenci, MEB, Üstün Yetenekliler, 0000-0002-1141-5231

³ Öğrenci, MEB, Üstün Yetenekliler, 0009-0006-1852-2765

⁴ Öğrenci, MEB, Üstün Yetenekliler, 0009-0004-3433-0136

⁵ Uzman Öğretmen, MEB, Üstün Yetenekliler, 0009-0006-9976-3324

⁶ Öğrenci, MEB, Üstün Yetenekliler, 0009-0009-5936-5139

Özet

Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi'nde belirtildiği gibi Yaşayan İnsan Hazinesi Sistemi, UNESCO'nun(Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Teşkilatı) Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması kapsamında oluşturulmuş ve ilk ortaya atıldığı 1993 yılından beri sürekli olarak geliştirilmiştir. UNESCO (Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Teşkilatı), bu sistem aracılığı ile somut olmayan kültürel mirası üreten insana dikkat çekmek istemektedir. Bu sisteme göre, somut olmayan kültürel mirası üreten ve gelecek kuşaklara aktarmakta olan usta kişiler insan hazineleri olarak adlandırılmakta ve kültürün korunmasına ve gelecek kuşaklara aktarılmasına yapacakları katkıya vurgu yapılmaktadır. 2009 yılında Unesco Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi kapsamında Türkiye Ulusal Envanteri'ne alınarak "Yaşayan İnsan Hazinesi" kabul edilen Neşet Ertaş'ı tanıtmak bu çalışmanın amacıdır. Çalışma 2023-2024 öğretim yılında Ankara ilinde özel yetenekli öğrencilerle öğretim yapan bir kurumda resim yetenek alanında öğrenim gören 50 öğrenci ile nitel araştırma desenlerinden durum çalışması temelinde yürütülmüştür. Çalışma dört öğrenci ve iki danışman öğretmen tarafından yürütülmüştür. Çalışmanın uygulama sürecinden önce çalışmayı yürüten öğrenciler, katılımcı öğrencilere Neşet Ertaş'ı tanıyıp tanımadıklarını ölçmek için yarı yapılandırılmış sorular yönelmiştir. Katılımcı öğrencilerin verdiği yanıtlara göre bir katılımcı dışında diğer katılımcıların Neşet Ertaş'ı tanımadığı problem durumu olarak tespit edilmiş ve eylem araştırması temelinde bir iyileştirme uygulaması olarak öğrencilere Neşet Ertaş'ın hayatı anlatılmıştır. Anlatımdan sonra öğrencilerden Neşet Ertaş'ın hayatını resmetmeleri istenmiştir. Neşet Ertaş'ın hayatını resimleyen katılımcı öğrencilere tekrar yarı yapılandırılmış sorular sorulmuştur. Bu arada öğrencilere Neşet Ertaş'a ait türküler derste ve tenefüs aralarında dinletirilmiştir. Araştırmanın veri toplama aracı yarı yapılandırılmış sorulara verdikleri yanıtların not edildiği çalışma yapıları, öğrenci resimleri ve öğrencilerin tasarladıkları ürünlerdir. Katılımcı öğrencilere "Neşet Ertaş'ı Tanıyoruz!" başlıklı bir somut olmayan kültürel miras sergisi oluşturulacağı ve bu sergide Neşet Ertaş'ın hayatından hareketle oluşturacakları ürün tasarımlarının sergileneceği söylenmiştir. Katılımcı öğrencilerden ürün tasarımlarında Türk motiflerinden yararlanılması istenmiştir. Öğrenciler Neşet Ertaş'ın hayatının tanınması için resim çalışmaları, kabartma resim çalışmaları, abdal bebekleri, Neşet Ertaş'ın sazının ve memleket haritasının kabartma çalışması,seramik,broşür, afiş, Neşet Ertaş'ı tanıtan önemli bilgilerin yazılı olduğu grafi ve kaligrafi çalışmaları yapmıştır.

Anahtar kelimeler: UNESCO,Somut Olmayan Kültürel Miras, Yaşayan İnsan Hazinesi, Neşet Ertaş

PRODUCING NATURAL PAINTING: IN VITRO TESTS AND THE USAGE FOR
VISUALLY DISABLED CHILDREN

DOĞAL BOYA ÜRETİMİ: İN VİTRO DENEYLER VE GÖRME ENGELLİ
ÖĞRENCİNİN KULLANIMI

Muhammed Efruz BAYIR¹, Ali Yağız ÖZ², Hamza İPEK³, Ümmüye Nur TÜZÜN⁴

¹Öğrenci, T.C. Millî Eğitim Bakanlığı, kimya eğitimi, <https://orcid.org/0009-0006-4151-7024>

²Öğrenci, T.C. Millî Eğitim Bakanlığı, kimya eğitimi, <https://orcid.org/0000-0001-8217-436X>

³Öğrenci, T.C. Millî Eğitim Bakanlığı, kimya eğitimi, <https://orcid.org/0009-0003-9449-7168>

⁴Doç. Dr., T.C. Millî Eğitim Bakanlığı, kimya eğitimi, <https://orcid.org/0000-0001-9114-0460>

Özet

Bu çalışmanın amacı görme engelli öğrencilerin kullanımı için doğal ve antibakteriyel boya üretimidir. Doğal ve antibakteriyel boya üretiminin amacı, görme engelli öğrenciler kabartmalı resimleri boyarken bir yandan da elleriyle dokunarak kontrol etme ihtiyacı duymaktadırlar. Bu durumda kullanılan boyanın doğal ve antibakteriyel olması toksisitenin önlenmesi adına önem taşımaktadır. Çalışma deneysel bir çalışmadır. Doğal boya üretimi matricaria (papatya) özü pigmenti, balmumu doğal reçinesi, nişasta dolgu maddesi ve izopropil alkol çözücüsü ile yapılmıştır. Sarı-yeşil renk bir doğal boya elde edilmiştir. Doğal boyanın antibakteriyel özellik tespiti için laboratuvarında üretilen besiyerlerle ve hazır besiyerlerle invitro deneyler yapılmıştır. Ayrıca boya kullanımının işlerliği ve boyanın renk kalitesinin de test edilmesi adına görme engeli olan bir ortaokul öğrencisinin boyayı kullanımı da söz konusudur. Görme engeli olan öğrenci, 3D olarak kabartılmış su yosunu modellerini enjeksiyon uygulaması ile boyamıştır. Öğrenci doğal boya kullanımını çok kolay bulmuştur. Ayrıca doğal boyadan buram buram papatya koktuğunu dile getirmiştir. Bu sayede su yosunlarının neye benzediğini de öğrendiğini belirtmiştir. Bu çalışma sonucunda görme engelli öğrencilerin kullanımı için doğal ve antibakteriyel sarı-yeşil boya üretilmiştir. Çalışma ekibinin süreçten büyük keyif aldığı da göz önüne alınacak olursa ileriki çalışmalar için farklı renklerde doğal ve antibakteriyel boya üretimi ve görme engelli öğrenciler için, çünkü elleriyle nereyi boyadıklarını kontrol ettikleri için, uygulaması önerilebilir.

Anahtar kelimeler: Doğal boya üretimi, invitro deneyler, görme engelli öğrencilerin kullanımı, matricaria, 3D su yosunu modelleri.

Abstract

The purpose of the study was to produce a natural and anti-bacterial paint for the usage of visually disabled children. The visually disabled students needed to touch the surface they just painted to make sure where to paint. So, in this case the paint's natural and anti-bacterial characteristics would be so important to prevent toxicity. The study was an experimental one. The paint's contents were as camomile pigment, wax natural resin, starch filler, and isopropyl alcohol solvent. After the experimental process, a yellow-green natural paint was produced. Then, in vitro experiments were done for determining the anti-bacterial characteristics of the paint in agar and also in blooded-agar stocks. The paint's colour quality and usefulness were tested with the usage of the paint by a visually disabled secondary school student. The visually disabled student painted 3D moss models with syringe application of the paint to surface. The student highlighted that the application of the paint to surface was easy. And, the student said

it was smelt camomile through the usage of the paint. Also, the student stated that it would be possible to learnt the shape of the moss by the way. At the end of the study, natural and anti-bacterial yellow-green paint was produced for the usage of visually disabled children. Because of the paint producing process amusement, it could be suggested to produce different colours of natural and anti-bacterial paints for the visually disabled children as they touched the paintings through painting.

Keywords: Natural paint producing, invitro tests, visually disabled student usage, camomile, 3D moss models.

ARGUMENTATION BASED PHARMACEUTICAL CHEMISTRY EDUCATION
ARGÜMANTASYON TABANLI FARMASÖTİK KİMYA ÖĞRETİMİ

Ümmüye Nur TÜZÜN¹, Mustafa TÜYSÜZ²

¹Doç. Dr., T.C. Millî Eğitim Bakanlığı, kimya öğretimi,

<https://orcid.org/0000-0001-9114-0460>

²Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi, kimya öğretimi,

<https://orcid.org/0000-0003-1277-6669>

Özet

Özel yetenek, öğrencilerin bir ya da birkaç alanda yüksek performans göstermesi olarak tanımlanabilir. Özel yetenekli öğrencilerin eğitiminde onlara daha üstbiliş yaşantımları sunmak için üst kazanımlarla hızlandırma ve farklı konularda zenginleştirme çalışmaları, özel yeteneklilerin uluslararası eğitim programları temelinde yer almaktadır. Mevcut çalışmada özel yetenekli öğrencilerin farmasötik kimya deneylerine dair kendi argümanlarını yapılandırma amaçlanmıştır. Çalışma 2023-2024 öğretim yılında Ankara ilinde özel yetenekli öğrencilerle öğretim yapan bir kurumda, yedi özel yetenekli ortaokul öğrencisi ile yürütülmüştür. Katılımcıların araştırmaya katılımları gönüllülük esastadır. Çalışma nitel araştırma desenlerinden durum çalışması temelinde yürütülmüştür. Veri toplama aracı özel yetenekli öğrencilerin yapılandırdıkları argümanlardır ve veriler içerik analizi ile çözümlenmiştir. Asetilsalisilik asit sentezi, in vitro deney, ilaç etken maddesi yakma ile fonksiyonel grup tayini, ilaç etken maddesinde karbon ve hidrojen tayini için bakır (II) oksit deneyi, titrasyon ile ilaç etken maddesi derişimi belirleme, sahte ilaç analizi ve doz aşımında teratojenitenin önlenmesinde kâğıt toksimetre tasarımı bu çalışma kapsamında yürütülen yedi adet farmasötik kimya deneyidir. Üçüncü ve dördüncü deneyler Ankara Üniversitesi eczacılık fakültesi açikerişim materyallerinden uyarlanmıştır. Çalışmanın sonunda özel yetenekli öğrencilerin farmasötik kimya deneylerine dair yapılandırdıkları argümanlarında, iddialarını iki ya da üç gerekçe ile destekleyebildikleri bulunmuştur. Mevcut zenginleştirme bağlamının, çalışmanın katılımcıların argüman yapılandırmalarına olumlu katkı sunduğu göz önüne alındığında ileriki çalışmalar için farklı zenginleştirme bağamları önerilebilir.

Anahtar kelimeler: Farmasötik kimya deneyleri, özel yetenekli öğrenci, argüman yapılandırma, zenginleştirme.

Abstract

Giftedness is defined as showing higher performance in a specific field. Hence, according to universal gifted education programmes, acceleration and enrichment are needed for organizing metacognitive education domains for gifted students. In the current research, it was aimed to design a specific pharmaceutical chemistry teaching domain based on experiments throughout the process of making gifted students construct their own arguments about the experiments. The research was conducted on seven gifted secondary school students at a school for gifted in Ankara province in the 2023-2024 educational year. The gifted students who participated in the study were volunteers. The case study was used to design of the study as one of the qualitative research design methods. Student-constructed arguments were used as data and content analysis was utilized for data analysis. Throughout the argumentation based pharmaceutical chemistry

education experiments, seven experiments were conducted as the synthesis of acetylsalicylic acid, an in vitro experiment, functional group analysis by drug efficient matter burning, copper II oxide experiment for determining carbon and hydrogen elements at a drug efficient matter molecule, determining drug efficient matter molarity by titration, analysis for false drug, and designing a paper teratogenesis toximeter for overdose analysing. The second and third experiments were revised from national pharmaceutical experiments of Ankara University pharmacy faculty's open access database. At the end of the research, it was found that the gifted students were able to justify their claims by using two or three premises for each of the experiments. Since this process contributes positively to the development of participants' argumentation skills, it is recommended to develop similar enrichment environments suitable for gifted students who have interests in this context.

Keywords: Pharmaceutical chemistry experiments, gifted students, argument construction, enrichment

ACCOUNTING FOR MURABAHA TRANSACTIONS UNDER DIFFERENT
REGULATIONS

MURABAHA İŞLEMLERİNİN FARKLI DÜZENLEMELER KAPSAMINDA
MUHASEBELEŞTİRİLMESİ

Doç. Dr. Halime KARACA

İnönü Üniversitesi, ORCID: 0000-0003-0218-3851

Özet

Lügat anlamı artma, kâr, ticarî kazanç olan “ribh” kökünden türeyen murabaha; “kazandırma, kâr hakkı tanıma” anlamına gelmektedir. Terim anlamı ise malın alış fiyatına ya da maliyetine belirli bir kâr ilave edilerek satılmasıdır. İslami Finans Kuruluşları Muhasebe ve Denetim Kuruluşu (AAOIFI) murabahayı; bir kuruluşun satın aldığı mala, alış fiyatı veya maliyetine önceden belirlenmiş ve anlaşılır bir oranda kârı ilave ederek satması şeklinde tanımlamıştır. İlave edilen karın tutarı, maktu bir tutar veya malın alış fiyatı veya maliyetinin belirli bir yüzdesi de olabilmektedir. Murabaha katılım bankalarının en yaygın kullandığı finansman sözleşmelerinden biridir. Murabaha karşılıklı güven anlayışına dayanan bir sözleşmedir. Bu nedenle murabaha işleminde satıcı malın fiyat ve maliyetiyle beraber ilgili tüm konuları alıcı tarafa açıklamaktadır. Klasik ve modern murabaha olmak üzere iki çeşit murabaha vardır. Taraflar arasında doğrudan bir alım satım işlemine dayanan yöntem klasik murabaha olarak tanımlanmaktadır. Bu yöntemde satıcının ilk fiyatı ve kâr oranını beyan etmesi sonrasında işlem gerçekleşir. Alıcıların nakit ihtiyacı nedeniyle kullandığı finansman tutarını taksitli ödemeleri işlemine dayanan yöntem ise modern murabaha olarak tanımlanır. Bu çalışmanın amacı faizsiz finansman yöntemlerinden biri olan murabaha finansman yöntemini farklı düzenlemeler (FFMS ve TMS/TFRS) açısından karşılaştırarak farklılıkları ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Murabaha, FFMS, TMS/TFRS

Abstract

Murabaha derives from the root "ribh", which literally means increase, profit, commercial gain; It means "to make a profit, to grant the right to profit". The term means selling the goods by adding a certain profit to the purchase price or cost. Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions (AAOIFI) murabaha; It is defined as the sale of goods by an organization by adding a profit at a predetermined and understandable rate to the purchase price or cost. The amount of added profit can be a fixed amount or a certain percentage of the purchase price or cost of the good. Murabaha is one of the financing contracts most commonly used by participation banks. Murabahah is a contract based on mutual trust. Therefore, in the Murabaha transaction, the seller explains all the relevant issues to the buyer, including the price and cost of the goods. There are two types of murabaha: classical and modern murabaha. The method based on a direct buying and selling transaction between the parties is defined as classical Murabaha. In this method, the transaction takes place after the seller declares the initial price and profit rate. The method based on the installment payments of the financing amount used by the buyers due to their cash needs is defined as modern Murabaha. The aim of this study is to compare the Murabaha financing method, one of the interest-free financing methods, in terms of different regulations (FFMS and TMS/TFRS) and reveal the differences.

Key Words: Murabaha, FFMS, TMS/TFRS

ACCOUNTING OF SUKUK TRANSACTIONS, AN INTEREST-FREE FINANCIAL
TOOL

FAİZSİZ FİNANSMAN ARACI OLAN SUKUK İŞLEMLERİNİN
MUHASEBELEŞTİRİLMESİ

Doç. Dr. Halime KARACA

İnönü Üniversitesi, ORCID: 0000-0003-0218-3851

Özet

Faizsiz finans araçları, İslami ilkelere dayanan ve İslami yaşamı temel alan kuralların bütünü içindeki bir ticari anlayışın araçlarıdır. Bu araçlardan biri de tahvillere alternatif olarak ortaya çıkan uluslararası piyasalarda sukuk, ülkemizde ise kira sertifikası olarak bilinen faizsiz finansman aracıdır. Sukuk, son dönemlerde önemi ve popüleritesi hızla artan finansal bir araçtır. Sukuk; başta İslami finans kurumları (İFK) olmak üzere finansal kurumlara, işletmelere ve ülke hazinelerine, finans piyasalarından İslam hukukuna uygun kaynak sağlanması imkânı sağlayan bir araçtır. Bir varlığa sahip olmayı ve ondan faydalanma hakkını ifade eden faizsiz menkul kıymet türü olan bu araç, faizsiz menkul kıymetleştirme veya faizsiz tahvil olarak da anlaşılabilir. Sukuk, İslami Finansal Kuruluşlar Muhasebe ve Denetim Kurumuna (AAOIFI) göre, bir varlık üzerindeki ortak mülkiyeti temsil eden eşit pay ve eşit değerdeki sertifika çeşididir. Bu çalışmanın amacı, sukuk kavramı, sukukun tarafları, özellikleri ve türlerinin açıklanarak kaynak kuruluş, varlık kiralama şirketi ve yatırımcı açısından MSUGT ve TMS/TFRS esas alınarak muhasebe kayıtlarının yapılmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Muhasebe, Faizsiz finans, Sukuk, AAOIFI, TMS/ TFRS

Abstract

Interest-free financial instruments are tools of a commercial understanding based on Islamic principles and within the set of rules based on Islamic life. One of these instruments is the interest-free financing instrument known as sukuk in international markets and lease certificate in our country, which has emerged as an alternative to bonds. Sukuk is a financial instrument that has rapidly increased in importance and popularity recently. Sukuk; It is a tool that enables financial institutions, especially Islamic financial institutions (IFIs), businesses and country treasuries to obtain resources from financial markets in accordance with Islamic law. This instrument, which is a type of interest-free security that expresses the right to own and benefit from an asset, can also be understood as interest-free securitization or interest-free bond. According to the Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions (AAOIFI), Sukuk is a type of certificate of equal share and equal value that represents common ownership on an asset. The purpose of this study is to explain the concept of sukuk, the parties, features and types of sukuk and to make accounting records based on MSUGT and TMS/TFRS for the source institution, asset leasing company and investor.

Key Words: Accounting, Interest-free finance, Sukuk, AAOIFI, TMS/TFRS

**MINIMUM REQUIREMENTS FOR IDENTIFICATION OF CERTIFICATION IN
THE INDICTMENT**

İDDİANAMEDE SÜBUTUN TANIMLANMASININ ASGARİ GEREKLERİ

ALPER YILMAZ

Özet

Ceza yargılamasını başlatan bir belge olarak iddianame, ceza yargılamasının en önemli unsurlarından biridir. İddianamede özellikle Ceza Muhakemesi Kanununda(CMK) belirtilen şartlara uygun olmak üzere sanığa isnat edilen ve suç sayılan maddi fiillerin yeri, zamanı açıkça gösterilmeli; bu fiiller, kanunda karşılığı olan suçlar ve cezalar hükme esas alınabilecek deliller ışığında doğru bir şekilde değerlendirilmelidir.

Mahkemenin adil ve doğru bir karar vermesi ve sanığın haklarının korunması için iddianamede hem lehe hem aleyhe delillerin sunulması gerekmektedir birlikte, toplanan delillerin 2019 yılında getirilen yeni düzenleme ile CMK m.174/1-a uyarınca suçun sübutuna etkisi irdelenmelidir. Yani sanığın doğru bir savunma yapabilmesi, mahkemenin doğru bir karar verebilmesi için iddianamede delillerin suçun sübutu bakımından ceza vermeye etkisi ve bunun gereklerinin asgari olarak belirlenmesi gerekir. Bu gereklilik, ceza yargılamasının temel noktalarından biri olarak kabul edilmelidir.

Çalışma konumuzun temelini de kişiye ceza verilmesi için gerekli unsur olan suçun sübuta ermesinin iddianame ile olan ilişkisi ve suçun sübuta ermesini sağlayan en önemli unsur olan delillere dair iddianameyi düzenleyen savcılık makamının yaklaşımının nasıl olması gerektiği tartışılmıştır.

Kanun koyucu, CMK m.216'da delillerin tartışılması başlığı altında muhtemeldir ki, Cumhuriyet savcısını yargılamada bir taraf olarak değerlendirdiğinden, cumhuriyet savcısına delillerin takdir edilmesi hususunda herhangi bir yetki vermemiştir. CMK m.217'de ise delillerin takdir yetkisi başlığı altında delillerin takdiri konusundaki vicdani kanaati hakimler nezdinde düzenlemiştir.

Cumhuriyet savcısı tarafından yürütülen soruşturma evresinde, savcının suç teşkil edebilecek fiillere ve delillere ilişkin belirli bir aşamaya gelmiş bazı değerlendirmelerinin olması soruşturma evresinin doğal bir sonucu olarak kabul edilmelidir. Cumhuriyet savcısı tamamladığı bir soruşturmada, şüpheli ile suça konu fiil arasında illiyet bağı kurmaya elverişli delillere ulaştıktan sonra şüphelinin cezalandırılacağını değerlendirmekte ise şüpheli ve suça konu fiil bakımından yeterli şüphenin varlığı kanaati ile kamu davası açılması amacıyla CMK m.170'e göre iddianame düzenleyerek görevli ve yetkili mahkemeye göndermelidir.

Hatta CMK m.170/4'e göre savcı, yalnızca delilleri ortaya koymakla yetinmemeli, somut olayda suçun unsurlarının oluşup oluşmadığı hususunu deliller ile ilişkilendirmeli, iddianame düzenleyebilmek için deliller ile fiiller arasında değerlendirme yaparak yeterli şüpheye ulaşmalıdır.

Yargılamada sıhhatli ve doğru sonuca çabuk ulaşarak tarafların mağduriyetlerine sebep olunmaması için iddianamede suçun sübutuna doğrudan etki edecek deliller toplanmış, deliller ile fiiller doğru bir şekilde ilişkilendirilmiş olmalıdır. Bu ilişkilendirmeyi yapabilmek de delillerin savcı tarafından değerlendirilmiş olmasını gerektirmektedir. Ancak CMK m.217

delilleri takdir yetkisini yalnızca mahkemeye hasretmiştir. Savcının ise CMK m.216 gereği topladığı delilleri yalnızca duruşmada tartışma görevi vardır. Kanunda savcılara verilmeyen bir görevin uygulamada savcılardan beklenmesi çelişkili bir durum olduğundan Ceza Muhakemesi Kanununda savcılardan deliller hakkında değerlendirme yapma görevinin sınırlarının açıkça belirlenmesi gerekmektedir

Anahtar kelimeler: İddianame, delil, cumhuriyet savcısı.

Abstract

As a document that initiates criminal proceedings, the indictment is one of the most important elements of criminal proceedings. In the indictment, the place and time of the material acts attributed to the defendant and considered crimes must be clearly stated, especially in accordance with the conditions specified in the Code of Criminal Procedure (CMK); These acts, crimes and penalties corresponding to the law must be evaluated correctly in the light of the evidence on which the verdict can be based.

In order for the court to make a fair and accurate decision and to protect the rights of the defendant, both favorable and unfavorable evidence must be presented in the indictment, and the effect of the collected evidence on the proof of the crime should be examined in accordance with the regulation introduced in 2019 and CMK article 174/1-a. In other words, in order for the defendant to make a correct defense and for the court to make the right decision, the impact of the evidence in the indictment on sentencing in terms of proof of the crime and the requirements for this must be determined at a minimum. This requirement should be considered one of the fundamental points of criminal procedure.

The basis of our study subject is the relationship between the proof of the crime, which is the necessary element for punishing the person, and the indictment, and the approach of the prosecutor's office preparing the indictment regarding the evidence, which is the most important element that ensures the proof of the crime, is discussed.

Under the title of discussion of evidence in Article 216 of the CMK, the legislator probably did not give the public prosecutor any authority to evaluate the evidence, since it considered the public prosecutor as a party in the trial. In Article 217 of the CMK, the conscientious opinion regarding the appreciation of evidence is regulated by judges under the title of discretionary power of evidence.

During the investigation phase carried out by the public prosecutor, it should be accepted as a natural consequence of the investigation phase that the prosecutor has some evaluations that have reached a certain stage regarding the acts and evidence that may constitute a crime. If, in an investigation completed by the public prosecutor, the public prosecutor evaluates that the suspect will be punished after obtaining evidence suitable to establish a causal link between the suspect and the criminal act, he/she prepares an indictment in accordance with CMK article 170 with the opinion that there is sufficient suspicion in terms of the suspect and the criminal act, and prepares an indictment in accordance with CMK article 170. should send it to the court.

In fact, according to CMK Article 170/4, the prosecutor should not only present the evidence, but should also relate the issue of whether the elements of the crime have occurred in the concrete case with the evidence, and reach sufficient suspicion by evaluating the evidence and the facts in order to prepare an indictment.

In order to reach a sound and correct conclusion quickly in the trial and to avoid victimization of the parties, evidence that will directly affect the proof of the crime must be collected in the indictment, and the evidence and the acts must be correctly associated. Making this association requires the evidence to be evaluated by the prosecutor. However, CMK Article

217 reserves the discretionary power of evidence only to the court. The prosecutor, on the other hand, has the duty to discuss the evidence he has collected only at the hearing, in accordance with CMK Article 216. Since it is a contradictory situation that a duty that is not given to prosecutors in the law is expected from prosecutors in practice, the limits of prosecutors' duty to evaluate the evidence must be clearly determined in the Code of Criminal Procedure.

Keywords: Indictment, evidence, public prosecutor.

**TITLE INVESTIGATION OF THE RELATIONSHIP BETWEEN KARMIC BELIEF
AND ALTRUISM AND SUSTAINABLE TOURISM**

**KARMİK İNANÇ VE ALTRUİZM İLE SÜRDÜRÜLEBİLİR TURİZM ARASINDAKİ
İLİŞKİNİN İNCELENMESİ**

Şükran KARACA¹, Esra ÖZKAN ÖNEM²

**¹Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Turizm Fakültesi Turizm İşletmeciliği
Bölümü, 0000-0002-0268-1810**

**²Öğr. Gör., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Turizm Fakültesi Gastronomi ve Mutfak
Sanatları Bölümü, 0000-0001-5951-3466**

Özet

Turizm endüstrisi küresel ekonominin önemli bir bileşenidir ve istihdama, döviz gelinine ve genel ekonomik kalkınmaya önemli ölçüde katkıda bulunmaktadır. Ancak kitle turizminin yaygınlaşması, dünya çapında birçok destinasyonda çevresel bozulmaya ve sosyo-kültürel etkilere neden olmuştur. Bu nedenle turizmin doğal çevre üzerindeki zararlı etkisini azaltma ve turizm endüstrisinde sürdürülebilir uygulamaları teşvik etme ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Sürdürülebilir turizm, destinasyonlarda kültürel ve biyolojik çeşitliliğin, çevresel ve doğal kaynakların korunmasına odaklanmıştır. Sürdürülebilir turizm hedeflerinin gerçekleştirilmesi, turistler tarafından çevreye duyarlı uygulamaların yaygın olarak benimsenmesine bağlıdır. Bu noktada bireyleri sürdürülebilir turizme yönlentecek içsel motivasyonlar önem arz etmektedir. Özellikle karmik inanç yapısına ve alturizme inanan bireyler çevreyi ve doğayı koruma gibi davranışları bir iyilik olarak düşünmektedirler. Bu bireyler diğer bireylere göre daha fazla sosyal ve çevre yanlısı davranışlarda bulunma eğilimindedirler. Dolayısıyla bireylerin çevre yanlısı tüketim davranışlarının öncüllerini araştırmak önem arz etmektedir. Bu bağlamda bu çalışmada, karmik inanç ve altruizm ile sürdürülebilir turizm arasındaki ilişki kavramsal düzeyde ele alınmıştır. Çalışma sonucunda bireyleri sürdürülebilir turizme yönlentecek içsel motivasyonların kapsamında geliştirilebilecek pazarlama stratejileri ile ilgili paydaşlara çeşitli önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Karma, karma inanç, alturizm, sürdürülebilir turizm, çevre dostu turizm

Abstract

The tourism industry is an important component of the global economy and contributes significantly to employment, foreign exchange earnings and overall economic development. However, the spread of mass tourism has caused environmental degradation and socio-cultural impacts in many destinations around the world. Therefore, there is a need to reduce the harmful impact of tourism on the natural environment and to promote sustainable practices in the tourism industry. Sustainable tourism focuses on the protection of cultural and biological diversity, environmental and natural resources in destinations. Achieving sustainable tourism goals depends on the widespread adoption of environmentally friendly practices by tourists. At this point, internal motivations that will direct individuals towards sustainable tourism are important. Especially individuals who believe in karmic belief structure and altruism consider behaviors such as protecting the environment and nature as a good deed. These individuals tend to engage in more pro-social and pro-environmental behaviors than other individuals. Therefore, it is important to investigate the antecedents of individuals' pro-environmental

consumption behaviors. In this context, in this study, the relationship between karmic belief and altruism and sustainable tourism is discussed at a conceptual level. As a result of the study, various suggestions were made to stakeholders regarding marketing strategies that can be developed within the scope of internal motivations that will direct individuals towards sustainable tourism.

Keywords: Karmic, karmic faith, altruism, sustainable tourism, environmentally friendly tourism

1. GİRİŞ

Dünyanın her yerinde insanlar, yaşam sonuçlarını belirleyen çeşitli doğaüstü güçlere inanmaktadırlar (Jackson vd., 2023) ve bu güçlerin insanların ahlaki eylemini izlediğini, kimin iyi şansa sahip olacağını ve kimin hayatta acı çekeceğini belirlediğine inanmaktadırlar. Dolayısıyla insanlar, ahlaki eylemler ve sonuçları arasında doğaüstü olarak zorunlu kılınan nedensel bağlantılara olan inancı içeren karma felsefesine inanmaktadırlar (White vd., 2021). “Karma”, kelime anlamı olarak ‘eylemlerimizin sonuçları’ anlamına gelmektedir (Borden ve Shekhawat, 2010). Karma, insanların mevcut eylemlerin gelecekteki sonuçlara nasıl yol açtığına dair algılarını temsil eden bir inanç sistemidir (Fusilier ve Durlabhji, 2001; Allen vd., 2015; White vd., 2018). Karma yasası, iyi (veya kötü) eylemlerin gelecekte iyi (veya kötü) sonuçlara yol açacağını ve bunun da sonunda eylemleri yapanları etkileyeceğini belirtir (Reichenbach, 1988; Allen vd., 2015). Başka bir ifadeyle karma, evrenin insanları iyi şeyler yaptıkları için ödüllendirdiği ve kötü şeyler yaptıkları için cezalandırdığı inancıdır (Kulow ve Kramer, 2016). Bununla birlikte, karmik inanç kavramı, “ne ekersen onu biçersin” veya “etrafta ne varsa o gelir” gibi ortak sözlerle Batı medeniyetinde de yaygındır (Chatterjee vd., 2013; Kulow ve Kramer, 2016; White vd., 2017).

Karma felsefesi mantığına göre; çevre yanlısı tüketim, çevreye yararlı ve kolektif faydalarla ilişkilendirilen iyi bir eylem olarak kabul edilirse, karma metafiziğine inanan bireyler, toplum yanlısı ve çevre yanlısı yollarla “iyi” karmaya yatırım yapma eğiliminde olurlar (Chen ve diğerleri, 2022; Mo vd., 2022; Muralidharan, 2022). Aynı zamanda iyi karma toplamak için bencil eylemlerini ve sürdürülemez tüketimini de kısıtlamaktadırlar (Kulow ve Kramer, 2016; Roy vd., 2019), çünkü daha önceki iyi karmik eylemlerin bir sonucu olarak iyi şeylerin olacağına inanmaktadırlar (White ve Norenzayan, 2019). Bu bağlamda, karmik inanç tüketicilerin çevre dostu olma yönündeki ahlaki yükümlülüklerini geliştirmekte ve daha sonra onları sürdürülebilir tüketimi benimsemeye yönlendirmektedir. Sonuç olarak, bir kişi evrenin doğal ilkesiyle uyumlu bir davranışta bulunduğu (örneğin, hayır amaçlı bağışlar, çevre yanlısı tüketim), karma eşdeğer miktarda "iyi" enerji oluşturarak onun "geleceğine yönelik iyi" enerjisini dengeleyecektir (Chen vd., 2022).

Karma inanç anlayışı, tüketicilerin hem altruizm (fedakar) hem de egoist motivasyonlarını daha toplum yanlısı/çevre dostu bir şekilde davranmak için sürekli olarak yeniden yapılandırmalarına olanak tanımaktadır (Kulow ve Kramer, 2016). Bu durum da geleneksel tüketimden yeşil tüketime geçişin temelini oluşturmaktadır (Yang ve Thøgersen, 2022). Altruizm (fedakarlık); daha büyük bir iyilik için önemli bir şeyden fedakarlık etmek anlamına gelmektedir (Tosun vd., 2023). Başka bir kişinin bakış açısını ele almak ve herhangi bir ödül beklentisi olmaksızın insanlar veya dünya için kasıtlı ve gönüllü bir şeyi feda etmek de fedakarlık ve olumlu sosyalliktir (West vd., 2006). Birçok insan için doğa ve insanlığın doğadaki rolü hakkındaki altruizm (fedakar) inançları, çevreyle ilgili inanç sistemlerinin temel bir parçasıdır (Prakash vd., 2019; Ali ve vd., 2020; Wang vd., 2020). Bir birey doğayla ne kadar bağ kurarsa ve altruizme ne kadar değer verirse hayata karşı o kadar olumlu bir bakış açısı geliştirir (Schultz vd., 2004). Fedakar turistler, seyahat ederken daha geniş toplumsal faydaları

algılamakta, olumsuz etkileri en aza indirmekte ve olumlu etkilerini en üst düzeye çıkarmaktadırlar (Clifton ve Benson, 2006).

Sürdürülebilirliğin tüketicilerin zihnindeki önemi ve aşırı tüketimin sürdürülebilirliğe yönelik bir tehdit olarak kabul edilmesi göz önüne alındığında, tüketicilerin temel değerleri gibi temel motivasyonlarını anlamak önem kazanmaktadır (Minton vd., 2015). Çevre dostu tüketim, çevreye fayda sağlayan ve kolektif avantajlar sağlayan bir iyilik olarak düşünülürse, karmaya ve altruizme inanan bireyler, bu tür eylemleri birikim aracı olarak gördükleri için sosyal ve çevre yanlısı davranışlarda bulunma eğiliminde olurlar (Duong, 2023). Karma kavramı yaygın olarak kabul edilse de (White ve Norenzayan, 2022), tüketici davranışları üzerindeki etkisine ilişkin araştırmalar sınırlıdır (Kulow ve Kramer, 2016). Karmaya olan inançların pazarlama stratejileri için çok önemli etkileri vardır (Kulow ve Kramer, 2016; Mo vd., 2022). Fakat işletmelerin ve pazarlamacıların tüketicilerin kişisel (ahlaki) normlarını nasıl harekete geçirecekleri ve en üst düzeye çıkarmak için çekiciliklerini etkili bir şekilde nasıl çerçeveleyebilecekleri belirsizdir. Bu bağlamda çalışmada, karmik inanç ve altruizm ile sürdürülebilir turizm arasındaki ilişkinin kavramsal düzeyde incelenmiştir. Çalışma sonucunda bireyleri sürdürülebilir turizme yöneltecek içsel motivasyonların neler olabileceği ve geliştirilebilecek pazarlama stratejileri ile ilgili paydaşlara çeşitli önerilerde bulunulmuştur.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1.Karmik İnanç

Karma anlayışına göre; iyi eylemler iyi şeylerin olmasına, kötü eylemler ise kötü şeylerin olmasına yol açmakta ve bu nedensel karmaşık ilişkiler evrenin dokusuna kazınmıştır (White ve Norenzayan, 2019). Bunun nedeni, iyi insanların başına iyi şeylerin geleceği, suçluların ve hayırseverlerin sırasıyla cezalandırılması ve ödüllendirilmesi gibi ortak toplumsal beklentilerdir (Converse vd., 2012). "Ne ekersen onu biçersen" inancı, dünya çapındaki birçok dinde yaygın olarak benimsenen bir inançtır (White vd., 2019; Mo vd., 2022). Karma'nın tarihsel kökenleri Budizm, Hinduizm, Jainizm, Sihizm ve Falun Gong gibi binlerce yıl öncesine dayanan eski dinlere dayansa da (White vd., 2021), aynı zamanda laik Batı toplumunda da kökleşmiştir (Mo vd., 2022).

Çevre yanlısı davranış; geri dönüşüm, bahçe yetiştirme ve koruma çabalarına katkıda bulunma gibi eylemler de dahil olmak üzere doğal çevre üzerinde olumlu etkisi olabilecek her türlü davranışı kapsamaktadır (Aviste ve Niemiec, 2023). Yeşil tüketim gibi çevre yanlısı davranışların ardındaki motivasyonları anlamak giderek daha hayati hale gelmektedir. İnsanlığın, dünyanın ve diğer çeşitli canlı varlıkların refahı büyük ölçüde bu çevre yanlısı davranışların kesin ve kapsamlı bir şekilde anlaşılmasına bağlı olabilir (Eom vd., 2021). Bu anlayış, tüketiciler arasında çevre yanlısı davranışların yaygın şekilde benimsenmesini teşvik etmek açısından kritik öneme sahiptir.

Bireylerin temel değerlerini şekillendiren temel faktörlerden biri din ile ilişkilendirilebilecek inanç sistemleridir (Urbatsch ve Wang, 2021). Çevre yanlısı tüketim bağlamında, dini metinler sıklıkla sürdürülebilirlik ve çevre yanlısı/toplum yanlısı değerlerle ilgili öğretiler ve bakış açıları içermektedir (Minton vd., 2015). Temel dini inançların (yani karmik inançlar) ve adil bir dünyaya olan inançların bireylerin çevre yanlısı satın alma kararlarının yanı sıra belirli çevreye zararlı davranışlarda bulunmama tercihleri üzerinde de etkili olabileceği ileri sürülmektedir. Bireylerin ekolojik ürünleri, çevre dostu davranışlarını karmik değerleriyle uyumlu hale getirmenin bir aracı olarak görmeleri ve böylece olumlu çevresel ve toplumsal sonuçlara katkıda bulunmaları daha olasıdır (Duong vd., 2024). Önceki araştırmalar, tüketici tutum ve davranışlarını etkileyen temel değerlerin önemli bir belirleyicisi olarak dinin anlaşılmasının öneminin altını çizmektedir (Eom vd., 2021; Siwale vd., 2023). Tüketiciler yeşil bir çevrenin

faidalarına deęer verdiklerinde, yeşil ürünlere ilgi (tutum) göstermeye daha yatkın olurlar ve sonuç olarak çevreye duyarlı satın alımlar yapmak için içsel motivasyon geliştirirler (Sharpe vd., 2022). Bu tür bulgular, sürdürülebilir davranışları açıklamada motivasyonların, özellikle de içsel motivasyonun önemini vurgulamaktadır.

Song vd. (2003) tarafından yapılan çalışmada, eylemlerinin çevre üzerindeki sonuçlarına ilişkin farkındalığı yüksek olan bireylerin, çevre dostu davranışlarda bulunma konusunda kendilerine daha büyük bir sorumluluk duygusu yüklemeye olasılıklarının daha yüksek olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Duong vd. (2024) çalışmalarında, karmik inancın tüketicilerin yeşil içsel motivasyonunu artırabildiğini ve bunun da onları çevre yanlısı tüketime teşvik ettiğini ifade etmişlerdir. Aynı zamanda sonuçların farkındalığı ve sorumluluğun atanması, kişisel normlar, yeşil ürünlere yönelik tutumlar ve yeşil satın alma niyeti dahil olmak üzere araçlar aracılığıyla tüketicilerin sürdürülebilir tüketimine dolaylı olarak ilham verdiğini ileri sürmüşlerdir.

2.2. Altruizm (Fedakarlık)

Fedakarlık, başkalarına özveriyle bir şekilde yardım etme eylemidir (Kumar ve Pandey, 2023). Fedakarlık aynı zamanda yeşil ürünler satın alarak ekolojik sürdürülebilirliği destekleyen bir araçtır (Durham vd., 2005) ve farkındalık yaratmada önemli bir faktördür (Guiao ve Lacap, 2022). Fedakar bireyler sıklıkla başkalarının refahına ve dünyanın uzun vadeli sağlığına öncelik verirler ve bu bireyler, uygun etiketlere sahip sürdürülebilir gıda ürünleri için fazla ücret ödemeye istekli olabilirler. Satın alma kararlarını sürdürülebilir uygulamaları desteklemenin, adil ticareti teşvik etmenin, karbon emisyonlarını azaltmanın ve sorumlu kaynak yönetimini teşvik etmenin bir yolu olarak görmektedirler (Li ve Lin, 2023).

Morais vd. (2021), fedakar özelliklere sahip bireylerin, başkalarının refahına katkıda bulunmak için yeşil tüketici davranışına katılma olasılıklarının daha yüksek olduğunu belirtmişlerdir. Altruizm (Fedakarlık) Deęeri, kolektif deęerler olarak da bilinmektedir. Çeşitli çalışmalar, insanların çevreyi korumaya yönelik olumlu kaygılarının altruizme (fedakarlık) inanan bireylerde olduğunu göstermiştir (Zou ve Chan, 2019). Perkins ve Brown (2012), insanların kaynak kullanımı ve çevresel sorunların ciddiyeti konusunda farklılık gösterdiği konusunda hemfikirdir. İnsanların çevreye karşı tutumlarını anlamak için öncelikle doğaya nasıl baktıklarını ve onun için konfordan veya lüksten (fedakarlık) ne kadar kolay feda edebileceklerini anlamak gerekir. Stern ve Dietz'in (1994) deęer temelli teorisine göre; çevresel kaynakların kullanımı, insanların onları nasıl algıladığı ve deęer verdiği ile belirlenmektedir. İnsanların altruist (özgeçil) özelliklerinin çevresel boyutlara karşı olumlu tutumlara yol açabileceği sonucuna varmaktadır (Schultz vd., 2004).

3. SONUÇ VE ÖNERİLER

Sürdürülebilir turizm, turistlere anlamlı deneyimler sunarken, destinasyonlarda kültürel ve biyolojik çeşitliliğin, çevresel ve doğal kaynakların korunmasının desteklenmesine odaklanmaktadır (Goodwin, 2014). Çevre dostu olmayan davranışların ve aşırı tüketimin sürdürülebilirliğe yönelik bir tehdit olarak kabul edilmesi göz önüne alındığında, tüketicilerin temel deęerleri gibi temel motivasyonlarını anlamak önem kazanmaktadır (Minton vd., 2015). Dolayısıyla sürdürülebilir tüketim davranışlarında insanları etkileyen içsel deęerleri anlamak önem arz etmektedir. Bu noktada karmik inanç ve altruizm gibi anlayışların öneminden bahsedilebilir. Karma anlayışına göre; evrenin karmaşık bir şekilde bağlantılı neden-sonuç ilişkilerine sahip olduğuna inanılmakta (White ve Norenzayan, 2019) ve olumlu eylemlerin olumlu sonuçlarla, olumsuz eylemlerin ise olumsuz şekillerde sonuçlanacağı düşünülmektedir (Duong, 2023). Yani, bireyler hayatlarında olumlu sonuçlarla karşılaştıklarında bu sonuçları geçmişteki iyilikseverlik eylemlerine bağlayabilirler (Mulla ve Krishnan, 2013; Duong, 2024). Altruizm ise, bir kişinin başka bir kişiye veya bir grup insana fayda sağlayacak şekilde hareket

etmesiyle ortaya çıkan olumlu sosyal bir davranıştır (Snyder ve Dwyer, 2013). Bu anlayışlar, bireyleri adil davranış sergilemeye yönlendiren motive edici bir etki olarak kabul edilmektedir ([Bartholomaeus](#) vd., 2023). Bireylerin birbirlerine adil davranması, yardım teklif edenlere karşı nezaket, dürüstlük ve işbirliğini kapsaması, aynı zamanda ahlaki ihlallerde bulunanlardan kaçınması veya cezalandırması ve genel olarak ödülleri hak edenlere dağıtması gerektiği inancı, birçok davranışta rol oynamaktadır (White ve Norenzayan, 2019). Sonuç olarak karmik inançları adalet perspektifinden değerlendirmek çok önemlidir. Bu bağlamda bu çalışmada, karmik inanç ve altruizm ile sürdürülebilir turizm arasındaki ilişkinin kavramsal düzeyde incelenmiştir. Çalışma sonucunda aşağıdaki öneriler sunulabilir:

- Politika yapımcılar ve pazarlamacılar, bireylerin fedakar yönelimlerini göz önünde bulundurarak müdahaleleri ve iletişim stratejilerini farklı fedakar tutumlarla örtüşecek şekilde uyarlayabilir, böylece sürdürülebilir gıda seçeneklerinin benimsenmesini teşvik edebilirler.
- Gönüllü ve sorumlu turizm davranışları teşvik edilmelidir. Gönüllü turizm, sorumlu turizm kavramını bünyesinde barındırmaktadır. Sorumlu turizm, sakinleri turizmin gelişim sürecine dahil eder ve turistler ile yerel halkın ihtiyaçları arasındaki dengelere saygı göstermektedir. Çeşitli turizm paydaşları (örneğin, yerel acenteler, operatörler, hükümetler, turistler ve bölge sakinleri), turizmi en sürdürülebilir hale getirmeye yönelik eylemlerinin sorumluluğunu üstlenmelidirler.
- Gönüllü turistlerin sürdürülebilir turizm gelişimindeki rolünün daha iyi anlaşılması için çeşitli faaliyetler yapılmalıdır. Destinasyon yönetimleri, turistlerin fedakarlığını çevre dostu davranışlarda bulunmaya motive eden gönüllü programları geliştirmelidirler.

Tüketici tercihlerine ilişkin daha kapsamlı bir anlayış elde etmek için gelecekteki çalışmalarda kişilik özellikleri ve bilişsel önyargılar gibi diğer davranışsal faktörleri araştırabilir. Ayrıca doğru ve batı kültürü arasındaki fark incelenebilir.

4. KAYNAKLAR

- Ali, F., Ashfaq, M., Begum, S. ve Ali, A. (2020). How 'green' thinking and altruism translate into purchasing intentions for electronics products: The intrinsic-extrinsic motivation mechanism. *Sustainable Production and Consumption*, 24(1), 281-291.
- Allen, P. M., Edwards, J. A. ve McCullough, W. (2015). Does Karma Exist?: Buddhism, Social Cognition, and the Evidence for Karma. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 25(1), 1-17.
- Aviste, R.P. ve Niemiec, C.P. (2023). Antecedents of environmental values and pro-environmental behavior intentions: A self-determination theory approach. *Journal of Environmental Psychology*, 88, 1-11.
- Bartholomaeus, J., Kiral Ucar, G., Donat, M., Nartova-Bochaver, S. ve Thomas, K. (2023). Crosscultural generalisability of the belief in a just world: Factor analytic and psychometric evidence from six countries. *Journal of Research in Personality*, 102, 104317.
- Borden, M. E. ve Shekhawat, P. S. (2010). Buddhist Practice and Principles and their Place in Organizations. in Nandram, S.S. ve Borden, M.E. (Eds.), *Spirituality and Business: Exploring Possibilities for a New Management Paradigm* (pp. 141-152). Berlin, Heidelberg: Springer.
- Chen, M., Chu, X.Y., Lin, C.H. ve Yu, S.H. (2022). What goes around comes around: the effect of belief in karma on charitable donation behavior. *Psychology and Marketing*, 39(5), 1065-1077.
- Clifton, J. ve Benson, A. (2006). Planning for sustainable ecotourism: The case for research ecotourism in developing country destinations. *Journal of Sustainable Tourism*, 14(3), 238-254.

- Converse, B. A., Risen, J. L. ve Carter, T. J. (2012). Investing in karma: When wanting promotes helping. *Psychological Science*, 23(8), 923-930.
- Duong, C.D. (2023). Karmic beliefs and social entrepreneurial intentions: A moderated mediation model of environmental complexity and empathy. *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity*, 9(1), 1-11.
- Duong, C.D., Nguyen, B.N., Doan, X.H., Nguyen, V.H. ve Vu, A.T. (2024). "I do believe in karma": understanding consumers' pro-environmental consumption with an integrated framework of theory of planned behavior, norm activation model and self-determination theory. *Management of Environmental Quality*, 35 (2), 270-298.
- Durham, C. A. ve Andrade, D. (2005). Health vs. Environmental Motivation in Organic Preferences and Purchases, 2005 Annual meeting, July 24-27, Providence, RI 19221, American Agricultural Economics Association.
- Eom, K., Tok, T.Q.H., Saad, C.S. ve Kim, H.S. (2021). Religion, environmental guilt, and pro-environmental support: The opposing pathways of stewardship belief and belief in a controlling god. *Journal of Environmental Psychology*, 78, 101717.
- Fusilier, M., ve Durlabhji, S. (2001). Cultural Values of Indian Managers: An Exploration through Unstructured Interviews. *International Journal of Value-Based Management*, 14(3), 223-236.
- Guiao, B.G. ve Lacap, J.P. (2022). Effects of Environmental Sustainability Awareness and Altruism on Green Purchase Intention and Brand Evangelism. *Asian Journal of Business Research*, 12, 43-62.
- Jackson, J.C., Dillion, D., Bastian, B. (2023). Supernatural explanations across 114 societies are more common for natural than social phenomena. *Nature Human Behaviour*, 7, 707-717.
- Kulow, K. ve Kramer, T. (2016). In pursuit of good karma: When charitable appeals to do right go wrong. *Journal of Consumer Research*, 43(2), 334-353.
- Kumar, A. ve Pandey, M. (2023). Social media and impact of altruistic motivation, egoistic motivation, subjective norms, and ewom toward green consumption behavior: An empirical investigation. *Sustainability*, 15, 4222.
- Li, H. ve Wen L. (2023). Would Altruistic Consumers Place A Higher Value on Sustainable Foods?. *Foods* 12, 19, 3701.
- Minton, E.A., Kahle, L.R. ve Kim, C.H. (2015). Religion and motives for sustainable behaviors: A cross-cultural comparison and contrast. *Journal of Business Research*, 68 (9),1937-1944.
- Mo, T., Cho, Y.-N. ve Wong, N. (2022). I must have done something good: Justifying luxury consumption with karmic beliefs. *Journal of Business Research*, 144, 193-200.
- Morais, L.H.L., Pinto, D.C. ve Cruz-Jesus, F. (2021). Circular economy engagement: altruism, status, and cultural orientation as drivers for sustainable consumption. *Sustainable Production and Consumption*, 27(3), 523-533.
- Muralidharan, S. (2022). Mediating roles of karma and self-enhancement in the effect of religious and spiritual primes on bystanders' reporting intention, *International Journal of Consumer Studies*, 10.1111/ijcs.12820.
- Prakash, G., Choudhary, S., Kumar, A., Reyes, J.A., Khan, S.A.R. ve Panda, T.K. (2019). Do altruistic and egoistic values influence consumers' attitudes and purchase intentions towards

- eco-friendly packaged products? An empirical investigation. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 50(1), 163-169.
- Reichenbach, B.R. (1988). The law of karma and the principle of causation, *Philosophy East and West*, 38(4), 399-410.
- Schultz, P.W., Shriver, C., Tabanico, J.J. ve Khazian, A.M. (2004). Implicit connections with nature, *Journal of Environmental Psychology*, 24(1), 31-42.
- Schultz, P.W., Shriver, C., Tabanico, J.J. ve Khazian, A.M. (2004). Implicit connections with nature. *Journal of Environmental Psychology*, 24(1), 31-42.
- Sharpe, E., Ruepert, A., van der Werff, E. ve Steg, L. (2022). Corporate environmental responsibility leads to more pro-environmental behavior at work by strengthening intrinsic pro-environmental motivation. *One Earth*, 5(7), 825-835.
- Siwale, J., Gurău, C., Aluko, O., Dana, L.P. ve Ojo, S. (2023). Toward understanding the dynamics of the relationship between religion, entrepreneurship and social change: empirical findings from technology-savvy African immigrants in UK. *Technological Forecasting and Social Change*, 186, 1-10.
- Snyder, M. ve Patrick C. D. (2013). Altruism and Prosocial Behaviour, in Theodore Millon, Melvin Lerner and Irving Meiner (Eds), *Handbook of Psychology, 5 Personality and Social Psychology*, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.,pp. 467–485
- Song, J., Cai, L., Yuen, K.F. ve Wang, X. (2023). Exploring consumers' usage intention of reusable express packaging: An Extended Norm Activation Model. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 72, 1-11.
- Stern, P.C. ve Dietz, T. (1994). The value basis of environmental concern. *Journal of Social Issues*, 50(3), 65-84.
- Urbatsch, R. ve Wang, Y. (2021). Are religious individuals against renewables? Exploring religious beliefs and support for government investment in energy transitions in the United States. *Energy Research and Social Science*, 81, 1-8.
- Wang, L., Wong, P.P.W. ve Alagas, E.N. (2020). Antecedents of green purchase behaviour: An examination of altruism and environmental knowledge, *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, 14(1), 63-82.
- West, S. A., Gardner, A. ve Griffin, A. S. (2006). Altruism. *Current Biology*, 16, 482–483.
- White, C. J. M., Norenzayan, A. ve Schaller, M. (2018). The Content and Correlates of Belief in Karma Across Cultures. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 0(0), 1-18.
- White, C.J.M. ve Norenzayan, A. (2019). Belief in karma: how cultural evolution, cognition, and motivations shape belief in supernatural justice. *Advances in Experimental Social Psychology*, 60, 1-63.
- White, C.J.M., Willard, A.K., Baimel, A. ve Norenzayan, A. (2021). Cognitive pathways to belief in karma and belief in god. *Cognitive Science*, 45(1), e12935.
- Yang, X. ve Thøgersen, J. (2022). When people are green and greedy: a new perspective of recycling rewards and crowding-out in Germany, the USA and China. *Journal of Business Research*, 144, 217–235.
- Zou, L.W. ve Chan, R.Y. (2019). Why and when do consumers perform green behaviors? An examination of regulatory focus and ethical ideology. *Journal of Business Research*, 94(3), 113-127.

EFFECTS OF FUNCTIONAL FOODS ON MENTAL HEALTH: A REVIEW FROM A
GASTRONOMY PERSPECTIVE

FONKSİYONEL GIDALARIN ZİHİNSEL SAĞLIK ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ:
GASTRONOMİ PERSPEKTİFİNDEN BİR İNCELEME

Esra ÖZKAN ÖNEM¹, Şükran KARACA²

¹Öğr. Gör., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak
Sanatları Bölümü, 0000-0001-5951-3466

² Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm İşletmeciliği
Bölümü, 0000-0002-0268-1810

Özet

Fonksiyonel gıdalar, besleyici değerlerinin yanı sıra sağlık üzerinde olumlu etkileriyle bilinen yiyeceklerdir. Bu gıdaların beslenme düzenine dahil edilmesi, bireylerin genel sağlık düzeyini artırma ve yaşam kalitesini iyileştirme için etkili bir stratejidir. Geleneksel besinlere kıyasla fonksiyonel gıdalar, bilinçli bireylerin daha sağlıklı olmalarına ve iyileşme süreçlerine destek vermektedirler. Fonksiyonel gıdalar içerisinde antioksidanlar, probiyotikler, prebiyotikler, simbiyotikler, izoflovanlar, omega 3 yağ asitleri; yağı, tuzu ve şekeri azaltılmış gıdalar vb. bulunmaktadır. Bu bileşenleri içeren gıdalar, fiziksel sağlık kadar zihinsel sağlık üzerinde de olumlu etkiler sağlamaktadır. Bu bağlamda fonksiyonel gıdalar, bireylerin genel yaşam kalitesini artırarak daha dengeli bir ruh hâline sahip olmalarına imkân verir. Bu çalışma, fonksiyonel gıdaların ruh hâli, stres, depresyon ve diğer zihinsel sağlık durumları üzerindeki etkilerini sistematik analiz yöntemiyle incelemeyi ve gastronomi perspektifinden konuyu değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Fonksiyonel gıdaların zihinsel sağlık üzerindeki etkilerini anlamak, bireylerin yaşam kalitesini artırmak ve daha sağlıklı toplumlar oluşturmak için önem arz etmektedir. Araştırmada, Web of Science akademik veri tabanında "fonksiyonel gıdalar" ve "zihinsel sağlık" anahtar kelimeleri kapsamlı bir şekilde taranmıştır. Son 10 yılda yapılan araştırmalar dikkate alınarak fonksiyonel gıdaların zihinsel sağlık üzerindeki etkilerine dair araştırmalar incelenmiştir. Fonksiyonel gıdaların zihinsel sağlık üzerindeki etkisi mevcut literatür üzerinden tespit edildikten sonra konu gastronomi perspektifinden ele alınmıştır. Bu değerlendirme, insanların günlük yaşamlarında daha fazla fonksiyonel gıda tüketmelerini teşvik ederek sağlıklı beslenme alışkanlıklarının kazanılmasına yardımcı olacaktır.

Anahtar kelimeler: Fonksiyonel gıdalar, gastronomi, zihinsel sağlık, stres, depresyon, sistematik analiz

Abstract

Functional foods are foods known for their positive effects on health as well as their nutritional values. Incorporating these foods into the diet is an effective strategy to increase individuals' overall health and improve their quality of life. Compared to traditional foods, functional foods help conscious individuals to be healthier and support their healing processes. Functional foods include antioxidants, probiotics, prebiotics, synbiotics, isoflavones, omega 3 fatty acids; foods with reduced fat, salt and sugar, etc. There are. Foods containing these components have positive effects on mental health as well as physical health. In this context, functional foods allow individuals to have a more balanced mood by improving their general quality of life. This study aims to examine the effects of functional foods on mood, stress, depression and other

mental health conditions through a systematic analysis method and to evaluate the issue from a gastronomy perspective. Understanding the effects of functional foods on mental health is important to improve individuals' quality of life and create healthier societies. In the research, the keywords "functional foods" and "mental health" were comprehensively searched in the Web of Science academic database. Considering the research conducted in the last 10 years, research on the effects of functional foods on mental health was examined. After the effect of functional foods on mental health was determined through the existing literature, the subject was discussed from a gastronomy perspective. This evaluation will help people gain healthy eating habits by encouraging them to consume more functional foods in their daily lives.

Keywords: Functional foods, gastronomy, mental health, stress, depression, systematic analysis

1. GİRİŞ

Günümüzde gastronomi trendleri özellikle sağlık (Özdemir, 2020), sürdürülebilirlik (Bayram, 2023) ve dijitalleşme (Keskin ve Sezen, 2021) odaklı yaklaşımlar etrafında şekillenmektedir. Sağlık konusunun gastronomi trendlerine yön vermesinin temel sebepleri arasında, bireylerin sağlıklı yaşam tarzlarına yönelik artan farkındalığı ve beslenmenin genel sağlık üzerindeki kritik rolünün daha iyi anlaşılması bulunmaktadır (Goetzke vd., 2014). Kronik hastalıkların ve zihinsel sağlık sorunlarının yaygınlaşması, tüketicileri besleyici, doğal ve işlenmemiş gıdalara yönlendirmekte ve fonksiyonel gıdalar gibi sağlığı destekleyici ürünlere olan talebi artırmaktadır. Bu talep, gastronomi sektöründe inovasyonu teşvik ederken sağlık odaklı ürün ve hizmetlerin geliştirilmesini hızlandırmaktadır (Siro vd., 2008).

Günlük beslenmede yer alan ve sentetik bileşen içermeyen, besleyici özelliklerinin yanı sıra hastalık riskini azaltıcı ve sağlığı destekleyici etkileri olan gıdalar; fonksiyonel gıdalar olarak adlandırılmaktadır (Roberfroid, 2000; Henry, 2010) ve içerdikleri biyoaktif bileşikler, probiyotik mikroorganizmalar ve prebiyotik maddeler sayesinde vücudun ilgili bölgelerine fayda sağlamaktadır. Yapılan araştırmalar bu gıdaların, insan fizyolojisini destekleyerek bağışıklık, sinir, hormon, solunum, dolaşım ve sindirim sistemlerine olumlu etkilerde bulunduğunu göstermektedir (Bozkurt Bekoğlu vd., 2016). Günümüzde stres, anksiyete ve depresyon gibi zihinsel sağlık sorunları, bireyleri daha sağlıklı yaşam yolları aramaya yöneltmektedir. Bu bağlamda, beslenmenin rolü giderek daha fazla önem kazanmakta ve özellikle fonksiyonel gıdalara olan ilgi artmaktadır. Fonksiyonel gıdalar, beyin sağlığını destekleyici özellikleriyle yalnızca fizyolojik değil, psikolojik sağlığa da katkıda bulunarak gastronomi ve sağlık alanlarını kapsayan yeni bir yaklaşımın temelini oluşturmaktadır. Bu araştırmanın amacı, fonksiyonel gıdaların ruh hâli, stres, depresyon ve diğer zihinsel sağlık durumları üzerindeki etkilerini gastronomi perspektifinden incelemektir. Fonksiyonel gıdaların zihinsel sağlık üzerindeki olumlu etkilerini anlamak, bireylerin yaşam kalitesini artırmak ve daha sağlıklı toplumlar oluşturmak açısından büyük önem taşımaktadır. Araştırmada, son 10 yılda yapılan çalışmaları kapsayan bir literatür taraması gerçekleştirilmiştir. "Fonksiyonel gıdalar" ve "zihinsel sağlık" anahtar kelimeleri Web of Science akademik veri tabanı üzerinden taranmış ve elde edilen bulgular sistematik analiz yöntemiyle derlenmiştir. Bu bilgiler doğrultusunda, fonksiyonel gıdaların tüketiminin artırılabilmesi için gastronomi perspektifinden birtakım öneriler geliştirilmiştir. Araştırma, sağlık bilincine sahip bireyler ve sektör profesyonelleri için değerli bilgiler sunarken fonksiyonel gıdaların zihinsel sağlık üzerindeki etkilerini daha geniş bir bağlamda ele alarak toplumsal sağlığın iyileştirilmesine katkıda bulunmayı hedeflemektedir.

2. YÖNTEM

Bu çalışma, fonksiyonel gıdaların zihinsel sağlık üzerindeki etkileri ile ilgili mevcut literatürün sistematik bir şekilde incelenmesini amaçlayarak konuyla ilgili güncel durumu ve eğilimleri belirlemeyi hedeflemektedir. Araştırmada, veri toplama tekniği olarak doküman incelemesi kullanılmış ve verilerin analizinde sistematik literatür taraması yöntemi tercih edilmiştir. Ayrıca, mevcut bilgilerin özetlenmesi ve temaların karşılaştırılması için içerik analizi yöntemi uygulanmıştır. Bu çalışmanın temelini oluşturan sistematik analiz, belirli bir konuda yapılan araştırma bulgularının sistematik olarak toplanması, gözden geçirilmesi ve sentezlenmesi için bilimsel ve son derece bilgilendirici bir yöntem olarak kabul edilmektedir. Bu yöntem; araştırmaların tanımlanması, toplanması, seçilmesi, eleştirel olarak değerlendirilmesi, analiz edilmesi, yorumlanması ve sonuçların sunulması süreçlerinde organize ve tekrarlanabilir bir yaklaşım sunar (Yavuz, 2022). Araştırma sorusu, “Fonksiyonel gıdaların zihinsel sağlık üzerindeki etkileri nelerdir?” şeklindedir. Bu araştırmanın evreni, 2014 yılı ve sonrasında Web of Science akademik veri tabanında yayınlanmış olan fonksiyonel gıda tüketimi ve zihinsel sağlık konulu makalelerden oluşmaktadır. Web of Science, araştırmanın konusu olan fonksiyonel gıdaların zihinsel sağlık üzerindeki etkilerini en kapsamlı şekilde yansıtan uluslararası kaynakları içermektedir.

3. BULGULAR

Bu bölümde araştırma kapsamında mevcut literatüre ilişkin temel bulgular sunulmuştur.

“Fonksiyonel gıdalar ve zihinsel sağlık” sözcükleri Web of Science veri tabanında başlık, özet ve anahtar kelimeler içerisinde tarandığında 15 çalışmaya ulaşılmıştır. Bu sonuçlar içerisinde fonksiyonel gıda tüketimi ile zihinsel sağlık arasındaki ilişkiye değinen 12 araştırma Tablo 1’de paylaşılmıştır.

Tablo 1. Fonksiyonel gıdalar ve zihinsel sağlık anahtar kelimelerini içeren araştırmalar

Araştırmanın ve Yılı	Yazarı	Araştırmanın Yayınlandığı Dergi	Adı ve İçeriği
Tomas Lafarga, Maria Hayes. 2014		Bioactive peptides from meat muscle and by-products: generation, functionality and application as functional ingredients. Meat Science	Araştırmanın odak noktası biyoaktif peptitlerin kalp hastalıklarını, zihinsel sağlık sorunlarını ve obeziteyi önlemedeki rolü olup bunların metabolik sendromu ve ilgili durumları hafifletmeyi amaçlayan fonksiyonel gıdaların geliştirilmesindeki önemi vurgulanmaktadır.
Paul J. Kennedy, Amy B. Murphy, John F. Cryan, Paul R. Ross, Timothy G. Dinan, Catherine Stanton. 2016		Microbiome in brain function and mental health. Trends in Food Science ve Technology	Bu çalışma, bağırsak mikrobiyotasının merkezi sinir sistemi (CNS) üzerindeki etkilerini ve bu bağlamda fonksiyonel gıdaların potansiyel rolünü incelemektedir. Fonksiyonel gıdaların bağırsak mikrobiyotasının bileşimi, çeşitliliği ve işlevselliği üzerinde merkezi bir rol oynadığı ve bu gıdaların mikrobiyota hedefli müdahalelerle normal beyin fonksiyonunu desteklemede önemli bir potansiyele sahip olduğu vurgulanmaktadır.
Mahdieh Abbasalizad Farhangi, Ahmad Zare Javid, Bahareh Sarmadi, Poran Karimi, Parvin Dehghan. 2018		A randomized controlled trial on the efficacy of resistant dextrin, as functional food, in women with type 2 diabetes: Targeting the hypothalamic–pituitary–adrenal axis and immune system. Clinical Nutrition	Bu çalışma, Nutriose adlı dirençli dekstrinin, tip 2 diyabetli kadınlarda bağışıklık aracılı inflamasyon ve hipotalamik-pituiter-adrenal eksen üzerindeki etkinliğini değerlendirmiştir. Araştırma sonuçları, Nutriose'nin fonksiyonel bir gıda bileşeni olarak tip 2 diyabetli kadınlarda hem zihinsel sağlık hem de bağışıklık tepkisi üzerinde olumlu etkiler yaratabileceğini göstermektedir.

Oriana E.F. Shaw, Jerome Y. Yager, 2019	Preventing childhood and lifelong disability: Maternal dietary supplementation for perinatal brain injury, Pharmacological Research,	Bu araştırma, anne beslenmesinde doğal sağlık ürünleri kullanımının (nutrasötikler ve fonksiyonel gıdalar dâhil) perinatal beyin hasarı önlenmesinde potansiyelini ele almaktadır. Magnesium sülfat, kreatin, kolin, melatonin, resveratrol ve brokoli filizi/sülfarofan gibi ürünlerin kullanımının incelendiği çalışmalar, fetal beyin hasarının ve yaşam boyu süren engelliliklerin önlenmesinde doğal sağlık ürünlerinin güvenli, etkili ve erişilebilir olabileceğini göstermektedir.
Cássia P Barros, Jonas T Guimarães, Erick A Esmerino, Maria Carmela KH Duarte, Márcia C Silva, Ramon Silva, Beatriz M Ferreira, Anderson S Sant'Ana, Monica Q Freitas, Adriano G Cruz, 2020	Paraprobiotics and postbiotics: concepts and potential applications in dairy products, Current Opinion in Food Science,	Bu araştırma, probiyotik mikroorganizmaların ve probiyotiklerin metabolik yan ürünlerinin zihinsel ve fiziksel sağlık üzerindeki etkilerini incelemiştir. Özellikle, canlı olmayan probiyotiklerin (paraprobiotikler) ve postbiotiklerin tüketici sağlığını olumlu yönde etkileyebileceği bulunmuştur.
Yuanfang Zhang, Ping Wang, Chuan Xia, Zhengchun Wu, Zhihong Zhong, Ye Xu, Yiliang Zeng, Hongrong Liu, Rushi Liu, Minjing Liao, 2020	Fructooligosaccharides supplementation mitigated chronic stress-induced intestinal barrier impairment and neuroinflammation in mice Journal of Functional Foods	Bu araştırma, fonksiyonel gıdaların, özellikle prebiyotiklerin ve probiyotiklerin, bağırsak-beyin eksenini üzerinden beyin fonksiyonlarını ve davranışları nasıl etkilediğini incelemektedir. Çalışmada, fruktooligosakkarit (FOS) takviyesinin kronik stres altındaki farelerde depresyon benzeri davranışları iyileştirdiği ve bağırsak florasının bileşimini önemli ölçüde etkilediği bulunmuştur.
Shuguang Wang, Dongxiao Sun-Waterhouse, Geoffrey Ivan Neil Waterhouse, Lin Zheng, Guowan Su, Mouming Zhao, 2021	Effects of food-derived bioactive peptides on cognitive deficits and memory decline in neurodegenerative diseases: A review, Trends in Food Science ve Technology,	Bu derleme, doğal, etkili ve uygun maliyetli nöroprotektif peptitlerin veya protein hidrolizatlarının araştırılmasına olan ilginin arttığını ve beyin sağlığına olan faydaları ile bilişsel bozulmalara karşı işlevleri hakkında artan bilgiyi doğrulamaktadır.
Elham Moslemi, Parvin Dehghan, Mostafa Khani, 2022	The effect of date seed (Phoenix dactylifera) supplementation on inflammation, oxidative stress biomarkers, and performance in active people: A blinded randomized controlled trial protocol, Contemporary Clinical Trials Communications	Hurma çekirdeği, yüksek polifenol ve toplam diyet lifi içermesi nedeniyle mükemmel bir fonksiyonel gıda olarak bilinmektedir. Bu çalışma, hurma çekirdeği tozunun tüketiminin oksidatif stresi, iltihabı ve kas ağrısını azaltabileceğini, zihinsel sağlık ve performansı iyileştirebileceğini göstermektedir.
Sanit Wichansawakun, Kanokkarn Chupisanarote, Wannisa Wongpipathpong, Ginpreet Kaur, Harpal S. Buttar, 2022	Antioxidant diets and functional foods attenuate dementia and cognition in elderly subjects, Functional Foods and Nutraceuticals in Metabolic and Non-Communicable Diseases, Academic Press	Bu araştırma, yaşlanan nüfus arasında artan kronik nörodejeneratif hastalıkların, özellikle Alzheimer hastalığı, demans, depresyon ve stresle ilişkili rahatsızlıkların önlenmesi ve yavaşlatılmasına odaklanmaktadır.
Ruo-Gu Xiong, Jiahui Li, Jin Cheng, Si-Xia Wu, Si-Yu Huang, Dan-Dan Zhou, Adila Saimaiti, Ao Shang, Guo-Yi Tang, Hua-Bin	New insights into the protection of dietary components on anxiety, depression, and other mental disorders caused by contaminants and food additives,	Araştırmada, kontaminantlar ve gıda katkı maddelerinin anksiyete, depresyon, şizofreni ve dikkat eksikliği hiperaktivite bozukluğu gibi zihinsel bozukluklara neden olabileceği belirtilmektedir. Ana bulgular ve sonuçlar, ağır metaller, organik kirleticiler, antibiyotikler ve pestisitler gibi bazı kontaminantların yanı sıra gıda katkı maddelerinin ruh sağlığı üzerinde olumsuz etkiler

Li, Ren-You Gan, Yibin Feng, 2023	Trends in Food Science ve Technology,	yaratabileceğini göstermektedir. Buna karşılık, probiyotikler, meyveler, sebzeler ve baharatlar gibi bazı gıdalar ve biyoaktif bileşikler, bu zihinsel bozukluklara karşı koruyucu etkiler göstermiştir. Diyet bileşenleri ruhsal bozukluklara karşı fonksiyonel gıdalara dönüştürülebilir.
Wenhao Wang, Koji Miyatake, Takeo Saito, Yuto Harada, Shohei Yamaguchi, Masahiro Koyama, Kozo Nakamura, 2023	Acetylcholine content in 100 accessions from the worldwide eggplant (Solanum melongena L.) core collection, Journal of Food Composition and Analysis	Bu araştırma, patlıcanlarda (Solanum melongena L.) bulunan fonksiyonel bir bileşik olan asetilkolin (ACh) hakkında bilgi sağlamaktadır. ACh, hipertansiyonu hafifletme ve olumsuz psikolojik durumu iyileştirme potansiyeline sahip olup, ağız yoluyla alındığında 2,3 mg dozunda etkili olabilmektedir.
Prashant Kumar, Sweta Rai, Amit Joshi, 2024	Role of functional foods and nutraceuticals for depression, post-traumatic stress disorder, and suicidal behaviors, Nutraceutical Fruits and Foods for Neurodegenerative Disorders	Bu araştırma, depresyon, travma sonrası stres bozukluğu (TSSB) ve intihar eğilimleri gibi yaygın zihinsel sağlık bozukluklarının tedavisinde fonksiyonel gıdaların etkisi üzerine yoğunlaşmıştır. Fonksiyonel gıdalar ve nutrasötikler, depresyon, TSSB ve intihar eğilimleri için alternatif veya tamamlayıcı tedaviler olarak umut vadetmektedir. Bu ürünler, esas beslenmenin ötesinde ek sağlık faydaları sağlayabilir ve zihinsel sağlık bozuklukları üzerinde terapötik etkilere sahip olduğu gösterilmiştir. Ancak, etkinliklerini ve potansiyel yan etkilerini tam olarak anlamak için daha fazla araştırmaya ihtiyaç vardır ve bunlar sağlık uzmanının gözetiminde geleneksel tedavilerle birlikte kullanılmalıdır.

Tablo 1'de görüldüğü üzere, fonksiyonel gıdalar üzerine yapılan çalışmaların genellikle psikoloji, tıp, beslenme ve gıda bilimi gibi disiplinlerde yayımlandığı tespit edilmiştir. Bu disiplinlerin her biri, fonksiyonel gıdaların zihinsel sağlık üzerindeki etkilerini farklı açılardan ele alarak önemli katkılar sağlamaktadır. Anahtar kelime olarak "fonksiyonel gıda" terimi yerine antioksidan, probiyotik, flavonoidler gibi fonksiyonel gıda bileşenleri yazıldığında elde edilen sonuçların sayısının arttığı gözlenmiştir. Aynı şekilde, bu anahtar kelimelere depresyon, şizofreni gibi zihinsel hastalık isimleri eklendiğinde çalışma sayısının oldukça yükseldiği görülmüştür. Bu durum, fonksiyonel gıda bileşenlerinin ve zihinsel hastalıkların birbirinden farklı özellikler göstermesi ve etkilerinin farklı olması nedeniyle doğaldır. Anahtar kelime olarak "beslenme psikiyatrisi" yazıldığında da oldukça fazla çalışmada fonksiyonel gıda araştırmasına rastlanmıştır.

4. SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Günümüzde sağlıklı beslenme ve yaşam tarzı giderek daha fazla önem kazanmaktadır. Bu bağlamda, fonksiyonel gıdaların sağlık üzerindeki etkileri de ilgi görmektedir. Gastronomi perspektifinden fonksiyonel gıdaların zihinsel sağlık üzerindeki etkilerini araştıran literatür, bu konuda kısıtlıdır. Mevcut araştırmalar genellikle fonksiyonel gıdaların beslenme, gıda bilimi ve sağlık açısından etkilerine odaklanmaktadır. Gastronomi perspektifinden yaklaşıldığında, fonksiyonel gıdaların zihinsel sağlık üzerindeki etkilerinin tam olarak anlaşılması için daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulduğu görülmektedir. Bu alandaki araştırmaların eksikliği, fonksiyonel gıdaların gastronomik değerlendirme süreçlerine entegre edilmesini ve insanların tüketimine uygun ürünlerin geliştirilmesini zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla, gastronomi alanında yapılan araştırmaların çoğaltılması gerekmektedir. Bu sayede, fonksiyonel gıdaların kullanımı artırılabilir, bu gıdalar menülere dahil edilebilir ve insanların zihinsel sağlığını destekleyen ürünlerin geliştirilmesi teşvik edilebilir. Fonksiyonel gıdaların günlük beslenme alışkanlıklarına entegre edilmesi, sağlık açısından faydalı bileşenlerin düzenli olarak tüketilmesini sağlayacağından önemsenmelidir. Bu bağlamda, yiyecek ve içecek işletmeleri, menülerine fonksiyonel gıdaları dahil ederek tüketicilere sağlıklı seçenekler sunabilirler. Bu

yaklaşım, toplum sağlığının iyileştirilmesine katkı sağlamanın yanı sıra işletmelerin ticari amaçlarına hizmet ederek reklam ve pazarlama avantajları yaratabilir. Fonksiyonelliği artırılmış gıda formülasyonları geliştirerek, tüketicilerin sağlıklı beslenmeyi tercih etmelerini teşvik etmek mümkündür. Bu yaklaşım smoothie bar gibi işletmelerde veya sağlıklı gıda restoranlarında rahatlıkla uygulanabilir. Fonksiyonel gıdaların sağlık üzerindeki faydaları hakkında eğitim ve farkındalık oluşturmak, insanların bu tür gıdaları daha fazla tercih etmelerine yardımcı olacaktır. Gastronomi ve aşçılık okullarının ders programlarına fonksiyonel gıdaları dahil etmek, öğrencilere bu gıdaların sağlık açısından faydalarını ve kullanımını öğretmek için önemli bir adım olacaktır.

5. KAYNAKLAR

Barros, C. P., Guimarães, J.T., Esmerino, E.A., Duarte, M. C., Silva, M. C., Silva, R., Ferreira, B.M., Sant'Ana, A. S., Freitas, M.Q. ve Cruz, A.G (2020). Paraprobiotics and postbiotics: concepts and potential applications in dairy products, *Current Opinion in Food Science*, 32, 1-8.

Bayram, Ü. (2023). Sürdürülebilir gastronomi turizmi: bir sistematik literatür taraması. *Journal of Gastronomy, Hospitality and Travel*, 6(1), 74-82.

Bozkurt Bekoglu, F., Ergen, A., ve İnci, B. (2016). The impact of attitude, consumer innovativeness and interpersonal influence on functional food consumption. *International Business Research*, 9(4), 79-87.

Farhangi, M. A. Javid, A.Z. Bah Sarmadi, B., Karimi, P., ve Dehghan, P. (2018). A randomized controlled trial on the efficacy of resistant dextrin, as functional food, in women with type 2 diabetes: Targeting the hypothalamic–pituitary–adrenal axis and immune system, *Clinical Nutrition*, 37(4), 1216-1223.

Goetzke, B., Nitzko, S., ve Spiller, A. (2014). Consumption of organic and functional food. a matter of well-being and health. *Appetite*, 77, 94-103.

Granato, D., Branco, G. F., Nazzaro, F., Cruz, A. G., ve Faria, J. A. (2010). Functional foods and nondairy probiotic food development: trends, concepts, and products. *Comprehensive reviews in food science and food safety*, 9(3), 292-302.

Henry, C. J. (2010). Functional Foods. *European Journal of Clinical Nutrition*, 64, 657-659.

Kennedy, P.J., Murphy, A.B., Cryan, J.F., Ross, P.R., Dinan, T. G. ve Stanton, C. (2016). Microbiome in brain function and mental health, *Trends in Food Science ve Technology*, 57 (b), 289-301.

Keskin, E. ve Sezen, E. (2021). Gastronomi 4.0 üzerine kavramsal bir araştırma. *Gastroia: Journal of Gastronomy And Travel Research*, 5(2), 177-198.

Kumar, P., Rai, S. ve Joshi, A. (2024). Role of functional foods and nutraceuticals for depression, post-traumatic stress disorder, and suicidal behaviors, R. K. Keservani, R. K. Kesharwani, M. Emerald, Anil K. Sharma (Ed.), in *Nutraceutical fruits and foods for neurodegenerative disorders*, (s. 101-122) Academic Press.

Lafarga T. ve Hayes M. (2014). Bioactive peptides from meat muscle and by-products: generation, functionality and application as functional ingredients. *Meat Science*. 8(2), 227-39. doi: 10.1016/j.meatsci.2014.05.036. Epub 2014 Jun 8. PMID: 24971811.

Moreno-Campuzano S., Ontiveros-Torres, A., Pacheco-Herrero, M., Hernandez-Alejandro, M., Bonilla-Delgado, J., Luna-Muñoz, J., Ontiveros-Torres, M.A. (2021). Influence of diet and food components on mental health, A. Cifuentes (Ed.), *In Reference module in food science*. (s. 636-649).

- Moslemi, E., Dehghan, P. ve Khani, M. (2022). The effect of date seed (*Phoenix dactylifera*) supplementation on inflammation, oxidative stress biomarkers, and performance in active people: A blinded randomized controlled trial protocol, *Contemporary Clinical Trials Communications*, 28, 1-7.
- Özdemir, B. (2020). Gastronomi akımlarında sağlıklı mor yiyecekler. *GSI Dergileri Seri B: İş ve Ekonomideki Gelişmeler*, 3(1), 16-30.
- Roberfroid, M. B. (2000). A European cons ensus of scienti fic concepts of functional foods. *Nutrition*, 16, 689-691.
- Shaw, O.E.F., ve Yager, J.Y., (2019). Preventing childhood and lifelong disability: Maternal dietary supplementation for perinatal brain injury, *Pharmacological Research*, 139, 228-242.
- Siro, I., Kápolna, E., Kápolna, B., ve Lugasi, A. (2008). Functional food. product development, marketing and consumer acceptance a review. *Appetite*, 51, 456-467.
- Wang, S., Sun-Waterhouse, D., Waterhouse, G.I.N., Zheng, L., Su, G. ve Zhao, M. (2021). Effects of food-derived bioactive peptides on cognitive deficits and memory decline in neurodegenerative diseases: A review, *Trends in Food Science ve Technology*, 116, 712-732.
- Wang, W., Takeo Saito, M., Harada, Y., Yamaguchi, S., Koyama, M. ve Nakamura, K. (2023). Acetylcholine content in 100 accessions from the worldwide eggplant (*Solanum melongena* L.) core collection, *Journal of Food Composition and Analysis*, 119, 105233.
- Wichansawakun, S., Chupisanyarote, K., Wongpipathpong, W., Kaur, Ginpreet H. ve Buttar, S. (2022). Antioxidant diets and functional foods attenuate dementia and cognition in elderly subjects, R. B. Singh, S. Watanabe, A. A. Isaza (Ed.), *In Functional Foods and Nutraceuticals in Metabolic and Non-Communicable Diseases*, (s. 533-549). Academic Press.
- Xiong, R. Li, J. Cheng, J., Wu, S. Huang, S., Zhou, D., Saimaiti, A., Shang, A., Tang, G., Li, H., Gan, R. ve Feng, Y. (2023). New insights into the protection of dietary components on anxiety, depression, and other mental disorders caused by contaminants and food additives, *Trends in Food Science ve Technology*. 138, 44-56.
- Yavuz, N. (2022). Sosyal bilimlerde sistematik literatür analizi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 51(Özel sayı 1), 347-360.
- Zhang, Y., Wang, P., Xia, C., Wu, Z., Zhong, Z., Xu, Y., Zeng, Y., Liu, H., Liu, R. ve Liao, M. (2020). Fructooligosaccharides supplementation mitigated chronic stress-induced intestinal barrier impairment and neuroinflammation in mice, *Journal of Functional Foods*, 72, 104060. <https://doi.org/10.1016/j.jff.2020.104060>
- Zuhairi, S.A. ve Doğan, M. (2021). Fonksiyonel gıdaların gastronomideki önemi. *ART/icle: Sanat ve Tasarım Dergisi*, 1 (2), 249-267.

**A RESEARCH ON THE CONCEPT OF EMPLOYEE EXPERIENCE, THE NEW
FAVORITE OF HUMAN RESOURCES MANAGEMENT**

**İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİMİNİN YENİ GÖZDESİ ÇALIŞAN DENEYİMİ
KAVRAMI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA**

İfakat ATAK¹

¹Öğr. Gör. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İnsan Kaynakları Yönetimi,
<https://orcid.org/0000-0001-7429-2630>

Özet

Bu çalışma ile çalışan deneyimi kavramına ilişkin yazın taraması yaparak mevcut durumu ortaya koymak, yapılacak araştırmalara bir ışık yakarak yazına ve uygulamaya katkı sunulması amaçlanmıştır. Bu amaçları bağlamında araştırmanın önem arz edeceği düşünülmektedir. Çalışan deneyiminin örgütler açısından çalışan bağlılığı, iş tatmini, çalışan performansı ve örgütsel performans gibi çeşitli değişkenler üzerinde olumlu getirisi olduğu görülmekte ve bu nedenle örgütlerin yatırım yapması gereken bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Yetenekli çalışanların örgüte çekilmesi, elde tutulması ve yetenek savaşlarının kazanılması açısından önemli olan bu kavrama ilişkin yazına bakıldığında genç bir konu olduğu görülmektedir. Kavram ile yaygın olarak anlatılmak istenen, bir çalışanın işe başvuru aşamasından başlayıp işten ayrılıncaya kadar geçen sürede çalıştığı örgüte ilişkin algılarıdır. Özellikle fiziksel şartlar, teknolojik ortam ve örgüt kültürü bu algının oluşması açısından önemli bileşenler olarak kabul görmektedir. Dolayısıyla örgütlerde bu izlenimin oluşmasında etkili olan taraflara çalışan deneyimini iyileştirmek için sorumluluk düşmektedir. İnsan kaynakları profesyonelleri ve yöneticiler konuya çalışan gözünden yaklaşarak onların beklentilerini öğrenmeli ve örgütlerinde iyileştirmeler yapmanın yollarını aramalıdır. Çünkü çalışan deneyimine yatırım yapılarak pek çok iş sonuçları üzerinde kazanımlar sağlanabilir. Yazın açısından ise çalışan deneyimini etkileyen bileşenlerin keşfi ve bu bileşenlerin nasıl iyileştirilip geliştirilebileceğine dair nitel araştırmalar yapılarak ilgili yazına katkı sunulacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Deneyim, Çalışan Deneyimi, İnsan Kaynakları Yönetimi

Abstract

The aim of this study is to reveal the current situation by scanning the literature on the concept of employee experience and to contribute to the literature and practice by shedding light on future research. It is thought that the research will be important in the context of these aims. It is seen that employee experience has a positive impact on various variables such as employee engagement, job satisfaction, employee performance and organizational performance, and therefore it appears as an area in which organizations should invest. When we look at the literature on this concept, which is important in terms of attracting and retaining talented employees to the organization and winning the talent wars, it can be seen that it is a young subject. What is commonly meant by the concept is an employee's perceptions of the organization they work for, starting from the application stage until they leave the job. Particularly physical conditions, technological environment and organizational culture are considered important components in creating this perception. Therefore, the parties that are effective in creating this impression in organizations have a responsibility to improve the employee experience. Human resources professionals and supervisor should approach the issue

from the employee's perspective, learn their expectations and look for ways to make improvements in their organizations. Because by investing in employee experience, gains can be achieved on many business results. In terms of literature, it is thought that a contribution to the relevant literature will be made by conducting qualitative research on the discovery of the components that affect the employee experience and how these components can be improved and developed.

Key Words: Experience, Employee Experience, Human Resources Management

EVALUATION OF THE CRITERIA EFFECTIVE IN THE PRICING OF DESIGN PRODUCTS IN THE FASHION INDUSTRY USING THE DEMATEL METHOD

MODA SEKTÖRÜNDE TASARIM ÜRÜNLERİNİN FİYATLANDIRILMASINDA ETKİLİ OLAN KRİTERLERİN DEMATEL YÖNTEMİ İLE DEĞERLENDİRİLMESİ

Melike AKCA, Meral İŞLER

Yüksek Lisans Öğrencisi, Selçuk Üniversitesi, Moda Tasarımı, 0009-0000-2662-5605

Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi, Moda Tasarımı, 0000-0002-9654-4664

Özet

Moda sektöründe ürün tasarım süreci müşteri beklentileri, rekabet ortamı, firmanın piyasada tutunma politikası ve marka özellikleri göz önünde bulundurularak şekillenmektedir. Ürün tasarımında pek çok şeyden ilham alan tasarımcılar bu özellikleri ve maliyet kriterlerini dikkate alarak koleksiyon oluşturmaktadırlar. Ürün maliyet kalemleri, tasarımcıların yeni ürün üretim sürecine dahil olan, AR-GE sürecinden başlayarak, hammadde ve yardımcı malzemeler, aksesuarlar gibi malzemelerin tedarik edilmesi ile direkt işçilik, finansman vb. maliyetleri ve işletmenin diğer giderlerinin tamamını içine almaktadır. Bu kriterler ürünün fiyatlandırılmasında da etkili olmaktadır. Bu çalışma, moda ürünlerinin fiyatlarının belirlenmesinde etkili olan tasarım maliyet kriterlerinin öncelik ve önem dereceleri ile kriterlerin birbirleri üzerindeki etkisini belirlemek amacıyla yapılmıştır. Bu amaçla konu ile ilgili uzman değerlendirme formu hazırlanmış ve sektörde farklı pozisyonlarda çalışan 17 uzmanın görüşüne başvurulmuştur. Elde edilen veriler çok kriterli karar verme yöntemlerinden biri olan DEMATEL (The Decision Making Trial and Evaluation Laboratory Method) yöntemi ile analiz edilmiştir. Elde edilen veriler sonucunda önem derecelerine göre kriterleri sıraladığımızda, işçilik süresi ve hammadde maliyetleri tüm diğer kriterler arasında ilk sıralarda, AR-GE maliyetleri ise tüm kriterler arasında en alt sırada yer alırken, klasik maliyet kalemleri dışında tasarımın özgünlüğü ve tasarıma ayrılan süre kriterleri de uzmanlarca önemli bulunmuştur.

Anahtar kelimeler: Moda Tasarım, Hazır Giyim, Maliyet, Fiyatlandırma, Çok Kriterli Karar Verme, DEMATEL.

Abstract

In the fashion industry, the product design process is shaped by taking into account customer expectations, competitive environment, company's market retention policy and brand features. Designers are inspired by many things in product design and create collections by taking these features and cost criteria into consideration. Product cost items are the items included in the new product production process of designers, starting from the R&D process, procurement of materials such as raw materials and auxiliary materials, accessories, direct labor, financing, etc. It includes all costs and other expenses of the business. These criteria are also effective in pricing the product. This study was conducted to determine the priority and importance of design cost criteria that are effective in determining the prices of fashion products and the impact of the criteria on each other. For this purpose, an expert evaluation form was prepared on the subject and the opinions of 17 experts working in different positions in the sector were consulted. The data obtained was analyzed with the DEMATEL (The Decision Making Trial and Evaluation Laboratory Method) method, which is one of the multi-criteria decision-making

methods. As a result of the data obtained, when we rank the criteria according to their importance, labor time and raw material costs are at the top among all other criteria, R&D costs are at the bottom among all criteria, while apart from the classical cost items, the originality of the design and the time allocated to the design are also important criteria, according to experts. Has been found.

Keywords: Fashion Design, Ready-to-Wear, Cost, Pricing, Multi-Criteria Decision Making, DEMATEL.

1. GİRİŞ

Moda ve hazır giyim sektöründe firmaların ulusal veya uluslararası piyasada rekabet edebilmesi için sektörün isteklerini karşılayabilmeleri gerekmektedir. Bu süreçte üretilen ürünlerin maliyet, kalite ve zaman açısından iyi değerlendirilmesi ve piyasaya sunulması rekabeti etkileyen başlıca kriterler arasındadır (Bilgiç ve Baykal, 2017). İşletmelerin ekonomiye katkı sağlayabilmeleri ve bu sistem içerisinde varlığını koruyabilmeleri ve sürdürebilmeleri için işletmelerine ait çalışma prensipleri oluşturmaları ve bu anlamda plan yapmaları gerekmektedir. İşletmelerin ekonomik anlamda ayakta durabilmesi ve büyümeye devam edebilmesi için maliyetlerini belirleyerek yapacakları en az ve en çok kâr marjının ne olduğunu bilmeleri ve maliyet hazırlama sürecinde muhasebe sistemlerini geliştirmeleri gerekmektedir. En genel tanımıyla maliyet; işletmenin ürettiği mal ve hizmet karşılığında elde ettiği maddi gelirlerin toplamını oluşturmaktadır denilebilir (Uzun, 2015). Maliyet bilgisi firmaların üretim kapasitesini çoğaltmak, işletme verimliliğini artırmak ve üretim sürecini hızlandırarak verimli ve kaliteli ürünler ortaya çıkartabilmelerine yardımcı olmaktadır. Bu süreçte ortaya çıkan belirsizlikleri önlemek, fiyatlandırma konusunda planlı ve programlı bir şekilde işlerin yürütülmesinde ve yeni bir moda tasarım ürününün ortaya çıkma sürecinde maliyet bilgisi kullanılmaktadır (Daowadueng vd., 2023). Maliyet hesaplamasının işletmeler için birtakım faydaları bulunmaktadır. Bunlar; üretim sürecinde ortaya çıkan birim maliyetlerinin tespit edilmesine yardımcı olmaktadır, işletmenin büyüme oranının saptanmasına yardımcı olmaktadır, işletmede devam eden faaliyetlerin kontrol edilmesine yardımcı olmaktadır, planlamanın yapılmasına yardımcı olmaktadır, son olarak işletmenin bünyesinde alınacak kararlara yardımcı olmaktadır (Özak, 1990, s.7).

İşletmelerde maliyet kaybını önlemek ve maliyet hesaplama süreci için firmanın pazarlama departmanında ön maliyet tahmini işlemleri yapılmaktadır. Ön maliyetin tahmini, model hazırlanırken firmanın maliyet kriterlerine uygun olup olmadığının seçimini kolaylaştırmaktadır. Fason üretim yapan firmalarda ön maliyetleme sistemini kullanarak fiyatlarının analizini yapabilmekte ve fiyat tahmini ile vermiş oldukları fiyat üzerinden sipariş alınabilmektedir (Vuruşkan ve Bulgun, 2006, s. 50). İşletmelerin kullandıkları maliyet sistemleri işletmelerde birtakım işlevlerde bulunmaktadır. Bunlar; dönem sürecinde satılan mamullerin üretim maliyetlerini envantere bulunan mamuller arasında paylaşmak, süreç hakkında çalışanlara ve yöneticilere maliyetlerin kontrolü ile ilgili geri bildirim sağlamak ve işletmedeki faaliyetlerin, ürün ve hizmetlerin maliyetlerini hesaplamaktır (Velioğlu, 2006, s.31). Tasarım aşamasında ürünün üretim maliyetinin, ürün satış fiyatının, firmaya ait kâr marjının tümü düşünülerek tasarım yapılması, işletmeye zaman ve maliyet kaybını en aza indirmeye yardımcı olmaktadır (Alpan, 2005.).

Bir işletmede tasarım yapılan giysinin kumaş ve tüm yardımcı malzemelerin miktarlarına göre birim fiyatlarının ve toplam maliyet fiyatlarının belirlenmesiyle birlikte hazırlanan rapor ile maliyetleri belirlenmektedir. Üretim maliyetinin belirlenmesi aşamasında öncelikle işçilik maliyetleri hesaplanmaktadır (Varol, 2012). Hazır giyim sektörünün maliyet kalemleri arasında yer alan işçilik maliyetleri, maliyet hesaplamalarında önemli bir orana sahiptir (Yılmaz, 2007). Giysi üretim sürecince maliyet kalemleri arasında yer alan işçilik maliyetleri, giysi maliyet

toplaminin içerisinde maliyetin yaklaşık %30'unu oluşturabilmektedir (Öndoğan, 2019). Türkiye ortalamasına bakıldığında maliyet giderlerinin %47'si ana hammadde, %10'u yardımcı malzemeler ve aksesuarlar, %27'si direkt işçilik, %7'si finansman ve amortisman giderleri, %10'u ise diğer giderlerdir (Ak, 2009).

Moda işletmelerinin doğru fiyatlandırma yapmaları, maliyet kriterlerinin doğru belirlenmesine bağlıdır. Doğru hesaplama yapılması moda işletmelerinin amaç ve hedefleri doğrultusunda ilerlemelerini kolaylaştırmaktadır. Tasarım maliyet kalemleri çıkarılırken moda işletmeleri fiyatlandırma konusunda; moda ürününün pazar piyasası ve hedefleri, ürünün niteliği, moda ürünü için belirlenen maliyet, istenen kar düzeyi, yasal ve sosyal sınırlılıklar, firmanın imaj politikası, rekabet ortamı ve koşulları, işletmenin fiyat politikası gibi faktörleri de göz önünde bulundurmaktadırlar (Sevil, 2006, s.36). Giysi üretiminde maliyet denilince, tasarımcıların yeni ürün üretim sürecinde, ürünün ortaya çıkarılmasında kullanılan tüm maliyet giderleri (hammadde, yardımcı malzemeler, aksesuarlar), üretim yapılırken ortaya çıkan maliyetler (işçilik, finansman vb.), ürün çıkmadan hazırlık sürecindeki maliyetler (AR-GE maliyetleri) ile işletmenin diğer tüm giderlerinin bütününden oluştuğu unutulmamalıdır. İşletmeler tüm bu giderleri göz önünde bulundurarak ürün özellikleri, pazar yapısı, pazarda yer almak istediği konum, hedef kitlesinin gözünde yer almak istediği marka değerine göre farklı stratejilere göre fiyatlandırma yapmaktadır. Bu fiyatlandırma maliyet odaklı, rekabet odaklı, değer odaklı ya da farklı stratejileri temel alabilir. İşletmenin üretim, dağıtım ve satış aşamalarında verilen emeğin, alınan risklerin karşılığını ürüne ekleyerek yaptıkları fiyatlandırma politikası maliyet odaklı fiyatlandırma, rakip firmaların stratejileri göz önünde bulundurarak yaptıkları fiyatlandırma rekabet odaklı fiyatlandırmadır (Çakıroğlu ve Beceren, 2019). İşletmenin maliyetlerinin yerine alıcının değer algılarına göre belirlendiği fiyatlandırma politikası ise değer odaklı fiyatlandırma olarak adlandırılmaktadır (Kotler ve Armstrong, 2010). Moda ve hazır giyim sektöründe farklı fiyatlandırma politikaları ile karşılaşmaktadır. Hızlı moda ürünlerinde maliyet odaklı ya da rekabet odaklı fiyatlandırma yapılırken, tasarım özelliği yüksek, işçiliği fazla ve kısıtlı pazara sahip olan ürünlerde değer odaklı fiyatlandırma tercih edilebilir.

Moda ve hazır giyim sektöründe maliyetleme ve fiyatlandırma konusu ile ilgili araştırmalar incelendiğinde literatürde çok sayıda çalışmaya rastlanmaktadır. Vuruşkan ve Bulgun (2013) Ege bölgesindeki işletmelere anket uygulaması yaptıkları araştırmada, ön maliyetleme sistemlerini incelemiş, firmaların maliyet hesaplamalarını yaparken maliyet detaylarına ilişkin verileri saklamakta güçlük çektiklerini belirlemişlerdir. Özyazgan (2011) çalışmasında, maliyet yönetimini etkileyen etkenleri, maliyetlerin sınıflandırılmasını yaparak hazır giyim sektöründe maliyet hesaplamasının önemini vurgulamıştır. Öndoğan (2019), pazarlama maliyetlerini incelediği çalışmasında, pazarlama maliyetlerinin hazır giyim sektörünü için önemini belirtmiş, Türk hazır giyim işletmelerinin dünyadaki rolü göz önüne alınarak rekabet üstünlüğü sağlamak için önerilerde bulunmuştur. Tanış ve Kefe (2017), yaptıkları çalışma ile kalite maliyetleme yöntemini kullanarak ürün ve hizmet üretimi sırasında beklentileri karşılayan ve kalite standartlarına uygun üretim yaparken maliyetleri azaltmayı amaçlamışlar, uygulanan örnek olay çalışması ile başarısızlık maliyetlerinin, önleme ve değerlendirme maliyetlerine yapılacak yatırımlar neticesinde azaltılacağı sonucuna ulaşılmıştır. Daowadueng ve diğ. (2000), araştırmalarında maliyet sistemlerinin tasarım seçimlerinde karar verme süreçlerinde ve kontrol aşamasında stratejik yönelimlerin maliyet bilgisini kullanımı arasındaki ilişkiyi araştırmış, maliyetlendirme sistemlerinin çeşitliğinin üretim sürecinde karar verme, keşif ve kontrol üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğu sonucuna varmışlardır.

Literatürde yer alan farklı çalışmalara rağmen bir moda ürününün fiyatının belirlenmesinde etkili olan hammadde özellikleri ve maliyetlerinin, yardımcı malzeme ve aksesuar özelliklerinin, işçilik, personel, finans, lojistik, AR-GE ve kar miktarının yanı sıra tasarımın özgünlüğü, ürün tasarım süresi gibi tasarım faktörlerinin etkisinin araştırıldığı çalışma

bulunmamaktadır. Bu çalışmada bu faktörlerin fiyatlandırmada önem dereceleri ve diğer maliyet kriterleri üzerindeki etkisini belirlemek amaçlanmıştır.

2. ÇOK KRİTERLİ KARAR VERME (ÇKKV) YÖNTEMLERİ

ÇKKV yöntemleri, karar vermeye yardımcı araçların arayışıyla 1960'lı yıllarda geliştirilmeye başlanmıştır. ÇKKV yöntemlerinin amacı, kriter sayıları ve alternatiflerin fazla olduğu durumlarda karar verme sürecini kontrol altında tutabilmek ve karar sonuçlarını mümkün olduğu kadar çabuk elde etmektir (Arslankaya ve Göraltay, 2019). ÇKKV yöntemleri, çok sayıda kriterin analiz edilmesi ile en iyi ve en uygun seçeneğin seçildiği karar verme yöntemleri olmaktadır (Özdemir ve Topal, 2019). ÇKKV yöntemleri çok sayıda mevcut kriter arasından ve çeşitli kriter öncelikleriyle karar veren kişinin alternatifler arasından birini seçmesine yardımcı olmayı amaçlamaktadır. Sonuçların karar vericilere bağlı olması çelişki yaratabilme ihtimali olmasına karşın çok sayıda ve farklı karar vericilerin bulunması daha iyi sonuçlar alınmasını sağlamaktadır (Karaođlan, 2016).

ÇKKV süreci problemin çözümüne ilişkin yapılandırılmasının amaçlandığı ve tekrar çözüm sürecine girilmesiyle ilgilidir. Belirli bir süreci olan yapılandırılmanın problemin çözümünü sezgiye bırakılmaması gerektiği düşünülmektedir. Bu süreç 3 aşamadan oluşmaktadır. İlk olarak problemin tanımlanarak yapılandırılmasını, ikinci aşamada modelin kurularak kullanılmasını, üçüncü aşamada ise faaliyet planlarının geliştirilmesini hedeflemektedir (Arıkan, 2008).

ÇKKV yöntemlerinin kullanımının avantajlarına bakıldığında, birbiriyle çelişen birden çok kriter olduğunda karar verme sürecine ortak bir zemin hazırlamaktadır. Verilerin büyük olmasının değerlendirmeye olumsuz bir etkisi olmamaktadır. Kriterleri nicel ve nitel olarak birlikte değerlendirebilmektedir (Cengiz, 2012). Bu süreçte uygulama durumunda ÇKKV yöntemlerinde öncelikle konunun kriterleri ve kriterlerin alternatifleri belirlenir, daha sonra belirlenen kriterlerin önem dereceleri belirlenir, son olarak tüm alternatifler tüm kriterler için değerlendirilir ve ortaya çıkan sonuçlar sıralanır (Arslankaya ve Göraltay, 2019).

Çok kriterli karar verme yöntemlerinin, uygulanan alanlara, uygulama amaçlarına ve kriterlerin belirlenmesi ve değerlendirilmesi dikkate alınarak seçilen birçok çeşidi bulunmaktadır. ÇKKV yöntemleri; kültürel, sosyal, finansal, sağlık ve de politik birçok alanda ve pek çok kurumun değerlendirme ve karar verme durumlarında kullanılmaktadır (Si ve diğ., 2018). Ayrıca bu yöntemler, tekstil, muhasebe, eğitim, ulaştırma, çevresel kararlar, veri tabanı seçimi, yönetim problemleri, eğitim, kamu sektörü, bilgisayar ve bilgi işlemleri, uzay araştırma problemleri, gibi alanlarda seçim ya da sıralama yapmak için kullanılmaktadır (Ho ve diğ., 2010; Ersöz ve Kabak, 2010; Cengiz, 2012; Espino ve diğ., 2014; Karaatlı ve diğ., 2015; Ceballos ve diğ., 2016; Mutlu ve Sarı, 2017; Arslankaya ve Göraltay, 2019; Dalbudak ve Rençber, 2022; Yalçın ve diğ., 2022). Bunlardan en yaygın kullanılanları analitik hiyerarşi süreci (AHP) (Donegan ve diğ., 1992; Ünal ve Güner, 2009; Mondragon ve diğ., 2019; Liu ve diğ., 2020; Piprani ve diğ., 2020), analitik ağ süreci (ANP) (Yılmaz ve diğ., 2011; Hu ve diğ., 2019), VIKOR (Tong ve diğ., 2007; Jahan ve diğ., 2011; Opricovic, 2011; Tezeergil, 2016), SWARA (Radovic ve Stevic, 2018; Alinezhad ve diğ., 2019; Deveci ve diğ., 2023), MOORA (Brauers, 2008; Chakraborty, 2011; Karande ve Chakraborty, 2012), TOPSİS (Zarbini ve diğ., 2011; Chen, 2021; Wang ve diğ., 2022; Awodi ve diğ., 2023), PROMETHEE (Abadvi, 2007; Dağdeviren ve Eraslan, 2008; Oubahman ve Duleba, 2021; Liao ve Xu, 2014) ELECTRE (Li ve Sun, 2009; Corrente ve diğ., 2016; Yu ve diğ., 2018) gibi yöntemlerdir. Bu yöntemler ayrı ayrı kullanılabilirler gibi yöntemlerin bir arada kullanıldıkları bir çok çalışma da bulunmaktadır (Dinçer ve Yüksel, 2018; Salabun ve diğ., 2020; Kılıç ve diğ., 2020; Sang ve diğ., 2022; Rane ve diğ., 2023; Kaplan, 2023; Naz ve diğ., 2024; Nalbant, 2024). Bu çalışmada kriterlerin sıralaması yapılırken birbiri

üzerindeki etkilerinin ortaya konmasına olanak tanındığından ÇKKV yöntemlerinde DEMATEL yöntemi tercih edilmiştir.

3. YÖNTEM

Moda ürünlerinin fiyatının belirlenmesinde etkili olan kriterlerin öncelik ve önem derecelerini belirlenmesinin amaçlandığı bu araştırma tarama modeli betimsel bir çalışmadır. Çalışmada literatür taramasının ardından uzman değerlendirme formu hazırlanarak uzman görüşüne başvurulmuştur. Seçilen uzmanları Türkiye’de moda ve hazır giyim sektöründe faaliyet gösteren firmalarda çalışanlar, modacılar ve akademisyenler oluşturmuştur. İlgili firmalardan ve kurumlardan tesadüfi olarak seçilen 17 uzman kişiye, araştırmanın konusu ve probleme yönelik sorularla cevap aranmıştır. Uzman görüş formunda ilk olarak karşılaştırma ve değerlendirme yapmalarını istediğimiz kişilerin eğitim durumları, mesleği, mesleki tecrübeleri, çalıştıkları sektör ve ürün gruplarının ne olduğunu gibi tanımlayıcı bilgilere yer verilmiştir. Daha sonra probleme yönelik maliyet kriterlerinin önem derecesini belirleyen ve oldukça önemsiz, önemsiz, orta derecede önemli, önemli ve oldukça önemli şeklinde sınıflandırılan değerlendirme soruları sorulmuştur. Uzman değerlendirme formunda yer alan maliyet kriterleri ve tanımları aşağıdaki şekildedir.

F1 - Tasarımın Özgünlüğü: Tasarlanan herhangi bir ürünün tamamen orijinal ve yaratıcı olmasını ifade eder.

F2 - Ürün Tasarım Süresi: Ürünün fikir olarak çıkış ve tasarlanmasından, ilk üretimlerinin (prototip) ve deneme yapılmasına kadar geçen hazırlık süresini ifade eder.

F3 - Hammadde Özellikleri ve Maliyetleri: Hammadde "Kumaş" 'ı ifade etmektedir.

F4 - Yardımcı Malzeme ve Aksesuar Özellikleri ve Maliyetleri: İplik/iğne, boya/baskı, astar, tela, düğme, çitçit, rivet, fermuar, bant, şerit, kordon , lastik vb. malzemeleri ifade etmektedir.

F5 - İşçilik Süresi ve Maliyetleri: Kalıp işlemleri işçiliği, kesim işlemleri işçiliği, dikim üretim işçiliği ve dikim sonrası işçiliği (kalite kontrol ve ütü paket) işlemlerini ifade eder.

F6 - Personel Maliyetleri: Maaş, SSK, prim, tazminat, eğitim giderleri vb. ifade etmektedir.

F7 - Finansman Maliyetleri: Makine, bina amortismanı, kredi faizleri, vade farkları vb. ifade etmektedir.

F8 - İdari Maliyetler: pazarlama, enerji, su, aydınlatma, iletişim, matbaa vb. ifade etmektedir.

F9 - Lojistik / Depolama Maliyetleri: Taşıma, stok yönetimi, elleçleme (yükleme-boşaltma), sipariş işleme, ambalajlama, satın alma ve bilgi yönetimi vb. depo maliyetleri ise depo kirası, depo inşaatı vb. ifade etmektedir.

F10 - AR-GE Maliyetleri : Pazar araştırması, konsept trend araştırması, hedef kitle araştırması, fuarlar, defileler, yurt dışı seyahatleri vb. ifade etmektedir.

F11 - Ürün Maliyetine Eklenen Kâr Miktarı : Kar, satış sonucu elde edilen net gelirden (ciro), satışa sunulan ürünün maliyeti için yapılan harcamalar çıkarıldıktan sonra kalan miktardır.

Araştırmada ÇKKV yöntemlerinden biri olan DEMATEL yöntemi kullanılmıştır. DEMATEL yöntemi ile değerlendirme yapılabilmesi için uzman görüş formu kullanılarak veriler toplanmıştır. DEMATEL yöntemi, yapılan çalışmada karmaşık bir sistemdeki belirli gruplar arasında matematiksel matrisler ve diyagramlar kullanarak neden-sonuç ilişkilerini belirlemektedir. Uzman kişiler tarafından incelenen kriterlerin birbirleriyle olan ilişkileri belirlemenin yanı sıra, verilen kararın önemli olan kriterlerini belirleme ve bu kriterlerin bağlı olduğu ilişkileri içeren bir harita oluşturma görevini üstlenmektedir (Sarı vd., 2021).

ÇKKV sürecinde, DEMATEL yöntemi çok kullanılan yöntemlerden biri olmaktadır. Bu yöntem ilk kez 1973 'te Cenevre Araştırma Merkezinde 'The Battelle Memorial Enstitüsü'nde uygulanmaktadır. DEMATEL yöntemi karmaşık birçok kriterin birbiriyle etkileşimini analiz etmek ve model oluşturulması amaçlanarak yöntem haline getirilmektedir (Dalbudak ve Rençber, 2022, s.4). DEMATEL yöntemi, belirlenen kriterlerin kendi aralarında bulunan nedensel ilişkilerinin tespit edilmesi amacıyla geliştirilen çok kriterli karar verme yöntemidir. (Özdemir ve Topal, 2019, s.164). DEMATEL yöntemi, uzmanların bilgisine başvurulmuş, yapısal bir model oluşturulan, uzlaşmacı sebep sonuç modeline sahip bir yöntem olmuştur. Bu yöntemde kriterlerin ağırlık dereceleri belirlenmekte ve önem derecelerine göre sıralamalar yapılmaktadır (Karaoğlan, 2016). DEMATEL yönteminin en önemli özelliklerinden biri, kriterler arasındaki birbirlerini etkileme durumu ve birbirlerinden etkilenme derecelerini belirleyerek, ilişkileri açıklayıcı bir model ortaya koyabilmesi olmaktadır (Eğilmez ve Savaş, 2021, s.1588).

Aşağıda DEMATEL yönteminin uygulama basamakları 6 aşamada hesaplama formülleri ile birlikte açıklanmıştır.

1.Aşama: Direkt, Doğrudan İlişki Matrisinin Oluşturulması

Bu aşamada, uzmanların faktörleri değerlendirebilmeleri için ikili karşılaştırma ölçeği kullanılmaktadır. Direkt ilişki matrisinin kurulmasına yardımcı olan bu ölçek çeşitlilik göstermektedir. Bu çalışmada aşağıda dilsel ifadelerle beraber gösterilen beş aşamalı ikili değerlendirme ölçeği kullanılmıştır (Tablo 1).

Tablo 1

İkili karşılaştırma ölçeği tablosu (Özdemir ve Topal, 2019, s.164).

Sayısal Değer	Etki Derecesi
0	Etki yok
1	Düşük derecede etkili
2	Orta derecede etkili
3	Yüksek derecede etkili
4	Çok yüksek derecede etkili

2.Aşama: Normalize Edilmiş Direkt İlişki Matrisinin Oluşturulması

Bu aşamada direkt ilişki matrisi (A) kullanılarak normalize edilmiş direkt ilişki matrisi (X) aşağıdaki formüller kullanılarak oluşturularak. Burada direkt ilişki matrisinde elde edilen değeri, bu matrisin satır toplamlarının maksimum değerine bölünerek normalleştirme yapılmaktadır.

$$X = k \cdot A \quad (1)$$

$$k = \frac{1}{\max_{1 \leq i \leq n} \sum_{j=1}^n a_{ij}}, \quad i, j = 1, 2, 3, \dots, n \quad (2)$$

3.Aşama: Toplam İlişki Matrisinin Oluşturulması

Bu aşamada, normalize edilmiş ilişki matrisi (X) elde edildikten sonra aşağıdaki formülü kullanılarak toplam ilişki matrisi (T) oluşturulmaktadır.

$$T = X.(I - X)^{-1} \quad (3)$$

4.Aşama: D ve R Değerlerinin Belirlenmesi

Bu aşamada yararlanılarak aşağıdaki formüller ile faktörlerin etkileme gücünü ifade eden i-d ve etkilenme seviyesini ifade eden j -r değerleri hesaplanır. Toplam ilişki matrisinin satır değerlerinin toplamı D değerini ifade ederken sütun değerlerinin toplamı ise R değerini göstermektedir.

$$T = [t_{ij}]_{n \times n}, i, j = \dots \dots \dots n \quad (4)$$

$$D = \left[\sum_{j=1}^n t_{ij} \right]_{n \times 1} = [t_i]_{n \times 1} \quad (5)$$

$$R = \left[\sum_{j=1}^n t_{ij} \right]_{1 \times n} = [t_i]_{n \times 1} \quad (6)$$

5.Aşama: D+R, D-R ve Faktör Ağırlıklarının Belirlenmesi Ve Etki Grafiğinin Oluşturulması

Bu aşamada her bir faktör için ilişki düzeyini belirten D+R ve faktörlerin etkileme seviyelerini belirleyen D-R değerleri hesaplanır

$$W_i = \left\{ (D_i + R_i)^2 + (D_i - R_i)^2 \right\}^{1/2} \quad (7)$$

$$W_i = \frac{w_i}{\sum_{i=1}^n w_i} \quad (8)$$

6.Aşama: Etki İlişki Haritasının Oluşturulması

Bu aşamada faktörlerin birbirleri içindeki ilişkinin yönünü ve gücünü ortaya koymak için toplam ilişki matrisinin tüm değerlerinin ortalaması kullanılarak bir eşik değer hesaplanıp etki ilişki haritası oluşturulur (Koçak ve Diyadin, 2018, s.115 ; Eğilmez ve Savaş, 2021, s.1590).

4.BULGULAR

Çalışma kapsamında değerlendirme formu dolduran uzmanların demografik özellikleri Tablo 2.'de verilmiştir. Çalışmada 1 ile 10 yıl ve üzeri deneyime sahip 15 'i kadın ve 2 'si erkek 17 uzman yer almıştır. Katılımcılar 3 kişi lise, 1 kişi ön lisans, 7 kişi lisans, 6 kişi ise lisansüstü eğitimi tamamlamış, moda tasarımcısı, üretim müdürü, pazarlama müdürü, işletme sahibi ve akademisyendir. Çalışılan yerlere bakıldığında, 3 kişi kendi işini yapmakta, 3 kişi moda evinde, 6 kişi hazır giyim işletmesinde, 1 kişi tasarım ofisinde ve 4 kişi üniversitede görev yapmaktadır.

Tablo 2

Demografik özellikler

UZMAN KİŞİLERİN DEMOGRAFİK ÖZELLİKLERİ			
CİNSİYET		EĞİTİM	
KADIN	15	LİSE	3
ERKEK	2	ÖN LİSANS	1
TOPLAM	17	LİSANS	7
		LİSANSÜSTÜ	6
		TOPLAM	17
MESLEKİ DENEYİM		ÇALIŞILAN ÜRÜN GRUBU	
1-3 YIL	1	KADINGİYİM	6
3-5 YIL	1	ÇOCUK GİYİM	4
5-7 YIL	4	GELİNLİK/KİŞİYEÖZEL TASARIM	4
10YIL+	11	ERKEK GİYİM	4
TOPLAM	17	İÇ GİYİM	1
		TOPLAM	19
ÇALIŞILAN YER		MESLEK	
KENDİİŞİM	3	MODA TASARIMCI	5
MODA EVİ	3	İŞLETME SAHİBİ	5
HAZIR GİYİM İŞLETMESİ	6	ÜRETİM MÜDÜRÜ	2
TASARIMOFİSİ	1	PAZARLAMA MÜDÜRÜ	1
KAMU KURUMU-ÜNİVERSİTE	4	AKADEMİSYEN	4
TOPLAM	17	TOPLAM	18

Alanında uzman kişilerce doldurulmuş değerlendirme formları incelenerek, formlarda yer alan verilen DEMATEL yöntemi uygulanmak üzere matris oluşturulmuştur. Belirlenen kriterlere göre 17 adet uzmandan alınan karşılaştırma matrislerinin ortalama değerlerini içeren Direkt ilişki matrisi Tablo 3.'de görülmektedir.

Tablo 3

Direkt ilişki matrisi

Kriterler	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	K10	K11
K1	0,00	2,59	2,88	2,65	2,82	2,24	1,94	1,47	1,41	1,41	2,59
K2	2,94	0,00	2,76	2,88	2,88	2,59	2,06	1,59	1,41	1,88	2,59
K3	3,29	2,53	0,00	2,82	2,53	1,88	2,35	1,65	1,82	1,94	2,47
K4	2,88	2,59	3,12	0,00	2,71	1,88	2,24	1,76	1,41	1,71	2,35
K5	3,06	3,18	3,24	3,18	0,00	2,47	2,59	2,35	1,94	1,94	2,65
K6	2,35	2,76	2,76	2,47	2,82	0,00	2,76	2,65	2,06	1,76	2,12
K7	2,12	2,59	3,06	3,00	3,18	3,12	0,00	2,76	2,65	2,06	2,41
K8	2,12	2,29	2,65	2,65	2,94	2,76	2,53	0,00	2,59	2,29	2,53
K9	1,24	1,29	2,35	2,06	2,24	2,35	1,88	1,88	0,00	1,35	2,35
K10	2,18	2,29	2,35	2,12	2,59	2,47	2,18	1,65	1,53	0,00	2,24
K11	3,12	2,41	3,12	2,94	2,94	2,24	2,35	2,06	2,00	1,94	0,00

Oluşturulan direkt ilişki matrisinin normalize edilmesi için 2. adımda belirtilen işlemler (Eq.2) gerçekleştirilir. Elde edilen normalize direkt ilişki matrisi Tablo 4.'de verilmiştir.

Tablo 4

Normalleştirilmiş direkt-ilişki matrisi

Kriterler	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	K10	K11
K1	0,00	0,09	0,10	0,09	0,10	0,08	0,07	0,05	0,05	0,05	0,09
K2	0,10	0,00	0,10	0,10	0,10	0,09	0,07	0,06	0,05	0,07	0,09
K3	0,12	0,09	0,00	0,10	0,09	0,07	0,08	0,06	0,06	0,07	0,09
K4	0,10	0,09	0,11	0,00	0,10	0,07	0,08	0,06	0,05	0,06	0,08
K5	0,11	0,11	0,11	0,11	0,00	0,09	0,09	0,08	0,07	0,07	0,09
K6	0,08	0,10	0,10	0,09	0,10	0,00	0,10	0,09	0,07	0,06	0,07
K7	0,07	0,09	0,11	0,11	0,11	0,11	0,00	0,10	0,09	0,07	0,09
K8	0,07	0,08	0,09	0,09	0,10	0,10	0,09	0,00	0,09	0,08	0,09
K9	0,04	0,05	0,08	0,07	0,08	0,08	0,07	0,07	0,00	0,05	0,08
K10	0,08	0,08	0,08	0,07	0,09	0,09	0,08	0,06	0,05	0,00	0,08
K11	0,11	0,09	0,11	0,10	0,10	0,08	0,08	0,07	0,07	0,07	0,00

Normalize işleminin ardından toplam ilişki matrisinin oluşturulması için 3. adımda verilen işlemler gerçekleştirilir (Tablo 5.) Toplam ilişki matrisine ait eşik değeri hesaplanmıştır.

Tablo 5

Toplam ilişki matrisi

Kriterler	Tasarım Özgünlüğü	Tasarım Süresi	Hammadde	Yardımcı Mal	İşçilik	Personel	Finansman	İdari	Lojistik	Ar-Ge	Kar
Tasarım Özgünlüğü	0,527045703	0,628540388	0,672922	0,63442997	0,708875	0,583084	0,550196	0,547768	0,470933	0,491332	0,693083
Tasarım Süresi	0,627929235	0,521505863	0,671112	0,64311808	0,684962	0,60908	0,55614	0,550512	0,477559	0,508984	0,699195
Hammadde	0,645135886	0,615117831	0,584947	0,64855171	0,711165	0,593386	0,571587	0,558481	0,492426	0,516377	0,690499
Yardımcı Mal	0,619370906	0,603089604	0,674119	0,53806473	0,699297	0,577977	0,532023	0,54906	0,466522	0,496106	0,685815
İşçilik	0,698747742	0,695181787	0,759788	0,72231764	0,696816	0,672878	0,635487	0,637824	0,53544	0,567974	0,765733
Personel	0,529953484	0,538188063	0,570308	0,54529676	0,694578	0,479586	0,508467	0,546433	0,460858	0,470314	0,657138
Finansman	0,5799079	0,581375157	0,6638	0,62064769	0,73563	0,63592	0,492801	0,599457	0,52211	0,523693	0,689347
İdari	0,53197298	0,542323296	0,608808	0,57189736	0,67954	0,583598	0,541546	0,465584	0,460444	0,495648	0,645782
Lojistik	0,527803384	0,524584783	0,610744	0,57194168	0,648306	0,562617	0,514144	0,556767	0,392183	0,498781	0,631649
Ar-Ge	0,595750456	0,594063616	0,652256	0,61321412	0,700872	0,586281	0,556982	0,582238	0,50078	0,440908	0,669794
Kar	0,677253577	0,648515753	0,731119	0,69117144	0,769259	0,642092	0,606829	0,607376	0,528627	0,548631	0,648437

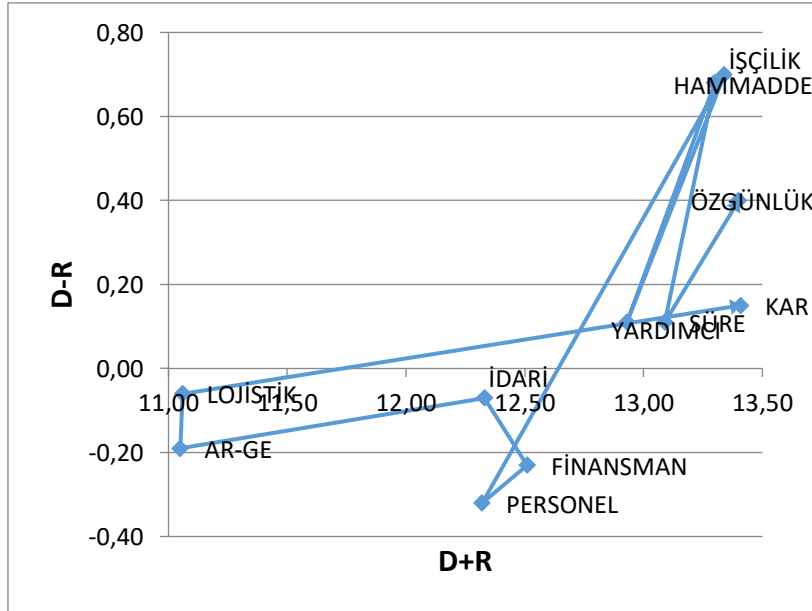
T matrisine ait Neden-Sonuç diyagramı için 4 ve 5 numaralı denklemler kullanılarak R ve C değerleri elde edilmiştir. Kriterlere ait R , C , $R+C$ ve $R-C$ değerleri Tablo 6.'da verilmiştir. Ayrıca 6 numaralı denklem ile kriterlere ait ağırlıklar hesaplanmış ve ağırlıkları ve etki sıralamalarını içeren bilgiler de Tablo 6.'ye eklenmiştir.

Tablo 6

Kriterlerin önemleri ve etki durumları (R, C, R+C, R-C, ağırlık matrisi)

Kriterler	R	D	R+D	R-D	W	Önem Derecesi	Etki
Tasarım Özgünlüğü	6,9	6,5	13,40	0,40	0,102	4	Etkileyen
Tasarım Süresi	6,6	6,49	13,09	0,11	0,081	7	Etkileyen
Hammadde Mal.	6,99	6,31	13,30	0,68	0,122	2	Etkileyen
Yardımcı Mal.	6,52	6,41	12,93	0,11	0,096	5	Etkileyen
İşçilik Mal.	7,02	6,32	13,34	0,70	0,124	1	Etkileyen
Personel Mal.	6	6,32	12,32	-0,32	0,091	6	Etkilenen
Finansman Mal.	6,14	6,37	12,51	-0,23	0,074	8	Etkilenen
İdari Mal.	6,13	6,2	12,33	-0,07	0,071	9	Etkilenen
Lojistik Mal.	5,43	5,62	11,05	-0,19	0,066	10	Etkilenen
Ar-Ge Mal.	5,5	5,56	11,06	-0,06	0,063	11	Etkilenen
Kar	6,78	6,63	13,41	0,15	0,110	3	Etkileyen

Bulunan D+R ve D-R değerleri bir grafik üzerinde gösterilerek kriterler arası ilişkiler analiz edilir.

Şekil 1 Neden sonuç diyagramı

5.SONUÇ

Moda ürünlerinin fiyatlandırılmasında etkili olan kriterlerin belirlenmesinin amaçlandığı bu çalışma da önem derecelerine göre kriterlerin işçilik süresi ve maliyetleri, hammadde özellikleri ve maliyetleri, ürün maliyetine eklenen kâr miktarı tasarımın özgünlüğü, yardımcı malzeme ve aksesuar özellikleri ve maliyetleri, personel maliyetleri, ürün tasarım süresi, finansman maliyetleri, idari maliyetler, lojistik/depolama maliyetleri ve AR-GE maliyetleri olarak sıralandığı görülmektedir. İkili İlişkiler bazında incelediğimizde; tasarımın özgünlüğü kriterinin, ürün tasarım süresi, yardımcı malzeme ve aksesuar özellikleri ve maliyetleri, işçilik

süresi ve maliyetleri, hammadde özellikleri ve maliyetleri, ürün maliyetine eklenen kâr miktarı kriterleri üzerinde etkili olduğu, ürün tasarım süresi kriterinin, tasarımın özgünlüğü, yardımcı malzeme ve aksesuar özellikleri ve maliyetleri, işçilik süresi ve maliyetleri, hammadde özellikleri ve maliyetleri, personel maliyetleri, ürün maliyetine eklenen kâr miktarı üzerinde etkili olduğu, hammadde özellikleri ve maliyetleri kriterinin, tasarımın özgünlüğü, ürün tasarım süresi, yardımcı malzeme ve aksesuar maliyetleri, işçilik süresi ve maliyetleri, personel maliyetleri, ürün maliyetine eklenen kâr miktarı üzerinde etkili olduğu, yardımcı malzeme ve aksesuar maliyetleri kriterinin, tasarımın özgünlüğü, ürün tasarım süresi, hammadde özellikleri ve maliyetleri, işçilik süresi ve maliyetleri, ürün maliyetine eklenen kâr miktarı kriterleri üzerinde etkili olduğu, işçilik süresi ve maliyetleri kriterinin, lojistik / depolama maliyetleri ile Ar-Ge maliyetleri hariç tüm kriterleri etkilediği, personel maliyetleri kriterinin, işçilik süresi ve maliyetleri, ürün maliyetine eklenen kâr miktarı kriterleri üzerinde etkili olduğu, finansman maliyetleri kriterinin, yardımcı malzeme ve aksesuar özellikleri ve maliyetleri, işçilik süresi ve maliyetleri, hammadde özellikleri ve maliyetleri, personel maliyetleri, ürün maliyetine eklenen kâr miktarı kriterleri üzerinde etkili olduğu, idari maliyetler kriterinin, hammadde özellikleri ve maliyetleri, işçilik süresi ve maliyetleri, ürün maliyetine eklenen kâr miktarı kriterleri üzerinde etkili olduğu, lojistik / depolama maliyetleri kriterinin, hammadde özellikleri ve maliyetleri, işçilik süresi ve maliyetleri, ürün maliyetine eklenen kâr miktarı kriterleri üzerinde etki gösterdiği, AR-GE maliyetleri kriterinin, yardımcı malzeme ve aksesuar maliyetleri, işçilik süresi ve maliyetleri, hammadde özellikleri ve maliyetleri, ürün maliyetine eklenen kâr miktarı kriterleri üzerinde etkili olduğu, ürün maliyetine eklenen kâr miktarı kriterinin, lojistik / depolama maliyetleri ile AR-GE maliyetleri hariç tüm kriterleri etkilediği söylenebilir.

Moda ve hazır giyim sektöründe çalışan uzman kişilerin görüşlerinin DEMATEL yöntemiyle değerlendirilen araştırma sonuçları klasik maliyet kriterlerinin (hammadde, işçilik, personel vb.) yanı sıra tasarımın özgünlüğü ve tasarımın ortaya çıkma süresi gibi tasarım kriterlerinin de önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Ortaya çıkan sonuçlara ek olarak ilerleyen çalışmalarda farklı tasarım kriterleri eklenerek, fiyatlandırma stratejileri göz önünde bulundurularak, farklı ürün gruplarında çalışmalar yapılması amaçlanmaktadır.

6. KAYNAKLAR

Ak, D. (2009). Farklı tişört modellerinin kumaş giderini hesaplayan bir yazılımın geliştirilmesi (Doctoraldissertation, DEÜ Fen Bilimleri Enstitüsü).

Ak, M. (2000). Tekstil işletmelerinde maliyet oluşumu ve muhasebe organizasyonu (Doctoraldissertation, Marmara Üniversitesi (Turkey)).

Albadvi, A., Chaharsooghi, S. K., & Esfahanipour, A. (2007). Decision making in stock trading: An application of PROMETHEE. *European journal of operational research*, 177(2), 673-683.

Alinezhad, A., Khalili, J., Alinezhad, A., & Khalili, J. (2019). SWARA Method. *New Methods and Applications in Multiple Attribute Decision Making (MADM)*, 99-102.

Alkan, H. (2001). İşletme başarısında maliyetlerin yönetimi ve maliyet yönetimi yeni yaklaşımlar (Ormancılık açısından bir değerlendirme). *Türkiye Ormancılık Dergisi*, 2 (1), 177-192.

Alpan, E. (2005). Hazır giyim sanayiinde koleksiyon hazırlama ve geliştirme yöntemleri (Doctoral dissertation, Marmara Üniversitesi (Turkey)).

Altıntaş, N. (2010). Bir konfeksiyon işletmesinde sipariş maliyet sistemi uygulaması. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 140-152.

Arıkan, V. S. (2008). Fasoncu seçimi için AHS modelinin bir tekstil işletmesine uygulanması (Doctoraldissertation, Bursa UludağUniversity (Turkey)).

- Arslankaya, D., &Göraltay, K. (2019). Çok Kriterli Karar Verme Yöntemlerinde Güncel Yaklaşımlar.
- Awodi, N. J., Liu, Y. K., Ayo-Imoru, R. M., & Ayodeji, A. (2023). Fuzzy TOPSIS-based risk assessment model for effective nuclear decommissioning risk management. *Progress in Nuclear Energy*, 155, 104524.
- Bayburtlu, I. I. (2013). Kimlik yaratan bir süreç olarak tasarım ve tasarım yönetimi kavramları. *Akdeniz Sanat*, 4(7).
- Bilgiç, H., & Baykal, P. D. (2017). Örme Konfeksiyonda Kumaş Eni ile Kumaş ve Model Türünün İkinci Kalite Maliyetine Etkisi. *Tekstil ve Mühendis*, 24(106), 78-87.
- Brauers, W. K. M. (2008). Multi-objective contractor's ranking by applying the MOORA Method. *Journal of Business Economics and management*, (4), 245-255.
- Chakraborty, S. (2011). Applications of the MOORA Method for decision making in manufacturing environment. *The International Journal of Advanced Manufacturing Technology*, 54, 1155-1166.
- Chen, P. (2021). Effects of the entropy weight on TOPSIS. *Expert Systems with Applications*, 168, 114186.
- Ceballos, B., Lamata, M. T., & Pelta, D. A. (2016). A comparative analysis of multi-criteria decision-making methods. *Progress in Artificial Intelligence*, 5, 315-322.
- Cengiz, D. (2012). Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri üzerine karşılaştırmalı analiz. (DoctoralDissertation, Yıldız Teknik Üniversitesi (Turkey)).
- Ceylan, A. (2019). Hazır giyim işletmelerinin tasarım yaklaşımlarının tasarımcı-yönetici bağlamında değerlendirilmesi. Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Corrente, S., Greco, S., & Słowiński, R. (2016). Multiple criteria hierarchy process for ELECTRE Tri methods. *European Journal of Operational Research*, 252(1), 191-203.
- Çakıroğlu, M., & Beceren, E. (2019, February). Uluslararası ticarete fiyatlandırma stratejileri. In Conference Book (P. 154).
- Dağdeviren, M., & Erarslan, E. (2008). PROMETHEE sıralama yöntemi ile tedarikçi seçimi. *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 23(1).
- Dalbudak, E., & Rençber, Ö. F. (2022). Çok kriterli karar verme yöntemleri üzerine literatür incelemesi. *Gaziantep Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(1), 1-17.,
- Daowadueng, P., Hoozée, S., Jorissen, A., &Maussen, S. (2023). Do costing system design choices mediate the link between strategi corientation and costin formation usage for decision making and control?. *Management Accounting Research*, 100854.
- Darko, A., Chan, A. P. C., Ameyaw, E. E., Owusu, E. K., Pärn, E., & Edwards, D. J. (2019). Review of application of analytic hierarchy process (AHP) in construction. *International journal of construction management*, 19(5), 436-452.
- Dayanıklı, F. (2009). Dokuma konfeksiyon işletmelerinde üretim parametrelerinin hesaplanması üzerine bir bilgisayar programının geliştirilmesi (Doctoral dissertation, DEÜ Fen Bilimleri Enstitüsü).
- Demirhan, N. (2014). Hazır giyim işletmelerinde üretim miktarı büyüklüklerinin işletme performansına etkisi (Master'sthesis, Sosyal Bilimler Enstitüsü).

- Deveci, M., Varouchakis, E. A., Brito-Parada, P. R., Mishra, A. R., Rani, P., Bolgkoranou, M., & Galetakis, M. (2023). Evaluation of risks impeding sustainable mining using Fermatean fuzzy score function based SWARA method. *Applied Soft Computing*, 139, 110220.
- Dinçer, H., & Yüksel, S. (2018). Çok Kriterli Karar Verme Yöntemlerinin finans sektöründeki uygulamasına yönelik yapılmış çalışmaların analizi. *Journal Of Economics Business & Finance Research/Ekonomi İşletme ve Maliye Araştırmaları Dergisi*, 1(1).
- Donegan, H. A., Dodd, F. J., & McMaster, T. B. M. (1992). A new approach to AHP decision-making. *Journal of the Royal Statistical Society: Series D (The Statistician)*, 41(3), 295-302.
- Eğilmez, Ö., & Savaş, B. N. (2021). İş etiği dinamiklerinin DEMATEL yöntemi ile incelenmesi. *İnsan ve toplum bilimleri araştırmaları dergisi*, 10(2), 1580-1600.
- Erdem, K. O. Ç., & Kaplan, E. (2006). Tekstil işletmelerinde maliyet hesapları-İplik Maliyeti. *2006 (Cilt: 13)*, 64.
- Erdoğan, D. (2012). Bir moda tasarımcısının koleksiyon hazırlama süreci ve Simay Bülbül örneği (Doctoraldissertation, Anadolu University (Turkey)).
- Ersöz, F., & Kabak, M. (2010). Savunma sanayi uygulamalarında çok kriterli karar verme yöntemlerinin literatür araştırması. *Savunma Bilimleri Dergisi*, 9(1), 97-125.
- Görgülü, A. (2007). Türkiye'de tekstil ve hazır giyim sektöründe markalaşma ve ihracata etkileri (Doctoraldissertation, Bursa UludagUniversity (Turkey)).
- Gürpınar, M. (2010). Hızlı moda'da koleksiyon tasarımı ve yönetimi, Türkiye uygulaması (Doctoraldissertation, Marmara Üniversitesi (Turkey)).
- Ho, W., Xu, X., & Dey, P. K. (2010). Multi-criteria decision making approaches for supplier evaluation and selection: A literature review. *European Journal of operational research*, 202(1), 16-24.
- Hu, Y., Xiao, S., Wen, J., & Li, J. (2019). An ANP-multi-criteria-based methodology to construct maintenance networks for agricultural machinery cluster in a balanced scorecard context. *Computers and electronics in agriculture*, 158, 1-10.
- Jahan, A., Mustapha, F., Ismail, M. Y., Sapuan, S. M., & Bahraminasab, M. (2011). A comprehensive VIKOR method for material selection. *Materials & Design*, 32(3), 1215-1221.
- Jato-Espino, D., Castillo-Lopez, E., Rodriguez-Hernandez, J., & Canteras-Jordana, J. C. (2014). A review of application of multi-criteria decision making methods in construction. *Automation in construction*, 45, 151-162.
- Kaplan, G. (2023). Evaluation of Performances of Automotive Sector Companies Traded in BIST, Including the COVID-19 Pandemic Period, with TOPSIS, ELECTRE and CRITIC Methods. *Aksaray University Journal of Science and Engineering*, 7(2), 85-98.
- Karaatlı, M., Ömürbek, N., Budak, İ., & Dağ, O. (2015). Çok kriterli karar verme yöntemleri ile yaşanabilir illerin sıralanması. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (33), 215-228.
- Karande, P., & Chakraborty, S. (2012). Application of multi-objective optimization on the basis of ratio analysis (MOORA) method for materials selection. *Materials & Design*, 37, 317-324.
- Karaoğlan, S. (2016). DEMATEL Ve VIKOR Yöntemleriyle Dış Kaynak Seçimi: Otel İşletmesi Örneği. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, (55), 9-24.

- Kilic, H. S., Demirci, A. E., & Delen, D. (2020). An integrated decision analysis methodology based on IF-DEMATEL and IF-ELECTRE for personnel selection. *Decision Support Systems*, 137, 113360.
- Kişoğlu, S., Çakar, G., Bayraktar, F., Çileroğlu, B., & Pamuk, B. (2004). Üretim Planlaması, İstanbul: YA-PA Yayın Pazarlama San. ve Tic.
- Koca, E. (2018). Moda tasarımı çıktılarının kültürel değerler ile beslenmesine yöne tasarımcılık yaklaşımları. *Araştırmacı*, 6 (4), 109-117.
- Koçak, A., & Diyadin, A. (2018). Sanayi 4.0 geçiş süreçlerinde kritik başarı faktörlerinin DEMATEL yöntemi ile değerlendirilmesi. *Ege Akademik Bakis*, 18(1), 107-120.
- Kotler, P., & Armstrong, G. (2010). Principles of marketing. Pearson education.
- Li, H., & Sun, J. (2009). Hybridizing principles of the Electre method with case-based reasoning for data mining: Electre-CBR-I and Electre-CBR-II. *European Journal of Operational Research*, 197(1), 214-224.
- Liao, H., & Xu, Z. (2014). Multi-criteria decision making with intuitionistic fuzzy PROMETHEE. *Journal of Intelligent & Fuzzy Systems*, 27(4), 1703-1717.
- Liu, Y., Eckert, C. M., & Earl, C. (2020). A review of fuzzy AHP methods for decision-making with subjective judgements. *Expert systems with applications*, 161, 113738.
- Molla, A. (2007). Giysi Tasarımı aşamalarının incelenmesi ve hazır giyim işletmelerindeki tasarımcı performansının değerlendirilmesi. Yüksek Lisans Tezi: Selçuk Üniversitesi.
- Mondragon, A. E. C., Mastrocinque, E., Tsai, J. F., & Hogg, P. J. (2019). An AHP and fuzzy AHP multifactor decision making approach for technology and supplier selection in the high-functionality textile industry. *IEEE Transactions on Engineering Management*, 68(4), 1112-1125.
- Mutlu, M., & Sarı, M. (2017). Çok kriterli karar verme yöntemleri ve madencilik sektöründe kullanımı. *Scientific Mining Journal*, 56(4), 181-196.
- Nalbant, K. G. (2024). A methodology for personnel selection in business development: An interval type 2-based fuzzy DEMATEL-ANP approach. *Heliyon*, 10(1).
- Naz, S., Akram, M., ul Hassan, M. M., & Fatima, A. (2024). A hybrid DEMATEL-TOPSIS approach using 2-tuple linguistic q-rung orthopair fuzzy information and its application in renewable energy resource selection. *International Journal of Information Technology & Decision Making*, 23(03), 1099-1142.
- Opricovic, S. (2011). Fuzzy VIKOR with an application to water resources planning. *Expert Systems with Applications*, 38(10), 12983-12990.
- Oubahman, L., & Duleba, S. (2021). Review of PROMETHEE method in transportation. *Production Engineering Archives*, 27(1), 69-74
- Öndoğan, E. N. (2019). Hazır giyim sektöründe pazarlama maliyetleri. *Turkish Journal of Fashion Design and Management*, 1(1), 1-12.
- Özak, Ö. (1990). Pamuklu tekstil endüstrisinde maliyet analizleri. (Doctoral dissertation, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi (Turkey)).
- Özdemir, A., & Topal, M. (2019). Türk eğitim sisteminin sorunlarının DEMATEL ve analitik ağ süreci yöntemleri kullanılarak değerlendirilmesi. *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 50(50), 160-184.

Özyazgan, V. (2021). Hazır giyim sanayinde maliyet yönetimi. *Anadolu Bil Meslek Yüksekokulu Dergisi*, (21), 60-71.

Piprani, A. Z., Jaafar, N. I., & Mohezar Ali, S. (2020). Prioritizing resilient capability factors of dealing with supply chain disruptions: an analytical hierarchy process (AHP) application in the textile industry. *Benchmarking: An International Journal*, 27(9), 2537-2563.

Radović, D., & Stević, Ž. (2018). Evaluation and selection of KPI in transport using SWARA method. *Transport & Logistics: The International Journal*, 8(44), 60-68.

Radovic ve Stevic, 2018; Alinezhad ve diğ., 2019; Deveci ve diğ., 2023

Rane, N., Achari, A., & Choudhary, S. (2023). Multi-Criteria Decision-Making (MCDM) as a powerful tool for sustainable development: Effective applications of AHP, FAHP, TOPSIS, ELECTRE, and VIKOR in sustainability. *International Research Journal of Modernization in Engineering Technology and Science*, 5(4), 2654-2670.

Sařabun, W., Wařtróbski, J., & Shekhovtsov, A. (2020). Are mcda methods benchmarkable? a comparative study of topsis, vikor, copras, and promethee ii methods. *Symmetry*, 12(9), 1549.

Sang, X., Yu, X., Chang, C. T., & Liu, X. (2022). Electric bus charging station site selection based on the combined DEMATEL and PROMETHEE-PT framework. *Computers & Industrial Engineering*, 168, 108116.

Sarı, B., Birkocak, D.T. ve İşler, M. (2021). Geri Dönüştürülmüş Malzeme Kullanılmış Bir Giysinin Satın Alma Kararının Dematel Yöntemiyle İncelenmesi. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, (32), 864-871.

Sevil, B. (2006). Moda sektöründe küresel marka yaratılması: markalaşma çalışmaları üzerine bir uygulama (Doctoraldissertation, DEÜ Sosyal Bilimleri Enstitüsü).

Si, S. L., You, X. Y., Liu, H. C., & Zhang, P. (2018). DEMATEL technique: a systematic review of the state of the art literature on methodologies and applications. *Mathematical problems in Engineering*, 2018(1), 3696457.

Süresoy, Ö. (2014). Hazır Giyim Sanayinde Tasarım ve Koleksiyon Hazırlama Süreçlerinin Analizi (Doctoraldissertation, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul).

Tanış, V. N., & Kefe, İ. (2017). Önleme ve değerlendirme maliyetlerindeki iyileştirmelerin başarısızlık maliyetlerinde etkisi üzerine bir tekstil işletmesinde uygulama. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 13(1), 181-198.

Tezergil, S. A. (2016). VİKOR yöntemi ile türk bankacılık sektörünün performans analizi. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 38(1), 357-373.

Tong, L. I., Chen, C. C., & Wang, C. H. (2007). Optimization of multi-response processes using the VIKOR method. *The International Journal of Advanced Manufacturing Technology*, 31, 1049-1057.

Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı (2022). Hazır giyim sektör raporu, 1-12.

https://ticaret.gov.tr/data/5b87000813b8761450e18d7b/Haz%C4%B1r%20Giyim%20Sekt%C3%B6r%C3%BC_2018.pdf (Erişim Tarihi:16.07.2023)

Uzun, E. K. (2015). Hazır giyim sanayi işletmelerinde maliyet oluşumu (Doctoraldissertation, Anadolu University (Turkey)).

Ünal,). Evaluating And Selecting Supplier İn Textile İndustry Using Hierarchical Fuzzy C., & Güner, M. G. (2009). Selection of ERP suppliers using AHP tools in the clothing industry. *International journal of clothing science and technology*, 21(4), 239-251.

- Varol, E. (2012). Türk Hazır Giyim işletmelerinde ürün tasarımı süreci ve bu süreç içinde moda tasarımcısı (Doctoraldissertation, Anadolu University (Turkey)).
- Veliöđlu, D. (2006). Faaliyete Dayalı Maliyet Yönteminin küçük ve orta ölçekli bir tekstil işletmesinde uygulanması. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- Vuruşkan, A., & Bulgun, E. Y. (2006). Hazır giyim ve konfeksiyon sektöründe ön maliyet tahminleme: Ege Bölgesindeki Konfeksiyon Firmalarına Yönelik Bir Araştırma. 2006 (Cilt: 13), 64.
- Wang, Y., Liu, P., & Yao, Y. (2022). BMW-TOPSIS: A Generalized TOPSIS Model Based On Three-Way Decision. *Information Sciences*, 607, 799-818.
- Yalcin, A. S., Kilic, H. S., & Delen, D. (2022). The Use Of Multi-Criteria Decision-Making Methods In Business Analytics: A Comprehensive Literature Review. *Technological Forecasting And Social Change*, 174, 121193.
- Yereli, A. N., Kayalı, N., & Demirliođlu, L. (2015). Karma Maliyet Yöntemi ve bir tekstil işletmesinde uygulama. Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 6(2), 437-464.
- Yıldız, H. S. M. Ç. H. (2012) Kumaş Bilgisi ve Tasarımdaki Önemi. Akdeniz Sanat, 4(7).
- Yılmaz, N. (2007). Bir Örme Konfeksiyon İşletmesindeki Fire ve Fire Maliyetleri Üzerine Bir Araştırma (Doctoraldissertation, Fen Bilimleri Enstitüsü).
- Yılmaz, O., Gülsün, B., Güneri, A. F., Özgürler, Ş., Endüstri, B. Y., & Besiktas, M. B. (2011). Supplier Selection Of A Textile Company With ANP. In *Int. Research. Conf. Trends In Development Of Machinery And Associated Technology* (Vol. 15, pp. 257-60).
- Yu, X., Zhang, S., Liao, X., & Qi, X. (2018). ELECTRE Methods In Prioritized MCDM Environment. *Information Sciences*, 424, 301-316.
- Zarbini-Sydani, A., Karbasi, A., & Atef-Yekta, E. (2011) TOPSIS. *Indian Journal of Science and Technology*, 4(10), 1322-1334.

EMOTIONAL INTELLIGENCE IN CAREER MANAGEMENT

KARİYER YÖNETİMİNDE DUYGUSAL ZEKA

Muharrem AKSU¹, Tuğçe ERSOY²

¹Dr. Öğretim Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, İİBF, İnsan Kaynakları Yönetimi
Bölümü, 0000-0001-5164-2458

²Yüksek Lisans Öğrencisi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Disiplinlerarası) İnsan Kaynakları
Yönetimi ve Liderlik A.B.D, 0000-0001-8180-1309

Özet

Duygu kavramı insanın olduğu her yerde dile getirilen bir olgudur. İnsanlığın başlangıcından günümüze kadar insanların davranış ve tutumlarına ışık tutan bu olgu bilişsel zekadan daha farklı olduğunun anlaşılmasıyla ayrı bir araştırma konusu olarak incelenmeye başlanmıştır. İnsanın olduğu her yerde duygu kavramının önemi hiç değişmemektedir. Bu sebeple özellikle duygusal zekâ kavramının farklı disiplinler açısından araştırma konusu olarak ele alınması yadırganmayacak türdendir. Globalleşmeyle birlikte aynı düzeyde artan rekabet üstünlüğü sağlanması ve bu üstünlüğün korunması kavramı örgütler açısından önemli kabul edilmektedir. Örgütler açısından günümüzde rekabet üstünlüğünün sağlanmasının en temelinde işletmenin beşerî sermayesi olarak görülen ‘insan’ unsuru çok daha önem kazanmaktadır. İnsanların bir kaynak olarak kabul edildiği bu durumlarda duygusal zekâ düzeyi yüksek bireylerden oluşan yönetici ve çalışanlara sahip olan örgütler başarılı olma konusunda diğer örgütlere kıyasla çok daha öncü konumdadır. Örgütlerde bulunan rekabet üstünlüğü sağlama, performansı artırma, verimliliği artırma gibi kavramlar beraberinde iş tatminsizliği, mobbing, eşit hakların verilmemesi gibi problemleri ortaya çıkarmıştır. Bu yönden problemlerin çözülmesinde sadece bilişsel zekanın yeterli olmadığı duygusal zekanın da önemli olduğu ortaya konulmaktadır.

Duygusal zekanın, kariyer planlama, kariyer geliştirme ve kariyer yönetimi konusunda oynadığı önemli rol, yapılan araştırmalar ile gösterilmiştir. Sonuç olarak duygularını tanıyan ve onlara güvenen, duygularının olayları nasıl etkilediğinin farkında olan ve bunları etkin bir şekilde kullanan insanlar kariyerlerinde daha etkili seçimler yapabilmekte ve bununla birlikte icra ettiği mesleğe karşı memnuniyet düzeyi de artış göstermektedir.

Bu çalışmada duygusal zekâ, kariyer planlaması, kariyer yönetimi ve kariyer geliştirme kavramlarına yer verilmiştir. Çalışmada aynı zamanda duygusal zekâ ve kariyer yönetimi ilişkisi ele alınmıştır. Çalışmanın son kısmında ise Yükseköğretim Kurulu Tez Merkezi’nde yayımlanmış olan duygusal zekâ ve kariyer konuları ile ilişkili çalışmaların incelemesi ve ulaşılan araştırma sonuçlarının derlenmesi amaçlanmıştır. Çalışma literatür taraması şeklinde gerçekleştirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Kariyer Yönetimi, Duygusal Zekâ, Kariyer Planlaması, Kariyer Geliştirme

Abstract

The concept of emotion is a phenomenon that is expressed wherever there is a human. This phenomenon, which has shed light on the behavior and attitudes of people from the beginning of humanity to the present day, has begun to be examined as a separate research topic with the understanding that it is different from cognitive intelligence. Wherever there are humans, the

importance of the concept of emotion never changes. Therefore, it is not unusual for the concept of emotional intelligence to be considered as a research topic in different disciplines. The concept of achieving and maintaining competitive advantage, which has increased at the same level with globalization, is considered important for organizations. For organizations today, the 'human' element, which is seen as the human capital of the enterprise, is becoming much more important in ensuring competitive advantage. In these situations, where humans are accepted as a resource, organizations with managers and employees consisting of individuals with high emotional intelligence are in a much more pioneering position than other organizations in terms of success. Concepts such as providing competitive advantage, increasing performance, increasing productivity in organisations have led to problems such as job dissatisfaction, mobbing, not giving equal rights. In this respect, it is revealed that not only cognitive intelligence is sufficient in solving problems, but emotional intelligence is also important.

The important role that emotional intelligence plays in career planning, career development and career management has been shown by researches. As a result, humans who recognize and trust their emotions, are aware of how their emotions affect events and use them effectively can make more effective choices in their careers, and with this, the level of satisfaction with their profession increases.

In this study, the concepts of emotional intelligence, career planning, career management and career development are included. The relationship between emotional intelligence and career management is also discussed in the study. In the last part of the study, it is aimed to examine the studies related to emotional intelligence and career issues published in the Council of Higher Education Thesis Center and to compile the research results obtained. The study was conducted as a literature review.

Keywords: Career Management, Career Planning, Emotional Intelligence

USING THE MIGRATING BIRDS OPTIMIZATION ALGORITHM TO TRANSFER THE NANOROBOTS TO THE CANCER CELL

Mitat Uysal¹, S. Aynur Uysal¹, Nurdanur Pehlivan¹

¹Dogus University, Istanbul, Türkiye

Abstract

In this study, after an information presentation on mathematical models of cancer tumors, a new approach is presented on how a different version of the Migrating Birds Optimization (MBO) algorithm (Modified Migrating Birds Algorithm-MMBO) can be used in the treatment of cancer tumors with nanorobot technology. Considering that in previous studies, MBO has clearly shown superiority over metaheuristic algorithms such as PSO, SA and DE, it is thought to be very successful in this regard.

Keywords: Mathematical Modeling of Cancer Tumors, MBO, MMBO, Nanorobots, Nanotechnology, PSO.

INTRODUCTION

Deaths due to cancer are the biggest and most helpless cause of death all over the world.

Although intensive studies have been carried out around the world for cancer treatment, a generally accepted clear solution has not been reached yet.

In terms of treatment methods, more precisely, methods of slowing down cancer are based on two main principles:

I. Radiotherapy

II. Chemotherapy

The most important drawback of both methods is that while they destroy the cancerous area, they also cause significant damage to the surrounding normal tissues.

In recent years, a very important invention and opinion has been put forward on this subject. With the help of nanorobots, only by sending drugs to the tumor area and leaving the cancerous cells face to face with the drug, protecting normal tissues and cells from the damage of the drug.

The number of studies on this subject has increased rapidly. We will talk about them in the next section.

Of course, in this method, optimal delivery and distribution of the drug to the cancerous area gains importance.

In this study, we will examine the optimal drug delivery and distribution to the cancerous region and, for the first time in the literature, we will explain how the "Migrating Birds Optimization-MBO" algorithm, which is a metaheuristic optimization algorithm, can be used for this purpose.

Related STUDIES

D. Ezzat et al. [1], in their study, used a modification of the PSO algorithm to dispatch nano-robots to the cancerous area. It was stated that this algorithm dispatched nano-robots in a very short time.

M. Kumar and K.V. Rao [2], in their study, examined how to use machine learning methods in the detection of lung cancer. They especially focused on the "feature extraction" process.

In their study, D. Baskaran and K. Aranachalam [3] investigated that optimal planning in the treatment of breast cancer with hypothermia could be more successful with PSO or GA algorithms. As a result, it was determined that GA was more effective in simulation studies.

In their study, J. Sapi et al. [4] compared various cancer tumor mathematical models in the literature in terms of complexity and modeling power.

S. Laghmati et al. [5] used four machine learning methods (kNN, Decision Tree, Binary SVM and Adaboost) in their study to determine whether a patient has cancer according to their data. As a result, it was determined that the kNN algorithm achieved a success rate of 99.12%. In their article, S. Shashali and z. Rastegar, [6] for the first time examined the optimal path of a particle's movement, taking into account the mechanical and morphological properties of a cell. Also, using 3D equations, the deformation and movement of the cells of the breast cancer were investigated.

In their study, L. Liu et al. [7] presented a new "reinforced learning" model based on the CONA(Computational nanobiosensing) strategy for the purpose of tumor monitoring.

S. Dolev et al. [8] conducted studies on the design of nano-robots that would move in the blood to find cancer cells and discharge the drug they carry.

M.Li et al. [9] examined single-cell micro/nano-automation technology for the current situation and reviewed the expected future advances with the problems faced.

L.Zhang et al. [10] proposed 3 new SSA (Search Space Analysis) measures in their study and performed numerical simulations in two different tumor vascular networks to test them.

In the article they presented, Anshuman and U. Kumar[11] stated that their aim was to develop a method to detect breast cancers at an early stage, thanks to machine learning algorithms. They identified breast cancers by classifying cancer data according to 30 different qualities.

K.Kamdee and T.Saleewong [12] developed a mathematical model for triple negative breast cancer with doxorubicin (TNBC).

Y.Mate and N.Somai [13] investigated the issues of feature selection and how Bayes Optimization can be used together with Machine Learning for early detection of breast cancer.

With the extra tree classification method, standard feature selection and Bayes Optimization support, a success of 96.2% was achieved.

H.Yang et al. [14] In their study, they examined how to use the Bacterial Swarm Algorithm for optimal drug delivery to the cancerous region and the drug delivery problem of nano-robots. The success of the proposed BSA algorithm is demonstrated by numerical simulations.

E.A.Kuzina and N.A.Babushkina[15] presented a mathematical model for the treatment of antitumor virus vaccine in their article. The study also presented mathematical models for many related activities.

A.Nawandhar et al.[16] in the study they carried out, they used the stochastic gradient drop method together with the neighboring component analysis (NCA) method for feature selection.

H.Sbeity et al.[17] in the article they presented, they stated that optimal drug use is necessary in cancer treatment and that this can be achieved with the developed mathematical model and objective function. They claimed that the mathematical model and hybrid model they presented were successful in this regard.

J.Cao et al.[18] developed an improved Bacterial Foraging Optimization Algorithm (IBFOA) and proposed a method that aims to treat cancerous cells with nano robots directed by this algorithm and the drug they deliver. The validity of the presented IBFAO has been tested with numerical simulation results.

S.Shi et al. [19] detected a new tumor and suggested a tumor sensitization and targeting-TST method. While previous studies were aimed at unifocal tumors, this study also includes multifocal tumors. Simulation results related to tumor monitoring method are also presented in the article.

Q.Y.Zhao et al.[20] in their study, they proposed a method for cancer monitoring via Bacterial Foraging Algorithm and nanorobots.

The effectiveness of the method in blood vessels has been tested with the help of numerical simulations.

N. Kulkarni et al. [21] tested the competence of machine learning algorithms such as ANN, SVM, DT, kNN and NB in the detection and monitoring of breast cancers.

M.S. Harinishree et al. [22] in the article they presented, they argued that machine learning methods provide significant flexibility and efficiency in the detection and monitoring of breast cancers.

S. Saxena and S. N. Prasad [23] suggested in their studies that "unsupervised learning" methods, one of the machine learning methods, can also be very effective in cancer diagnosis and monitoring.

G. Paliwal and U. Kurmi [24] proposed a method related to the diagnosis and monitoring of lung cancer with machine learning methods by using medical image processing (MIP) data in their study. This technique has also been used.

In the article they presented, N. A. Azzam and I. Shatnawi [25] compared the success of machine learning "supervised" and "semi-supervised" methods in the diagnosis of breast cancer. The used method for SL (supervised learning) was kNN and SSL method was Logistic Regression.

The SL model kNN and Logistic Regression model for SSL had the highest success (98%).

Mathematical models for cancer tumor

Developing mathematical models for cancer tumors is an area of great interest to scientists. Developing such models can have several practical benefits.

First of all, an idea can be obtained about the dynamics and growth of the tumor. In addition, these models can help in determining the most appropriate (optimal) treatment for the tumor.

MATHEMATICAL MODELS FOR CANCER TUMOR

Mathematical models developed for the development of cancer tumors are mainly divided into 2 groups:

- 1)Deterministic models
- 2)Stochastic models.

1)Deterministic Models

The deterministic model determined by exponential, logistic, Gompertz and Bertalanffy expressions are widely used to model the cancer cell growth.

The generalized logistic model is expressed in the following form:

$$dV/dt=aV(1-V/b) \tag{1}$$

Here, V(t) is the time dependent change of the cancer tumor, and b is the maximum size that the tumor will reach.

The logistic model is used in various biological events such as bacterial growth and development of the cancer tumor growth.

Gompertz Model

It was created by generalizing the logistic model. The model is expressed in the following form:

$$dV/dt=aV \ln(b/(V+c)) \tag{2}$$

Here, alpha, b and c are the parameters determined according to the data values. V(t) is the change of the tumor according to time. dV/dt is the rate of change of the tumor.

The Gompertz model is the model that provides the best agreement with experimental and medical data in breast and lung cancers[4].

2)Stochastic Models

Cancer is a very complex disease. The stochastic model may be considered more appropriate as it also considers various uncontrollable factors to enable the analysis of tumor growth.

The Gompertz deterministic model was extended to the stochastic Gompertz model and this

The numerical results of the Gompertz stochastic model have been shown to be consistent with clinical data, especially in breast and cervical cancers.

The stochastic Gompertz equation is as follows:

$$dV(t)=(\alpha V(t)-bV(t) \ln V(t))dt+\delta V(t)dW/dt \tag{3}$$

Here $\sigma > 0$ diffusion coefficient and W(t) is a Wiener process with Gaussian distribution. (mean and variance zero). dt represents the change in time t.

For more detailed information about cancer mathematical models, you can review [4].

Optimization Model

During chemotherapy, tumor cells will be affected due to the toxic drug for the cell. Thus, we must add a loss term to the tumor change equation:[17]

$$\frac{dV}{dt} = (\alpha -u(t))V - \beta V \ln(V) \tag{4}$$

Thus, the optimal problem can be written as:

$$\min J = \int_{T_i}^{T_F} (u^2 + V^2)dt \tag{5}$$

Constraints:

$$\frac{dV}{dt} = fvt(V, u, t)$$

$$u_{min} < u < u_{max} \quad V > 0$$

where u is the drug dosage, V is the number of cancer cells, $[T_i, T_f]$ is the treatment time interval.

As a result, we prefer the discrete version instead of the continuous version for convenience:

$$\min J = \sum_{n=1}^N (u_n^2 + V_n)^2 \quad (6)$$

Subject to:

$$\frac{V_{n+1} - V_n}{\Delta t} = (\alpha - u_n)V_n - \beta V_n \ln(V_n) \quad (7)$$

$$n=1, 2, \dots, N-1$$

The basics of the MMBO Algorithm

Fig. 1 shows the working principle of the MMBO algorithm. The steps can be given as follows:

1. Assign initial position values to nanorobots with the help of MBO algorithm.
2. Start MBO iteration.
3. Has a robot accessed the cancer site?
4. If the answer is yes, proceed in the direction of this nanorobot, otherwise proceed with the MBO algorithm.
5. Have all the nanorobots reached the site?
6. STOP if the answer is yes, go back to 4.

Algorithm Performed In This Study

In this study, Migrating Birds Optimization (MBO) was used for the first time in the literature with some modifications for optimal delivery of drug-loaded nanorobots to the cancerous region.

Detection Of The Cancer Area

Although there are various methods for detecting the cancerous region, one of the most useful and simple methods is to measure the acidity (pH value) of the environment. While this value is 7.4 in normal cells, it has 5.7 and lower values in cancerous cells.[1]

Classical Migrating Birds Optimization Algorithm

n = the number of initial solutions (birds)
 k = the number of neighbor solutions to be considered
 x = the number of neighbor solutions to be shared with the next solution
 m = number of tours
 K = iteration limit

Pseudocode of MBO:

-
1. Generate n initial solutions in a random manner and place them on an hypothetical V formation arbitrarily
 2. $i = 0$
 3. while($i < K$)
 4. for ($j = 0; j < m; j++$)
 5. Try to improve the leading solution by generating and evaluating k neighbors of it
 6. $i = i + k$
 7. for each solution s_j in the flock (except leader)
 8. Try to improve s_j by evaluating $(k-x)$ neighbors of it and x unused best neighbors from the solution in the front
 9. $i = i + (k - x)$
 10. endfor
 11. endfor
 12. Move the leader solution to the end and forward one of the solutions following it to the leader position
 13. endwhile
 14. return the best solution in the flock
-

Fig. 2. Pseudocode of MBO Algorithm

In the modified migrating birds algorithm (Modified Migrating Birds Optimization-MMBO), which we recommend, the classical MBO algorithm is applied until the target cancerous area is reached. [1]

The following flowchart gives a better idea:

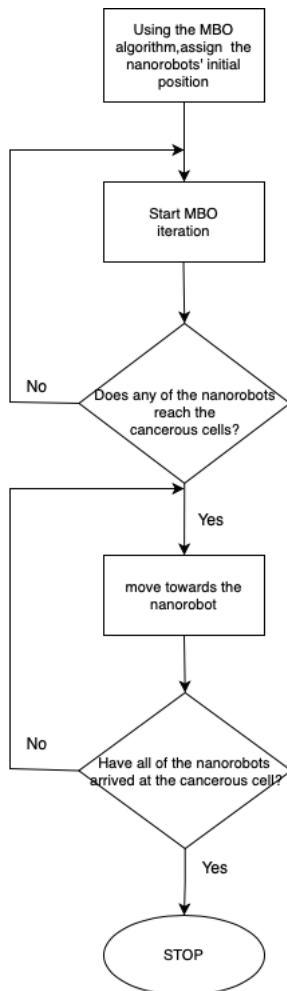

Fig. 1. Flowchart of MMBO Algorithm

Nanorobots

Nanobots are robots that perform a very specific function and are ~50–100 nm wide. They can be used very effectively for drug delivery within the body. Normally, drugs spread to the whole body first. However, thanks to nanorobots, it is possible to detect only the diseased area and load the effective drug to that area. In this way, healthy body parts are freed from the harmful effects of the drug.

Nanotechnology robots means scaling the robot to several billionths of a meter. The nanorobot field for short brings together a variety of disciplines, including nanomotors, nanoactuators, nanosensors, and nanofabrication processes used to produce physical modeling at the nanoscale.

Nanorobotic manipulation technologies, including the assembly of nanometer-sized parts, the manipulation of biological cells or molecules, and the types of robots used to perform these tasks, also form a component of nanorobotics.

Simulation Results

LibOPT is an optimization library and at the address of <https://github.com/jppbsi/LibOPT/wiki>, C programs of the top 15 algorithms in metaheuristic optimization, including MBO and PSO, are available in the above library. Therefore, it is possible and easy to make a comparative study.

COMPARISON OF MBO and PSO ALGORITHMS

The tested the MBO with PSO, SA and DE metaheuristic algorithms and MBO outperformed all of them.

It is thought that MMBO will give the same result. A detailed simulation study and its results will be presented in the next article.

Conclusion and Future Work

In this study, after an information presentation on mathematical models of cancer tumors, a new approach is presented on how a different version of the MBO algorithm can be used in the treatment of cancer tumors with nanorobot technology.

It is thought that MBO will be very successful in this regard, considering that in previous studies, MBO showed obvious superiority over metaheuristic algorithms such as PSO, SA and DE.

We explore using MBO to guide nanorobots toward cancer cells. By mimicking bird migration, nanorobots can navigate complex biological environments. MBO's flexibility and completeness make it a promising tool for optimizing nanorobot behavior.

Continued research on MBO's performance and limitations. Adapting MBO to address challenges in cancer treatment and other biomedical applications.

References

- [1] D. Ezzet, S. E. S. Amin, H. A. Shedeed, M. F. Tolba, "Directed Particle Swarm Optimization Technique for Delivering Nano-Robots to Cancer Cells", IEEE Xplore, 2018, 80-84.
- [2] M.S. Kumar, K. V. Rao, "Prediction of Lung Cancer Using Machine Learning Technique: A Survey", 2021 IEEE Xplore, Int. Conf. Comp. Commun. Informatics (ICCCI-2021), 27-29, India.

- [3] D. Baskarın, K. Arınachalam, “Comparison of the global optimization techniques for hyperthermia treatment planning of breast cancer: coupled electromagnetic and thermal simulation study”, 2022, IEEE Xplore, IMBioC.
- [4] S. Loghamati, B. Cherradi, A. Tmiri, O. Donnouni, S. Hamida, “Classification of patients with breast cancer using neighborhood component analysis and Supervised Machine Learning Techniques”, 2020, IEEE Xplore, UTC.
- [5] S. Shahali, Z. Rastegor, “Path optimizing and cell’s deformation in manipulation with AFM nano-robot using genetic algorithm”, 2019, IEEE Xplore, pp. 254-258.
- [6] L. Liu, Y. Sun, S. Shi, Y. Chen, “Smart tumour targeting by reinforcement learning”, 2021, IEEE Xplore, pp.81-84.
- [7] S. Dolev, M. Rosenblit, R. P. Narayanan, “Design of nano-robots for exposing cancer cells”, 2018, IEEE Xplore, UTC.
- [8] M. Li, L. Liu, N. Xi, Y. Wang, “Applications of micro/nano automation technology in detecting cancer cells for personalized medicine”, IEEE Transaction on Nano-Technology, Vol. 16, No. 2, MArch 2017.
- [9] L. Zhang, K. A. Balushi, Z. Gong, S. Shi, Z. Wu, Y. Chen, “Search space analysis for in vivo computation for smart tumor targeting”, 2021 IEEE Xplore, pp. 11-14.
- [10] Anshuman, Dr. Upendra Kumor, “Machine learning model for detection of breast cancer”, 2021, IEEE Xplore, pp. 1-4.
- [11] K. Kamdee, T. Saleewong, “Mathematical modeling of triple negative breast cancer with doxorubicin”, 2020, IEEE Xplore, pp. 435-438.
- [12] Y. Mate, N. Somai, “Hybrid feature selection and bayesian optimization with machine learning for breast cancer prediction”, 2021, IEEE Xplore, pp.612-619.
- [13] H. Yang, M. Li, J. Cao, D. He, “A bacterial swarm algorithm to control drug release by multi-nanorobots”, 2018, IEEE Xplore, pp. 457-462.
- [14] E. A. Kuzina, N. A. Babushkina, “Mathematical modeling of anti-tumor vaccinotherapy : the interaction of immune system with tumor cells”, 2019, IEEE Xplore, UTC.
- [15] A. Nawendhar, N. Kumor, L. Yamujala, “Performance analysis of neighborhood component feature selection for oral histopathology images”, 2022, IEEE Xplore, UTC.
- [16] H. Sbeity, R. Younes, S. Topsis, I. Mougharbel, “Comparative study of the optimization theory for cancer treatment”, 2011, IEEE Xplore, pp. 927-933.
- [17] J. Cao, H. Wang, L. Huang, Y. Zhao, “An improved bacterial foraging algorithm with cooperative learning for eradicating cancer cells using nanorobots”, 2016, IEEE Xplore, pp. 1141-1146.
- [18] S. Shi, J. Xiong, M. Ali, Y. Chen, U. K. Cheang, M. J. Kim, X. Yao, “Nanorobots-assisted tumor sensitization and targeting for multifocal tumor”, 2020, IEEE Xplore, pp. 362-365.
- [19] Q. Y. Zhao, M. Li, J. Luo, Y. Li, L. Dou, “ A nanorobot swarming algorithm based on bacteria foraging optimization to eradicate cancer cells”, 2014, IEEE Xplore, pp. 2599-2604.
- [20] N. Kulkarni, B. Patanwadia, V. Kulkarni, “A survey on machine learning techniques for breast cancer diagnosis and detection”, 2021, IEEE Xplore, pp. 425-427.

- [21] M. S. Harinishree, C. R. Adityo, D. N. Sachin, "Detection of breast cancer using machine learning algorithms: A Survey", 2022, IEEE Xplore, pp.1598-1600.
- [22] S. Saxena, S. N. Prasad, "Machine Learning based sensitivity analysis for the application of cancer disease", 2022, IEEE Xplore, UTC.
- [23] G. Paliwal, U. Kurmi, "A comprehensive analysis of identifying lung cancer via different machine learning approach", 2021, IEEE Xplore, pp. 691-696.
- [24] N. A. Azzam, I. Sharnawi, "Comparing supervised and semi-supervised machine learning models on diagnosing breast cancer", *Annals of Medicine and Surgery*, 62 (2021), 53-64.
- S. Tabessum, N. B. Rosli, M. S. A. Mazelam, "Mathematical modeling of cancer growth process: a review", 2019, *Journal of Physias*, ICoAIMS.
- [25] E. Duman, M. Uysal, A. F. Alkaya, "Migrating birds optimization: a new metaheuristic approach and its performance on quadratic assignment problem", *Information Sciences* 217 (2012), pp. 65-77.

THE GREAT LEADER HEYDAR ALIYEV AS THE PATRON OF AZERBAIJANI
LITERARY PERSONALITIES

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ ŞƏXSİYYƏTLƏRİNİN
HİMAYƏDARI KİMİ

ULDUZ QƏHRƏMANOVA,

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent əvəzi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
“Ədəbiyyat” kafedrası Orcid ID: 0009-0003-4418-9319

Abstrakt:

Ulu Öndər H.Əliyev türkçülüüyü, azərbaycançılığı, islami dəyərləri, dünyəviliyi milli-ideoloji məsuliyyət səviyyəsinə yüksəltəndən lider olmuşdur. V Qurultaydan başlayaraq H.Əliyev Azərbaycan yazıçılarının bütün qurultaylarında iştirak etmişdir. Dahi lider H.Əliyev yaradıcı şəxslərin fikrinə həmişə hörmətlə yanaşmış, məruzələrini, elmi mülahizələrini sevərək dinləmiş və xüsusi qiymət vermişdir. Heydər Əliyev hətta milli təfəkkürlü yaradıcı şəxsiyyətləri dissident təzyiqlərə məruz qalmalarına imkan verməmiş və onları qorumağı da bacarmışdır. H.Əliyevin Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli şəxsiyyətlərinə olan münasibətinin parlaq təzahürü kimi sənət adamlarına təqdim etdiyi fəxri adları, ordenləri göstərmək olar. Belə ki, Sovet dönməində yazıçı, şair, mədəniyyət işçilərinə o vaxtın ən yüksək fəxri adı olan “Sosialist Əməyi Qəhrəmanı”, müstəqillik illərində “Şöhrət”, “İstiqlal” ordenlərinin yazıçılara təqdim edilməsi H.Əliyevin ədəbiyyat elminə olan sevgi və diqqətindən irəli gəlirdi.

Açar sözlər: Ulu Öndər Heydər Əliyev, Azərbaycan ədəbiyyatı, yazıçılar, şairlər, ziyalılar

Abstract:

Great Leader H. Aliyev was a leader who raised Turkism, Azerbaijanism, Islamic values, and secularism to the level of national-ideological responsibility. H. Aliyev participated in all congresses of Azerbaijani writers starting from the 5th Congress. The genius leader H. Aliyev always respected the ideas of creative people, listened to their reports and scientific opinions with love and gave special appreciation. Heydar Aliyev did not allow national-minded creative personalities to be subjected to dissident pressures and managed to protect them. Honorary titles and orders presented to artists by H. Aliyev can be shown as a bright manifestation of his attitude towards prominent figures of Azerbaijani literature. Thus, during the Soviet period, the highest honorary title of "Hero of Socialist Labor" was awarded to writers, poets, cultural workers, and during the years of independence, "Fame" and "Istiqlal" orders were presented to writers due to H. Aliyev's love and attention to literary science.

Keywords: Great Leader Heydar Aliyev, Azerbaijani literature, writers, poets, intellectuals

Giriş: Qeyd edək ki, H.Əliyev Azərbaycan Yazıçılarının V Qurultayında Azərbaycan yazıçılarına yeni bir status vermişdi: “Azərbaycan ziyalılarının qabaqcıl dəstəsi”. Heydər Əliyev deyirdi ki, heç bir xalq başqa xalqların nailiyyətlərindən istifadə etmədən inkişaf edə bilməz. Heydər Əliyev yaradıcılığına bələd olmadığı yazıçı və şairin adını dilinə gətirməzdi. Hətta müasiri olduğu dövrünün yazıçı və şairlərin əksəriyyəti ilə şəxsən tanış idi.

H.Əliyev söz, bədii sənət işini “fədakarlıq” adlandırır: “Ədəbiyyat, mədəniyyət isə həmişə fədakarlıqdan doğan bir anlayışdır. Ədəbiyyatı, mədəniyyəti, bədii əsərləri, yüksək incəsənət

əsərlərini yaradan insanlar həmişə fədakar olurlar. Onlar fitri istedadı ilə bərabər fədakar olmasa, böyük sənətkar ola bilməzlər”. (5, 113)

Əsas hissə: Heydər Əliyev təkcə ictimai-siyasi xadim deyil, həmçinin ədəbiyyatın və mədəniyyətin bütün sahələrini duyan və bunlara qiymət verən yaradıcı bir şəxsiyyət idi. H.Əliyev Azərbaycan ədəbiyyatının və mədəniyyətinin keçdiyi çoxəsrlik tarixi dərindən bildirdi. Ona görə də mütəxəssis səviyyədə ədəbiyyat və incəsənət sahələrinin qarşılıqlı təhlilini etməyi ustalıqla bacarırdı. Onun ədəbiyyat və mədəniyyətimizin müxtəlif sahələri ilə bağlı verdiyi təhlillər mütəxəssisləri həmişə heyran qoymuşdur.

Heydər Əliyevə görə, hər bir şairin, yazıçının və dramaturqun ən böyük məziyyətlərindən biri onun mövzu seçmək bacarığıdır. Sənətkarı seçdiyi mövzu ilhama gətirməlidir. Yəni sənətkarın gördüklərini, duyduqlarını, dövrünün ondan tələb etdiklərini, başqalarının hələ müşahidə etmədiklərini və ya müşahidə edərək bu məsələ haqqında danışı bilmədikləri problemləri oxucuya söyləmək imkanını yaratmaq dövrün ictimai sifarişidir.

H.Əliyev türkçülüüyü, azərbaycançılığı, islami dəyərləri, dünyəviliyi milli-ideoloji məsuliyyət səviyyəsinə yüksəltəndən lider olmuşdur. V Qurultaydan başlayaraq H.Əliyev Azərbaycan yazıçılarının bütün qurultaylarında iştirak etmişdir. Dahi lider H.Əliyev yaradıcı şəxslərin fikrinə həmişə hörmətlə yanaşmış, məruzələrini, elmi mülahizələrini sevərək dinləmiş və xüsusi qiymət vermişdir. Heydər Əliyev hətta milli təfəkkürlü yaradıcı şəxsiyyətləri dissident təzyiqlərə məruz qalmalarına imkan verməmiş və onları qorumağı da bacarmışdır.

H.Əliyevin Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli şəxsiyyətlərinə olan münasibətinin parlaq təzahürü kimi sənət adamlarına təqdim etdiyi fəxri adları, ordenləri göstərmək olar. Belə ki, Sovet dönməində yazıçı, şair, mədəniyyət işçilərinə o vaxtın ən yüksək fəxri adı olan “Sosialist Əməyi Qəhrəmanı”, müstəqillik illərində “Şöhrət”, “İstiqlal” ordenlərinin yazıçılara təqdim edilməsi H.Əliyevin ədəbiyyat elminə olan sevgi və diqqətindən irəli gəlirdi.

Heydər Əliyevin yaradıcılığına dəyər verdiyi belə ədəbi şəxsiyyətlərdən biri də Məmməd Araz yaradıcılığı idi. Heydər Əliyev Məmməd Araz yaradıcılığını “qədim və zəngin ənənələri olan milli poeziyamızın töhfəsi” adlandırmışdır.

- Heydər Əliyev M.Arazın 1995-ci il 16 apreldə yaradıcılıq gecəsini təşkil etmişdir. Heydər Əliyev Məmməd Arazın bu yaradıcılıq gecəsini “mənəviyyət axşamı”, “mənəviyyəti dərindən dərk etmə günü” adlandırmışdır.
- Heydər Əliyev Məmməd Arazın səhhəti qayğısına qalmış, onu Almaniyaya müalicəyə göndərmişdir.
- Xalq şairi fəxri adına layiq görmüşdür.
- Geniş mənəzillə təmin etmişdir.
- Ömürlük prezident təqaüdü vermişdir.
- Xalq şairi Məmməd Arazın 60 illik yubileyi münasibəti ilə 6 oktyabr 1993-cü ildə ona təbrik məktubu göndərmişdir.
- İstiqlal ordeni ilə 1995-ci ildə təltif etmişdir...

Qeyd edək ki, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk milli ordenimiz olan “İstiqlal” ordenini alan 3 sənətkarlardan biri də Məmməd Araz olmuşdur. Digər şairlər: Bəxtiyar Vahabzadə və Xəlil Rzadır. Məlumdur ki, “İstiqlal” ordeni Azərbaycan Respublikasının milli dövlət təltifidir. 1992-2005-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının ən yüksək dövlət təltifi olmuşdur. Bu barədə Heydər Əliyev demişdir: “Dünən mən üç fərman vermişəm. Bildiyimiz kimi müstəqil Azərbaycanın ən yüksək ordeni “İstiqlal” ordenidir. İndiyə qədər bu ordenlə heç bir vətəndaş, heç kəs təltif olunmayıbdır. Dünən isə mən fərman verərək Bəxtiyar Vahabzadəni, Məmməd Arazı, mərhum Xəlil Rzanı “İstiqlal” ordeni ilə təltif etmişəm”. (5, 186)

“İstiqlal” ordeni milli ideologiyanın, milli-şüurun, istiqlal uğrunda mübarizənin formalaşmasında xidməti olan şəxslərə layiq görülür. “Müstəqil Azərbaycanın ilk “İstiqlal” ordenlərini alan şəxslər qalanları üçün örnək olacaqdır”. (5, 187)

Qeyd edək ki, Nəbi Xəzrinin qəhrəmanlıq eposu olan “Kitabi Dədə Qorqud” dastanının motivləri əsasında yazılan “Burla Xatun” pyesinin yeni quruluşlu tamaşasına baxmağa gələnlərdən biri də Ulu Öndər Heydər Əliyev olmuşdur. Ümumiyyətlə, Nəbi Xəzrinin qəhrəmanlıq eposu olan “Kitabi Dədə Qorqud” dastanının motivləri əsasında yazılan 3 əsəri aşağıdakılardır:

- “Əfsanəli yuxular” poeması
- “Torpağa sancılan qılınc” pyesi
- “Burla xatun” pyesi

1999-cu il 10 dekabrda Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram Teatrında xalq şairi Nəbi Xəzrinin anadan olmasının 75 illiyi münasibətilə onun “Burla Xatun” adlı 2 hissəli mənzum-epik pyesi yeni quruluşda tamaşaya qoyuldu. Nəbi Xəzri 70-ci illərin əvvəllərində “Burla Xatun” pyesini poema şəklində yazmışdır. Sonra bu pyesi mənzum drama çeviribdir. Nəbi Xəzrinin bu pyesi keçmiş klassik teatrın ənənələri ilə müasir dövrün ənənələrinin vəhdətindən yaranmışdır. “Burla Xatun” pyesi Nəbi Xəzrinin 75 illiyi münasibətilə təqdim edilən yubiley tamaşasıdır. Həm də bu ərəfə Azərbaycan teatrının 125 illik yubileyi dövrü idi.

Heydər Əliyev deyirdi: “Şəxsən mən tarixi keçmişimizə həsr olunmuş əsərlərə-ya roman olsun, ya poema, ya səhnə əsəri-bunlara həmişə yüksək qiymət vermişəm, bu gün də çox yüksək qiymət verirəm” (5, 169) Xüsusən “Burla Xatun” Heydər Əliyevin ona görə xoşuna gəlmişdi ki, Nəbi Xəzri bu pyesini “Salur Qazanın evinin yağmalanması” boyunun motivləri əsasında (Dədə Qorqud” dastanı əsasında) yazmışdır. Əsərin tamaşası isə dastanın 1300 illik yubileyi ərəfəsinə təsadüf etmişdir. O zaman Milli Dram Teatrı bu əsəri hazırlayıb səhnəyə qoymuşdur.

Heydər Əliyev Nəbi Xəzrinin 2 pyesinə xüsusi olaraq tarixilik və müasirlik baxımından da qiymət veribdir.

- “Əfsanəli yuxular” poeması
- “Burla xatun” pyesi

“Burla xatun” tamaşasının quruluşcu rejissoru respublikanın əməkdar artisti Vaqif Əsədov, rejissoru Əsgər Əsgərov, rəssamı Adil Azay, bəstəkarı incəsənət xadimi Cavanşir Quliyevdir. Vaxtı ilə bu əsər Milli Dram Teatrının səhnəsində qoyulubdur.

Göründüyü kimi, Heydər Əliyev Azərbaycan ədəbiyyatını dünyaya tanımaq üçün əlindən gələni əsirgəməirdi. Heydər Əliyevin mədəni həyatımıza verdiyi dəyərin yüksək göstəriciləri:

- “İstiqlal” və “Şöhrət” ordenləri
- “Tərəqqi” medalı

Fəxri adlar: Xalq yazıçısı, Xalq artisti, Xalq rəssamı, Əməkdar artist, Əməkdar rəssam, Əməkdar Memar, Əməkdar İncəsənət xadimi, Əməkdar Mədəniyyət işçisi və s.

Nəticə: Əminliklə deyə bilərik ki, Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqına böyük sevgisi həm də onun milli ədəbiyyatımıza böyük sevgisindən qidalanırdı. Ulu Öndər ədəbiyyatımızı xalqımızın qürur mənbəyi sayır, onun keçdiyi inkişaf yolunda milli varlığımızın və dövlətçiliyimizin tarixi mənzərəsinin dəqiq təsvirini görürdü. Heydər Əliyev mənsub olduğu xalqın ədəbiyyatına qəlbi ilə, ruhu ilə bağlı idi. Çünki Heydər Əliyev gözəl bilirdi ki, xalqın ədəbi-tarixi yaddaşın bərpası və qorunması mahiyyətə həmin xalqın milli tarixi yaddaşın qorunması və bərpası demək idi. Məhz bu məqsədlə Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının özünün təsdiqində

əhəmiyyətli rolunu olan ədəbi şəxsiyyətlərin yubileylərinin keçirilməsini vacib hesab edirdi və şəxsən özü də iştirak edirdi.

Ədəbiyyat:

1. Xəlilov Buludxan, (24 aprel 2003, №3) Heydər Əliyev və mədəni irsimiz, Pedaqoji Universitetin xəbərləri, Bakı: ADPU
2. Xəlilov Buludxan, (10 may 2004-cü il, №2) Heydər Əliyev və azərbaycanşünaslıq, Pedaqoji Universitetin xəbərləri, Bakı: ADPU
3. Xəlilov Buludxan, (2004) Azərbaycan dili: dünən və bu gün, Bakı
4. Qurbanov Afad, (1997) Heydər Əliyev və Azərbaycan təhsilinin inkişafı, Bakı, Gənclik
5. Novruzov Tərlan, (2007) Heydər Əliyev və ədəbiyyat məsələləri, Bakı
6. Ümummilli liderin ədəbiyyat strategiyası, (2023) Elm və təhsil, Bakı

**THE ROLE OF THE GREAT THINKER AND DEMOCRAT M.F. AKHUNDOV'S
WORK IN THE REALIST LITERATURE OF AZERBAIJAN**
**BÖYÜK MÜTƏFƏKKİR VƏ DEMOKRAT M.F.AXUNDOVUN YARADICILIĞININ
AZƏRBAYCAN REALİST ƏDƏBİYYATINDAKI ROLU**

Dr. ULKER BAHSIYEVA

**ADPU-nun Filoloji fakültesinin, Edebiyatın tədrisi texnolojisi bölümünün baş öqretim
üyesi, ORCID İD 0000-0002-5994-2356**

ÖZET

M. İbrahimov 1962-ci ildə yazdığı “Xalq üçün döyünən ürək” adlı məqaləsində M.F.Axundovla bağlı görüşlərini genişləndirərək onu materialist filosof, ateist, Azərbaycanda materialist estetikanın banisi, realist və demokratik ədəbiyyatın mühüm nəzəri qanunlarını hazırlayan şəxs kimi təqdim edir. M.İbrahimov görkəmli dramaturqun 1850-1855-ci illər arasında yazdığı altı komediyada ictimai zülmə, orta əsr həyat tərzinə kəskin nifrəti müxtəlif obrazlar vasitəsilə bildirdiyini qeyd edir. M.İbrahimov M.F.Axundov yaradıcılığında ictimai çağırışın olduğunu və bu çağırışın xalqın oyanmasında mühüm rol oynadığını qeyd edir. Lakin M.İbrahimov M.F.Axundovu yalnız çağırışçı kimi qələmə vermir, onu həm də xalqları zülm, gerilik və cəhalətdən qurtulmaq yolunda birlik ideyasını ortaya atan demokrat, maarifçi-realist sənətkar hesab edir.

Açar sözlər: M.İbrahimov, M.F.Axundov, cəhalət, tərəqqi, maarifçi

ABSTRACT

In his 1962 article entitled "A Heart That Beats for the People", M.Ibrahimov expanded his views on M.F.Akhundov and presented him as a materialist philosopher, an atheist, the founder of materialist aesthetics in Azerbaijan, and a person who developed important theoretical laws of realist and democratic literature. M.Ibrahimov is an outstanding playwright. In the six comedies he wrote between 1850 and 1855, it is noted that he expressed his sharp hatred for social oppression and the medieval way of life through various characters. M.Ibrahimov notes that there is a social call in M.F.Akhundov's work and that this call plays an important role in the awakening of the people. However, M.Ibrahimov does not describe M.F.Akhundov as a convenor, he also considers him a democratic, enlightened-realist artist who brought forth the idea of unity in the way of liberating people from oppression, backwardness and ignorance.

Keywords: M.Ibrahimov, M.F.Akhundov, ignorance, progress, enlightener

ISSUES OF 19TH CENTURY AZERBAIJANI LITERATURE IN THE CONTEXT OF
NATIONAL-SOCIAL LITERARY ENVIRONMENT (BASED ON M.İBRAHİMOV'S
LITERARY-THEORETICAL VIEWS)

XIX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI MƏSƏLƏLƏRİ MİLLİ-İCTİMAİ ƏDƏBİ
MÜHİT KONTEKSTİNDƏ (M.İBRAHİMOVUN ƏDƏBİ-NƏZƏRİ GÖRÜŞLƏRİNƏ
ƏSASƏN)

Dr. ULKER BAHSIYEVA

ADPU-nun Filoloji fakültesinin, Edebiyatın tədrisi texnologisi bölümünün baş öqretim
üyesi, ORCID İD 0000-0002-5994-2356

ÖZET

M.İbrahimov XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının yeni mərhələsindən danışarkən ilk olaraq Q.Zakir yaradıcılığına münasibət bildirir. Bu da səbəbsiz deyildir.M.İbrahimov Q.Zakiri M.P.Vaqifin tutduğu yolu davam etdirən sənətkar qismində təqdim edir. Vaqifin yaradıcılığını XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin böyük qələbəsi hesab edən M.İbrahimov Zakir yaradıcılığında da XIX əsr realizminin büllurlaşdığını, ictimai mübarizədə bir vasitəyə çevrildiyini qeyd edir. Zakir yaradıcılığında ictimai satiranın da qüvvətli şəkil almasının bir səbəbini də bunda gören M.İbrahimov yeni dövrün yeni səciyyəviliyi şəklində onun mahiyyətini açmağa çalışır.

Açar sözlər: Q.Zakir,M.İbrahimov, satira, tənqid, yaradıcılıq

ABSTRACT

M.Ibrahimov, while talking about the new stage of the 19th century Azerbaijani literature, first expresses his attitude to the work of G. Zakir. This is not without reason. M. Ibrahimov presents G. Zakir as an artist who continues the path taken by M. P. Vagif. Considering Vagif's work as a great victory of realism in 18th century Azerbaijani literature, M.Ibrahimov notes that 19th century realism crystallized in Zakir's work and became a tool in social struggle. M.Ibrahimov, seeing this as one of the reasons why social satire took a strong shape in Zakir's work, tries to reveal its essence in the form of a new characteristic of the new era.

Keywords: G. Zakir, M. Ibrahimov, satire, criticism, creativity

GİRİŞ

Ədəbiyyat tariximizin elə bir dövrü yoxdur ki, M.İbrahimov hər bir dövrün ədəbi proseslərinə ya ümumi, ya da konkret fərdi yaradıcılıq fəaliyyəti tipində münasibət bildirməsin. Folklorşünaslıq görüşləri istisna olunarsa, onun XII əsrdən başlayaraq XX əsrin təxminən sonuna qədərki dövrləri əhatə edən ədəbi-nəzəri görüşlərində Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri əsas təhlil predmetinə çevrilmişdir. Təxminən 800 illik bir dövrü əhatə edən bu təhlillərdə klassik və yeni dövr ədəbiyyatının korifey sənətkarlarına daha çox yer ayrılmışdır. Dissertasiyanın əvvəlki fəsillərində Azərbaycan ədəbiyyatının XIX əsrə qədərki dövrünün bir sıra şairlərinin həyat və yaradıcılıqları haqqında M.İbrahimovun görüşləri təhlil süzğəcindən keçirilmişdir. Lakin qeyd etməliyik ki, yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı problemlərinin təhlili klassik ədəbiyyata nisbətən M.İbrahimovun elmi yanaşmasında daha çox yer tutur. XIX-XX əsrləri əhatə edən bu mərhələnin özünəməxsus xüsusiyyətləri barədə M.İbrahimovun

əhəmiyyətli fikirləri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün ciddi istinad mənbəyinə çevrilmişdir. M.F.Axundov, N.Vəzirov, Q.Zakir, A.Bakıxanov, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, C.Cabbarlı, S.Vurğun və s. sənətkarları təhlil obyektini kimi seçən M.İbrahimov onların simasında Azərbaycan ədəbiyyatının müəyyən dövrünün bütöv mənzərəsini yaratmışdır.

YÖNTEM

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı problemləri M.İbrahimov ədəbi-nəzəri görüşlərində yeni dövr ədəbiyyatının başlanğıc mərhələsi kimi səciyyələndirilir. M.İbrahimov XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatından danışarkən ilk növbədə onun yenilikçi ədəbiyyat keyfiyyətinə diqqət çəkirdi və “M.F.Axundov tərəfindən əsas qoyulmuş bu ədəbiyyatın başlıca xüsusiyyəti hər şeydən əvvəl onun realizmində və xəlqiliyindədir” (7, 344) deyirdi. O, XIX əsr ədəbiyyatının həyat və varlıqla bağlılıq xüsusiyyətini xüsusi qabardır. XIX əsr ədəbiyyatının “baxışlarının həyata və xalqa dikildiyini”, həyatdan və xalqdan başqa ideal tanımadığını diqqətə çatdırırdı. Bunların kökünü isə bilavasitə ictimai-siyasi proseslərlə bağlayırdı. “Yeni siyasi mərhələnin başlaması, xalqın avropasayağı inzibati qanunlarla idarə olunması, iqtisadiyyat və ticarətin dirçəlməsi ilə əmtə mübadiləsinin genişlənməsi və s. Azərbaycanda yeni bir fikir cərəyanı, maarifçilik məfkurəsinin doğuluşundan ötrü münbit bir zəmin hazırladı. Onun bir sıra komponentləri ilk dəfə A.Bakıxanov, İ.Qutqaşınlı, Q.Zakir, M.Ş.Vazeh və s. yazıçıların yaradıcılığında ifadəsini tapdı”(10, 12).

BULGULAR

M.İbrahimov XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının yeni mərhələsindən danışarkən ilk olaraq Q.Zakir yaradıcılığına münasibət bildirir. Bu da səbəbsiz deyildir. M.İbrahimov Q.Zakiri M.P.Vaqifin tutduğu yolu davam etdirən sənətkar qismində təqdim edir. Vaqifin yaradıcılığını XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin böyük qələbəsi hesab edən M.İbrahimov Zakir yaradıcılığında da XIX əsr realizminin büllurlaşdığını, ictimai mübarizədə bir vasitəyə çevrildiyini qeyd edir. Zakir yaradıcılığında ictimai satiranın da qüvvətli şəkil almasının bir səbəbini də bunda görə M.İbrahimov yeni dövrün yeni səciyyəviliyi şəklində onun mahiyyətini açmağa çalışır. Bu onun təhlillərində Zakir yaradıcılığı ilk olaraq bu cür xarakterizə edilir. “Azərbaycan ədəbiyyatında ictimai satira Zakir yaradıcılığı ilə qüvvətli bir şəkil almışdır. Bu satira o zamankı Azərbaycanda hakim ictimai meylə qarşı müxalifəti ifadə edən bir satiradır. Zakir XIX əsrin birinci yarısından başlayaraq xüsusi sürətlə dağılmaqda olan Şərqi feodal-patriarxal həyatı və quruluşunun ziddiyyətlərini daha obyektiv və dərinlən ifadə edirdi”(7, 17). Bu təhlildə sənətkar dünyagörüşü ilə ictimai həyat faktoru paralelləşdirilir. M.İbrahimov Zakir satiralarından danışarkən paradoksal həyat hadisələrinin doğurduğu polifonizmin yazılacaq əsərlər üçün nə qədər əhəmiyyət daşıdığını qeyd etsə də, sənətkar dühasından irəli gələn cəhətləri daha əhəmiyyətli hesab edir. Zakir sənətində ictimai həyatın bütün cəhətlərinin ifadə imkanlarının böyüklük haqqını bunda görür. M.İbrahimov Zakir satiralarını təhlil edərkən iki əsas cəhətə xüsusi diqqət ayırır. Bildiyimiz kimi, Azərbaycanda müstəmləkəçilik siyasətini həyata keçirən çarizm, nümayəndələri və bu işdə çar məmurlarına xidmət göstərən yerli xəyanətkarlar satira hədəfi kimi Zakir satiralarının mərkəz xəttində saxlanılır.

Bu cəhəti Zakir satiraları üçün xarakterik hesab edən M.İbrahimov təhlil prosesində problemə ictimai-siyasi müstəvidə yanaşmağa daha çox önəm verir. M.İbrahimov diqqəti XIX əsrin ilk əvvəlki illərinə cəlb etməklə göstərirdi ki, bu illərdə Azərbaycan çar Rusiyası tərəfindən tam şəkildə işğal edilməmişdi. Çarizm işğalı tam şəkildə başa çatdırmaq üçün bütün imkanlardan istifadə edir və bu məqsədlə özünə yerlilər arasında tərəfdarlar toplayırdı: “Çarizm ilk illərdə Azərbaycanda özünə sinfi əsas yaratdıqda məhz bu cür üsullara əl atırdı. O, təltiflər və ənamlarla şirnikləşdirməyi “vəkillər” və “ağalar” cinsinin sinfi təbiətini yaxşı bilirdi. O bilirdi ki, bu təbəqənin bütün dini, iman, vicdanı, məsləki, arzu və istəkləri, etiqadı, hər şeyi puldan, mülkdən və şöhrətdən asılıdır” (7, 22). Hər şeyi pula, mülkə və şöhrətə bağlayanların və xalqa

zölm edən çar məmurlarının Zakirə məxsus satirik üslubda ifşasını M.İbrahimov XIX əsr Azərbaycan ictimai məzmunlu şeirində yeni üslubun uğuru hesab edirdi. Zakir əsərlərinin ideyası həyat məsələləri ilə insan münasibətlərinin təsirində açılır. Zakir yaradıcılığını daha çox ictimai-siyasi baxımdan təhlil edən M.İbrahimov onun poeziyanın ictimai mühitlə birbaşa əlaqədə olduğunu qeyd edir. Yerli xan, bəy və mülkədar, murov, komendant, naçalnik və s. məmurların fitnə-fəsadlarından əzab çəkən, ömrü qara olan xalqın maddi, mənəvi və fiziki əzablarının Zakir satiralarında hərtərəfli təsvirini M.İbrahimov şairin ictimai mühitlə birbaşa əlaqəsi ilə bağlayır.

SONUÇ

M.İbrahimov Zakiri Azərbaycanın həqiqi vətənpərvər şairi kimi dəyərləndirir. Yaradıcılığında yadelli məmurlara kəskin nifrətinin mövcudluğunu əsl vətəndaşlığın göstəricisi hesab edir. Onun şəxsi faciələrinin başında məhz ictimai aktivliyinin, milli təəssübkeşliyinin və çar işğalına qarşı etirazlarının dayandığı bildirilir. M.İbrahimov Zakir sənətinə qiymət verərkən haqlı olaraq yazır: “Zakirin gözəl təbirincə bu dövrün “ötür-ötür, apar-apar” dövrü olduğunu deməliyik. Zakirin faciələrini dərinləşdirən və ictimai fəlakətləri onun şəxsi faciəsinə döndərən səbəb bu olmuşdur ki, o Azərbaycanın həqiqi vətənpərvəri idi, buna görə də “çanaq onun başında çatlamışdır”(7, 22).

KAYNAKLAR

1. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, I cild, Bakı: Yazıçı, 1978, 512 s.
2. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, II cild, Bakı: Yazıçı, 1978, 504 s.
3. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, III cild, Bakı: Yazıçı, 1979, 592 s.
4. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, IV cild, Bakı: Yazıçı, 1979, 596 s.
5. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, V cild, Bakı: Yazıçı, 1980, 339 s.
6. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, VI cild, Bakı: Yazıçı, 1981, 376 s.
7. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, VII cild, Bakı: Yazıçı, 1981, 332 s.
8. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, VIII cild, Bakı: Yazıçı, 1981, 303 s.
9. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, IX cild, Bakı: Yazıçı, 1982, 664 s.
10. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, X cild, Bakı: Yazıçı, 1983, 507 s.
11. İbrahimov M. Niyəsiz, necəsiz bir yazısan sən. Bakı: Yazıçı, 1985, 552 s.
12. İbrahimov M. Xəlqilik və realizm cəbhəsindən. Bakı: Azərnəşr, 1961, 524 s.
13. İbrahimov M. Ana dili – hikmət xəzinəsi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1991, 136 s.

ODE AND POEM AS ONE OF THE GENRES OF CLASSICAL LITERATURE
QƏSIDƏ VƏ QITƏ KLASSİK ƏDƏBİYYATIN JANRLARINDAN BİRİ KİMİ

ULDUZ QƏHRƏMANOVA,

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, “Ədəbiyyat”
kafedrasında baş müəllim, Orcid ID: 0009-0003-4418-9319

Abstrakt:

Azərbaycan ədəbiyyatında qəsidə janrı təxminən X əsrdə saraylarda yaranıb və inkişaf etməyə başlayıb. Azərbaycan fars dilli poeziyasında ilk böyük qəsidəni XI əsr şairi Qətran Təbrizi yazmışdır. Şərq ədəbiyyatında fəlsəfi qəsidənin ilk böyük banisi Əfzələddin Xaqani olmuşdur. Ə.Xaqani qəsidə janrı sahəsində yeni ənənələr yaradan filosof şair idi. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk dəfə M.Füzuli yaradıcılığında qəsidə qəzəl səviyyəsinə qalxdı. Çünki Füzuli qəsidəni həm forma, həm də məzmun baxımından təkmilləşdirdi. Belə ki Füzuli qəsidəni həm mədhiyyəçilik, həm də mərsiyəçilik janrından uzaqlaşdırıb sırf fəlsəfi-ictimai janra çevirdi. Rus və Avropa ədəbiyyatında qəsidə janrına oda deyilir. Odalar əvvəlcə nəgmə şəklində meydana çıxmışdır. Qitə ərəb sözü olub mənası parça, hissə deməkdir. Çox yığcam parça şəklində olur. 1 beyt, 2 beyt, 3 beyt ... Qitə də qəsidədə olduğu kimi məhəbbət mövzusunda ola bilməz. Əsasən, fəlsəfi, ictimai-siyasi mövzuda olmalıdır. Qitə əsasən fəlsəfi mahiyyət daşıyır. Özü də çox yığcam olmalıdır. Qitənin qafiyə sistemi I beyt: ab, II beyt: vb, III beyt:cb... Sanki qəzəlin ilk beyti atılır, növbəti beytlərdəki qafiyə sistemi yerində qalır. Qitə formal cəhətdən ilk beyti atılan qəzələ bənzəyir. Qitə müstəqil kiçik şeir parçasıdır. Qitədə də müəllif öz təxəllüsünü vermir. (Yığcam parça olduğu üçün)

Açar sözlər: qitə, qəsidə, janr, şeir, klassik ədəbiyyat

Abstract:

The genre of odes in Azerbaijani literature originated in the palaces in the tenth century and began to develop. The first great ode in Azerbaijani Persian language poetry was written by Qatran Tabrizi, a poet of the 11th century. Afzaleddin Khagani was the first great founder of the philosophical ode in Eastern literature. A. Khagani was a philosopher poet who created new traditions in the field of ode genre. For the first time in Azerbaijani literature, the ode rose to the level of a ghazal in the works of M. Fuzuli. Because Fuzuli improved the ode both in terms of form and content. Thus, Fuzuli removed the ode from both eulogy and lament genre and turned it into a purely philosophical-social genre. In Russian and European literature, the ode genre is called ode. Odes first appeared in the form of songs. Qita is an Arabic word and means part. It is in the form of a very compact piece. 1 stanza, 2 stanzas, 3 stanzas ... The poem cannot be about love as in the ode. Basically, it should be on a philosophical, socio-political topic. The poem is mainly philosophical in nature. It should be very compact. The rhyme system of the stanza is I stanza: ab, II stanza: vb, III stanza: cb... It is as if the first stanza of the ghazal is discarded, the rhyme system of the following stanzas remains in place. The verse is formally similar to a ghazal with the first verse omitted. A stanza is an independent small piece of poetry. In the continent, the author does not give his pseudonym. (Because it's a compact fabric)

Key words: continent, ode, genre, poetry, classical literature

Абстрактный:

Жанр оды в азербайджанской литературе зародился во дворцах в X веке и начал развиваться. Первую великую оду в азербайджанской персидской поэзии написал Катран Тебризи, поэт XI века. Афзаледдин Хагани был первым великим основоположником философской оды в восточной литературе. А. Хагани — поэт-философ, создавший новые традиции в области жанра оды. Впервые в азербайджанской литературе ода поднялась на уровень газели в произведениях М. Физули. Потому что Физули усовершенствовал оду как по форме, так и по содержанию. Таким образом, Физули исключил оду из жанра панегирика и плача и превратил ее в чисто философско-социальный жанр. В русской и европейской литературе жанр оды называется одой. Одас впервые появился в виде песен. «Кита» — арабское слово, означающее «часть». Он выполнен в виде очень компактной детали. 1 строфа, 2 строфа, 3 строфа... Стихотворение не может быть о любви, как в оде. В основном это должно быть на философскую, общественно-политическую тему. Стихотворение носит преимущественно философский характер. Он должен быть очень компактным. Система рифмовки строфы - I строфа: аб, II строфа: вб, III строфа: сб . Первая строфа газели как бы отбрасывается, система рифмовки последующих строф остается на месте. Формально этот стих похож на газель, но первый стих опущен. Строфа — это самостоятельное небольшое стихотворное произведение. На континенте автор не называет свой псевдоним. (Потому что это плотная ткань)

Ключевые слова: континент, ода, жанр, поэзия, классическая литература.

Qitə ərəb sözü olub mənası parça, hissə deməkdir. Çox yığcam parça şəklində olur. 1 beyt, 2 beyt, 3 beyt ...Qitə də qəsidədə olduğu kimi məhəbbət mövzusunda ola bilməz. Əsasən, fəlsəfi, ictimai-siyasi mövzuda olmalıdır. Qitə əsasən fəlsəfi mahiyyət daşıyır. Özü də çox yığcam olmalıdır. Qitənin qafiyə sistemi I beyt: ab, II beyt: vb, III beyt:cb... Sanki qəzəlin ilk beyti atılır, növbəti beytlərdəki qafiyə sistemi yerində qalır. Qitə formal cəhətdən ilk beyti atılan qəzələ bənzəyir. Qitə müstəqil kiçik şeir parçasıdır. Qitədə də müəllif öz təxəllüsünü vermir. (Yığcam parça olduğu üçün) Azərbaycan ədəbiyyatında həcm etibarını ilə ən iri qitə Füzulinin “Padişahi-mülk” qitəsidir. Elə qitələr də var ki, cəmi 2 beytdən ibarətdir: Məsələn: M.Füzulinin “Şikayətnamə” nəsrindən verilmiş qitə.

Mən ona fitnə, ol mənə afət,.....a

Mütənəffir mən ondan, ol məndən..... b

Mən ona qüssə, ol mənə möhnət,..... v

Mütənəkkir mən ondan, ol məndən..... b

Azərbaycan klassik ədəbiyyatında qəsidə janrı çox yayılmışdır. Qəsidə ən çox rəsmi dairədə, yəni saray ədəbiyyatı, saray poeziyasının lirik nümunəsidir. Qəsidə mənşəcə ərəb sözü olub “qəsədə” kökündəndir. Mənası “məqsəd, qəsd etmək, yönəltmək” deməkdir. Qəsidə Şərqi 3 böyük dilində yazılmışdır: ərəb, fars, türk dillərində. Qəsidə rəsmi-bədii janrdır, əsasən saray ədəbiyyatı nümunəsidir. Ərəb qəsidəsi süjetli xarakterə malik idi. Nəzəri ədəbiyyatşünaslıqda qəsidənin 3 məşhur 3.Qəsidə: Qəsidənin mənşəyi, yaranma tarixi islamiyyətdən əvvəlki “Cahiliyyə dövrü”nə təsadüf edir. “Cahiliyyə dövrü” poeziyasında 2 şeir formasının mövcudluğu qeyd olunur:

I.Rəcəz: Bu gün ərəz vəzninin bir bəhri kimi bizə gəlib çatmışdır. Əslində rəcəz səhra ərəbinin döyüşə gedərkən özünü və öz nəslinin qəhrəmanlığını öyən, qəhrəmanlığa və döyüşə səsləyən, bədahətən söylənilən şeir tərzidi. Yaranışdan etibarən həm rəcəz, həm də qəsidə təntənəli şeir forması olub.

tədqiqatçısı qeyd olunur:

1. Qüdamə ibn Cəfər 2. Şəmsəddin Qeys Razi 3. Rəşirəddin Vətvət

Qəsidə ərəb lirikasının janrıdır və aşağıdakı tərkib hissələrdən ibarətdir:

I. Giriş, yəni müqəddimə: Buna giriz, girizgah da deyirlər. Qəsidənin əsas hissəsi hesab edilir. Nəsim qəsidənin giriş hissəsinin təbiət təsvirindən ibarət olmasına deyilir. Fars qəsidələrinin nəsim hissəsi daha çox baharın təsviri və tərənnümü ilə başladığı üçün buna bahariyyələr deyilirdi. Təşbib qəsidənin giriş hissəsinin sevgi, məhəbbət mövzusunda olmasına deyilir.

II. Niyyətə keçid beyti: Giriş (müqəddimə) ilə əsas hissə arasında olan beytə deyilir.

III. Təcəzzül: Qəsidənin ortasında qəzəlin verilməsidir. Həmçinin belə bir fikir də mövcuddur ki, qəzəl öncə qəsidənin bətnində nəsim formasında yaranmış, sonra qəsidədən ayrılıb müstəqillik əldə etmişdir. Əksər ədəbiyyatşünaslara görə, qəzəl lirik bir janr kimi qəsidədən əvvəl mövcud olmuşdur.

IV. Tac beyt: Ərəb klassik qəsidələrində müəllifin təxəllüsünü verdiyi son beytdir.

Qəsidə ilə qəzəlin oxşar cəhəti:

1. Hər ikisi də əruz vəznə aid ikiliklərə daxil olan lirik nümunədir.
2. Qəsidənin də qafiyə quruluşu qəzəlin qafiyə quruluşu ilə eynidir. Yəni: aa, ba, ca, da...

Qəsidə ilə qəzəlin fərqli xüsusiyyətləri:

I. Qəsidə həcmcə qəzəldən böyük olur. Ədəbiyyatşünaslar arasında qəsidələrdə misraların sayının 33-99 yaxud 15-120 beyt arasında olması ilə bağlı müxtəlif fikirlər də vardır.

II. Qəsidənin aşağıdakı növləri vardır:

1. Tövhid: Allahın birliyinin, təkliyinin tərifidir.
2. Minacat: Allaha yalvarış, duadır.
3. Nət: Peyğəmbərin tərifidir.
4. Meracnamə: Peyğəmbərin Allahla bəndələr arasındakı elçiliyidir.
5. Mədhyyə: Hakimiyyət başında olan hökmdarların, böyük vəzifə sahiblərinin tərifidir.
6. Fəxriyyə: Sənətkarın öz-özünü öyməsidir.
6. Mərsiyyə: M. Rəfiliyə əsasən, mərsiyyə növhə, sinəzən, dini xarakter daşıyan lirik janrdır. Və aşağıdakı şəkildə özünü göstərir:

• Kiminsə ölümü münasibətilə yazılır. Şifahi xalq ədəbiyyatında kiminsə ölümü münasibəti ilə yazılan şeirə ağı deyilir. Mərsiyələr, əsasən, vəfat etmiş dəyərli şəxsiyyətlərə, şairin dünyasını dəyişmiş əzizlərinə, vaxtsız həyatdan köçən gənclərin faciəsinə həsr olunur.

• Ayrı-ayrı tanınmış və müqəddəs dini şəxsiyyətlərin ölümünə, yəni İmam Hüseyinə, Kərbəla müsibətlərinə, imamların faciəsinə həsr olunmuş əsərlərə məqtəllə deyilir. Məqtəllə qətl sözündəndir. Füzulinin “Hədiqətüs-süəda” adlı nəsr əsəri məqtəllər silsiləsində fəxri yer tutur. Qeyd edək ki, Füzulinin bu əsəri həm Azərbaycan türkcəsində yazılmışdır, həm də özünün nəsr əsərləri içərisində həcmcə ən böyük olanıdır.

• Mərsiyə həm də təziyə adlanır. Təziyə ölmüş görkəmli şəxslər, şairin yaxın adamlarının vəfatı münasibətilə yazdığı müsibətnaməsidir. Qəsidənin mərsiyə (təziyə) növü Sovet dövründə tədqiqatdan tamamilə kənarda qalmışdır. Halbuki Qumru, Raci, Dəxil kimi qüvvətli mərsiyə şairləri dəyərli əsərlər yaratmışlar. Əslində mərsiyə böyük dini ədəbiyyatdır.

• Bəzən mərsiyəni Avropa ədəbiyyatında elegiya janrı ilə eyniləşdirirlər. Qeyd edək ki, mərsiyə elegiya deyil, çünki mərsiyə dini xarakter daşdığı halda, elegiya kədər, hüzn ifadə edən bir şeir növüdür. “Elegiya” yunanca şikayət deməkdir. Elegiya həyatdan küskünlük, həyatdan şikayət motivli bir şeir janrıdır. Elegiyanın hər hansı ölüm münasibəti ilə yazılması şərt deyil. Elegiya fəlsəfi, aşıqanə, siyasi, əxlaqi bir xarakter də daşıya bilər.

7. Həcviyyə: Kiminsə tənqidi münasibəti ilə yazılır.

8. Peyzaj məzmunlu qəsidələr: Təbiətin əsrarəngiz gözəlliyinin tərfi və tərənnümüdür.

9. İctimai-fəlsəfi məzmunlu qəsidələr: Cəmiyyətdəki ictimai-fəlsəfi mövzulara həsr edilən qəsidələrdir.

III. Qəzəl əsasən məhəbbət mövzusunda olur, qəsidə isə məhəbbət mövzusunda ola bilməz. Əsasən ictimai mövzuda olur.

IV. Qəsidənin son beytində əsasən müəllifin təxəllüsü verilmir. Əgər müəllifin təxəllüsü verilərsə, onda buna tac beyt deyilir.

Azərbaycan ədəbiyyatında qəsidə janrı təxminən X əsrdə saraylarda yaranıb və inkişaf etməyə başlayıb. Azərbaycan fars dilli poeziyasında ilk böyük qəsidəni XI əsr şairi Qətran Təbrizi yazmışdır. Şərq ədəbiyyatında fəlsəfi qəsidənin ilk böyük banisi Əfzələddin Xaqani olmuşdur. Ə.Xaqani qəsidə janrı sahəsində yeni ənənələr yaradan filosof şair idi. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk dəfə M.Füzuli yaradıcılığında qəsidə qəzəl səviyyəsinə qalxdı. Çünki Füzuli qəsidəni həm forma, həm də məzmun baxımından təkmilləşdirdi. Belə ki Füzuli qəsidəni həm mədhiyyəçilik, həm də mərsiyəçilik janrından uzaqlaşdırıb sırf fəlsəfi-ictimai janra çevirdi. Rus və Avropa ədəbiyyatında qəsidə janrına oda deyilir. Odalar əvvəlcə nəğmə şəklində meydana çıxmışdır.

ƏDƏBİYYAT:

- 1.Xalid Əlimirzəyev, (2008) “Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları”, Bakı
2. Mir Cəlal, Pənah Xəlilov,(2005) “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları”, Bakı, Çarşıoğlu
3. Məmməd Əliyev, (2000) “Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin əsasları”, Bakı
9. Məhəmmədli Mustafayev, (2021) Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, Bakı
- 4.Nizaməddin Şəmsizadə, (2012) “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”, Bakı
5. Rafiq Yusifoğlu, (2001) “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları”, Bakı

ARTISTIC CREATIVITY OF ZAHİD KHALİL IN CHILDREN'S LITERATURE

ZAHİD XƏLİLİN UŞAQ ƏDƏBİYYATINDA BƏDİİ YARADICILIĞI

AYGUN AHMADOVA

Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, 0000-0002-2464-2513

Özet

Edebiyatımızda yazarın yaratıcılığı, bir ölçüde okuyucunun manevi ihtiyaçları, kişinin iç dünyasına nüfuz etmesi, duygu ve düşünce akışının macera dolu öykülerle değiştirilmesiyle ilgilidir. Geçen yüzyılın yetmişli yılların ortalarında Azerbaycan'da çocuk edebiyatı alanında elini deneyen yeni yazarlar ortaya çıktı. Bunlardan biri de şiirsel nefesi yeni olan Zahid Halil'di. Zahid Halil (Zahid Abdulla Halilov'un oğlu) 1942 yılında Yevlakh şehrinde doğdu.

Onun çocuk edebiyatına girişi ve bu alana getirdiği yenilikler günümüz Azerbaycan edebiyatının bir özelliğidir. Bu anlamda yazarın bireysel el yazısı, kendine özgü sanat dünyası onu mektup arkadaşlarından ayırmaktadır. Çocuk edebiyatının teorik ve pratik konularına değinen Zahid Halil, sanatsal yaratıcılığın sınırlarını öğrenmek için yorulmadan araştırmalar yapıyor ve şiirsel düşünce sistemini keşfediyor. Hayatının en değerli yıllarını kutsal eserlerle geçiren Zahid Halil'in, üç alanın sentezinden doğmuş, tükenmez bir enerjiye sahip olgun bir kalemci olması, onun gelecekteki yaratıcı olanaklarının genişliğini ve elde edeceği başarıları göstermektedir. başarmak. Zahid Halil'in kalem sahibi olarak yaratıcılığının sırrı oldukça basittir. Vatan sevgisi duygularını aşıl原因 eserler yazmayı tercih ediyor, çocukları ilgilendiren, yaşam gözlemlerinden doğan konuları edebiyata kazandırıyor, özgün imgeler dizisi oluşturmaya çalışıyor. Zahid Halil bugüne kadar pek çok manzum hikâyeye, bilmece ve bilmece yazmıştır. Bu eserler sadece ülkemizde değil, yakın ve uzak ülkelerin okuyucuları arasında da popülerlik kazanmıştır. Kitapları Moskova, Çek Cumhuriyeti, Fransa, Almanya ve diğer yabancı ülkelerde basıldı ve dağıtıldı. Zahid Halil'in tüm öyküleri onun renkliliğinin, güçlü hayal gücünün ve bir yazarın fantezisinin ürünüdür ve iyinin güçlerini kötüyle karşı karşıya getirir. "Literaturnaya gazeta"da yayınlanan ve "Altın Buzağı" ödülünü alan öyküleri bu anlamda dikkat çekiyor. Zahid Halil'in kitaplarında saf, saf çocuk dünyasının güzelliklerini anlatan şiirler de yer alıyor. Şair bu şiirlerinde çocukları doğayı korumaya ve ona değer vermeye çağırmaktadır. Onun "Jah-jah", "Keklik", "Bülbül", "Tavus Kuşu", "Hacıylek", "Jullut", "Toragay!" şiirler fikrimizin güzel bir örneğidir.

Zahid Halil, Azerbaycan çocuk edebiyatını dünya seviyesine çıkarmış seçkin bir sanatçıdır. Düzyazısı N.Kh. Andersen, J. Rodari, Grimm Kardeşler, E.S. Bunlar Thomson'un sanatıyla rezonansa giren harika örnekler. Çocuklara yönelik yazılan her eser, gençler de dahil olmak üzere çocukların, ergenlerin bakış açısının oluşmasında, ilgi alanlarının genişletilmesinde, ahlaki ve manevi eğitimde, karakterlerin olumlu yönde gelişmesinde ve son olarak sanatsal zevklerin parlatılmasında. Zahid Halil'in "Seçme Eserler" adlı eserinde çocuk şiirlerinin yanı sıra Rus şairlerinden seçmeler de yer alıyor: "Bunlarda ki nagildi", "Gençlere yönelik oyunlar", "Çocuk edebiyatının genel sorunları", "Folklorumuz ve klasik çocuk edebiyatının sorunları". edebiyatı", "Modern çocuk edebiyatının güncel sorunları". konular" ve diğer bölümler.... Azerbaycan edebiyatının seçkin temsilcilerinden, eserleri dünyanın birçok diline çevrilen Zahid Halil'in büyük hizmetleri bulunmaktadır. Çocuk edebiyatının araştırılması ve tanıtılmasında. Yaratıcılığının büyük bir kısmını çocuklara adadı, yani küçük çocukların büyük dünyasını gezdi, çocuksu sevinçleri, çocuksu üzüntüleri onlarla birlikte yaşadı.

Anahtar kelimeler: *bilgi, örnek, görüntü, şiirsel, gelişme, kalem, okuyucu*

Abstract

Zahid Halil's creativity is a new stage in the development of our children's literature. In our recent literature, the author's creativity is to some extent related to the spiritual needs of the reader, penetrating the person's inner world, and changing the flow of emotions and thoughts with adventure-filled stories. In the mid-seventies of the last century, new writers who tried their hand in the field of children's literature appeared in Azerbaijan. One of them was Zahid Halil, whose poetic breath was new. Zahid Khalil (son of Zahid Abdulla Khalilov) was born in 1942 in the city of Yevlakh.

His entry into children's literature and the innovations he brought to this field are a feature of today's Azerbaijani literature. In this sense, the author's individual handwriting and his unique art world distinguish him from his pen pals. Addressing the theoretical and practical issues of children's literature, Zahid Halil tirelessly researches to learn the secrets of artistic creativity and discovers the poetic thought system. The fact that Zahid Halil, who spent the most precious years of his life with sacred works, is a mature writer with inexhaustible energy, born from the synthesis of three fields, shows the breadth of his future creative possibilities and the successes he will achieve. To succeed. The secret of Zahid Halil's creativity as a pen owner is quite simple. He prefers to write works that instill feelings of patriotism, introduces topics that concern children and arise from life observations into literature, and tries to create a series of original images. Zahid Halil has written many verse stories, riddles and riddles so far. These works have gained popularity not only in our country but also among readers of near and far countries. His books were printed and distributed in Moscow, the Czech Republic, France, Germany and other foreign countries. All of Zahid Halil's stories are the product of his colorfulness, strong imagination and a writer's fantasy, and they pit the forces of good against evil. His stories, published in "Literaturnaya gazeta" and receiving the "Golden Calf" award, attract attention in this sense. Zahid Halil's books also include poems describing the beauties of the pure, pure child's world. In these poems, the poet calls on children to protect nature and value it. His "Jah-jah", "Partridge", "Nightingale", "Peacock", "Pilgrim Stork", "Jullut", "Toragay!" Poems are a good example of our idea.

Zahid Halil is an outstanding artist who has brought Azerbaijani children's literature to the world level. His prose is N.Kh. Andersen, J. Rodari, Brothers Grimm, E.S. These are wonderful examples that resonate with Thomson's art. Every work written for children contributes to the formation of the perspective of children and adolescents, including young people, broadening their interests, moral and spiritual education, positive development of characters and, finally, polishing artistic tastes. Zahid Halil's work "Selected Works" includes children's poems as well as selections from Russian poets: "What was wrong with them", "Games for young people", "General problems of children's literature", "Our folklore and the problems of classical children's literature". literature", "Current problems of modern children's literature". topics" and other sections.... Zahid Halil, one of the distinguished representatives of Azerbaijani literature, whose works have been translated into many languages of the world, has provided great services. In the research and promotion of children's literature. He devoted most of his creativity to children, that is, he traveled around the big world of little children and experienced childish joys and childish sorrows with them.

Keywords: *information, example, image, poetic, development, pen, reader*

Giriş

Zahid Xəlilin yaradıcılığı uşaq ədəbiyyatımızın inkişafında yeni bir mərhələdir. Yazıcının yaradıcılığı son dövr ədəbiyyatımızda insanın daxili aləminə nüfuz edilməsi, macəra xarakterli

əhvalatları hiss və düşüncələr axını əvəz etməsi müəyyən dərəcədə oxucuların mənəvi tələbatı ilə bağlıdır. Ötən əsrin yetmişinci illərinin ortalarında Azərbaycanda qələmini uşaq ədəbiyyatı sahəsində sınayan yeni müəlliflər meydana çıxdı. Onlardan biri də poetik nəfəsi yeni olan Zahid Xəlil idi. Zahid Xəlil (Zahid Abdulla oğlu Xəlilov) 1942-ci ildə Yevlax şəhərində anadan olub.

Ədəbiyyatımızın tarixinə uşaq şairi kimi adını yazmış bu yazıçının yaradıcılığında uşaq bədii nəsrinin çeşidli poetik nümunələri də kifayət qədərdir. "Kağız adamlar", "Abdulla baba", "Qulamin qəribə qarnı", "Tüklüçə", "Siçanların padşahı pişik", "Bağırmaq istəyən adam", "Qarışqaların evi", "Beçə", "Arıların düşməni", "Ağca və Axça", "Turalın atı", "Quyruq", "İnci", "Günəşi qoparmaq istəyən ayılar", "Qayıq sürən ayı balası", "Güzgü", "Üzgüçü Tural", "İki nar" və s. kimi bədii nəsr nümunələrinin hər birisi uşaqların təsəvvürlərinə, düşüncəsinə hesablanmış və onları öz dillərində, öz təsəvvürlərində olan səviyyədə təqdim edə bilmək gücü ilə səciyyəlidir. "Güzgü" hekayəsində dovşan, canavar, ilan, meymun və s. haqqında verilən informasiya məzmun və mahiyyəti ilə uşaqların heyvanlarla bağlı təsəvvürlərini canlandırma və eyni zamanda obrazlaşdırma baxımından mükəmməl təsəvvür formalaşdırır. "Dovşan yoldan bir güzgü tapdı. Güzgüdə özünü görüb elə bildi ki, şəkildi. Qəşəng bir şəkil tapmışam, lap qəşəng! Deyə səs-küy saldı. Ceyran güzgünü alıb baxdı: Doğrudan da gözəldir. Siz bir onun buynuzlarına baxın. Lap mənimkinə oxşayır. Gözlərinə söz ola bilməz! Canavar güzgünü qapıb dedi:-Hm, gözəl olmağına sözüüm yoxdur, amma yırtıcıya oxşayır. O güzgünü ilana verdi. İlan baxıb dedi:-Ay aman, məgər siz onun dişlərinin dibindəki zəhərə fikir vermirsiniz? Bu saat o hamını çala bilər. Meymun güzgünü ilanın əlindən qapdı və diqqətlə baxmağa başladı. Xeyli baxandan sonra qışqırdı:-Belə çirkin heyvanın şəklini hələ bir əlimizə də alırsınız?- deyib güzgünü dərəcə tulladı".

Göründüyü kimi, yazıçı bu hekayədə bir neçə baxımdan mükəmməl təsəvvür formalaşdırır. Birincisi, mətn nümunəsi olaraq mükəmməlliyi, aydınlığı və informasiya tipi kimi uğurludur. Burada obrazlaşma və obrazların dili ilə canlandırma, onların xarakterik cizgiləri ilə təqdim olunma mətnə əlavə fikir qatır. İkincisi, hekayə təqdim olunma üsullarının uğurluluğu və seçim çalarları ilə mükəmməlləşir. Son olaraq obrazlaşmanın aparılması və bilgi vermə baxımından tipik bir örnək olaraq bütün aspektləri ilə yazıçı qayəsini ifadə edir. Bunlar isə özlüyündə əsərin məzmununa, uğur gətirir.

1969-cu ildə onun "Uçan çiraqlar"adlı ilk şeirlər kitabı çap olunub. Bu topluda çoxlu maraqlı uşaq şeirləri oxuculara təqdim edilib. Zahid Xəlil şeirlərlə bərabər, yaradıcılığında nəsr əsərlərinə xüsusi diqqət yetirir. Onun nağılları, fantastik povestləri, "Balıca", "Çıraq nənənin nağılları", "Salam Cırtndan" yüksək bədii təfəkkürün məhsuludur. Onun uşaq ədəbiyyatına gəlişi və bu sahəyə gətirdiyi yeniliklər bugünkü Azərbaycan ədəbiyyatına xas olan bir xüsusiyyətdir. Bu mənada, yazıçının fərdi dəst-xətti, özünəməxsus bədii aləmi onu qələm dostlarından fərqləndirir. Uşaq ədəbiyyatın nəzəri və praktik məsələlərindən söhbət açan Zahid Xəlil bədii yaradıcılıq sirlərini öyrənmək istiqamətində yorulmadan tədqiqatlar aparır, poetik fikirlər sistemini araşdırır. Ömrünün ən qiymətli illərini müqəddəs işlərə sərf edən, üç sahənin sintezindən ərsəyə gələn, püxtələşmiş qələm sahibinə çevrilən Zahid Xəlilin tükənməz enerjiyə malik olması onun sonrakı yaradıcılıq imkanlarının genişliyindən və əldə edəcəyi uğurlardan xəbər verir. Bir qələm sahibi kimi Zahid Xəlil yaradıcılığının sirri olduqca sadədir. O, vətənə məhəbbət hissləri aşılardan əsərlər yazmağı daha üstün tutur, uşaqlara maraqlı görünən, həyat müşahidələrindən doğan mövzuları ədəbiyyata gətirir və orijinal obrazlar silsiləsi yaratmağa çalışır. Zahid Xəlil indiyədək çoxlu mənzum nağıl, yanılımac və tapmacalar da yazıb. Bu əsərlər təkcə respublikamızda deyil, yaxın və uzaq ölkə oxucuları arasında da rəğbət qazanıb. Kitabları Moskvada, Çexiyada, Fransada, Almaniyada və başqa xarici ölkələrdə çap olunaraq yayılıb. Zahid Xəlilin bütün hekayələri özünün rəngarəngliyi, güclü bir yazıçı təxəllüyünün, fantaziyasının məhsulu olub, xeyir qüvvələri şərə qarşı qoyur. Onun "Literaturnaya qazeta"da çap olunaraq "Qızıl dana" mükafatı alan hekayələri bu mənada diqqəti cəlb edir. Zahid Xəlilin

kitablarına saf, təmiz uşaq aləminin gözəlliklərindən bəhs edilən şeirlər də daxildir. Bu şeirlərdə şair uşaqları təbiəti qorumağa, onun qədrini bilməyə çağırır. Onun “Cəh-cəh”, “Kəklik”, “Bülbül”, “Qırqovul”, “Hacıleylək”, “Cüllüt”, “Torağay!” şeirləri fikrimizə yaxşı misaldır.

Çöllər bahar həvəsiylə

Həzin-həzin səslənəndə,

Bir quş verdi torpağa hay.

Bunu görən başqa quşlar

Ona ad qoydu; “Torağay!”

Zahid Xəlilin balaca oxucuların dilindən söylədiyi nağıllarda, şeirlərdə uşaq dünyasının kövrək qayğılarından söhbət açılır. Bu qayğılar çox vaxt həvəsdən doğulur, nəyəsə xidmət edir. Yalan danışmaq yaxşı hal deyil, lakin balaca qəhrəmanların dilindən söylənilən bu yalanlar şirinləşir, dadlı, duzlu olur.

Gəlin yalan danışım,

Yalan-palan danışım.

Yalan-yalan içində,

Köhnə palan içində,

Ulağı çək qırağa,

Palanı qoy ulağa.

Çapaq Araz boyunca,

“Yalan deyək doyunca”.

“Doyunca” deyilən bu yalanlar isə əslində yalan deyil. Zahid Xəlil uşaq psixologiyasını yaxından bilən yazıçılarımızdandır. Uşaqlar onun şeirlərini, hekayələrini çox tez qavrayırlar. Onu oxucularımıza sevdiren də məhz yazıçının bu xüsusiyyətidir. Uşaq ədəbiyyatını yüksək qiymətləndirən şairin uğurları da elə burdan doğur. Elə bu baxımdan da Zahid Xəlil uşaq ədəbiyyatını tədqiq edən beynəlxalq cəmiyyətin keçirdiyi simpoziumun iştirakçısı olub və sonralar bu təşkilata üzv seçilib. Sovetlər dövründə onun “Salam Cırtan!” kitabı ümumittifaq müsabiqəsində birinci yerə layiq görülüb. “Cırtanla Azmanın yeni sərgüzəştləri” adlı kitabı isə “Ən yaxşı uşaq kitabı” devizi altında keçirilən respublika müsabiqəsində ilk yeri qazanıb. Az bir müddət içərisində Zahid Xəlil Azərbaycan və rus oxucularının sevimli yazarına çevrilib. Məhz bu baxımdan Zahid Xəlil ömrünün müdrik çağında da tez-tez təhsil ocaqlarında, kitabxanalarda olur və sevimli oxucuları ilə görüşür. O, uzun illər “Çıraq” verlişinin aparıcısı olub, bir çox şair və yazıçılarımızın yaradıcılığı ilə uşaqları yaxından tanış edib.

Zahid Xəlil öz poetik dünyası ilə daim üslubunu sabitləşdirən, təkrarolunmaz obrazlar yaradan şairdir. Onun ədəbi əsərləri rus, litva, ukrayna, gürcü, özbək, qazax, türkmən, eləcə də alman, dillərinə tərcümə olunub. Uşaqlar üçün yazdığı şeir və hekayələr təkcə Rusiyanın uşaq mətbuatında deyil, eyni zamanda böyük tirajla nəşr edilən “Literaturnaya qazeta” və “Rabotnitsa” kimi qəzet və jurnallarda da müntəzəm dərc edilib. Şairin “Kölgələr” və “Limonad içməyin” hekayələrinə görə “Literaturnaya qazeta”nın “Zolotoy telyonok” mükafatına layiq görülüb.

O, yaradıcılığının əsas hissəsini uşaqlar üçün şeir, nağıl, poema yazmağa həsr edib. Uşaqların sevə-sevə oxuduğu “Torağaylar oxuyur”, “Ballıca”, “Çıraq nənənin nağılları” və s. şeir və nağıllar Zahid Xəlil yaradıcılığının bəhrəsidir. Onun şeirlərinin əksəriyyəti uşaqları əməyə məhəbbət, həyatın mənasını başa düşmək, Vətəni sevmək, doğru danışmaq və s. bu kimi gözəl

hisslər ruhunda tərbiyə etməyə xidmət edir. Z.Xəlilin uşaq şeirləri öz yığcamlığı ilə diqqəti cəlb edir. Az sözlə bütöv fikri ifadə etmək bacarığına malik olan şair bu üsuldan tez-tez istifadə etməyə çalışır, öz yığcamlıq prinsipinə sadıq qalır.

Şairin “Kəklik”, “Bülbül”, “Qırqovul”, “Hacıleylek”, “Cüllüt”, “Ulduzlar”, “Cəh-cəh”, “Dilarənin danası”, “Günəş və nar” və “Dovşan və canavar” şeirləri maraqlı və yadda qalan nümunələrdir.

Dovşan qurdu haqladı,

Quyruğundan saxladı.

Gəldi boz qoç, ağ qoyun,

Başladı min cür oyun.

Oynaqla ha oynaqla,

Çoban gəldi çomaqla.

Canavarı götürüb

Bir qazana basdılar.

Qoyun, keçi oynadı

Məşəyə düşdü haray.

Caldılar çağırdılar.

Vay, dədəm vay, nənəm vay,

Bu boyda yalan olar?!

Zahid Xəlil Azərbaycan uşaq ədəbiyyatını dünya səviyyəsinə qaldıran görkəmli sənətkardır. Onun nəsr əsərləri N.X. Andersen, C.Rodari, Qrimm qardaşları, E.S.Tomson sənəti ilə səsleşən gözəl nümunələrdir. Uşaqlar üçün yazılan hər bir əsər balacaların, yeniyetmələrin, o cümlədən gənclərin dünyagörüşünün formalaşmasında, maraq dairəsinin genişlənməsində, əxlaqi və mənəvi tərbiyəsində, xarakterlərin müsbət istiqamətdə inkişafında və ən nəhayət, bədii zövqlərin cilalanmasında mühüm rol oynayır. Zahid Xəlilin “Seçilmiş əsərləri”ndə uşaq şeirləri ilə yanaşı, rus şairlərindən seçmələr, “Bunlarda ki nağıldı”, “Gənclər üçün pyeslər”, “Uşaq ədəbiyyatının ümumi məsələləri”, “Folklor və klassik uşaq ədəbiyyatımızın problemləri”, “Müasir dövr uşaq ədəbiyyatının aktual məsələləri” və digər bölmələr yer alır.... Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri, əsərləri dünyanın bir sıra dillərinə tərcümə olunan Zahid Xəlilin uşaq ədəbiyyatının tədqiqində və təbliğində də böyük xidmətləri var. O, yaradıcılığının böyük bir hissəsini uşaqlara həsr edib, yəni balaca uşaqların böyük dünyasına baş vurub, uşaq sevincini, uşaq kədərini onlarla bir yerdə yaşayıb.

Fil

Zooparkda fil gördüm,

Elə bildim qayadı.

Xortumu nə yəkədi,

Ayaqları payadı.

Kirpi

Məşədə kirpi gördüm,

Dedim yəqin ayının

İynəsi, sancağıdı.

Ya da kolluqda qalan

Bir çoban papağıdı.

Arı

Vızıldayıb çəmənləri

Gəzir bir-bir arılar.

Çiçəklərin qulağına

Nəğmə deyir arılar.

Qartal

Şappıldadıb qanadını

Baxdı göyə,

Qayadan bir qartal uçdu.

Elə bildim bu qayanın

Bir parçası qalxdı göyə.

Zahid Xəlilin yaradıcılıq imkanları genişdir. Onun 1987-ci ildə Moskvada çap olunan “Salam Cırtndan” kitabı “İlin ən yaxşı uşaq kitabı” müsabiqəsinin qalibi olub, hekayələri “Literaturnaya qazeta”nın “Zalotoy telyonok” və “Qızıl qələm” mükafatlarına layiq görülüb. Zahid Xəlilin yaradıcılığında şeir yanılmacların da xüsusi yeri var. Bu yanılmaclar öz orijinallığı ilə diqqəti daha çox cəlb edir, həmçinin kiçik yaşlı uşaqların düzgün tələffüz vərdişlərinin formalaşmasına və nitq inkişafının rəvanlığına əvəzsiz xidmət göstərir. Belə yanılmaclardan “Tutu”, “Aşır”, “At” və s. misal göstərmək olar.

On iki yaşlı Tutu,

Çıxıb çırpırdı tutu.

Bir quş isə uzaqdan

Hey oxurdu: Tu-tu.

Zahid Xəlilin bədii yaradıcılığı respublikamızın sərhədlərindən kənara çıxdıqca ədəbi əlaqələri daha da genişlənir. Müxtəlif xalqlarının qələm sahibləri, şair və yazıçıları, tərcüməçi və tənqidçiləri onun yaradıcılıq dünyasına daha dərinlən nüfuz etməyə çalışırlar. Z.Xəlilin bədii yaradıcılığına yaxından bələd olan rus tənqidçisi İ.Motyayşov belə yazır: “Zahid Xəlil ona görə diqqəti cəlb edir ki, o, təkə ədəbiyyat tarixçisi və tənqidçisi deyil, hər şeydən əvvəl, yaxşı uşaq yazıçısıdır. Zahid Xəlilin uşaq ədəbiyyatına gəlmə səbəbi onun yaradıcılıq axtarışları və sənətdə novatorluğu ilə bağlıdır, bu isə müasir Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında daha tipik səslənir”.

Yazıçının azyaşlı oxucular üçün yazdığı “Cırtndanla Azmanın yeni sərgüzəştləri” povestindəki hadisələr uşaqların marağına səbəb olmuş və sevilmişdir. Nağıllarda deyildiyi kimi, biri vardı, biri yoxdu, Zahid babanın nağılında bir Cırtndan, bir də Azman var idi. Cırtndan bədəcə bapbalaca, Azman isə yekəpər bir uşaqdır. Cırtndan bədəcə balaca olmasına baxmayaraq, qəlbi böyük amallarla çırpınır. O, həm ağıllı, xeyirxah və həm də çox qoçaqdır. O, dara düşən quşları, heyvanları həmişə xilas edir, mərdlik göstərir. Bu balaca adamcıqaz ağıllı ilə özündən çox böyük olan Azmana həmişə qalib gəlir. Nağılda nəhəngliyi ilə hamını heyrətə salan Azman da maraqlı obraz kimi yadda qalır. Cırtndan Azmanı heç xoşlamır, ona görə ki o, çox yatağan və tənbəldir. Həm də onun nağılları o qədər uzundur ki, yazıq uşaqlar həmin nağıllara qulaq asanda üç gün,

üç gecə yatmırlar. Uşaqların çoxu yuxusuzluq xəstəliyinə tutulub və bu da Cırtdanı çox qəzəbləndirir. Günlərin bir günü Azman belə qərara gəlir ki, işini-gücünü buraxıb Cırtdanı axtarıb tapsın, bu balaca zəvzəyi lap ölənmə kimi döysün. Azman da ki, Cırtdanın bu hərəkətlərindən lap tənqə gəlir. Buna baxmayaraq, hər gecə Cırtdan Azmanın cibində yatır. Onun cibində hər şey var. Futbol topundan tutmuş velosiped təkərinə qədər hər şey var. Hərdən Cırtdan fürsət tapıb Azmanın qulaqlarını da dişləyə bilir.

Beləliklə, bax bu iki qəhrəman hələ də yazıçının kitablarında yaşamaqdadırlar. Cırtdan uşaqların ən çox sevdiyi qəhrəmanlardır. “Cırtdanla Azmanın yeni sərgüzəştləri” adlı povestindəki “Cırtdan” sözü hansı mənanı verir. Nağılda “Cırtdan” sözü “cirt” yəni od, qığılıcı kimi mənanı verir. Yəni, şair nağılda qeyd etmək istəyir ki, Cırtdan od, qığılıcı kimidir, heç nədən qorxmur, ən çətin məqamlarda belə hər şeyin öhdəsindən gələ bilir. Zahid Xəlil bu nağılda uşaqlara elə bir hiss aşılayır ki, uşağın yaşının azlığı, körpəliyi onun böyük işlər görməsinə mane ola bilməz. Əgər bu gün o, böyük, xeyirxah işlər görə bilməsə də, heç olmazsa, onu arzulayar və böyüyəndə həmin keyfiyyətləri özünün idealına çevirər.

Hörmətli yazıçımız Zahid Xəlil hələ neçə illər bundan sonra da uşaqlar üçün gözəl, maraqlı şeirlər, nağıllar, tapmacalar yazacaq. Onun nağılları o qədər romantik və zəngindir ki, uşaqlar bu nağılları oxumağa başladılarmı, daha ondan ayrılı bilmirlər. Nağıllarda hadisələr bir-birini elə maraqlı formada əvəz edir ki, uşaqlar nağıl bitəndən sonra da kitabı əllərindən yerə qoymaq istəmirlər. Yazıçının “Yeddirəngli muncuq” şeirindən Bəcəyin ağlamasını görən günəş soruşur. Bəcək niyə ağlayırsan, hönkürtün burayacan gəlib, nə olub axı? Yaşıl gözündən niyə yaş axır? Bəcək isə anasının göy muncuğunu itirdiyini günəşə söyləyir. Günəşin isə hələ batmamasını ondan xahiş edir. Günəş isə vaxtın daraldığını və çox yorulduğunu bəcəyə deyir.

Axı batmaq vaxtıdır,

Mən dayana bilmirəm.

Bu gün lap yorulmuşam

Daha yana bilmirəm!

Batma, bircə saat da

Gəl buraxma tək məni.

O muncuğu tapmasam

Anam döyəcək məni.

Nə yaman qızarmısan

Qan tökülür üzündən?!

Görürsən, axşam düşür,

Getməliyəm daha mən.

Kəs telimin ucundan

Paltar geyin tacımdan.

Sən də parlaq olarsan

Gecə işıq salarsan.

Bir azdan günəş batdı dağın dalına çəkildi. Günəşin telindən bəcək kəsərək yolunu işıqlandırdı. Hava qaralan kimi bəcək işım-ışım işıldadı. Çəmənə sari uçdu, başladı hər tərəfi axtarmağa.

Yumru, qəşəng muncuğu

O yeddi rəng muncuğu.

Birdən o qırmızı rəngli muncuğu gördü. Sevincək qışqırıb tapmışam-tapmışam dedi. Atəşbəcəkin səmindən gül, çiçək yuxudan silkələndi.

Zahid Xəlil kitablarının birində balacalar haqqında belə yazır: “Balaca kibritlə böyük ocaqlar yandırmaq olar, balaca açarla iri darvazaları açmaq olar, balaca uşaq gözü ilə də bütün dünyanı görmək olar”. Balaca uşaq gözü ilə bütün dünyanı görən və Cırtanın, Çınqının, Aygəzin, Dəmirəabanın, Ballıcanın, Şeşəbiğin, Orxanın simasında dünyanın sirlərini uşağa başa salan yazıcının fantaziyası tükənməzdir. Zahid Xəlil bütün yaradıcılığı boyu kiçik açarla böyük qapılar açmağa üstünlük verib, dünyaya heyran uşaq gözüylə baxıb və bu yolda uğurlar qazanıb. Zahid Xəlilin nağıllarının gücü onun hüdudsuz fantaziyasındadır. Bu fantaziylar uşaqların təxəllüyünü, yaradıcı düşüncəsini inkişaf etdirən gözəl sənət nümunələridir. Zahid Xəlil bu gün də yorulmadan, yazıb-yaradır, milli uşaq ədəbiyyatının inkişafı naminə problemlə məsələlərin tədqiqatını aparır, yeni, uşaqları cəlb edəcək mövzular üzərində düşünür. Şair yazır: “İndi uşaqlar üçün hekayələr yazıram. Ancaq dərslük hekayələri. Bu mənim həyatımda yeni bir mərhələdir. Heç vaxt dərk etməmişəm ki, məktəb üçün xüsusi hekayələr lazımdır. İndi çalışıram bu şərtlərə cavab verən əsərlər yazım.

Zahid Xəlilin yaradıcılığı, uşaq dünyagörüşünü formalaşdırmaq, həyat təsəvvürlərini genişləndirmək gücü ilə səciyyəlidir. Onun çeşidli poetik örnəkləri təkcə məzmun uğurluluğu ilə deyil, həm də fikrin çatdırılması formasının özünəməxsusluğu ilə diqqəti cəlb edir. Z.Xəlil Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitində təkcə şair, nasir kimi maraq doğurmur, həm də uşaq ədəbiyyatının istedadlı tədqiqatçısı kimi tanınmış alimdir. Onun bütünlükdə ədəbi irsi bədii və elmi olmaqla iki istiqamətə köklənmişdir. 1-ci "Azərbaycan uşaq poeziyası və folklor", 2-ci "Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının mənşəyi, təşəkkülünün əsas amilləri və inkişaf problemləri".

Ədəbiyyat

1. Zahid Xəlil. Seçilmiş əsərləri. I cild: uşaqlar üçün şeirlər. Bakı: ADPU, 2008, 388 səh.
2. Seçilmiş əsərləri. II cild: kiçik nağıllar və hekayələr. Bakı: ADPU, 2008. 414 səh.
3. Seçilmiş əsərləri. III cild: uşaqlar üçün nağıl-povestlər. Bakı: ADPU, 2008. 408 səh.
4. Seçilmiş əsərləri. IV cild: nağıllar. Bakı: ADPU, 2009. 405 səh.

PEARLS FROM WORLD CHILDREN'S LITERATURE. THE CREATIVITY OF
MARK TWAIN

DÜNYA UŞAQ ƏDƏBİYYATINDAN İNCİLƏR. MARK TVEN YARADICILIĞI

AYGUN AHMADOVA

Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, 0000-0002-2464-2513

ÖZET

XIX-XX yüzyıl Amerikan edebiyatının önde gelen temsilcilerinden, yazar, yayıncı Mark Twain, çevresindeki insanları, onların benzer kaygılarını, saflıklarını ve insanlığını çok iyi tanıyan bir yazardı. Mark Twain'in yaratıcılığı iki döneme ayrılabilir. Her ne kadar yaratıcılığının ilk döneminde yazar olarak şekillenmiş ve halkın sevgisini kazanmışsa da asıl şöhretini ikinci dönemde XIX yüzyılın 70'li ve 80'li yıllarında yazdığı ciltler dolusu eserlerle kazanmıştır. "Tom Sawyer'ın Maceraları" (1876), "Yurtdışındaki Serseri" (1880), "Prens ve Dilenci" (1882) ve "Huckleberry Finn'in Maceraları" (1885) kitaplarında yazar okuyucuların sevgisini kazandı. olayları ince, nazik bir mizah anlayışıyla kaleme alan kişi.

Mark Twain'in dünya edebiyatına yaptığı hizmetlerin büyüklüğü, onun açıklayıcı, yıkıcı hicivinin olağanüstü gerilimle karakterize edilen bir tarihsel aşamada yaratılmış olması gerçeğinde yatmaktadır. Yazarın kayıtsız kaldığı hiçbir sorun yoktu. Yazılarının neredeyse tamamı otobiyografikti. Çocukluğunda karşılaştığı olaylar onda derin izler bırakmış ve bu olaylar gelecekte çocukların ruh dünyasının gerçekçi bir şekilde oluşmasına hizmet edecektir. Bir şeyi elde etmek için o şey için çalışmak gerektiğini, kendi kişisel arzuları uğruna birisini veya bir şeyi istismar etmemek gerektiğini biliyordu. Başarıya ulaşmak için çalışmak, anlamsız hurafelerden uzak durmak gerektiğini tavsiye etti.

"Tom Sawyer'ın Maceraları" hikayesi 1876'da Mark Twain tarafından yayınlandı. Eser üzerinde çalışırken uzun süre bu eseri çocuklar için mi yoksa yetişkinler için mi yazdığına karar verememiş. Ama ona hikaye zaten gençler içinmiş gibi geldi. Hikayeyi bitirdikten sonra yazar arkadaşı William Goyles'a şu mektubu yazdı: "Bu kitap kesinlikle çocuklar için yazılmadı. Bununla yalnızca yaşlı bir kişi ilgilenebilir. Bu yetişkinler için yazılmıştır." Ancak çağdaşları Mark Twain'le aynı fikirde değildi. "Tom Sawyer"da çocukların hayatlarını gördüler ve eserin çocuklar için yazıldığını anladılar. Biraz sonra bu eser hem çocukların hem de yetişkinlerin okuyabileceği bir eser olduğunu okuyucularına ilan etti. Yazara göre her yaştan okur istediğini burada bulabilir.

Yaratıcılığının başarılı olduğu yıllarda Twain ilginç bir konuya daha yöneldi ve bir sonraki hedefine ulaştı. 1880 yılında ailesiyle birlikte çiftliğinde yaşadığı yıllarda "Prens ile Dilenci" adlı öyküyü yazdı ve büyük bir yaratıcı başarıya imza attı. Twain bu çalışmasında yaşamın çelişkilerini açıkça göstermeyi başardı.

Yazar, saray yaşamının komik kanunları arasında şenlik havasında büyüyen Prens Eduard'ı anlatıyor ve dünyada başka bir yaşam biçiminin, açlığın, gözyaşlarının, dilenmenin olduğunu hayal bile edemeyen bir çocuğun büyüdüğünü gösteriyor. Çevredeki yoksulluğun, aşağılanmanın ne olduğunu bilmeyen bir şehzadedir. Ancak onun en önemli insanı

vasıflarından biri de kocaman bir kalbe sahip olması, dostluğa değer vermesi ve hiç düşünmeden başına gelen istenmeyen maceralara atılmasıdır.

Anahtar kelimeler: *yazar, yardımsever, kayıtsız, otobiyografik, okuyucu, yer, benzer, inanç*

ABSTRACT

Mark Twain, a prominent representative of XIX-XX century American literature, writer, publicist, was a writer who was well acquainted with the people of his environment, their similar concerns, naivety, and humanity. Mark Twain's creativity can be divided into two periods. Although he was formed as a writer and won the love of the people in the first period of his creativity, his real fame was brought to the writer in the second period by his voluminous works written in the 70s and 80s of the XIX century. In "The Adventures of Tom Sawyer" (1876), "The Tramp Abroad" (1880), "The Prince and the Beggar" (1882) and "The Adventures of Huckleberry Finn" (1885), the author won the love of readers who penned the events with a subtle, gentle sense of humor. .

The greatness of Mark Twain's services to world literature lies in the fact that his revealing, destructive satire was created at a historical stage characterized by extraordinary tension. There was no problem that the writer was indifferent to. His writings were almost entirely autobiographical. The events he encountered as a child left deep traces on him, and these events would serve in the realistic formation of children's spiritual world in the future. He knew that in order to get something, it is necessary to work for it, not to abuse someone or something for his own personal desires. He advised that in order to achieve any success, it is necessary to work for it, to stay away from meaningless superstitions.

The story "The Adventures of Tom Sawyer" was published by Mark Twain in 1876. While working on the work, he could not decide for a long time whether he wrote this work for children or for adults. But it seemed to him that the story was for teenagers anyway. After finishing the story, he wrote the following letter to his writer friend William Goyles: "This book was not written for children at all. Only an elderly person can be interested in this. This is written for adults." But his contemporaries did not agree with Mark Twain. They saw the lives of children in "Tom Sawyer" and that the work was written for children. A little later, this work declared to its readers that it is a work that both children and adults can read. According to the writer, readers of all ages can find what they want here.

In the successful years of his creativity, Twain turned to another interesting topic and achieved his next goal. In 1880, he wrote the story "The Prince and the Beggar" during the years he lived on his farm with his family and achieved great creative success. In this work, Twain was able to clearly show the contradictions of life.

The writer describes prince Eduard, who grew up in a festive mood, amid the funny laws of court life, and shows that a child grows up who cannot even imagine that there is another way of life in the world, hunger, tears, and begging. He is a prince who does not know what poverty and humiliation are in the environment. But one of his most important human qualities is that he has a big heart, values friendship, and is involved in unwanted adventures that happen to him without thinking.

Keywords: *writer, benevolent, indifferent, autobiographical, reader, place, similar, faith*

Ehey! Mərhamətə iki qismət var:

Mərhamət göstərən: mərhəmət görən;

Güclü əllərdə də o, güclü olur.

-Elə çoxalıb ki, bu qismət müdam,

Artıqdır krallar taxt-tacından!

Şekspir

“Venetsiya taciri”

XIX-XX əsr Amerika ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, yazıçı, publisist Mark Tven yaşadığı mühitin adamlarına, onların bir-birinə oxşar qayğılarına, sadəlövlüklərinə, insanlıqlarına yaxşı bələd olan yazıçı idi. Lakin yazıçını fərqləndirən önəmli cəhətlərdən biridə əsərlərindəki, qəhrəmanların arzularında, inamlarında, mövhumatçılıqlarında, səmimi-qəlbədən elədikləri xeyirxahlıqlar və bu xeyirxahlıqların bir göz qırpımında tamam başqa bir şeyə, nadan bir qəddarlığa dönə bilməsindən xəbərdar olması idi. Dövrün ən məşhur realist yazarları arasında Mark Tvenin özünəməxsus yeri vardı. Tven Amerika ədəbiyyatının əvəzəlməz yumoristi və satiristi idi.

Mark Tvenin yaradıcılığını iki dövrə bölmək olar. Onun bir yazıçı kimi formalaşmış ümumxalq məhəbbəti qazanması yaradıcılığının birinci dövrünə təsadüf etsə də, yazıçıya əsl şöhrəti ikinci dövrdə XIX əsrin 70-80-ci illərində qələmə aldığı iri həcmli əsərləri gətirmişdir. “Tom Soyverin macərələri” (1876), “Avara adam xaricdə” (1880), “Şahzadə və dilənçi” (1882) və “Heklberri Finnin macərələri” (1885) əsərlərində müəllif hadisələri incə, zərif yumor hissi ilə qələmə almış böyük oxucu məhəbbəti qazanmışdır.

Yazıçını öz sələflərindən və müasirlərindən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri əsərlərində bayağı komik effektlərə üstünlük verməməsi idi. O, yalnız cəmiyyət üçün xeyirli olan ciddi gülüşə üstünlük verirdi. Mark Tvenin dünya ədəbiyyatı qarşısındakı xidmətlərinin böyüklüyü bir də ondadır ki, onun ifşa edici, dağıdıcı satirası fəvqəladə gərginliyi ilə seçilən tarixi mərhələdə yaranırdı. Yazıçının biganə qaldığı heç bir problem yox idi.

Yazıları, demək olar ki, bütünlüklə avtobioqrafik idi. Uşaqlıqdan qarşılaşdığı hadisələr onda dərin izlər buraxırdı və bu hadisələr gələcəkdə uşaqların mənəvi dünyalarının realistlik formalaşmasına xidmət edəcəkdi. Bir şeyi əldə etmək üçün onun yolunda çalışmaq lazım olduğunu, öz şəxsi istəklərinə görə kimlərdənsə, nələrdənsə sui-istifadə etməməyi vicdan məsələsi bilirdi. İstənilən uğura çatmaq üçün onun uğrunda çalışmaq lazım olduğunu, mənasız mövhumatdan uzaq durmağı məsləhət bilirdi.

Mark Tven uşaqlığından tanıdığı ən parlaq, ən adi şeylərə sonralar həqiqəti axtaran bir yazar gözü ilə baxmışdır. Sonralar ədəbi yaradıcılığında etiraf edirdi ki, başına gələn bütün çətinliklər içərisində və nəzərə çarpmayan ədalətsizliklər, qəddarlıqlar, yalanlar gizli bir sirr kimi onun qəlbində yaşayırmış. Onun tanıdığı və sevdiyi insanların arasında, böyük bir cəmiyyət var idi. Bu cəmiyyətin içərisində adamların qəribəsi, sadəsi, kövrəyi olmaqla bərabər çətin vəziyyətdə əllərindən hər iş gələn sadıq və zəhmətkeş dostları da var idi. Tvenə görə bunların günahı həyat deyildir, həyat həmişə gözəldir, bütün bunlara səbəb amerikalıların bir-birinə münasibətində, cəmiyyətin quruluşundakı çatışmazlıqlarda idi. Uşaqlıq və sonra gənclik illərində o, gülmək kimi yaxşı keyfiyyət əldə etmişdir. Hətta yeri gələndə o özünün iztirablarına belə gülə bilirdi. Yumor hissi onu çox bələlardan qurtarmışdır. Onu yazmağa da məhz yumor hissi təhrək etmişdir. Yazıçı yumorun nə olduğunu və insan psixologiyasına necə təsir göstərdiyini oxucularına belə təsvir edir.

“Yumor bəşəriyyətə verilmiş ən böyük hədiyyədir. Hər şey gülüşün qarşısında acizdir. Yumor və gülüş heyranedicidir. Yumor istənilən ciddi bir situasiyanı əyləncəyə çevirə bilər. Onlar hər zaman və hər yerdə əhval-ruhiyyəni qaldıra bilər. Əhval yaxşılaşdıqda işləmək də rahat olur, ona görə ki, bu halda beyin pis emosiyalarla yüklənmir. Sən rahatlaşdıqda, problemləri həll etmək və onları aradan qaldırmaq da asan olur.

Lakin Tven yumor haqqında məlumat verərkən insanın tez özündən çıxmasının və ona necə ziyan vurduğunu da söyləyir. Yazıcının bu iki reallığa yanaşma tərzini həqiqətlərin birliyi kimi hər kəs tərəfindən qəbul edilirdi.

Qəzəb əksər hallarda mənasızdır. O, vəziyyətin nəzarətdən çıxmasına səbəb ola bilər. Yadda saxlamaq lazımdır ki, qəzəb sənə daha dağıdıcı təsir edir, nəinki hirsələndirən insana. Başa düşməyə çalış ki, əgər daima kiməsə acıqlanırsansa, onda bu zaman sən daha çox özünə ziyan vurursan. Həmin insan isə səni bürüyən qəzəb hissindən nəinki uzaqlaşdırır, əksinə bu vəziyyətdən keyf ala bilər. Ona görə də həyatı daha da xoşagələnmək üçün sənə məsləhət budur ki, həmin insanla danışaraq yaranan münaqişəni həll et və ya bu qəzəbdən tez bir zamanda xilas ol.

Görkəmli amerika yazıçısı Mark Tven 1835-ci ildə ABŞ-ın Missouri əyalətinin Florida bölgəsində doğulmuşdu. Əsl adı Samuel Lenqhorn Klemens olan Mark Tven bir müddət dənizçi işləməmiş, öz təxəllüsünü dənizçilərin tez-tez işlətdiyi “mark tven!”- ikini işarə et” ifadəsindən götürmüşdü.

Mark Tven dörd yaşında ikən ailəsi Mississipi Çayı sahilindəki Hannibal şəhərinə köçməli olur. Dörd tərəfi çayla əhatə olunan bu qəsəbə yazıcının yaradıcılığında mühüm rol oynamış, yaratdığı məşhur romanları bu bölgədəki müşahidələrinə söykənmişdi. Onun yaradıcılığında Amerikanın əyalət həyatının önəmli yeri var idi. Bu rəngarəng təbiət Tvenin doğulduğu yerlər idi. Nəhayətsiz düzənliklər, qalın meşələr, suların boy qaldıran qaya parçaları çap etdirdiyi bütün əsərlərdə öz əksini tapırdı.

Belə ki, onun ən məşhur əsərləri olan “Tom Soyeyin macəraları” və “Heklberri Finnin macəraları” povestlərində təsvir olunan hadisələr məhs bu qəsəbədə öz reallığını tapır.

O, yaradıcılığa çox erkən yaşlarından başlamışdı. İlk zamanlar yumoristik məktublar yazaraq onları qəzetlərdə çap etdirir. Sonralar bir çox məqalə və hekayələr yazır. 1863-1864-cü illərdə məşhur “Morning xoll” və “Yunion” jurnallarında reportyor işləyir. Aldığı yazılarını cəmləşdirib kitab halında nəşr etdirir.

“Tom Soyeyin macəraları” povestini Mark Tven 1876-cı ildə çap etdirmişdir. Əsərin üzərində işləyərkən o, xeyli vaxt bu əsəri uşaqlar üçün, yoxsa böyüklər üçün mü yazdığına qərar verə bilməmişdir. Lakin ona elə gəlirdi ki, povest hər halda yeniyetmələr üçündür. Povesti bitirdikdən sonra o, öz yazıçı dostu Uilyem Qoylesə belə bir məktub yazmışdır: “Bu kitab heç də uşaqlardan ötrü yazılmayıb. Bu ancaq yaşlı adamı maraqlandırır bilər. Bu elə böyüklər üçün yazılmışdır”. Lakin müasirləri Mark Tvenlə razılaşırdılar. Onlar “Tom Soyeyin” də uşaqların həyatını və əsərin uşaqlardan ötrü yazıldığını görürdülər. Bir qədər sonra isə bu əsər həm uşaqların, həm də böyüklərin oxuya biləcəyi bir əsərin olduğunu oxucularına bəyan etmişdir. Yazıcının fikrincə, bütün yaşdan olan oxucular burada öz istədiklərini tapa bilərlər.

M.Tven öz əsərlərini yazarkən, F.Rablenin “Qarqantua və Pantaqrue”, M.Servantesin “Don Kixot”, C.Sviftin “Qulliverin səyahəti” və Daniel Defonun “Robinzon Kruzo” romanlarının ümumi səciyyəsinə, bədii üslubunu nüsx kimi götürmüşdü. Belə ki, bütün bu əsərlər eyni zamanda həm yaşlı, həm də gənc oxucular tərəfindən maraqla qarşılanırdı.

Tven “Tom Soyeyin macəraları” povestini yazmaq üçün uzun illər hazırlamışdır. Bu əsər dünyanın ən şən və maraqlı əsərlərindən biri olur. Tveni artıq bütün Amerika tanıyır, onun bu povestini hamı sevə-sevə oxuyur və gülürdülər. Bu əsər isə dünyanın ən şən və maraqlı əsərlərindən biri kimi geniş oxucu kütləsi qazandı.

Bu povestdə, Tven yaradıcılığında romantik qəhrəmanlarının yaşadıkları həyat macəraları, ciddiyyətləri, onların başına gələn həyat təhlükələri və cətinlikləri əks olunub. Beləliklə dünya ədəbiyyatında Tvenin “Tom Soyeyin macəraları” kitabından oxucularına bəlli oldu ki, yazıçı

həyat qəribəliklərinə gülən yazıçı yox, dərin düşüncələrini bütün əsərlərində əks etdirən bir yazar olmuşdur.

Bu əsərlə Mark Tven ədəbiyyata gəldi. Həm Amerika, həm də dünya ədəbiyyatında dərin ədəbi iz buraxaraq, əl çatmaz bir şöhrəti qazana bildi. Bu şöhrəti ona qazandıran onun keçmişi və oxucuları oldu. Bir neçə il sonra isə Tven, “Tom Soyeyin macəraları” povestinin davamını işləmək həvəsinə gəlir. “Tom Soyeyin xaricdə” (1894) povestində Tomun, Hegin, Cimin hava şarında Saxara səhrasının üstündən keçib, dünyanı gəzib bu dövlətin mənzərəsini seyr etməklərindən danışır. Bir qədər sonra üçüncü kitabı hazırlayır. Lakin bu kitab mövzu baxımından uğur qazana bilmir. “Tom Soyeyin xəfiyyədir”. 1896-cı ildə yazılan bu əsərdə müəllif didektiv janrının bezdirci priyomlarından istifadə edərək uğurlu oxucu kütləsi qazana bilməmişdir.

Yaradıcılığının uğurlu illərində Tven daha bir maraqlı mövzuya müraciət edərək növbəti uğruna nail olur. 1880-ci ildə “Şahzadə və dilənçi” povestini ailəsi ilə birlikdə öz fermasında yaşadığı illərdə yazmış və böyük yaradıcılıq uğuru qazanmışdır. Bu əsərində Tven həyat ziddiyyətlərini qabarıq şəkildə açıb göstərə bilmişdir.

Yazıçı saray həyatının gülməli qanunları içərisində, bayram əhval-ruhiyyəsində böyüyən şahzadə Eduardı təsvir edərək, göstərir ki, dünyada başqa yaşayış tərzinin olduğunu, aclığı, göz yaşlarını, dilənçiliyi ağına belə gətirə bilməyən bir uşaq böyüyür. O, ətraf mühitdə baş verən yoxsulluğun, təhqirin nə olduğunu bilməyən bir şahzadədir. Amma önəmli insani keyfiyyətlərindən biri böyük ürəyin olması, dostluğa dəyər verməsi kimi xüsusiyyətlərdə, düşünmədən başına gələn istənilməz macəraların içərisində olması ilə nəticələnir. Hadisələrdə şahzadə Eduardı və səfil bir həyat yaşayan dilənçi Tom Kentin təsadüf nəticəsində qarşılaşması ilə başlayır.

Mark Tven bütün əsər boyu hər bir hadisəni böyük məharətlə uşaqların zövqünə uyğun qələmə almış, onların düşüncə və hərəkətlərini dəqiqliklə ifadə edə bilmişdir. Elə buna görə də yazıçının bu əsərləri kiçik oxucularımızın ən çox sevdiyi və müraciət etdiyi əsərlər arasında yer alır.

Dilənçi Tom Kenti saray həyatına çox asanlıqla alışır. Bir müddət sonra isə şahzadəni tamamilə unudaraq sarayda həyatına davam edir. Anasını belə unudur. Yazıçı bu əsərdə insani keyfiyyətlərə toxunaraq, hər şeyin əvvəli və hər şeyin əsası kimi məsələlərin açıqlanmasına çalışır. Yazıçı üçün önəmli məsələlərdən biridə hər iki qəhrəmanın sonrakı həyat tərzini maraqlı və həyəcanlı bir şəkildə oxucularına təqdim etməkdir.

“Şahzadə və dilənçi” əsəri, bir-birinə bənzəyən oğlanların, ingilis şahzadəsi Eduardı Tyudorun və balaca dilənçi Tom Kentin qeyri adi taleyi haqqında yazılan bir macərə əsəridir. Povestin baş qəhrəmanlarından biri dilənçi Tom Kentidir. Tom dərs oxumağı sevmir. Onun özünəməxsus fantaziyalar aləmi var. O, macərə axtarır, xəzinəyə sahib olmaq istəyir. Sonda balaca Tom öz istəyinə nail olur. Onun atası oğru, anası isə dilənçidir. Bununla belə yazıçı üçün Tom Kentinin obrazı daha doğma və əzizdir. Tom və onun əkiz bacısı dilənçiliklə dolanırlar. Qoca ruhani Toma yazmaq və oxumaq öyrədir, ona nəhəng məxluqlar və sehrbazlar, krallar və şahzadələr haqqında maraqlı rəvayətlər danışır. Tom əsl şahzadə olmaq arzusu ilə yaşayır, dostları ilə saray oyunları oynayır, özünə şahzadə rolunu seçir, öz davranışları ilə həm uşaqları, həm də böyükləri təəccübləndirir. Günlərin bir günündə dilənçi Tom həmyaşdı olan, Uels prinsisi, ingilis taxt-tacının gələcək vəliəhdi şahzadə Eduardı Tyudor ilə görüşür, onlar bir müddətliyə paltarlarını və rollarını dəyişmək qərarına gəlirlər və bu vaxt o da məlum olur ki, bu uşaqlar bir-birlərinə çox oxşayırlar. Beləliklə, bir anın içərisində şahzadə dönüb dilənçi, dilənçi isə dönüb şahzadə olur.

Bu əsər bir tərəfdən nağıl digər tərəfdən isə tarixi pamfiletdir. (ifşa xarakterli publisistik əsər). Bəzi ədəbiyyatşünasların fikrincə, bu əsər cəmiyyətdə ədalətsizliyi satirik şəkildə ifşa etmək məqsədilə yazılmışdır.

Povestin digər qəhrəmanı sadə insanların həyatı haqqında təsəvvürü belə olmayan şahzadədir. O, bir müddət adi xalqın arasında yaşamağı olmur. Londonun evsiz-eşiksiz səfillər və dilənçiləri onu tanımadan, kimliyindən asılı olmayaraq ona qayğı göstərir və səmimi münasibət bəsləyirlər.

Əsərin qəhrəmanlarından biri olan qondarma şahzadə sayılan Tom Kenti çox fikir eliyir. O, təkrar zibilliyə, aclığa və doğulub böyüdüüyü oğru məhəlləsinə geri dönməyi heç arzulamır və bu fikirlər onu vahiməyə salır.

Mark Tven əsərində təsvir etdiyi şəhərdə iki gəncin paltarını dəyişdikdən sonra kimin şahzadə, kimin dilənçi olduğunu müəyyən edə bilmədiyi bir cəmiyyət olduğunu oxucularına göstərməkdən çəkinmir. Yazıcının əsas məqsədlərindən biri insanın necə dəyişkən olduğunu, başqa mühitdə isə xarakter dəyişkənliyinə asanlıqla tabe olmasını oxucularına tövsiyə etmir.

Mark Tven “Şahzadə və dilənçi” povestini 47 yaşında yazmışdır. Bu povestin sujeti öz bədii səciyyəsinə görə daha çox Şərqi ədəbiyyatının motivlərini və xalq nağıllarının məzmunlarını xatırladır. Belə ki, povestdə əsl həyatdan xəbərdar olmayan şahzadənin başına gələn macərələr yazıçı tərəfindən olduqca maraqlı qələmə alınmışdır.

Bütün yaradıcılığı dövründə hər zaman onu düşündürən bir sual narahat etmişdir. Nəyə görə insanlar dünyada ən qiymətli bir şeyi azadlığı, insanlığı, dostluğu qiymətləndirə bilmirlər? Bu nədənlərin içərisində yazıçı müxtəlif səpkili əsərlər ərsəyə gətirsədə özünün dediyi kimi, sualının cavabını yaşadığı cəmiyyətdə tapa bilmədim.

1896-cı ildə 23 yaşındakı qızını, daha sonra həyat yoldaşını itirən Mark Tven ciddi ruhi sarsıntı keçirir. Daha sonra 29 yaşındakı kiçik qızının ölümü həyatın Mark Tvenə vurduğu son zərbə olur. Böyük yazıçı üç il əvvəl yazmağa başladığı bioqrafiyasını tamamlamağa macal tapmadan 1910-cu ildə ürək çatışmazlığından dünyasını dəyişir.

Mark Tvenin ölümündən uzun illər keçsə də, əsərləri öz tərəvətini qoruyub saxlayır, oxunur və sevilir. Onun “Tom Soyerin macərələri” (1876) “Şahzadə və dilənçi” (1882), “Missisipidə keçən həyat” (1883), “Heklberri Finnin sərgüzəştləri” (1884), “Qoruyucu mələyə məktub” (1887), “Fərsiz Vilson”, “Janna Dark”, “İnsan nədir” adlı əsərləri bütün dövrlər üçün aktualdır və dünya ədəbiyyatının ən gözəl nümunələridir.

“İnsan nədir” əsərində, Tven belə bir açıqlama verərək, növbəti uğruna nail olur. İnsan yaşamağa məhkum olduğu ab-havanın yekunudur. İnsan onun və bunun cəmidir, uzun-uzadı və bezdirici şəkildə həyat sifirına endirilmiş ehtiraşlardan ibarət misaldır. Hər cür canlı hər cür ölüdən daha yaxşıdır, lakin canlılar, yaxud ölümlər arasında elə bir məxluq yoxdur ki, digər canlılardan və ya ölümlərdən daha yaxşı olsun.

İnsan-yasamağa məhkum olduğu ab-havanın yekunudur. İnsan onun və bunun cəmidir, uzun-uzadı və bezdirici şəkildə həyat sifirına endirilmiş ehtiraşlar və faniliklərə gəlib çatmış çirkəblə qarışmış ibarət misaldır.

Hər cür canlı hər cür ölüdən daha yaxşıdır, lakin canlılar, yaxud ölümlər arasında elə bir məxluq yoxdur ki, digər canlılardan və ya ölümlərdən daha yaxşı olsun. Qədim yunan filosofu Platonun əsərlərində olduğu kimi M.Tvenin kitabı dialoq əsasında qurulub. Kitabda bir qoca və gənc qarşılıqlı şəkildə oturub həyata dair önəmli anlayışları müzakirə edir, qoca yaşının gətirdiyi müdriklilik ilə gəncin barışmaz düşüncələrinə və suallarına nümunələr çəkərək kəsərli cavablar verir. Əsəri oxuyarkən gəncin Mark Tvenin gənckən düşüncələri, qocanın isə onun əsəri

yazarkən sahib olduğu düşüncələri təmsil etdiyi aydın görünür. Yəni, əslində, müzakirə üçün göz-gözə oturmuş, öz arqumentlərini irəli sürən bu iki şəxs elə eyni insan Mark Tvenin özüdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Mark Tven. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2005, səh.464
2. Mark Tven. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2009, səh.512
3. Mark Tven. Şahzadə və dilənçi, Oskar Uayld. Nağıllar. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2005, səh.336

THE LIFE AND CREATIVITY OF MEVLANA JALALADDIN RUMI
MÖVLANA CƏLALƏDDİN RUMİNİN HƏYATI VƏ YARADICILIĞI

Prof. Dr. ELMAN QULIYEV

Azərbaycan, Bakı, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Türköloji mərkəzin Türk ədəbiyyatı bölməsinin müdiri, Orcid: 0000-0001-5413-9479

ÖZET

Mövlana Cəlaləddin Rumi XIII əsr türk təsəvvüf ədəbiyyatının ən böyük şairidir. Əsərlərini fars dilində yazmış dahi söz ustasının yaradıcılığında türkdilli nümunələr say etibarilə cüzi yer tutur. Lakin Cəlaləddin Rumi yaradıcılığında anadilli şeirlər az olsa da, yaşadığı bölgədə XIII əsrin ilk türkdilli şairi kimi tanınmışdır. Rumi sənətində bu halın olması Anadoluda fars dilinin sənət dili kimi hakim mövqə tutmasından irəli gəlir. Mövlana Cəlaləddin Rumi lirikası bütünlükdə insanı Allah eşqinə, Allaha qovuşmağa qanadlandıran irfani düşüncə mənbəyidir. O, Allaha qovuşmağın yeganə yolu kimi hiss və məhəbbəti ön plana çəkir. Onun sənəti daim eşq dalğalarından təlatümə gələrək insanı ağışuna alan göz yaşı kimi dumduru və tərtemiz dəryaya bənzəyir. Bu sənətin mərkəzində vəhdəti-vücut, İslam panteizm fəlsəfəsi dayanır.

Anahtar kelimələr: C.Rumi, şeir, təsəvvüf, Allah

ABSTRACT

Mevlana Jalaladdin Rumi is the greatest poet of the 13th century Turkish Sufi literature. In the creativity of the genius wordsmith who wrote his works in Persian, examples in Turkish language occupy a small place in terms of number. However, although there are few native-language poems in the works of Jalaled Din Rumi, he was recognized as the first Turkic-language poet of the 13th century in the region where he lived. The presence of this situation in Rumi's art comes from the dominant position of the Persian language as an art language in Anatolia. The lyrics of Maulana Jalaluddin Rumi are a source of mystical thought that makes people love God and unite with God. He emphasizes feeling and love as the only way to reach God. His art is like a pure river, full of tears, which are constantly agitated by the waves of love.

In the center of this art is unity-body, Islamic philosophy of pantheism.

Key words: J. Rumi, poetry, Sufism, God

GİRİŞ

Türk-müsəlman mədəniyyətinin görkəmli nümayəndəsi olan Məhəmməd Cəlaləddin Rumi 30 sentyabr

1207-ci il tarixində indiki Əfqanıstan ərazisinə də yerləşən Bəlx şəhərində anadan olmuşdur. Bəzi mənbələrdə isə Mövlananın doğum tarixi 1200, 1201 və 1203-cü il kimi göstərilir. Mövlananın əsl adı Məhəmməddir, Cəlaləddin onun ləqəbidir. Lakin eyni zamanda salnamələrdə o, "Xudavəndigar" (hökmdar) adı ilə də yad edilir. "Bizim əfəndimiz və ağamız" mənasında işlənən Mövlana isə daha çox övliyalara, xalqın sevdiyi insanlara verdiyi addır. Rumi deyilişinə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, bu ad onun həyatının böyük bir dövrünün keçdiyi Rum diyarı (Anadolu) ilə bağlıdır. Lakin bununla yanaşı o, Cəlaləddin Bəlxli və Cəlaləddin Kənavi adları ilə də tanınmışdır. O da maraqlıdır ki, Cəlaləddin Rumi "Şəms Təbrizi" təxəllüsü ilə şeirlər yazmış, nadir hallarda bunu "Xamuş" təxəllüsü ilə əvəz etmişdir. Cəlaləddin Ruminin atası

Bahəddin Vələd adı ilə tanınmış Hü- seyn Məhəmməd dövrünün ən böyük sufi alimi kimi “Sultanül-üləma” (alimlər sultanı) ləqəbini almışdır. Rəvayətə görə Məhəmməd peyğəmbər Bahəddin Vələdin yuxusuna girmiş, bu ləqəbi ona vermişdir. Təkcə alimlərin və elmin yox, həm də mənəviyyat sultanı olan bu şəxs islami elmlərin inkişafında böyük xidmət göstərmiş, xüsusilə “Maarif” əsə- rində mütləq varlığa, Allaha qovuşma fəlsəfəsinin orijinal nəzəri müd- dəalarından bəhs açmışdır. O dövrün böyük alimi olan Fəxrəddin Razi ilə Bahəddin Vələd arasında olan elm və məzhəb rəqabəti Mövlananın atasının Bəlxdən köç etməsinə (bəzi mənbələrdə bu fakt əsassız hesab edilir) səbəb olmuşdur. Tarixi dəqiq bilinməyən köç zamanı Bahəddin Vələd Xarəzmşahlar xanədanına mənsub olan xanımı Möminə xatun, böyük oğlu Ələddin Məhəmməd, kiçik oğlu Cəlaləddin Məhəmməd (Rumi) və ən yaxın müridləri ilə birlikdə Bəlx şəhərini tərk edir. O, əvvəlcə Bağdaddan keçərək Həcc ziyarətinə getmiş, bir neçə şəhəri dolaşdıqdan sonra Larəndəyə (Türkiyənin Qaraman şəhəri) gəlmişdir. Şəhərin hakimi Əmir Musadan böyük hörmətlər görən alim 7 il bura- da yaşamışdır. Bahəddin Vələd 18 yaşlı C.Rumini Səmərqəndli Xoca Şərafəddinin qızı Gövhər xatunla evləndirir. Bu nigahdan C.Rumi- nin iki oğlu – Sultan Vələd və Ələddin dünyaya gəlir. Qeyd edək ki, Gövhər xatunun ölümündən sonra C.Rumi Konyada ikinci dəfə Kərrə xatunla evlənmiş, həmin xanımdan bir oğlu və bir qızı dünyaya gəl- mişdir. Bahəddin Vələd Səlcuq hökmdarı Ələddin Keyqubadın dəvə- tilə təxminən 1229-cu ildə ailəsi ilə birlikdə Konyaya gedir. Konyanın ən əzəmətli bir yeri olan “Sultan köşkü”ndə onun üçün mədrəsə inşa edilir. Cəlaləddin Ruminin irfani görüşlərinin formalaşmasında ata- sının böyük rolu olmuşdur. O, atasından islami elmlərin dərinlikləri- ni öyrənmiş, atasının vəfatından sonra (1231-ci il) onun müridi Seyid Bürhanəddin Tirmizi Rumini şagirdliyə götürmüşdür. Böyük alimlərin, mötəbər elmi-dini mənbələrin, xüsusilə atasının “Maarif” adlı əsərinin təsiri Cəlaləddin Rumini dövrünün irfan sahibi etmiş, sufilik məqamına yetirmişdir. Lakin Ruminin Şəms Təbrizi ilə görüşü, onunla yaxından əlaqəsi daha fərqli təsirdə olmuşdur. Bu təsir ona kitablardan kənardakı mətləbləri agah etmiş, “dünya sirlərinin yerləşdiyi məkanın qapısı”nı göstərmişdir. Hətta vəziyyət elə bir məqama yetişmişdir ki, Cəlaləddin Rumi müridlərinə dərs deməkdən imtina edərək özü Şəms Təbrizinin müridinə çevrilmişdir. “Bu iki insan arasındakı ruh anlaşması və kö- nül buluşması o dərəcəyə çatdı ki, Mövlana bütün həyatını, həyəcanını Şəmsin varlığında topladı, bu həyəcanla şeir söyləməyə başladı və bu hadisə dünya təsəvvüf ədəbiyyatına Mövlana ölçüsündə böyük bir şair qazandırdı”¹. Rumi ilə Şəms Təbrizi arasında olan yaxınlıq Rumini mü- ridlərindən uzaq saldığı üçün müridlərinin və bir qrup Konya əhlinin Şəms Təbriziyə düşmən münasibət bəsləməsinə səbəb olmuşdur. Bunu hiss edən Ş.Təbrizi Konyanı tərk edərək Şama köçmüşdür. Ş.Təbrizinin Konyanı tərk etməsi Mövlananı pərişan etmiş, onun həyatında üzüntü- yə çevrilmişdir. Mənbələrdə göstərilir ki, Mövlananın bu halından onun müridləri də peşman olmuş, şairin böyük oğlu Sultan Vələd Şəmsi geri qaytarmaq üçün Şama yola düşmüşdür. Sultan Vələdin xahişinin və¹ N.S.Banarlı, Resimli Türk ədəbiyyatı tarixi, I cild, səh.310 Mövlananın qəm dolu məktublarının təsiri nəticəsində Ş.Təbrizi Kon- yaya qayıtmışdır. Lakin yenidən Ş.Təbrizi əleyhdarlarının meydana gəl- məsi və bunun başında Ruminin kiçik oğlu Ələddinin dayanması onu təkrar olaraq birdəfəlik Konyadan getməyə məcbur etmişdir. C.Rumi böyük irfan sahibi Ş.Təbrizini axtarıb tapmaq, onunla görüşmək ümidi ilə iki dəfə Şama getsə də, axtarışları nəticəsiz qalmış, bir daha onunla görüşə bilməmişdir. Rəvayətə görə Ş.Təbrizini C.Ruminin kiçik oğlu 7 nəfərlik bir dəstə ilə öldürərək (1247-ci il) quyuya atmış, bunu bilən Sultan Vələd gecə ilə onun meyidini quyudan çıxararaq əski Mövlana mədrəsəsi yaxınlığında dəfn etmişdir. Qeyd edək ki, Sultan Vələd bu hadisəni insanlardan gizlətməmiş, yalnız ömrünün sonunda Ş.Təbrizinin qəbrinin harada olduğu barəsində sirri açıqlamışdır. C.Ruminin Ş.Təb- rizidən ayrı düşməsi onun həyatında kədərə çevrilir və bu hal şairin yaradıcılığında qəmli misralar şəklində əksini tapır:

Ey Təbrizli Şəms, Dinim eşqdir mənim.

Sənin üzünü gördüm, görəli

Mənim dinim sənin üzündə oxunur, ey sevgili Gəl, nə olur artıq, gəl

“Gəl” deməkdən qurtar məni.

Bundan sonra C.Rumi öz həyatını ona yaxın olan iki müridi Sə- lahəddin Zerkub və Çələbi Hüsəməddin ilə bağlayır, Ş.Təbrizidə gör- düyü “ilahi halları” onlarda axtarır. Qeyd edək ki, C.Rumi ilə Çələbi Hüsəməddin arasında ruhi yaxınlıq daha güclü olmuş, ona “Məsnəvi” yazmaq ideyasını məhz Çələbi Hüsəməddin vermiş və “Məsnəvi”ni ya- zıya da o almışdır.

YÖNTEM

C.Rumi ömrünün 40 ildən çox bir dövrünü Konyada yaşamış, Şərqi ən mütəfəkkir alimləri ilə burada görüşmüş və dünyanı heyrətə gətirmiş əsərlərini burada qələmə almışdır. Mövlana Cəlaləddin Rumi 1273-cü ildə Konyada vəfat etmişdir. Vaxtilə Səlcuq hökmdarı Ələddin Keyqubadın Ruminin atası Bahəddin Vələdə bağışladığı Konya qalası- nın şərqindəki saraya məxsus “Gül bağçası”nda atasının yanında dəfn olunmuşdur.

Mövlana Cəlaləddin Rumi XIII əsr türk təsəvvüf ədəbiyyatının ən böyük şairidir. Əsərlərini fars dilində yazmış dahi söz ustasının yaradı- cılığında türkdilli nümunələr say etibarilə cüzi yer tutur. Lakin Cəlalə- din Rumi yaradıcılığında anadilli şeirlər az olsa da, o, yaşadığı bölgədə XIII əsrin ilk türkdilli şairi kimi tanınmışdır. Rumi sənətində bu halın olması Anadoluda fars dilinin sənət dili kimi hakim mövqə tutmasından irəli gəlir. Məlumdur ki, Qaramanoğlu Məmməd bəyin “Bu gündən son- ra divan, dərğah və bargahda, məclis və meydanda türkcədən başqa dil işlədilməyəcəkdir” tələbli 15 may 1277-ci il tarixli fərmanı bu nisbəti türk dilinin xeyrinə dəyişdirmiş, nəticədə türk dilində yazmaq ənənəsi formalaşmışdır. Məsələn, Anadoluda başqa sənətkarlarla yanaşı C.Ru- minin oğlu Sultan Vələdin (1226-1312) yaradıcılığında türkdilli poezi- ya nümunələrinin yaranması bunun nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Sultan Vələd yaradıcılığına məxsus aşağıdakı parça türk dilində yaran- mış şeirin sadə və gözəlliyini bir daha təsdiqləyir:

Sənin yüzün günəşdir, yoxsa aydır Canım aldı gözün, dəxi nə eydir Mənim iki gözüm, bilgil canımsan Məni cansız qoyasan sən bu keydir. Gözümdən çıxma kim bu ev sənidir. Mənim gözüm sənə yaxşı saraydır.

Tamaşa çün bəri gəl kim görəsən Necə gözüm yaşı ırmağı çaydır Vələd yoxsuldu sənsiz bu cahanda Səni buldu, bu gözdən bəyü baydır.

Mövlananın müxtəlif vaxtlarda yazmış olduğu “Məsnəvi”, “Divani- Kəbir”, “Fihi-Mahif”, “Məcalisi-Səba” və “Məktubat” əsərləri nəinki türk, həm də şərq və qərb xalqları ədəbiyyatının bəzəyinə çevrilmiş, dünya ədəbi-bədii fikrinin, insanlarda yüksək dərəcəli mənəviyyatın formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

C.Rumi bir din alimidir. Onun əsərlərinin əsas qaynağı Quran və Həzrəti Peyğəmbər kəlamlarıdır. Bu barədə C.Rumi belə yazır:

“Bu can bu təndə olduğu müddətdə mən Quranın köləsiyəm, Mən seçilmiş Məhəmmədin ayağının tozuyam”.

C.Rumi böyük bir sufi və təsəvvüf əhlidir. Səməvilik xüsusi bir təriqət xətti kimi onun yaradıcılığında əhəmiyyətli yer tutur. Rumiyə görə, səma edən həqiqət mərtəbəsinə yetişir. Səma etmək gözəl səs eşitmək və zövq almaq deməkdir. Sufilər səmanı zikr etməyin, nurlanmağın mənbəyi kimi dəyərləndirirlər. Mövlanadan əvvəl Söhrəverdi, Qəzali və Cüneydi Bağ- dadı səmadan bəhs etmişlər. Səməvi rəqslərin Həzrəti Peyğəmbər zama- nında olduğu da iddia edilir. Hədəslərdə qeyd olunur ki, Həzrəti Peyğə- m bər məclisdə rəqs edən həbəşləri görəndə onlara etiraz etməmişdir. Mövlana Cəlaləddin Rumi lirikası bütünlükdə insanı Allah

eşqinə, Allaha qovuşmağa qanadlandıran irfani düşüncə mənbəyidir. O, Allaha qovuşmağın yeganə yolu kimi hiss və məhəbbəti ön plana çəkir. Onun sənəti daim eşq dalğalarından tələtümə gələrək insanı ağışuna alan göz yaş kimi dumduru və tərtemiz dəryaya bənzəyir. Bu sənətin mərkəzin- də vəhdəti-vücut, İslam panteizm fəlsəfəsi dayanır:

Yoxluqla qovuş, varlığı, dünyanı burax. Vüslətsə yolun axirəti üqbayı burax.

Tanrıysa muradın, düşünüb durma dərin, Dünyanı unut, maddəyi, mənaiyi burax.

“Divani-Kəbir” Mövlana Rumi yaradıcılığında mühüm yer tutur. Divanda şeirlər əruzun 24 qəlib və ya ölçüsü daxilində əlifba sırası ilə yazılmışdır. Maraqlıdır ki, Divandakı qəzəl, qəsidə, rübai və digər şeir şəkilləri Şəms Təbrizi təxəllüsü ilə yazıya alınmış, ona görə də “Divani-Kəbir”i eyni zamanda “Divani-Şəms Təbrizi” kimi də adlandırırlar.

“Mövlana yer üzünə səmalardan yönəlmiş ruhların təkrar səmalara dönmək üçün girişdikləri bir könül savaşıdır” (N.S.Banarlı). Ona görə də Rumi əsərlərində (formasından asılı olmayaraq) ilahi var- lığın əzəməti poetik təqdimatda yarımçıq yox, bütöv səciyyəyə daşır.

Sevgilim təkmil cahandan gizlidir Duyğudan hər türlü zəndən gizlidir Aşkar könlümdədir bir ay kimi

Can və təndir, tən və candan gizlidir.

Gizli sirlərini söyləmədə cahanın

O yanıq ney, o yanıq ney, yanıq ney. Ney nədir? O, busəsi gözəl cananın Öpdüyü şey, öpdüyü şey, öpdüyü şey.

Mövlana Rumi yaradıcılığında əsas xətt həqiqəti bilmək və idrakı ona təslim etməkdir. Böyük türk şairi Y.İmrənin – bir mən vardı məndə məndən içəri – sözlərindən xeyli əvvəl yazılmış Mövlananın aşağıdakı fikirləri bunu bir daha təsdiqləyir:

Mən məndə deyil, səndə də həm sən, həm mən, Mən həm məniməm, həm də sən, sən də mənim. Bir öylə qərib halə bu gün gəldim ki,

Sən mənmisən, bilmirəm, mənmi sənəm

Altı cilddən, 25618 beytdən ibarət “Məsnəvi” əsəri C.Rumi sənə- tinin zirvəsi hesab edilir. Əsərin yazılma tarixi Şəms Təbrizinin ölü- mündən (1247) sonrakı dövrə düşür. Bu əsər haqq və Allah yolunu dərk etməyə, insanların içində Allah eşqi, yangısı oyatmağa və s. xidmət göstərən müqəddəs fikirlər məcmusudur. “Məsnəvi”nin I cildinə Möv- lana Cəlaləddin Rumi yazmış olduğu ön sözdə kitabın əsl mahiyyətinin nədən ibarət olduğunu açıqlayır və bu əsərin ruhi-məsnəvi, irfani cəhət- ləri haqqında belə yazır: “Bu kitab “Məsnəvi” kitabıdır. “Məsnəvi” həqiqətə varmaq və Allah sirlərindən agah olmaq, onları dərk etmək istəyənlər üçün bir yoldur. “Məsnəvi” dinin əsaslarının əsaslarının əsas- larıdır. Allahın ən böyük və dəqiq şəriəti, həqiqətə aparan nurlu yol- dur... O, açılan səhərlərdən daha böyük nura malikdir, həqiqət axtarı- şındakı könüllər üçün əsl cənnətdir. “Məsnəvi”nin bulaqları, budaqları və pöhrələri var. Bu bulaqlardan birinə “Səlsəlib” deyirlər. Məqam sa- hiblərinə, qəlb gözü açıq insanlara görə bu bulaq ən faydalı mənzil, ən gözəl istirahət yeridir. Xeyrixah və xoşxasiyyət kəslər orada yeyib-içər, deyib-gülər, fərahlənərlər. “Məsnəvi” iman sahiblərinə şəfa, imansızlar üçün isə acı həsrətdir. Necə ki, Cənab Haqq: “Qurani-Kərim” ilə çoxları yollarından azar və çoxları doğru yolu tapar, hidayətə qovuşar” demişdir. Şübhə yoxdur ki, “Məsnəvi” təmizliyə qovuşan kəslərin könüllə- ri üçün şəfadır, hüznləri yox edər, “Quran”ı dəqiq anlamağa yardım- çı olar, xasiyyətləri gözəlləşdirər. Könülləri duru insanlardan, həqiqət aşıqlərindən başqalarının “Məsnəvi”yə toxunmalarına izin yoxdur.”

BULGULAR

“Məsnəvi”nin I cildinin ilk 18 beytini C.Rumi özü qələmə almış, qalan 25600 beyti isə onun müridi Hüsəməddin Çələbi kağıza köçürmüşdür. Heç şübhəsiz, əsərin qaynağı “Qurani-Kərim”dir. Lakin Rumi H.Sənai, F.Əttar və s. kimi Şərqi ən mütəfəkkir filosoflarının da yaradıcılıqlarından bəhrələnmişdir. Əsər bir növ mənzum hekayələr şəklindədir. Müəllif məqsədli olaraq hekayə daxilində hekayə verməklə məqsədinin hərtərəfli çatdırılmasını təmin edir. Əsərdə təriqət bilgiləri əsas yer tutsa da, realizmə söykənən həyat hadisələrinə də müəyyən yer verilmişdir. Ona görə də, “Məsnəvi”də peyğəmbərlər, övlialar və digər müqəddəslərlə yanaşı, nücum, tibb, fəlsəfə və s. elmlər, o cümlədən konkret hadisələr haqqında məlumatlara da rast gəlinir. “Məsnəvi”nin I cildinin başlanğıcındakı “Neyin ayrılıqdan şikayəti” vəhdətdən qopmuş vücudun öz əslinə qayıtması yolunda düşüncələr sistemini əks etdirmək baxımından xarakterikdir. Bu parçada Neyin naləli səsində ayrılıqdan şikayət motivi dayanır. Ney öz şikayətini belə izhar edir ki, qamışlıqdan kəsildiyim o gündən bəri qəminin sərhədi yoxdur. Hər gün inləyib ağlayıram. Amma qulaq asan hər kəs məni tam anlaya bilməz. Məni ayrılıq acısı çəkənlər, həssas kəslər anlaya bilər.

Düşsə əslindən uzaq kim bir nəfəs, Hər dəm eylər vəsldən ötrü həvəs. Mən ki, hər məclisdə nalan olmuşam, Şadu-ğəmginlə firavan olmuşam.

Can deyildir cismdən ayrı nihan.

Var nəzər, əmma ki, görməz kimsə can. Ney olur atəşnəva, sanma həva,

Kimdə bu atəş ki yox, olsun fəna.

Hər nə var atəş ki neydə, eşqdir, Hər nə var qovğa ki meydə eşqdir.

Ney ki bağı yaralərlə yar olur, Pərdəsindən pərdələr izhar olur.

Göründüyü kimi, burada Ney kamil insanın simvolu kimi təqdim edilir. Yəni Ney ilk vətəni olan “qamışlıq”dan uzaq düşdüyü üçün fəryad qoparır. Artıq o ruh aləmindən kənarlaşan, dəşik-dəşik edilməklə maddi aləmin üzvü olan, lakin öz əzəl dünyasına, Allahına qovuşmaq istəyən insanın kamil obrazına çevrilir, onun ruhi istəklərini bəyan edir. Biz Neyin səsindəki yangını eşq atəşi şəklində dərk edirik. Qəlblərdə yanan tanrı eşqindən bəhs açan hekayələrdə bu hal müxtəlif formalarda, lakin eyni ideyaya xidmət şəklində diqqəti cəlb edir. Bunlardan biri də “Bir çobanın Haqq-Təalaya minacatı və Musa əleyhissalamın bunu eşidib əsəbiləşməsi” adlanır. Burada ilk öncə Allahı arayan, qəlbə nurla dolu olan, öz sevgisini Tanrıya bəyan edən bəndənin – haqq yolçusunun Yaradana müraciəti verilir:

Ey Allahım, ey Xudam, olsun qurbanın canım. Övladlar qurban sənə, ey fədan xanimanım... Əllərini öpərəm, ayağın ovxalaram,

Yatanda yatağımı silib tozun alaram.

Əgər görsəm evini, evinə gəlləm müdam, Yağ-südüni gətirəm, həmişə səhər-axşam...

Bu sözləri eşidən Musa peyğəmbər, “Allaha bu cür sözlərlə dua etməzlər” deyər çobanı küfr etməkdə ittiham edir. Musa peyğəmbərin sözləri çobanı məyus edir, səhralara üz tutmasına səbəb olur:

Yaxasını cıraq, çoban ah-fəğan etdi, Üz qoydu biyabana, bir anda gözdən itdi.

Sonrakı hissələrdə Haqq-Təalanın Musa peyğəmbərə “çobanın söz- lərinə yox, qəlbində yanan Tanrı atəşinə bax” hökmü ilə müraciəti bir bəndənin timsalında öz əslindən qopan, lakin əslinə qayıtmaq istəyənlə- rin arzusu əks olunur. Bu istək, sanki dəryadan kənara atılıb susuzluqda çapalayan balığın dəryaya çatmaq həsrəti təsiri bağışlayır.

“Məsnəvi”də insan Yaradanın şah əsəri hesab edilir. Burada mələk- lərlə insanların fərqi belə təqdim edilir: “Mələkləri yaradan Allah on- lara ağıl verdi, insanlara isə həm ağıl, həm də şəhəvət verdi. Kimin ağılı şəhəvətindən üstündürsə, o, mələklərdən də uca olar.” Ümumiyyətlə, C. Rumi insanın kimliyinin, onun varlığının, ruhi-mənəvi dəyərlərinin ilahi mahiyyəti bütün yaradıcılığı boyu diqqət mərkəzində saxlanılır. Oğlu Bahəddinə ünvanladığı bir hikmətdə buna bir daha şahid oluruq:

Əgər daim cənnətdə olmaq istəyirsənsə, dost ol, ürəyində heç kimə kin saxlama!

Çox şey istəmə və heç kimsədən də çox olma! Mərhəm və mum kimi ol!

İynə kimi olma!

Əgər heç kimdən sənə pislik gəlməsini istəmirsənsə, pis söyləyici,

pis öyrədici,

pis düşüncəli olma!

Çünki bir adamı dostluqla xatırlasan, hər zaman sevinc içində olarsan.

Həmin o sevinc cənnətin özüdür.

Əgər bir kəsi düşmənçiliklə xatırlasan, hər zaman kədər içində olarsan, həmin o kədər cəhənnəmin özüdür.

Dostlarını xatırladığın vaxt könül bağçanda çiçəklər açar, qızılgül və reyhanlarla dolar.

Düşmənlərini xatırladığın vaxt könül bağçan tikan və ilanlarla dolar,

canın sıxılar, içinə pəjmürdəlik gələr. Bütün peyğəmbərlər və vəlilər belə etdilər, içlərindəki xarakteri ortaya çıxardılar.

Xalq onların bu gözəl xüsusiyyətinə vuruldu, hamı könül xoşluğu ilə

onların ümməti və müridi oldu.

Mövlanaya görə, insan Allahın bir kitabıdır. O, başdan-ayağa mənə dənizidir. İnsan cövhərdir, hər şeyin qayəsi, məqsədi insandır. Ona görə də ağıl da, fikir də insana kölədir. C.Rumi təliminə görə insan sirr dün- yasıdır. O, gizli bir aləmin zərrəsi, həm də daşıyıcısıdır. Bütün bunlarla yanaşı, C.Rumi “Məsnəvi”də insana həm də ayrıca bir fərd kimi yanaşır. Onun formalaşmasında mühitin, cəmiyyətin və tərbiyənin rolunun əhə- miyyət və təsiri barədə maraqlı fikirlər söyləyir. Bu düşüncələrdə insan tərbiyəsinin əsasında dayanan bilik, iradə, səbr, ağıl və s. komponentlə- rin əhəmiyyət və vacibliyi üstün yer tutur. Məlumdur ki, nəzəri olaraq istər pedaqoji, istərsə də psixoloji baxımdan iradənin tərbiyə üçün lazım- lı faktora çevrilməsi tam sübuta yetirilmişdir. C.Rumi bütün xeyirxah iş və əməllərinin təməlində iradə faktorunun dayandığını təsdiqləyir. Mövlana belə hesab edir ki, əgər insanda iradə olsaydı, o, günah işlət- məzdi, xətalardan uzaq olardı. C.Rumi iradəni öyrədən müəllim üçün daha vacib sayır. Ona görə ki, hər bir elmi öyrətmək, həm də öyrənmək üçün möhkəm iradə tələb olunur. C.Rumi mülahizələrində bu fikir belə formalaşır: “İradə olmasaydı, müəllimlər nə üçün tələbələri bunca səbrlə tərbiyə etməyə çalışırlar? Nə üçün cürbəcür metodlara əl atırlar?”

C.Rumi “Məsnəvi”də aqlın müxtəlif dərəcələrindən söhbət açır. O,

günəş qədər parlaq, atəş kimi yanan ağı cəmiyyət üçün faydalı, taraz- lıqdan çıxmış ağı isə zərərli hesab edir. Maraqlıdır ki, C.Rumi insan ağılının qüsurlu cəhətləri şəhvət, acgözlük, yüksək mövqelər ardınca qaçma və s. haqqında fikirlərini də xüsusi formada təqdim edir. Müəllif günəş kimi, atəş kimi parlaq olan ağı insan ruhunun ifadəçisi, haqq aşıqının yol yoldaşı, nəfsi isə heyvani hissənin simvolu kimi xarakterizə edir. Lakin əsərdə insanın ali təqdimatı ilə yanaşı, həm də səbəblər alə- mində onun şərti yox, həqiqi formada fəaliyyət necəliyi də əksini tapır. Yalnız bunlara əməl etməklə insan bədən zindanında məhbus olan ru- hunun xilasına nail olur. “Məsnəvi”də istər maddi, istərsə də mənəvi aləmin hər birinin özünəməxsus rəngləri var. Burada həyat da, insan da, ölüm də, məzar da və s. zahiri yox, daxili boyalarına görə fərqlənir. C.Rumi bir irfan sahibi kimi Allahın qüdrəti qarşısında hər nəyi heç he- sab edir. Ona görə də insanları dünya gözəllikləri (nemətləri) qarşısında deyil, Allah qüdrəti qarşısında səcdə etməyə çağırır. “Məzarlıqdakı xə- zinə”, “Acgöz sərçəcik”, “Ən yaşlı kim” və s. çoxsaylı hekayələr mənə- viyyatın maddiyyat üzərində üstünlüyünün təbliği təsirindədir. Ailəsinə dolandırmaqda çətinliklə üzləşən, acliqdan əziyyət çəkən, övladlarının yanına hər axşam əliboş qayıdan Mustafanın müqəddəs və xeyirxah Xı- zırı yuxuda gördükdən sonra çətinliklərdən qurtarmaq ümidləri artır. Yuxuda ona deyilmiş ünvanıdan işarəli kağızı götürür və qəbiristanlığa gedir. Lakin artıq tamah onda qəbiristanlıqdakı xəzinənin daha uzaqda yerləşdiyi qənaətini yaradır. Mustafa həmin hədəfə atdığı oxun düşdüyü yeri qazsa da, xəzinəni tapmır. Yuxusuna təkrar girən Xızır xəzinənin uzaqda yox, məhz onun ayaqları altında olduğunu deyir. Göründüyü kimi, burada nəfsin, insan xislətində tamahın tərki-silah məqamı sufi- yanə tərzdə özünə yer tapmışdır.

“Məsnəvi”də tövbə, səbr, iradə, zikir, dua, nəfs və s. onlarla digər məsələlərin əsl mənəvi dərkə özünə yer tapır. Və Cənab Haqqın insan düşüncəsindəki laməkanlıq konsepsiyasında konkret məkan anlayışına bir sual kimi cavab belə tapılır: “Onun zəhmət sifətləri haradadırsa, o özü də oradadır. Güc, qüvvət, əxlaq saflığı, təmizlik, anlayış, duyum, düşüncə haradadırsa, o, oradadır”.

Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi”si irfan kitabıdır. Təsadüfi deyildir ki, Rumi özü bu kitabı “uca Peyğəmbərimizin incilərlə, həqiqətlərlə, sirlərlə, bilgilərlə dolu mənə dənizində bir adaya” bənzədir. Mövlana- nın təbirincə desək, “Məsnəvi”ni oxumaq deyil, yaşamaq lazımdır”. Doğrudan da, “Məsnəvi” ideyaları ilə yaşamaq insanı ilahi hikmətlər- dən xəbərdar edir, həqiqət mərtəbəsinə qaldırır.

Ey aşıq! Özünə bax, insanların işinə qarışma, “o, bunu deyir”, “bu, bunu deyir” deyib durma! “Filankəs mənə tikan deyir”,

“filankəs yasəmən deyə çağırır” düşüncəsinə qapılma! Hər sözə, hər kəsə əhəmiyyət vermə, gül ətri verməyə çalış. Filankəs sənə kafir deyir,

bir başqası isə din adamı deyir... Vaz keç bunlardan, gözünü aç!

Allah sənə bəsirət gözü, könül gözü vermişdir. Elə bir göz verib ki,

sənin baxışlarına qarşı Cəbrayılın qanadı belə səcdəyə qapanar. Şəkil və surətə baxma!

Ey Haqq aşıqı, nəşələn!

Səni yüksəklərə uçuracaq qanadların olduqdan sonra insanlardan sənə nə qəm gələ bilər?

Ey özünün qüsurlarını görməyib başqa insanların yaxşısına, pisinə baxan zavallı!

Allah sənin köməyin olsun.

Mövlana Cəlaləddin Rumi əslində bu cür ideyaları digər əsərlərinin də "Fihi-Mafih", "Məcalisi-Səbada" da əks etdirmiş, Tanrı, insan, dünya, axirət və s. haqqında fikirlər irəli sürmüşdür. "Fihi Mafih" ("Nə varsa içindədir") 70-dən çox söhbətin yer aldığı mənsur əsərdir. Bu əsər ehtimallara görə Ruminin oğlu Sultan Vələd və müridi Hüsəməddin Çələbi tərəfindən qələmə alınmışdır. Dini, fəlsəfi, əxlaqi görüşlər bu əsərin mərkəzində dayanır.

"Məcalisi-Səba" əsəri də ideya baxımından "Fihi-Mafih"lə eyniyət təşkil edir. Burada da dini, fəlsəfi və əxlaqi görüşlər öyüdlər şəklində özünə yer tapır.

Həyatından məlumdur ki, C.Rumi bütün Anadolu bölgəsində böyük nüfuzə sahib olmuş, insanların mənəvi ehtiyaclarının ödənilməsində əhəmiyyətli dərəcədə xidmət göstərmişdir. Buna görə də, bölgə əhali- si həmişə onun ətrafında toplaşmış, ondan ehtiyaclarının ödənilməsinə yardımçı olmağı xahiş etmişdir. Məhz bunun nəticəsidir ki, C.Rumi insanlara kömək məqsədilə onların həyat şəraitini, mənəvi və maddi duy- ğularını özündə əks etdirən çoxsaylı məktublar yazmışdır. Mənbələrdən məlumdur ki, C.Rumi gündə 10-12 məktub yazmış, bu məktublarda insanların həyatdakı yaşam tərzini özünə yer tapmışdır. Lakin C.Rumi- nin yazdığı məktubların müəyyən qismi əldə edilməmişdir. Yalnız əldə olunan məktublar sonradan bir yerə toplanaraq "Məktubat" adı ilə əsər kimi çap olunmuşdur. Qeyd edək ki, şərq aləmində Biruni və İbn Sina arasında misli-bərabəri olmayan məktublaşma nümunələri mövcud- dur. Ancaq C.Ruminin məktubları iki tərəfli məktublaşma deyildir. Bu məktublar, əsasən, xalqın vəziyyəti ilə əlaqədar səlahiyyət sahiblərinə, yaxın qohumlarına, ailə üzvlərinə, övladlarına və s. ünvanlanan mək- tublardır. Ruminin məktubları daha çox ümumi yox, konkret səciyyəyə daşıyır. Və hər məktubun başlığı onun məzmunu ilə bilavasitə bağlanır:

- 1) Gücü olmayan birisinin vergi borcunun bağışlanması üçün xahiş etməsi (17-ci məktub)
- 2) İşsiz qalan bir kişinin övladı üçün iş tələb etməsi (18-ci məktub)
- 3) Malı əlindən zülmə alınan birisinin durumu haqqında tövsiyə (62-ci məktub)
- 4) Özünə sığınan bir günahkar üçün bağışlanma tələbində olması (37-ci məktub)
- 5) Bağ satın alan Səlahəddinin verəcəyi 500 dirhəm borc üçün yar- dım istəməsi (83-cü məktub) və s.

Ümumiyyətlə, məktublar çox olduğu kimi orada toxunulan məsələlər də çoxluq təşkil edir. Məs., məktubların birində dövlət adamı Fəxrəddin Əliyə müraciət edilərək Şəmsəddin Yavtaşın dul qadını ilə izdivacın gecikdirməməsi xahiş edilir. Digər məktubda yenə Fəxrəddin Əliyə sərt şəkildə müraciətlə dərvişlərin sıxıntılılarından, onlara edilən zülmədən şikayət olunur. Başqa bir məktubda "Xatunların ictimaiyyəti" adı ilə tanınan qadına müraciət edilir. Bu məktubda qadın "mələk sifətli", "gözəl əxlaqlı", "Allahı tanıyan", "padşah əsilli" və s. şəkildə mədh olunur.

C.Ruminin "Məktubat"ında ailə üzvlərinə ünvanladığı məktub- lar ailə-məişət problemlərini əks etdirmək, əxlaq, tərbiyə tövsiyələri baxımından əhəmiyyət daşıyır. Məs., məktublarından birində Şamda təhsil alan oğlanları Bahəddin Sultan Vələd və Ələddinə müraciətlə ata və babalarının vəsiyyətlərinə əməl etmələrini məsləhət bilir.

Oğlu Sultan Vələdə ünvanlanan digər məktubu isə Sultan Vələ- din həyat yoldaşı Fatma xatunla olan ailə ziddiyyətlərinə son qoymaq məqsədi daşıyır, xüsusilə, burada o, gəlini Fatma xatuna olan rəğbətini nəzərə çarpdırır. Məktubda C.Rumi istər məktubun yazılma səbəbini, istərsə də, məqsədinin nədən ibarət olduğunu belə qələmə alır: "Oğlu- muzun nigahında böyük bir sınaq olaraq bizə əmanət edilən padşahı- mızın qızının xatirinə riayət etməyiniz üçün bir neçə sətir yazıldı..."

...Övladımdan diləyim budur. Atasından heç bir şey gizlətməsin, kimdən inciyirsə söyləsin. Əgər əziz oğlum Bahəddin sizi incitməyə meyl edirsə, gerçəkdən könlümü, sevgimi ondan alaram. Salamına daha cavab vermərəm. Cənazəmə də gəlməsini istəməərəm”.

Məlumdur ki, C.Ruminin kiçik oğlu Ələddinlə Şəms Təbrizi arasında ixtilaf olmuş və bunun nəticəsində Ələddin bir müddət şəhərdən kənardə yaşamışdır. Oğluna yazdığı məktubda C.Rumi onun geriyyə dönməsini, atasının qəlbini şad etməsini istəyir: “Əziz oğlum atasından salami oxusun... Allah xatirinə atanın könlünü razı etmək istəsən evini unutma.”

“Farsca yazmağıma baxmayın, əslim türkdür” deyən Cəlaləddin Rumi yaradıcılığında türkcə yazılmış nümunələrin sayı həddindən artıq az olsa da əhəmiyyəti böyükdür. Hər şeydən əvvəl, ona görə ki, C.Rumi Anadoluda türk şeirinin əsasını qoymaqla bu dildə şeir yazmaq ənənəsinin formalaşdırmışdır. C.Rumi bir tərəfdən farsdilli şeirlərində türk sözləri işlədirsə, o biri tərəfdən bir beytin yarısını və ya bütöv şəkildə türkcə verməklə gözəl müləmmələr yaradır və fikrin poetik ifadəsinə nail olur. Məs:

Mən yarı bivəfayam bər mən cəfa qılır sən,

Gər tu mərə nəqahi mən hod səni tilər (istəmək) mən.

Və yaxud,

Sevdayi ruhi Leyli şud hasili ma xeyli, Məcnun bigi və veyli oldum yenə divana.

SONUÇ

C.Rumi türk dilinin sənət imkanlarını təkə farsdilli şeirlərində türk sözləri işlətməklə və ya müləmmələr yaratmaqla yox, eyni zamanda, sırf türkcə şeirlər yazmaqla da nümayiş etdirmiş və təsdiqləmişdir. Düz- dür, ədəbiyyat tarixlərində şairin türkcə şeir yazması və türkcə şeirlərinin sayı barədə bir-birindən fərqli mübahisəli fikirlər əksini tapsa da, C.Ruminin türk dilində bir neçə şeirinin olması məlumdur. Mənbələrdə C.Ruminin həmin şeirləri ömrünün son illərində yazdığı bildirilir. Bu nümunələr XIII əsr Anadolu türk ləhcəsinin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirmək baxımından xarakterikdir. Ona görə də, Ruminin türk dilli şeirləri bir tərəfdən bu dilin poetik imkanları, başqa bir tərəfdən isə yaşadığı bölgənin təmsalında XIII əsr türk dilinin leksik-semantik mən- zərəsi haqqında böyük təsəvvür yaradır:

Yoxsul isən səbr eyləgil,

Sər bay isən xeyir eyləgil Hər bir halə şükür eyləgil, Haqq döndürür haldan halə.

Heç şübhəsiz, C.Rumi türkcə yazdığı şeirlərində də irfani görüşlərinə söykənmiş, haqq yolu axtarışlarını davam etdirmişdir:

Dünya onun, axrət onun, Nemət onun, möhnət onun. Tamu onun, cənnət onun, Haqqa mənə nə mal gərək, Diləyim eyi hal gərək.

Nə qül gərək, nə qal gərək Kəndisini bilən qula.

Diqqətlə baxdıqda səmələrə yüksəlib haqqına sahib çıxan, haqq yolçularını dərgaha səsləyən şair səsinin türk tərzində ifadəsinin oxucu- ya təsiri ən yüksək səviyyədə üzə çıxır.

Çaləbidir qamu dirlik, Çaləbə gəl nə gəzərsən? Çaləbi qulların istər, Çaləbini nə sanırsan?

Nə oğurdur (səadət), nə oğurdur Çaləb ağzında qığırmaq (çağırmaq).

Qulağın aç, qulağın aç ola kim anda dolarsan.

C.Rumi türkcənin gözəl nümunəsi olan başqa bir şeirində də fikir- lərini sadə, eyni zamanda poetik dərinlikdə ifadə edir:

Əgər keydur qarındaş, yoxsa yavuz, Uzun yolda sana budur kılavuz

Əgər Tatsan və gər Rumsan və gər Türk, Zəbani bizə bananra biyamuz.

Qeyd etmək lazımdır ki, əruzun türkcəyə tətbiqində C.Ruminin xidmətləri böyükdür. “Məsnəvi” əsərini əruzun rəməl bəhrində (faila- tün, failatün, failün) yazmaqla Anadolu və ətraf bölgələrdə yeni ənənə formalaşdıran C.Rumi türkcə şeirlərini də bu bəhrin tələbləri daxilində qələmə almışdır.

C.Rumi müsəlman Şərq ədəbiyyatını öz təsirində saxlayan, divan ədəbiyyatının yeni zəmində inkişafına istiqamət verən sənət korifeyi- dir. Təsadüfi deyildir ki, öz ideyaları ilə Höteni heyran qoyan, dialektik metod nəzəriyyəsini işləməkdə Hegelə təsir göstərən, Mahatma Qandi- nin dünyagörüşünün formalaşmasında rolu olan C.Rumi övliya rütbəsi qazanaraq müqəddəslər sırasında dayanmış, yaradıcılığı isə yaşadığı zamandan bu günə qədər (800 il müddətində) Şərq və Qərb dünyasında sevgi və zövq mənbəyi olmuşdur.

KAYNAKLAR

1. Ahmet Atilla Şentürk, Ahmet Kartal. Eski türk edebiyatı tarihi, Dergah yayınları, 2008.
2. Banarlı N.S. Resimli türk edebiyatı tarihi, İstanbul, 1998
3. Cəlaləddin Rumi. “Məsnəvi”dən seçmələr. Bakı, 2007
4. Yunis Əmrə. Risalətün-nushiyyə. Bakı, 2013
5. Yunis Əmrə. Güldəstə . Bakı, 1992
6. Mustafa Tatçı. Yunus Emre yorumları, Ekim, 2015
7. Nihad Sami Banarlı. Türk ədəbiyyatı tarixi, 2 cildə, 1-ci cild, İstanbul, 1998
8. Quliyev Elman. Türk xalqları ədəbiyyatı, Bakı, 2017

HEYDAR ALIYEV'S POLICY: AN EXAMPLE OF TOLERANCE

HEYDƏR ƏLİYEV SİYASƏTİ: TOLERANTLIQ NÜMUNƏSİ

Həsənova Şahanə Əliyənnağı qızı

ADPU, Filologiya fakultəsi, Ədəbiyyat kafedrası müəllim, filologiya üzrə fəlsəfə
doktoru <https://orcid.org/0009-0002-4647-2006>

Xülasə

Azərbaycan xalqı dünyanın ən qədim tarixə, mədəniyyətə, adət-ənənələrə, mənəvi və dini dəyərlərə malik xalqlarından biridir. Ölkə ərazisində məskunlaşan əhalinin həyatında tarixən müxtəlif inanclar, dini dəyərlər mühüm rol oynayıb. Azərbaycan Avropa və Asiyanın qovuşağında yerləşdiyi üçün xalqlar arasında körpü rolunu oynayıb, müxtəlif mədəniyyətlərin əlaqələrində birgə yaşayışında mühüm əhəmiyyət kəsb edib. Əsrlər boyu həmin xalqların və dinlərin nümayəndələri burada dostluq, qarşılıqlı etimad, sülh şəraitində yaşayıb fəaliyyət göstərirlər. Təbiidir ki, belə bir mühitdə multikultural və tolerant dəyərlər xalqımızın əsl həyat tərzinə çevrilməyə başlayıb. Bu gün ölkəmizdə bərqərar olan multikulturalizm və tolerantlıq xalqımızın mentalitetindən irəli gələn ənənə, həm də dövlət ideologiyasının tərkib hissəsi hesab olunur.

Ümummillə lider Heydər Əliyevin tarixi xidməti sayəsində Azərbaycanda multikulturalizm və tolerantlıq dövlət siyasəti səviyyəsinə çatdırılıb. Respublikada multikultural dəyərlər davamlı olaraq təhsil, mətbuat və ictimaiyyətdə təşviq olunub, dini mədəni müxtəliflik mühiti dövlətin diqqət və qayğısı ilə əhatə edilib. Ulu Öndərin həyata keçirdiyi uzaqgörən siyasət nəticəsində XX yüzilliyin 90-cı illərinin əvvəllərində milli-etnik və dini müxtəlifliklərdən ölkəmizi münəfişlərə cəlb etmək məqsədilə istifadə olunması cəhdlərinin qarşısı qətiyyətlə alınıb, bütövlükdə bu məkrli plan alt-üst olunub. Dahi rəhbər respublikamızın gələcək uğurlu inkişafı üçün dəqiq ideoloji istiqamət seçərək, öz müdrik siyasəti ilə tarix boyu formalaşmış Azərbaycanın çoxmədəniyyətlilik, tolerantlıq ənənələrini yeni bir mərhələyə qaldırmağa nail olub. Azərbaycan əhalisinin çoxmillətli tərkibini milli sərvətimiz hesab edən ümummillə lider bütün siyasi fəaliyyətini bu misilsiz sərvətin qorunub saxlanması, əbədi olması istiqamətinə yönəldib.

Açar sözlər: Xalq, dövlət siyasəti, din, multikultural dəyər, tolerant, çoxmillətli, mənəvi dəyər, dostluq, mədəniyyətlərarası əlaqələr

Summary

The people of Azerbaijan are one of the peoples of the world with the oldest history, culture, traditions, spiritual and religious values. Historically, various beliefs and religious values have played an important role in the life of the population living in the territory of the country. As Azerbaijan is located at the junction of Europe and Asia, it has played the role of a bridge between peoples and has become important in the coexistence of different cultures. For centuries, representatives of those peoples and religions have lived and worked here in conditions of friendship, mutual trust, and peace. Naturally, in such an environment, multicultural and tolerant values have started to become the real lifestyle of our people. Today,

the multiculturalism and tolerance established in our country is considered a tradition arising from the mentality of our people, as well as an integral part of the state ideology.

Thanks to the historical service of national leader Heydar Aliyev, multiculturalism and tolerance have been brought to the level of state policy in Azerbaijan. In the republic, multicultural values have been continuously promoted in education, media and society, and the environment of religious and cultural diversity has been covered by the attention and care of the state. As a result of the great Leader's far-sighted policy, in the early 90s of the 20th century, attempts to use national-ethnic and religious diversity to involve our country in conflicts were resolutely prevented, and this insidious plan was overturned as a whole. The genius leader has chosen a clear ideological direction for the future successful development of our republic, and with his wise policy, he has managed to raise the traditions of multiculturalism and tolerance of Azerbaijan to a new stage. The national leader, who considers the multi-ethnic composition of the population of Azerbaijan to be our national wealth, directed all his political activities to the preservation and permanence of this unparalleled wealth.

Keywords: People, state policy, religion, multicultural value, tolerant, multicultural, moral value, friendship, intercultural relations

Giriş

XX əsrin sonunu əsasən sosialist düşürgəsinin süqutu nəticəsində, dünyanın mövcud siyasi xəritəsinin dəyişməsi, habelə ictimai həyatın müxtəlif sahələri ilə bağlı bir sıra qlobal problemlərin yaranması və gərginləşməsi ilə səciyələndirmək olar. İqtisadi, ekoloji və demoqrafik problemlərlə yanaşı, əxlaqi-etik dəyərlərə lazımi diqqət yetirilməməsi nəticəsində mənəviyyat problemləri də kəskinləşmişdir. Bundan başqa, dünya dinləri arasında mövcud fərqlərə əsaslanan "sivilizasiyaların toqquşması" nəzəriyyəsi meydana çıxmış və öz tərəfdarlarını tapmışdır. Bəzi separatçı qruplaşmalar bir çox hallarda öz fəaliyyətlərinə bəraət qazandırmaq məqsədilə dini amildən istifadə edirlər.

Belə bir şəraitdə bəşər sivilizasiyanın müxtəlif mədəniyyətlərinin qorunması üçün dinlər və mədəniyyətlər arasında dialoqun yaranması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan tolerantlıq və dözümlülük ənənələri zəngin olan ölkə və regionların təcrübəsi nümunə ola bilər. Azərbaycan bir çox millətlərin və dini konfessiyaların dinc yanaşı yaşamasının unikal nümunəsidir.

Bu ənənənin kökləri tarixin dərinliklərinə gedib çıxır: Babil hökmdarı II Novuxodonosurun (e. ə. 586 il) Yerusəlimi zəbt etməsi nəticəsində talan olmuş İudeya çarlığından qaçan yəhudi köçkünləri Azərbaycan torpağında özlərinə sığınacaq tapmışlar. Tarixi mənbələrə əsasən, o vaxtlar Babildə 40 minə qədər əsir var idi. Eramızın birinci yüzilliyinin ortalarında xristianlığın ilk ardıcılları Azərbaycana pənah gətirmiş və sonradan burada yaranan Alban aftokefal kilsəsinin əsasını qoymuşlar. İslamın Azərbaycana gəlişi ilə dini dözümlülük ənənələri daha da möhkəmlənmişdir. Müsəlman tolerantlığının əsasını Qurani-Kərimin surə və ayələri təşkil edir: "Dində məcburiyyət yoxdur". Tarixçilərin dediklərinə görə, VII-VIII əsrlərdə müsəlmanlar yəhudilik, xristianlıq və zərdüştiliyin tərəfdarlarına qarşı ehtiram və dözümlülük göstərmişlər. Azərbaycan ərazisində yaşayan çoxsaylı etnik və dini qruplar arasında möhkəm əlaqələrin formalaşmasında onların tale ümumiliyi amili də böyük rol oynamışdır. Tarix boyu Azərbaycanda yaşayan xalqlar dəfələrlə qüdrətli dövlətlərdən asılı vəziyyətə düşmüş və yaranmış şərait onları, dünya görüşlərindəki fərqlərə baxmayaraq, yaxınlaşmağa vadar etmişdir.

Sovet İttifaqının dağılması regionda dini dözümlülük ənənələri üçün əsl sınağa çevrildi. Bu proseslərin nəticəsində keçmiş müttəfiq respublikaların xalqları müstəqilliklə yanaşı əsl dini

etiqaad azadlığı da əldə etdilər. Azərbaycanadakı mövcud tolerantlığın əsasları üçün ən böyük təhlükəni 1990-cı illərinin əvvəllərindən başlayaraq 30 ilə yaxın dövr ərzində minlərlə dinc sakinin ölümünə və bir milyondan çox soydaşımızın doğma yurdlarından didərgin düşməsinə səbəb olan erməni təcavüzü yaratmışdır. Azərbaycan-Ermənistan-Dağlıq Qarabağ münaqişəsi dini zəmində baş verməsə də, Ermənistanın dini lideri I Vazgen praktiki olaraq separatçı hərəkatı qızıqsıdaran şəxslərdən biri olmuşdur. Ermənistanın ideoloqları hər imkandan istifadə edərək, beynəlxalq aləmdə belə bir mif təlqin etməyə çalışırdılar ki, güya Azərbaycandan "islam təhlükəsi" gözlənilir. Digər tərəfdən, Azərbaycanda anti-müharibə və hətta ermənipərəst meyllərin yayılması üçün bəzi qüvvələr respublikanın müsəlman əhalisinin xristianlaşdırılmasından istifadə edirdilər. Şübhəsiz ki, belə hərəkatlar dinlərarası dialoqun möhkəmlənməsinə xidmət etmirdi. Lakin bu hadisələr respublikadakı dini konfessiyalar arasında olan münasibətlərə həlledici mənfi təsir göstərə bilmədi. Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişindən sonra bu münasibətlər daha da yaxşılaşdı. [14].(Əziz Mustafa Zaman.-2015.-19 mart.-S.13)

Araşdırma. "İslam sivilizasiyası Qafqazda" mövzusunda Beynəlxalq simpoziumda Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev demişdir: "Dünyada bir çox böyük dinlər mövcuddur. Hər dinin özünəməxsus yeri var. Biz azərbaycanlılar islam dini ilə fəxr edərək, eyni zamanda heç vaxt başqa dinlərə qarşı mənfi münasibət göstərməmişik, düşmənçilik etməmişik, ədavət aparmamışıq və heç bir başqa xalqı da öz dinimizə itaət etməyə məcbur etməmişik. Ümumiyyətlə, başqa dinlərə dözümlülük, başqa dinlərlə yanaşı və qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşamaq islam dəyərlərinin xüsusiyyətidir. Bu, tarix boyu Azərbaycanda da, Qafqazda da öz əksini tapıbdir. Azərbaycanda islam dini ilə yanaşı xristian dini də, yəhudi dini də əsrlər boyu yaşayıb və indi də yaşayır. Qafqazda da bu mənərə var. Hesab edirik ki, insanlar hansı dinə, hansı mədəniyyətə mənsubluğundan asılı olmayaraq, bütün başqa mədəniyyətlərə, dinlərə, mənəvi dəyərlərə də hörmət etməli, o dinlərin bəzən kiməsə xoş gəlməyən adət-ənənələrinə dözümlü olmalıdırlar".[5]. (*"Azərbaycan" qəzeti, 10 dekabr 1998-ci il*)

Elmi ədəbiyyatlarda dini və milli müxtəliliyin etirafı və ona hörmətlə yanaşılması kimi şərh edilən "tolerantlıq" ilk dəfə Orta əsərlərdə yaranmış və əxlaqi fəzilət, qeyri-xristian, və yaxud bidətçi ehkam, ayin, inancların etirafı kimi nəzərdən keçirilmişdir.

Mədəniyyətin mühüm elementi, vətəndaş cəmiyyətinin əsas əxlaqi prinsipi olan tolerantlıq, bu gün müxtəlif inanc, mədəni ənənə, siyasi məslək daşıyıcısı olan insanların ictimai vəhdətləşməsinin zəruri şərti kimi etiraf olunur. Eyni zamanda, təcrübə göstərir ki, mütləq dözümlülük də öz növbəsində özbaşnalıq və zorakılığa yol açır. Buna görə də heç bir halda tolerantlıq şərh fürsət verməyə çevrilməməlidir.

Azərbaycana gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmiz tarixən milli və dini baxımdan həmişə tolerant bir ölkə olmuşdur. Azərbaycan xalqının tolerant bir xalq olduğunu, həm tarixi mənbələr, həm də müxtəlif vaxtlarda ölkəmizə gələn xarici qonaqlar təsdiq etmişdilər. Bū gün də bu belədir. Azərbaycanda tarixən çoxsaylı etnosların və müxtəlif dinlərin nümayəndələri birlikdə yaşamışlar (zaman-zaman azərbaycanlılara qarşı qaldırdıqları torpaq iddiaları ucbatından ermənilər istisnadır). Azərbaycanda dini və milli tolerantlığın tarixən mövcud olduğunu və bu tolerantlığın indiyə kimi qorunub saxlanılmasında Azərbaycan xalqının və İslam dininin misilsiz rol oynadığını vurğulayan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bu fikri belə şərh etmişdir: "Tarixən dünya dinlərinin yayıldığı və dinc yanaşı fəaliyyət göstərdiyi qədim Azərbaycan torpağında yüz illərlə qarşılıqlı etimada və hörmətə əsaslanan mütərəqqi milli-mədəni və dini münasibətlər sistemi formalaşmışdır. Diqqətəlayiq faktdır ki, ölkəmizdə həmişə yüksək tolerantlıq mühiti hökm sürmüş, heç vaxt milli və dini zəmində ayrışkıllıq və qarşıdurma halları baş verməmişdir. Ayrı-ayrı etiqaad və inanclara malik etnosların

əslrlərlə əmin-amanlıq şəraitində yaşamasında, etnik-mədəni müxtəlifliyin günümüzədək qorunub saxlanmasında Azərbaycan xalqının və İslam dininin misilsiz tarixi rolu danılmazdır.”.

İslam dinini Azərbaycan xalqının milli-mənəvi sərvəti hesab edən ulu öndər Heydər Əliyev islamın insanları paklığa, sağlığa çağırıldığını vurğulamışdır. 1994-cü il 26 avqust tarixində mövlud bayramı münasibətilə Təzəpir məscidində təntənəli mərasimdə dindarlar qarşısında çıxış edərək Heydər Əliyev İslam dininin tərbiyəvi əhəmiyyətindən bəhs edərək demişdir: “İslam dini həmişə insanları sağlığa, təmizliyə, ülvə mənəviyyata dəvət etmişdir. Qurani-Kərim insanları düzlük, mənəvi paklıq ruhunda tərbiyə edir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının bu ağır, çox çətin, keşməkeşli dövründə bütün bunların bizdən ötrü böyük əhəmiyyəti var.” Öz çıxışında insanların mənəvi tərbiyəsinin əhəmiyyətini xüsusi qeyd edən Heydər Əliyev göstərmişdir: “Mənəviyyatımız nə qədər yüksək olarsa, biz insanlarda, hər bir azərbaycanlıda, müsəlmanda Vətənə, öz amallarına sədaqət, mənəvi sağlıq əhval-ruhiyyəsi tərbiyə edə bilsək, Azərbaycan bu ağır böhran dövründən, çətinliklərdən tezliklə və müvəffəqiyyətlə çıxacaqdır.” [15] (Heydər Əliyev və İslam həmrəyliyi, “Xalq Qəzeti”)

İslamın Qafqazda yayılmasının Qafqaz xalqlarının həyatındakı sosiomədəni əhəmiyyətini şərh edən Ulu Öndər demişdir: “Azərbaycanda İslam dini VII əsrdən yayılıb və Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin əsasını təşkil edir. Bizim çoxəsrlik islam dövrü tariximiz zəngindir. Bu gün iftixar hissi ilə deyirik ki, Azərbaycan İslam mədəniyyəti, İslam dini ilə bağlı olan dahi insanları – Nizami, Füzuli, Nəsimi, Tusi, Qətran Təbrizi və bir çox digər böyük şəxsiyyətləri dünya sivilizasiyasına böyük töhfələr vermiş və İslam mədəniyyətini zənginləşdirmişdir. Biz bunlarla fəxr edirik. Biz Azərbaycanlılar öz tariximizlə, milli-mənəvi dəyərlərimizlə fəxr edirik, öz doğma ana dilimizlə fəxr edirik. Bunlar hamısı bizim milli mənəviyyatımız, milli-mənəvi dəyərlərimizdir. Bunlara görə də biz İslam dininə, İslam mədəniyyətinə mənsub olduğumuzla da fəxr edirik.” [5]. (“Azərbaycan” qəzeti, 10 dekabr 1998-ci il)

Ulu Öndər islamşünaslığın bir elm kimi Azərbaycanda dərinəndən araşdırılmasını genişləndirməyi irəli sürürdü. Sovet hakimiyyəti illərində respublikamızda islamşünas alimlərin az olduğunu, bu elmin tədqiqinə diqqət yetirilməməsini, islamşünaslıq elminin zəif inkişaf etməsinin səbəblərini sosial-ideoloji və siyasi şərtlərlə əsaslandıran Ümummilli Lider deyirdi: «Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanın özündə demək olar ki, islamşünaslar çox az idi, bəlkə də yox idi. Bunun da səbəbini sizə deyim. Məsələn, keçmiş Sovetlər İttifaqında islamşünaslar, əsasən, Moskvada idilər. Çünki islama mən dediyim həmin kommunist ideologiyası tərəfindən o qədər mənfi münasibət var idi ki, islama mənsub olan alimlərin özləri islamşünaslıqla məşğul olmaqdan çəkinirdilər, qorxurdular. Digər tərəfdən də hesab edirdilər ki, bu, dünya elmi üçün o qədər də əhəmiyyətli bir sahə deyildir, yaxşı olar ki, başqa bir sahə ilə məşğul olsunlar.»

Dövlət-din münasibətlərinin düzgün tənzimləndiyi Azərbaycanın bu sahədə digər ölkələrə nümunə ola biləcəyini irəli sürən Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə Heydər Əliyevin dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsi sahəsindəki rolundan bəhs edərək demişdir: “Heydər Əliyev həzrətlərinin əsasını qoyduğu dövlət-din münasibətləri özünəməxsus bir örnək kimi təkcə bizim ölkə üçün deyil, bütün dünya üçün nümunə ola bilər. Bizim bu gün bir araya gəlməkdə əsas məqsədimiz Azərbaycan gerçəkliklərini öyrənmək və yaymaqdır. İnşallah, bu ali məqsədə birlikdə nail olacağıq.” [6] (Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: Gerçəkliklər və perspektivlər. Bakı 2007 səh23)

Ulu Öndər Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə xalqımızın multikultural və tolerantlıq ənənələrinin dövlət tərəfindən qorunması sahəsində çox vacib addımlar atıb. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında multikulturalizm siyasətinin əsasını təşkil edən tolerantlıq prinsipləri aydın şəkildə öz əksini tapıb.

Ümummilli lider Heydər Əliyev multikulturalizm və tolerantlıq siyasətini Respublikamızın demokratik inkişafında mühüm amil hesab edib. O, ölkə ərəzində yaşayan bütün milli azlıqların hüquq və azadlıqlarına, etnik mədəniyyətə və müxtəlif dinlərə məxsus insanların dini və mədəni dəyərlərinin qorunmasına həmişə əsas insan hüquq və azadlıqlarının tərkib hissəsi kimi yanaşmış. Dahi şəxsiyyət bu səbəbdən də xalqımızın, cəmiyyətimizin, bütövlükdə Azərbaycan dövlətçiliyinin yüksəlişini şərtləndirən multikulturalizmin əsas mənəvi bazası hesab olunan azərbaycançılığı milli ideologiya səviyyəsinə qaldıraraq. Etnik millətçiliyə qarşı qoyulmuş azərbaycançılıq ideologiyası dinindən, dilindən, milli mənsubiyyətindən, irqindən asılı olmayaraq bütün ölkə vətəndaşlarının birliyinin təmin olunmasına xidmət edir.

Ulu Öndərin 1994-cü ildə "Təzəpir" məscidində dediyi sözlər bu baxımdan xüsusi önəm daşıyır: "İslam dini başqa dinlərə qarşı heç vaxt düşmən olmayıb. Çünki bu ayinlərin hamısı Allahdan gəlir. Azərbaycanda müsəlmanlarla yanaşı başqa dinlərə etiqad edən adamlar da yaşayır. Onlar da Azərbaycanın bərabər hüquqlu vətəndaşlarıdır. Çalışmalıyıq ki, dini, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq Azərbaycanın bütün vətəndaşları eyni hüquqlu olsunlar və onların hamısının birliyini, vəhdətini təşkil edək. Bu da Allah-Təalanın buyuruğu, bizim yolumuzdur"[15].

Xalqımızın böyük oğlu Heydər Əliyev azərbaycanlılara məxsus insanpərvərlik, tolerantlıq kimi yüksək məziyyətlər zəminində ölkəmizdə milli-dini ayrışdırıcılıq, dözümsüzlük hallarının baş verməsinin mümkünsüz olduğunu dönə-dönə bəyan edib. Onun xarici ölkələrə səfərlərində, görüşlərində, qərar və sərəncamlarında bu məsələ daim qabarıq şəkildə qeyd olunub. Dünyamızda baş verən proseslər - terror, radikalizm, ekstremizm hallarının güclənməsi bu gün din sahəsinə daha həssas yanaşılmasını tələb edir. Odur ki, Ulu Öndər Heydər Əliyevin dövlət-din münasibətləri, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması, təbliğ olunması, tarixi-dini abidələrin bərpası, multikulturalizm və dinlərarası dialoqun təşviqi sahəsində zəngin təcrübəsinə zəruri ehtiyac yaranıb. Heydər Əliyev irsinin öyrənilməsi və təbliği dünya ölkələrinə də bu mənada böyük fayda verə bilər. Ulu Öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında xalqımızın multikultural, tolerantlıq dəyərlərinin qorunub mühafizə olunması, həyata keçirilməsi sahəsində müdrik siyasəti onun layiqli siyasi varisi, ölkə prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Multikulturalizmi Azərbaycanın dövlət siyasəti, xalqımızın həyat tərzini kimi dəyərləndirən dövlət başçısı bu siyasətin reallaşmasında BMT, ATƏT, Avropa Şurası, Avropa İttifaqı, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və digər mötəbər beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığa mühüm əhəmiyyət verir. Prezident İlham Əliyevin məqsədyönlü fəaliyyəti sayəsində ölkəmizin həmin nüfuzlu beynəlxalq qurumlar tərəfindən milli azlıqların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi əlaqədar qəbul edilmiş konvensiyalara qoşulması istiqamətində ciddi addımlar atılır. Ölkə rəhbərinin təşəbbüsü və iştirakı ilə 2011-ci ildən başlayaraq vətənimizin paytaxtı Bakı şəhərində müntəzəm keçirilən Beynəlxalq Humanitar Forum bu sahədə əhəmiyyətli rol oynayır. Son illər Respublikamızda təşkil olunan beynəlxalq musiqi, mədəniyyət və idman tədbirləri, xüsusilə Birinci Avropa Oyunları xalqımızın multikultural, tolerantlıq ənənələrinin təntənəsinin bir daha təkrar nümayiş etdirdi. Xalqımızın multikultural və tolerantlıq ənənələrinin qorunub saxlanması və geniş təbliğ edilməsi sahəsində Heydər Əliyev Fondu tərəfindən də son dərəcə əhəmiyyətli layihələrin həyata keçirildiyini xüsusi qeyd etmək olar. Bu gün Heydər Əliyev Fondu mədəniyyətlərarası əlaqələrin möhkəmləndirilməsi istiqamətində möhtəşəm işlər aparır. Bu sahədə Fondun prezidenti YUNESKO və İSESCO-nun xoşməramlı səfiri, millət vəkili Mehriban xanım Əliyevanın əvəzsiz xidmətləri var. [1] (Azərbaycan Multikulturalizmi. Bibliografiya.B-2016.)

Qeyd edək ki, Azərbaycan polietnik dövlətdir. Burada xalq dövləti təşkil edən etnosdan - Azərbaycan türklərindən və milli azlıqlardan təşkil olunub. Bu millətlərin tarixən Azərbaycandan başqa vətənləri olmayıb və buna görə də Azərbaycan türkləri ilə birlikdə vahid polietnik Azərbaycan millətinin nümayəndələri hesab olunurlar. Onlardan başqa ölkəmizdə

ruslar, ukraynalılar, belaruslar, kürdlər, yəhudilər, yunanlar, almanlar və tatarlar yaşayırlar ki, bu milli azlıqların hər birinin müvafiq olaraq tarixi vətəni var və bununla belə Azərbaycan ərazisində yaşayan milli azlıqlara aiddirlər. Onlar da Azərbaycan Respublikasının tamhüquqlu vətəndaşları olaraq bütün hüquqlardan istifadə edirlər. Bakı şəhərində iyirmidən çox müxtəlif mədəni icma fəaliyyət göstərir. Bunların arasında rusların, ukraynalıların, kürdlərin, lakların, ləzgilərin, slavyanların, tatların, tatarların, gürcülərin, ingiloyların, talışların, avarların, axıska türklərinin, Avropa və dağ yəhudilərinin, gürcü yəhudilərinin, alman və yunanların cəmiyyətləri daha fəaldır. Bu gün ölkəmizin istənilən bölgəsində, etnik azlıqların kompakt şəkildə yaşadığı ərazilərdə belə icmalar fəaliyyət göstərir. Onların hər biri öz maddi və mənəvi mədəniyyətini, dilini, tarixi yaddaşını, mentalitetini, etnik özünüdərk etmə və etnopsixologiyasını qoruyub saxlayan unikal xüsusiyyətlərin daşıyıcılarıdır. Onlara misal olaraq Azərbaycanda dağ yəhudilərinin məskəni Qırmızı Sloboda, rus-Molokanların yaşadığı İvanovka, udiylərin Nic, öz dili, özünəməxsus adət və ənənələri ilə məşhur Xınalıq kəndini və eləcə də başqa milli azlıqların yaşadığı onlarla belə məskənləri göstərmək olar ki, onların hamısı Azərbaycan cəmiyyətinin ayrılmaz hissəsidir. Etnik azlıqlara yerli əhali ilə bərabər mədəni hüquqlar və ölkənin mədəni irsindən istifadə hüququ verilib. Bu hüquq etnik azlıqlara imkan verir ki, kompakt yaşadığı yerlərdə ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai siniflərində doğma dillərində təhsil alsınlar. Bunun üçün dövlət tərəfindən müvafiq dillərdə tədris proqramları və dərslər vəsaitləri, folklor və şeir məcmuələri, bədii ədəbiyyat nəşr olunur. Ölkəmizdə etnik azlıqların dillərində qəzet və jurnallar çıxır, milli teatrları və bədii özfəaliyyət kollektivləri fəaliyyət göstərir. Ölkəmizdə mövcud olan multikultural mühit imkan verir ki, azsaylı xalqlar və etnik qruplar adət -ənənələrini, maddi və mənəvi mədəniyyətlərini də qoruyaraq inkişaf etdirdirsinlər.

Müasir Azərbaycan dövlət-din münasibətləri modeli çərçivəsində bütün dini konfessiyalar qanun qarşısında bərabərdir və eyni statusa malikdir. Ölkə vətəndaşlarının əksəriyyətini təşkil edən müsəlmanların hüquqlarının təmin olunması ilə yanaşı dövlət respublikada yayılmış digər dinlərə də qayğı göstərir. Belə ki, 1920-ci ildə bağlanmış Jen Mironosets baş kilsəsinin binası 1991-ci ildə Rus Pravoslav Kilsəsinə verilmişdir. Azərbaycanda səfərdə olan Moskvanın və bütün Rusiyanın Patriarxı II Aleksiy 27 may 2001-ci il tarixdə bu məbədi müqəddəs elan etmiş və ona baş kafedral kilsə statusu vermişdir. Bundan başqa, 1999-2001-ci illərdə paytaxtda digər pravoslav məbədi — Müqəddəs Məryəm Miladı baş kilsəsi bərpa olunmuşdur.

Ölkəmizin katolik icması da dövlətin qayğısından kənar qalmayıb. Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra katolik icması yenidən fəaliyyətini bərpa edə bildi. 2 aprel 1999-cu ildə Bakı şəhəri Roma Katolik dini icması dövlət qeydiyyatına alındı. Həmçinin ümummilli lider Heydər Əliyevin göstərişi ilə Bakıda katolik kilsəsinin inşası üçün ərazi ayrıldı. Nəticədə 2007-ci ildə ölkə paytaxtının ən gözəgəlimli yerində Məryəm Ananın şərəfinə katolik kilsə ucaldıldı. 2011-ci ildə isə “Azərbaycan Respublikasında Katolik kilsəsinin Apostol Prefekturası” dini qurumu dövlət qeydiyyatından keçdi. [12](Heydər Əliyev Siyasəti:Tolerantlıq.Bakı,Elm və təhsil 2015 səh 112)

Respublikamızda katoliklik mənsublarının sayına görə pravoslav və protestantlıqdan sonra gəlir. Ölkəmizdə katolik icma kiçik olsa da, ictimai həyatda fəal iştirak edir, geniş xeyriyyə fəaliyyəti ilə məşğul olur. Azərbaycanda Katolik kilsəsinin Apostol Prefekturasının nəzdində Tereza Ana adına kimsəsizlər üçün sığınacaq evi, “Məryəm” tədris mərkəzi və digər xeyriyyə təsisatları fəaliyyət göstərir. Hazırda Bakı və Azərbaycan Yeparxiyasının tabeçiliyində səkkiz ibadət yeri (5 kilsə, 2 çasovnya, 1 dua evi) fəaliyyət göstərir. Onlardan dördü Bakı şəhərində, digərləri isə Gəncə, Sumqayıt, Xaçmaz və Lənkəranda yerləşir. Respublikada qədim ənənələrə malik olan yəhudi icmasının mədəni irsi də dövlətin qayğısı ilə əhatə olunur. 1990-cı ildən respublikada "Azərbaycan-İsrail" dostluq cəmiyyəti, habelə "Soxnut" cəmiyyəti fəaliyyət göstərirlər. Azərbaycandakı yəhudilərə göstərilən

ehtiramdan söhbət açarkən, Quba rayonundakı Qırmızı Qəsəbəni qeyd etmək lazımdır. Çünki bu qəsəbə postsovet məkanda dağ yəhudilərinin kompakt halda yaşadığı yer hesab olunur. Qudyalçayın sol sahilində yerləşən Qırmızı Qəsəbə XVIII əsrdə Quba xanlığı dövründə salınmışdır. Əvvəllər “Yəhudi Qəsəbəsi” adlanan sözügedən yaşayış məntəqəsi hətta bir vaxtlar “Qafqazın Yerusəlimi” kimi də məşhurlaşmışdı.[2](Azərbaycan multikulturalizmi: Ali məktəblər üçün dərslik. – Bakı: BBMM, 2017. – səh341)

Müasir Azərbaycandakı yəhudilərin vəziyyətinə gəlincə, qeyd etmək lazımdır ki, onlar, əsasən, Bakı, Gəncə, Sumqayıt şəhərlərində, həmçinin Quba və Oğuz rayonlarında yaşayırlar. Hazırda ölkəmizdə mövcud olan yəhudi icmaları Azərbaycan dövlətinin diqqət və qayğısı ilə əhatə olunmuşdur. Bunun bariz nümunəsi dövlət başçısı cənab İlham Əliyevin təşəbbüsü və dəstəyi sayəsində Bakı şəhəri Dağ Yəhudiləri dini icması üçün yeni sinaqoqun tikilməsidir. 2010-cu ildə təməli qoyulan həmin sinaqoq 2011-ci ilin aprel ayında dindarların istifadəsinə verilmişdir. Eyni zamanda, hər il yəhudi xalqının yeni ili – “Roş ha-Şana” bayramı münasibəti ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ölkəmizdəki yəhudi icmasına təbrik ünvanlayır. Bakıda yaşayan yəhudi uşaqlar üçün “Tolerantlığın ünvanı – Azərbaycan” layihəsi çərçivəsində Heydər Əliyev Fondu və “Or-Avner” Beynəlxalq Fondu tərəfindən “Xabad-Or-Avner” Təhsil Mərkəzi inşa olunmuşdur. 2007-ci il mayın 31-də Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyevanın iştirakı ilə həmin mərkəzin təməlqoyma mərasimi keçirilmişdir. Təhsil Mərkəzinin tikintisi 2010-cu ildə başa çatmışdır. 2010-cu il oktyabrın 4-də Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, xanımı Mehriban Əliyeva, eləcə də MDB Yəhudi İcmaları Federasiyasının və “Or-Avner” Beynəlxalq Fondunun prezidenti Lev Levayev Təhsil Mərkəzinin açılışında iştirak etmişlər. Bundan başqa, Bakı Dövlət Universitetinin Şərqsünəslıq fakültəsində, habelə Ağabəy Novruzbəyli adına 46 nömrəli tam orta məktəbdə rus bölməsinin nəzdində yəhudi mənşəli uşaqlardan ibarət olan siniflərdə ibri dili tədris olunur. Onu da qeyd edək ki, bu gün Azərbaycanda yəhudi icmaları ictimai həyatda fəal iştirak edirlər. Respublikada Azərbaycan-İsrail Dostluğu Cəmiyyəti, “Soxnut” yəhudi agentliyi, “Coyn”, “Vaad-L-Xatzola” kimi iri yəhudi xeyriyyə təşkilatları, Azərbaycan Yəhudi Qadınlarının Humanitar Assosiasiyası, yəhudi dini məktəbləri (iyeşivalar), “Azərbaycan-İsrail” Mədəni Əlaqələr Cəmiyyəti, “Xava” adlı qadın cəmiyyəti və digər yəhudi qeyri-hökumət təşkilatları fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin rəsmi saytında verilən məlumatla əsasən, respublika ərazisində yeddi sinaqoq və səkkiz yəhudi dini icması fəaliyyət göstərir.

Beləliklə, müasir dövrdə Azərbaycanda yəhudilər antisemitizmdən uzaq, tolerant mühitdə yaşayırlar. Bu isə təsadüfi deyildir. Çünki bütün tarixi dövrlərdə yəhudilər ölkəmizdə özlərini böyük bir ailənin bərabərhüquqlu üzvü kimi hiss etmiş, dünyada antisemitizmin tüğyan etdiyi dövrlərdə belə Azərbaycan xalqı onlara yad münasibət göstərməmiş, əksinə, yəhudi mənşəli həmvətənlərimiz dostluq, həmrəylik, qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşamışlar

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, milli azlıqların qorunması Azərbaycan rəhbərliyinin apardığı siyasətin əsas istiqamətlərindən biridir. Və bunun nəticəsidir ki, Azərbaycanda Konstitusiyaya və qanunların verdiyi bərabər hüquqlar və imkanlardan istifadə edərək, müxtəlif millətlərin nümayəndələri cəmiyyətin ayrı-ayrı sahələrində məhsuldar işləyərək ölkənin inkişafına layiqli töhfələr verirlər. Milli azlıqlar həm də Azərbaycan Respublikasının hökumətində və digər dövlət strukturlarında təmsil olunurlar. Respublikanın milli parlamenti - Milli Məclisdə ölkənin bir sıra etnik azlıqları, o cümlədən rus, ləzgi, tat, talış və başqaları öz nümayəndələri ilə təmsil olunublar. Ölkə Prezidenti İlham Əliyevlə yanaşı, ölkəmizin Birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın rəhbərlik etdiyi Heydər Əliyev Fondu da multikulturalizmin Azərbaycan modelinin reallaşması istiqamətində mühüm işlər həyata keçirir. Mehriban xanımın rəhbərliyi və dəstəyi ilə Heydər Əliyev Fondu özünün beynəlxalq fəaliyyətində çoxsaylı layihələr həyata keçirir, bununla da Azərbaycan multikulturalizminin üstünlüklərini bütün dünyaya əyani şəkildə təbliğ edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Heydər

Əliyev Fondunun "Azərbaycan - tolerantlıq məkanı" layihəsi çərçivəsində həm Azərbaycanda, həm də onun həüdudlarından kənarda həyata keçirdiyi tədbir və layihələr beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən də rəğbətlə qarşılır. [4] (Azərbaycanda dini və milli tolerantlıq .Azadlıq.- 2010.- 20 oktyabr.- 13)

Bu da məlumdur ki, Azərbaycanın həyatımızın bütün sahələrində, o cümlədən İslam həmrəyliyi, multikulturalizm, tolerantlıq, dini və milli özünəgüvənci, bəzi dairələr tərəfindən hər zaman qısqanclıq və narahatlıqla qarşılır. Buna görə də onlar respublikamızın müsbət beynəlxalq imicinin və uğurlarının üzərinə kölgə salmaq məqsədilə bütün çirkin metodlardan istifadə etməyə cəhd edirlər. Bəzi bizi sevməyən, uğurlarımıza qısqanclıqla yanaşan qüvvələrin əlində alətə çevrilən bu qruplar, ayrı-ayrı media orqanlarında və sosial şəbəkələrdə Azərbaycana qarşı qarayaxma kampaniyası aparmaqla, ölkəmizin beynəlxalq imicinə zərbə vurmağa çalışırlar. Ölkəmizdə mövcud olan multikultural mühit göstərir ki, bu cəhdlər əbəsdir. Azərbaycan müstəqil, milli maraqlara əsaslananməkdir. Dövlətimizin müstəqil siyasətinə, bu inkişaf yolunda irəliləməsinə təsir etmək mümkün deyil.

Bütün bu işlərin davamlılığı üçün dini maarifləndirmə istiqamətində də fəaliyyətin gücləndirilməsinə ehtiyac yaranır. Çünki görürük ki, bu gün dini sahədə ortaya çıxan əksər problemlərin kökündə dini savadsızlığın, İslamın olduğu kimi təqdim edilməməsinin dayandığını göstərir. Bu səbəbdən də, Azərbaycan dövləti milli-mənəvi dəyərlərimizin təbliği istiqamətində ölkədə dini maarifləndirmə və milli-mənəvi dəyərlərin təbliği işinə xüsusi diqqət ayırır. Dini maarifləndirmə düzgün aparıldığı zaman dini təhlükəsizlik və ictimai-siyasi sabitlik təmin olunur, tolerantlıq ənənələrinin inkişafına təkan verilir, dini zəmindəki ziddiyyətlərin, dövlətlər və xalqlar arasındakı qarşıdurmaların qarşısı alınır.

Araşdırmalar göstərir ki, son illərdə, xüsusən, İslamın tarixi mahiyyəti, dünya mədəniyyət tarixində oynadığı rol, onun bəşər sivilizasiyasına verdiyi töhfələr beynəlxalq miqyasda keçirilən elmi konfransların və simpoziumların müzakirə obyektinə çevrilmişdir.

Milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və tarixi dini abidələrin bərpası prosesinə fəal surətdə qoşulan Heydər Əliyev Fondunun ölkəmizdə həyata keçirdiyi "Tolerantlığın ünvanı – Azərbaycan" layihəsi çərçivəsində də çoxsaylı layihələr həyata keçirilməkdədir.

Müasir dövrimizdə Heydər Əliyev Fondu, nəinki Azərbaycanın, eləcə də, ümumdünya mədəni irsinin qorunmasına, mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoqa töhfələrini verir. Fondun layihələrindən biri olan "Azərbaycan - tolerantlığın ünvanı" layihəsi çərçivəsində Avropada Versal Sarayının memarlıq abidələrinin, kafedral kilsənin vitrajlarının bərpası Azərbaycanda tolerantlığın, dünya mədəniyyətlərinin rəngarəngliyinə hörmətin qədim və möhkəm kökləri olduğunu özündə bir daha ehtiva edir. Azərbaycanın Birinci xanımı Mehriban Əliyeva Roma şəhərinin ətrafında yerləşən 60-a yaxın katakombaların bərpasında əhəmiyyətli işlərə imza atmışdır. Müqəddəs Marçellinio və Pietro katakombaları xristian aləmi üçün ən mühüm və ən maraqlı abidələrdən biridir və bu addım dinlər və mədəniyyətlərarası dialoqun daha bir parlaq nümunəsi olaraq tarixə yazıldı. Romanın belə nüfuzlu arxeoloji abidəsinin bərpasına töhfəsini verən Heydər Əliyev Fondu tarixi missiyasını həyata keçirmiş oldu. Heydər Əliyev Fondunun Fransanın Orn Departamentinin Santiyi, Fresnay o Sovaj, San-İler la Jerar, Tanvil, Kurjust, Revoyon və Mal yaşayış qəsəbələrində X-XII əsrlərə aid 7 kilsənin bərpasına yardım etməsi də "Azərbaycan - tolerantlığın ünvanı" layihəsi çərçivəsində reallığa çevrilib.

Hazırda Heydər Əliyev Fondu işğaldan azad olunan ərazilərimizdə ermənilər tərəfindən dağıdılan dini abidələr, məscidlərin bərpasına dair layihə üzrə işlərə başlayıb. Qarabağ ərazisində Azərbaycan xalqının milli sərvəti olan dini abidələrin, məscidlərin bərpası üzrə layihə çərçivəsində yerli və xarici mütəxəssislərin iştirakı ilə bölgədəki ziyarətgahlarımızın bərpası, konservasiyası və yenidən qurulması həyata keçirilir. Azərbaycanda tolerantlıq,

multikulturalizm, dinlər və mədəniyyətlərarası dialoq sahəsində müxtəlif tərəflərin bir araya gəlməsi istiqamətində kifayət qədər tədbirlər həyata keçirilir. Azərbaycan son on illərdə bu sahədə onlarla beynəlxalq və regional konfrans, forum və simpoziumlara ev sahibliyi edib. Fəxrlə deyə bilərik ki, bu gün beynəlxalq aləmdə Bakı şəhəri ilə bağlı iki ifadə tez-tez işlədilir: mədəniyyətlərarası dialoq üzrə Bakı prosesi və tolerantlığın təşviqi üzrə Bakı prosesi.

Nəticə. Bunlardan əlavə, Azərbaycan tolerantlıq və multikulturalizm sahəsində təcrübəsini yaymaq və təbliğ etmək, eləcə də bu dəyərləri beynəlxalq aləmdə təşviq etmək məqsədilə nüfuzlu təşkilatlarla, o cümlədən BMT, YUNESCO, İESKO, ATƏT və digər qurumlarla yaxından əməkdaşlıq edir. Azərbaycanda bütün dövrlərdə, ictimai-siyasi quruluşdan asılı olmayaraq, müxtəlif dillərdə danışan, müxtəlif dinləri təmsil edən insanlar sülh, əmin-amanlıq və qarşılıqlı hörmət şəraitində bir ailə kimi yaşayıblar. Bu gün də belədir. Müasir dünyamızda çoxkonfessiyalı və çoxmillətli Azərbaycan bu ənənələrə sadıqdır və bu ən böyük sərvətlərdən biridir. Multikulturalizm Azərbaycanda geniş vüsət alır, inkişaf edir, Respublika ictimaiyyəti, dini icmalar tərəfindən daim möhkəm dəstək alır. Bu ideyalar ölkəmizin təhlükəsizliyi sahəsində də önəmli rol oynayır. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən 2016-cı il Azərbaycanda "Multikulturalizm ili" elan olunub. Cəsarətlə deyə bilərik ki, hazırkı şəraitdə Azərbaycan Respublikası özünün multikulturalizm və tolerantlıq siyasəti, bu sahədə qazandığı nailiyyətlərə görə dünya dövlətlərinə, o cümlədən, Qərblə ölkələrinə nümunə hesab edilə bilər.

Respublikanın vətəndaşları hər bir sahədə, siyasətdə, iqtisadiyyatda, təhsildə, mədəni həyatda bir çalışır, böyük uğurlara imza atırlar. Xalqımızın birgə səyi, əməyi nəticəsində respublikamız gündən-günə inkişaf edir, daha da çiçəklənir.

Əlbəttə, bütün bunların əsası Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş multikulturalizm və tolerantlıq siyasətinin, xalqımızın multikultural və tolerant ənənələrinin məntiqi nəticəsidir.

Ədəbiyyat siyahısı.

1. Azərbaycan Multikulturalizmi. Biblioqrafiya. B-2016.
2. Azərbaycan multikulturalizmi: Ali məktəblər üçün dərslik. – Bakı: BBMM, 2017. - 416 səh
3. Abdullayev Kamal. Azərbaycan multikulturaliziminin siyasi banisi. Azərbaycan 2015.-1 may.- №92.-S.3.
4. Azərbaycanda dini və milli tolerantlıq .Azadlıq.- 2010.- 20 oktyabr.- 13
5. **"Azərbaycan" qəzeti, 10 dekabr 1998-ci il** "İslam sivilizasiyası Qafqazda" mövzusunda Beynəlxalq simpoziumda Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin çıxışı 9 dekabr 1998
6. Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: Gerçəkliklər və perspektivlər. Bakı 2007 399 s
7. Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi. Bakı. 2002. —Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı. 2002. 232 səh
8. Əliyev H. Dünya azərbaycanlılarının I qurultayında çıxış. —Azərbaycan qəzeti, 2001-ci il, 10 oktyabr.
9. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. (onuncu kitab) B., Azərneşr, 2002, səh 135.
10. Əliyev V. Ümummilli lider Heydər Əliyevin milli siyasətində multikulturalizm faktoru- XXI əsrdə Azərbaycanı sivilizasiyalararası dialoq mərkəzinə aparan yol. "Heydər Əliyev və multikultural dəyərlər" mövzusunda keçirilən konfransın materialları, Bakı, Azərneşr, 2016, 616 s.
11. Prezident İlham Əliyevin UNESCO Baş Konfransının 38-ci sessiyasının Liderlər Forumunda çıxışı. www/president.az

12. Heydər Əliyev Siyasəti:Tolerantlıq.Bakı,Elm və təhsil 2015 səh 504
13. <http://multikulturalizm.gov.az/post/1588/azerbaycan-multikulturalizmi-ve-heyder-eliyev.html>
14. <http://www.anl.az/down/meqale/zaman/2015/mart/427059.htm>
15. <https://qarabaginfo.az/gundem/13049-heydr-liyev-irsi-azrbaycanda-dovlt-din-munasibtlri.html#sel=3:1,3:5>

LANGUAGE POLICY IN KYRGYZSTAN REPUBLIC
QIRGIZISTAN RESPUBLİKASINDA DİL SİYASƏTİ

ARZU KARIMOVA

Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi (Ü. Hacıbeyov-68), 0000-0002-2662-6015

Özet

20. yüzyılın sonu ve 21. yüzyılın başlangıcı, dillere yeni bir bakış açısıyla damgasını vurdu. Toplumda yaşanan yoğun süreçler, yalnızca Kırgızistan için değil, aynı zamanda Sovyet sonrası alanın tüm ülkeleri için de dil durumunda değişiklik yapılmasının temel koşullarıdır. 1980'lerin sonlarında yaşanan siyasi süreçler, Sovyetler Birliği halkının kendi diline ve kültürüne yönelmesinin önkoşulu haline geldi.

70 yıldır Rus dili, cumhuriyetin kamusal yaşamının her alanında en önemli işlevleri yerine getirmiştir. Bu dil okul öncesi, okul, orta ve yüksek öğretimin diliydi; tüm ana akım medyanın, televizyonun, radyonun, kültür kurumlarının, tiyatroların, sinemanın diliydi; kurgunun ve bilimsel araştırmanın diliydi; köylerde ve şehirlerde hem devlet yapıları hem de yargı organları düzeyinde iş iletişiminin resmi diliydi; bu sadece etnik Ruslar, Slavlar arasında değil, aynı zamanda etnik Kırgızlar, Uygurlar, Dunganlar, Özbekler, Almanlar, Ahıska Türkleri vb. arasında da geçerlidir. Son olarak, cumhuriyetin tüm nüfusunun tüm milletlerden temsilcileri için etnik gruplar arası iletişimin diliydi. Kısacası Kırgızistan'ın iletişim alanında Rus dili baskın bir rol oynadı.

Ancak günümüz şartlarında Rus dilinin işlevsel alanı daraldıkça Kırgızların Rus diline hakim olma konusundaki aktif istekleri dikkat çekmektedir. Aynı zamanda, keskin jeopolitik değişimlerin arka planında İngilizce diline olan ilgi de arttı. Anadilini bilmek Kırgızların kendilerini kendi tarihi kaderi, kendi kültürü ve gelenekleri ile bağımsız bir etnik grup olarak tanımlarını sağlar.

Anahtar kelimeler: Kırgızistan, iki dillilik, dil politikası, etnik gruplar, ana dil .

Abstract

The end of the 20th century and the beginning of the 21st century were marked by a new perspective on languages. Intensive processes taking place in society are the main conditions for changes in the language situation not only for Kyrgyzstan, but also for all countries of the post-Soviet space. The political processes of the late 1980s became the prerequisite for the people of the Soviet Union to turn to their own language and culture.

For 70 years, the Russian language has performed the most important functions in all spheres of public life of the republic. This language was the language of pre-school, school, secondary and higher education; it was the language of all mainstream media, television, radio, cultural institutions, theaters, cinema; it was the language of fiction and scientific inquiry; was the official language of business communication in villages and cities both at the level of state structures and judicial bodies; This occurs not only among ethnic Russians, Slavs, but also among ethnic Kyrgyz, Uyghurs, Dungans, Uzbeks, Germans, Meskhetian Turks, etc. It is also valid between . Finally, it was the language of interethnic communication for representatives

of all nationalities of the entire population of the republic. In short, the Russian language played a dominant role in the communications sphere of Kyrgyzstan.

However, as the functional area of the Russian language narrows in today's conditions, the active desire of the Kyrgyz to master the Russian language draws attention. At the same time, interest in the English language has increased against the background of sharp geopolitical changes. Knowing their native language allows Kyrgyz people to recognize themselves as an independent ethnic group with its own historical destiny, its own culture and traditions.

Key words: Kyrgyzstan, bilingualism, language policy, ethnic groups, mother tongue.

Özet

XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəlləri dillərə yeni baxışla əlamətdar oldu. Cəmiyyətdə gedən gərgin sosial-siyasi, iqtisadi, mədəni, ideoloji proseslər baxımından təkcə Qırğızıstan üçün deyil, həm də bütün postsovet məkanı ölkələri üçün tarixi əhəmiyyət kəsb edən bu illərin hadisələri hər bir respublikada dil vəziyyətində dəyişikliklər üçün ekstralinqvistik şərtlərdir. 80-ci illərin sonlarında baş verən siyasi proseslər Sovet İttifaqı xalqının öz dilinə və mədəniyyətinə üz tutması üçün ilkin şərt oldu. Məhz bu dövrdə Qırğızıstan respublikasında da dil planlaşdırılması məsələləri ilə fəal məşğul olmağa başladılar. Hətta ittifaqda birgəyaşayış illərində 1989-cu il sentyabrın 23-də “Qırğızıstan SSR-in dövlət dili haqqında” Qanun qəbul edildi və bu, sovet quruluşu illərində formalaşmış dil balansında mühüm dəyişikliklər etdi [1]. 70 il ərzində rus dili respublikanın ictimai həyatının bütün sahələrində ən mühüm funksiyaları yerinə yetirmişdir. Bu dil məktəbəqədər, məktəb, orta ixtisas və ali təhsilin dili idi; bütün əsas medianın, televiziyanın, radionun, mədəniyyət müəssisələrinin, teatrların, kinonun dili idi; bədii ədəbiyyatın və elmi araşdırmaların dili idi; həm dövlət strukturları, həm də kənd və şəhərlərdə məhkəmə orqanları səviyyəsində rəsmi işgüzar ünsiyyət dili idi; bu, təkcə etnik ruslar, slavyanlar arasında deyil, həm də etnik qırğızların, uyğurların, dunqanların, özbəklərin, almanların, Ahıska türklərinin və s. böyük əksəriyyətinin gündəlik ünsiyyət dili idi. Nəhayət, respublikanın bütün əhalisinin bütün millətlərinin nümayəndələri üçün millətlərarası ünsiyyət dili idi. Bir sözlə, rus dili Qırğızıstanın kommunikativ məkanında dominant rol oynamışdır.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, qırğız dilinin fəaliyyət dairəsi çox məhdud idi. Qırğız dilində tədris olunan məktəblər yalnız ucqar dağlıq ərazilərdə qaldı, qırğız dilində təhsil verən universitetlər yox idi, rəsmi iş sənədləri qırğız dilində aparılmırdı. Qırğız dilində çıxan mərkəzi qəzetlərdən yalnız bir qəzet – “Sovetik Qırğızıstan” (Sovet Qırğızıstanı) qırğız dilində nəşr olunurdu. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, qırğız ədəbiyyatı məhz bu dövrdə tam inkişaf etmişdir. Deyə bilərik ki, bu, milli bədii ədəbiyyatın çiçəklənmə dövrü idi. Məhz bu dövr Çingiz Aytmatovun yaradıcılığını doğurdu. 1989-cu il qanunu iki dilin - rus və qırğız dillərinin fəaliyyət sahəsinə tarazlıq gətirmək məqsədi daşıyırdı. Yeni dil situasiyasında əsas istiqamət aktiv ikidilliliyi inkişaf etdirmək istəyi idi və bu, əsasən qırğız-rus ikidilliliyi haqqında idi.

Qanuna əsasən, dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının aktları dövlət dilində qəbul edilir və iki dildə: qırğız və rus dillərində dərc olunurdu. Əksəriyyəti dövlət dilini bilməyən işçilərdən ibarət olan əmək kollektivlərində daxili iş dövlət dili ilə yanaşı, rus və ya məqbul olan başqa dildə də aparıla bilərdi. Müəssisələrin, təşkilatların rəsmi möhürlərinin, ştamplarının və blanklarının mətnləri dövlət dilində olmalı və rus dilinə tərcümə edilməli idi. Onsuz da suveren dövlətin dil siyasətində növbəti addım qırğız dilinin mövqeyini gücləndirmək oldu. “Qırğızıstan Respublikasının dövlət dilinin daha da inkişaf etdirilməsi haqqında” prezident fərmanı verilmiş, ona uyğun olaraq inkişaf strategiyasını və prioritetlərini müəyyən edən dövlət dilinin inkişafı Konsepsiyası qəbul edilmişdir. Qırğızıstan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət Dili formalaşdırıldı.[2] Dövlət dilinin inkişafının təkmilləşdirilməsi, onun mərhələli şəkildə həyata keçirilməsi və işgüzar işlərin mərhələli şəkildə dövlət dilinə keçirilməsi məqsədi ilə Prezidentun

20 yanvar 2001-ci il tarixli Fərmanı ilə “Qırğızıstan Respublikasının 2000-2010-cu illərdə dövlət dilinin inkişafı Proqramı” təsdiq edilmişdir.[3]

Proqramın məqsədi dövlət dilini onun bilavasitə funksiyalarının yerinə yetirməsini təmin edəcək səviyyəyə qaldırmaq idi. Əsas diqqət qırğız dilinin daxili potensialından istifadə və onun ictimai fəaliyyətin bütün sahələrində geniş tətbiqi tədbirlərinə yönəldilmişdir. 2000-ci ilin mayında “Qırğız dili haqqında” qanunun dövlət dili kimi qəbul edilməsi ilə yanaşı, rus dilinə də rəsmi dil statusu verildi. Daha il yarım sonra bu siyasi qərar Qırğızıstan Respublikasının Konstitusiyasında öz əksini tapdı. Rus dilinin rəsmi statusu Qırğızıstan Respublikasının 29 may 2000-ci il tarixli “Qırğızıstan Respublikasının dövlət dili haqqında” Qanununda təsbit edilmişdir [4].

Eyni zamanda qanunvericilik direktivləri təkcə dillərin statusunu yaymağa deyil, həm də bildiyimiz kimi, öz qanunlarına uyğun inkişaf edən və dövlət nizam-intizamına tabe olmayan dilin daxili quruluşuna müdaxilə etməyə başladı. Qırğız dilinin tələffüzünün rus variantı ilə bağlı fikir ayrılıqları yarandı. O vaxt bütün rəsmi sənədlər rus dilində idi. Rus dilində sənədlərdə qırğız fonetik görünüşünü, yəni qırğız dilinə məxsus xüsusiyyətləri qoruyaraq yazmaq adət idi. Lakin bu səsə onlar rus dilinin fonetik sistemə sığmadılar (məlum olduğu kimi, rus fonetikasının qanunlarına görə, arxa dilli k-g-nin s ilə birləşmələri mümkün deyil).

Zaman keçdikcə linqvistik qanunlar siyasi təzyiqlərin hücumuna tab gətirə bilmədi və buna görə də rusdilli sənədlərdə qırğız dilləri yazılmağa başladı. Yəni nə qədər şey göstərilə də, hansı qanunlar çıxarılsa da, dilin inkişafının obyektiv prosesini dayandıra bilmədilər. Dil, böyük ölçüdə, özünü inkişaf etdirən, özünü təşkil edən bir fenomendir. Dil vəziyyəti dövlət qırğız və rəsmi rus dillərinin düzülüşündən və balansından ibarətdir.

Bu dillərin statusunu xarakterizə edən variantlar kimi təklif olunan “dövlət” və “rəsmi” terminləri, fikrimizcə, onların statusunu aydın şəkildə məhdudlaşdırmır. Lüğətlərdə belə tərif verilir: “Rəsmi dil dövlətin əsas dilidir, qanunvericilikdə və rəsmi işdə, məhkəmə işlərində, təhsildə və s. dövlət dili dövlətin əsas dili kimi səciyyəlidir. Eyni zamanda, bəzi dövlətlərin qanunvericiliyində rəsmi dövlət sənədlərinin başqa dillərdə dərc edilməsi nəzərdə tutulur. [5] Buna əsasən, hər iki termin arasında aydın fərq yoxdur. Onlar tez-tez sinonim kimi istifadə olunur, bir-birini əvəz edir. Qırğızıstan Respublikasının Konstitusiyasında bu iki termin fərqli anlayışlar kimi istifadə olunur. Lakin onların arasında nə fərq var, dövlət dilinin hansı funksiyaları var, rəsmi dilin hansı funksiyaları var, heç bir sənəddə açıqlanmır.

Buna görə də fransız tədqiqatçısı J.J.Russonun fikirləri ilə razılaşmaq olmaz. Russo deyirdi: “...bunun real olması üçün müəyyən bir dilin rəsmi və ya milli statusa malik olduğunu bəyan etmək kifayət deyil. “Dövlət dili”, “milli dil” kimi ifadələrə hansı mənənin verildiyini aydınlaşdırmaq lazımdır...”[6, s. 104]. Qırğız cəmiyyətində real dil vəziyyəti qırğız və rus dillərinin münasibətindən ibarətdir. Qırğız dili ucqar rayonlarda və regionlarda dövlət qurumlarında üstünlük təşkil edir. Respublikanın şimalındakı şəhərlərdə və paytaxtda, eləcə də biznesdə rus dili və ya qırğız-rus ikidilliliyi üstünlük təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, rus dili rəsmi məkanda mühüm mövqeyini saxlayır; qanun layihələri və normativ aktların layihələri, müqavilələr və digər sənədlər, ilk növbədə, rus dilində hazırlanır. Görüşlər, müzakirələr çox vaxt rus dilində aparılır.

Bununla yanaşı, qırğız dilində xüsusi terminologiyanın işlənilməsi və onun işgüzar işlərdə düzgün istifadə olunmasında ciddi çətinliklər yaranır. Bununla əlaqədar bütün nazirlik və idarələrdə rəsmi yazışmaları, xarici və daxili sənəd dövriyyəsinə qırğız dilinə tərcümə edən qırğız dili mütəxəssisləri şöbəsi yaradılıb. Dövlət müəssisə və təşkilatlarında, təhsil müəssisələrində dövlət dili üzrə müşavir vəzifələri tətbiq edilib. Əksər televiziya tamaşaçıları və radio dinləyiciləri rus dilində verilişlərə üstünlük verirlər, baxmayaraq ki, yerli qırğızdilli

kanalların populyarlığı təkcə regionlarda deyil, həm də şəhər mühitində daim artır. Qəzet oxuma ilə bağlı vəziyyət 2008-ci ildə qırğızdilli “Super-info” qəzetinin tiraj və etibar reytinginə görə ən populyar rusdilli “Axsam Bişkek” qəzetini geridə qoyması ilə dəyişdi.

Respublikanın bütün ümumtəhsil və ali təhsil müəssisələrində rəsmi dillərin icbari öyrənilməsinə baxmayaraq, ucqar rayonlardan olan məzunların demək olar ki, hamısı rus dilini bilmir, çünki qırğızdillilərin üstünlük təşkil etdiyi kənd məktəblərində həftədə 3,5 saat rus dili keçirilir. Rusdilli mütəxəssislərin olmaması, dərslər çatışmazlığı şəraitində saatların az olması açıq-aydın orta məktəblərdə birdilli təhsilin konsolidasiyasına gətirib çıxarır. Respublikanın beş ali təhsil müəssisəsində rus dili və ədəbiyyatı müəllimlərinin hazırlanmasına baxmayaraq, kənd məktəblərində rus dili müəllimlərinin sayı ildən-ilə durmadan azalır. Suverenlik dövründə respublika ərazisində əsas mövqeləri qırğız dili tutaraq, ilk növbədə, respublikanın kənd rayonlarında birdilli ünsiyyəti, bölgələrdə qırğız dilində orta təhsil almasını təmin edirdi. Bu illər ərzində rəsmi işgüzar ünsiyyət sahəsində qırğız dilinin funksiyaları nəzərəcərpacaq dərəcədə güclənmişdir: rayon və regional səviyyələrdə bütün yerli hakimiyyət orqanlarında rəsmi sənədləşmə işləri uzun müddət qırğız dilində aparılırdı. Kütləvi kommunikasiya sahəsində qırğız dilində qəzetlərin müxtəlifliyi nəzərə cərpır və onlara tələbat olduğundan tirajları durmadan artır. Regionlarda əhali, təbii olaraq, Qırğızıstan telekanallarına üstünlük verir.

Bu mərhələdə respublikanın mərkəzi dövlət orqanlarında, nazirlik və idarələrində rəsmi işgüzar idarəetmə dili kimi rus dilindən istifadə edilməsi onunla izah olunur ki, indiki məmur nəslinin böyük əksəriyyəti rusdillidir. Yeni gənc nəsil hələ yavaş-yavaş qırğızdilli kimi meydana çıxır. O, indiki rusdilli nəslə əvəz edir. Vəziyyət elədir ki, yaxın gələcəkdə mərkəzi dövlət qurumları qırğız dilinə keçəcək və bununla da dilin fəaliyyətinin əsas sahələrindən birini tam təmin edəcəklər. Rus dilinin mövqeyinin hələ də qorunub saxlandığı yeganə sahə ali və orta ixtisas təhsili sahəsidir. Ancaq burada başqa bir problem də var. Problem çox ciddidir, yəni: rus dilinin normalarını bilmə səviyyəsi son dərəcə aşağı olması, həmin dilin keyfiyyətinin pisləşməsinə gətirib çıxarır. Qırğız millətindən olan müəllimlərin əksəriyyəti dərslərini bu dildə aparır, mühazirələr oxuyur. Onların bir çoxu öz sahələrinin mükəmməl mütəxəssisi olmalarına baxmayaraq, rus dilinin qrammatik, üslubi və vurğu normalarını yaxşı bilmirlər ki, bu da son nəticədə məlumatın adekvat əlçatan qavranılmasının pozulmasına gətirib çıxarır. Paradoks ondadır ki, onları dinləyən auditoriya da əsasən qırğız məktəblərinin məzunlarından ibarətdir.

Ali təhsil müəssisələrini bitirən nəsil rus dilində danışır, düşünür, çünki 4-5 il rus dilində mühazirə dinləyir, dərslərdə rus dilində cavab verir, rus dilində tədris və əlavə ədəbiyyat oxuyur, rus dilində kurs işi və dissertasiya işləri yazır. Bu müddət məzunun təfəkkürünün rusdilli olması üçün kifayətdir. Və tam təbiidir ki, onun gələcək peşəkar fəaliyyətlərini rus dilində aparmaq daha asandır.

Qırğız dilinin öz funksiyalarını tam yerinə yetirməyə hazır olmamasının başqa bir səbəbi də ondadır ki, sovet dövründən formalaşmış ətalət ucbatından respublikada elmi tədqiqatlar əsasən rus dilində aparılır, monoqrafialar və digər elmi nəşrlər əsasən rus dilində çap olunurdu. Respublika daxilində rus dilinin millətlərarası ünsiyyət dili kimi funksiyaları hazırda sabit deyil. Rus dili respublikanın şimal bölgəsində hələ də millətlərarası ünsiyyət vasitəsidir. Amma ölkənin cənubunda rus dili artıq nadir dil sayılır; əhəlinin əsas hissəsi qırğız və özbək dillərində danışır.

Sonda dediklərimizdən belə nəticə çıxarıyıq ki, rus dili respublikanın ictimai-siyasi həyatının, elmi, təhsil, mədəni və iqtisadi həyatının bir çox sahələrində təmsil olunur və millətlərarası ünsiyyət dili kimi xidmət edir. Hər iki dil mövcudluq formalarına və fəaliyyət sahələrinə görə təxminən bərabərdir. Hazırkı mərhələdə rus dilinin mövcud dil şəraitində həyat qabiliyyəti və

perspektivi iki amillə dəstəklənir: onun dövlətlərarası ünsiyyət dili kimi tələbatı və respublikada elm və təhsil dili kimi əhəmiyyəti.

Rus dilinin funksional məkanı daraldıqca Qırğızıstan xalqlarının rus dilini mənimsəmək üçün fəal istəyi nəzərə çarpır. Bununla yanaşı, kəskin geosiyasi dəyişikliklər fonunda ingilis dilinə maraq artıb. Ana dilini bilmək qırğızlara özlərini öz tarixi taleyi, öz mədəniyyəti, adət-ənənələri olan müstəqil etnik qrup kimi tanımağa imkan verir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1 “Qırğızıstan SSR-nin dövlət dili haqqında” Qırğızıstan Sovet Sosialist Respublikasının 23 sentyabr 1989-cu il tarixli Qanunu.
2. “Qırğızıstan Respublikasının dövlət dilinin gələcək inkişafı haqqında” Qırğız Respublikası Prezidentinin 20 yanvar 1998-ci il tarixli Fərmanı.
3. Qırğız Respublikası Prezidentinin “2000–2010-cu illər üçün Qırğızıstan Respublikasının dövlət dilinin inkişafı proqramı haqqında” 20 sentyabr 2000-ci il tarixli Fərmanı.
4. 29 may 2000-ci il tarixli “Qırğızıstan Respublikasının dövlət dili haqqında” Qırğız Respublikasının Qanunu.
- 5.J. Russo. Dil siyasətinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi. In: “Müasir Dünyada Dil Siyasəti”, S-P. 2007
- 6.Belikov V.İ., Krysin L.P. Sociolinqvistika. M., 2000.

THE DEVELOPMENT OF THE ART OF ORCHESTRA PERFORMANCE

ORKESTR İFAÇILIĞI SƏNƏTİNİN İNKİŞAFI

Nazilə Qardaşbəyova Adəm qızı

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Summary

The article talks about the development of the art of orchestra performance. The improvement of performance skills of musicians who play wind instruments is closely related to the creativity of composers. As the orchestra performance develops, the mutual influence of performance and composer's creativity is observed. Good performers have always motivated composers to create new works for their musical instruments.

In the first half of the 18th century, it is observed that solo and ensemble performance on wind instruments developed intensively. In Italy, Germany, France, and the Czech Republic, training centers were established that trained musical personnel in string and wind instruments. Thus, there were 4 conservatories for boys in Naples. Children were taught to play various musical instruments in these educational centers for 8 years. Venice had 4 conservatories for girls only. In one of them, a very fine orchestra led by A. Vivaldi, famous all over Italy, performed

Keywords: Orchestra, ensemble, symphony orchestra, piano, Azerbaijani musicians, symphony

128

Xülasə

Məqalədə Orkestr ifaçılığı sənətinin inkişafından bəhs edilir. Nəfəs alətlərində ifa edən musiqiçilərin ifaçılıq məharətinin artması bəstəkarların yaradıcılığı ilə sıx bağlıdır. Orkestr ifaçılığı inkişaf etdikcə ifaçılıq və bəstəkar yaradıcılığının qarşılıqlı təsiri müşahidə olunur. Hər zaman yaxşı ifaçılar bəstəkarları öz musiqi alətləri üçün yeni əsərlər yaratmağa sövq edir, onlara stimül yaradırdılar.

XVIII əsrin birinci yarısında nəfəs alətlərində solo və ansambl ifaçılığının intensiv inkişaf etdiyi müşahidə olunur. İtaliyada, Almaniyada, Fransada, Çexiyada simli və nəfəs alətlərində musiqi kadrları hazırlayan tədris ocaqları yaranırdı. Belə ki, Neapolda oğlanlar üçün 4 konservatoriya var idi. Bu tədris ocaqlarında 8 il ərzində uşaqlara müxtəlif musiqi alətlərində ifaçılıq tədris olunurdu. Venesiyada yalnız qızlar üçün 4 konservatoriya var idi. Bunlardan birində A.Vivaldinin rəhbərlik etdiyi, öz çıxışları ilə bütün İtaliyada məşhur olan çox gözəl orkestr fəaliyyət göstərirdi

Açar sözlər: Orkestr , ansambl , simfonik orkestr, fortepiano, Azərbaycan musiqiçiləri, simfoniya

Orkestr ifaçılığı sənətinin inkişafında fransız bəstəkar və dirijoru J. B Lyullinin (1632-1687) çox böyük rolu olmuşdur. O, ilk dəfə müsabiqə yolu ilə ifaçıların opera teatrının orkestrinə seçilməsini praktikada tətbiq etmişdir. Onun 70 nəfərdən ibarət orkestri Avropanın ən yaxşı orkestri hesab olunurdu. Lyulli simfonik orkestr şöbəsinə üç səciyyəvi qrupa bölürdü. Simli alətlər qrupu, zərb alətlərini əlavə etməklə ağac nəfəs alətləri və mis nəfəs alətləri qrupu. Lyulli ona qədər görünməmiş effektlərə nail olurdu. "Armida" (1686-cı il) operasında qaboy və

fleytanın müştərək köməyilə pastoral səhnələri böyük ustalıqla təsvir edirdi. “Şahzadə Eliza” operasının ov səhnəsində valtornadan, hərbi epizodlarda isə truba və litavralardan (zərb aləti, iri nağara) istifadə edirdi. Səhnə saturasiyalarına uyğun olaraq orkestrdəki alətlərin tembrinə görə bu cür paylanması (bölünməsi) o dövr üçün böyük yenilik hesab olunurdu. İlk ingilis milli operası sayılan “Didona və Eney” in müəllifi Q. Pyorsel (1659- 1695) idi. Bu dahi bəstəkar görkəmli orkeströvka ustasıdır. O səhnə situasiyalarından asılı olaraq, böyük məharətlə fleyta, qaboy və faqotların tembrini simli alətlərin səsi üzərinə qoyurdu və çox gözəl ifadəli səs effektinə nail olurdu. Özünün “Pərilər Kraliçası” operasında tamaşanın əvvəlində bir neçə hissədən ibarət suitanın ifa olunmasını nəzərdə tutur , III və IV aktlar arasında isə 5 hissəli simfoniya ifa olunur. Bütün bunlar, orkestrin müxtəlif alətlərdən çox incə istifadə etməklə böyük ustalıqla yazılmışdır. XVIII əsrin ortalarına qədər Avropada əzəmətli dəbdəbəli və dinamik emosionallığı ilə səciyyələnən “BAROKKO” stili inkişaf etməyə başladı. D. Qabriellinin, K.Monteverdinin, J.B. Lyullinin, A. Vivaldinin, İ.S.Baxın və F. Hendelin yaradıcılığı bu stilin parlaq nümunəsidir.

Eyni vaxtda musiqinin digər bir cərəyanı zəriflik, nəzakət rəmzi olan “ROKOKO” stili inkişaf edirdi. Bu stil üçün zərif pastoral, melizmlərlə bəzədilmiş qəribə ecazkar melodiya səciyyəvi idi. Bu cərəyanın ən parlaq nümayəndələri fransız bəstəkarı F. Kuperen (1668-1733) və J.F.Ramo(1683-1764) sayılır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə bir çox musiqi cərəyanları və stilləti mövcud idi. Bunların vəhdəti və sintezi mürəkkəb təkamül prosesi nəticəsində XVIII əsrin ortalarında xüsusi klassik stilin təsdiq olunmasına səbəb oldu.

XVIII əsrin birinci yarısında nəfəs alətlərində solo və ansambl ifaçılığının intensiv inkişaf etdiyi müşahidə olunur. İtaliyada, Almaniyada, Fransada, Çexiyada simli və nəfəs alətlərində musiqi kadrları hazırlayan tədris ocaqları yaranırdı. Belə ki, Neapolda oğlanlar üçün 4 konservatoriya var idi. Bu tədris ocaqlarında 8 il ərzində uşaqlara müxtəlif musiqi alətlərində ifaçılıq tədris olunurdu. Venesiyada yalnız qızlar üçün 4 konservatoriya var idi. Bunlardan birində A.Vivaldinin rəhbərlik etdiyi, öz çıxışları ilə bütün İtaliyada məşhur olan çox gözəl orkestr fəaliyyət göstərirdi.

Bu dövrdə bir çox şöhrət tapmış nəfəs alətlərində virtuoz – ifaçılar meydana çıxmışdır və onların adlarını tarix bu günə qədər saxlamışdır.

Uzaq keçmişin bir sıra virtuoz musiqiçilərinin adlarını sadalayaq; İ.İ.Kvans (1697-1773) – dahi alman fleytaçısı, eyni zamanda qaboy və fortepianoda ifa edirdi. O, çox məhsuldar bəstəkar idi. Fleyta və kamera ansambları üçün 300 konsert (bir və iki fleyta üçün), kamera ansambları üçün 200 konsert yazmışdır. Kvans həmçinin köndələn fleytanı təkmilləşdirən musiqi ustası kimi də məşhur idi. Fleyta üçün yazılmış “Köndələn fleytada ifaçılıq təliminin təcrübəsi” adlı ilk dərslik də ona məxsusdur.

XVIII əsr ifaçılıq sənətinin ən parlaq nümayəndələrindən biri də Bezossi (İtaliya) ailəsi idi. Bu sülalənin əsasını qoyan məşhur qaboyçu Alessandro(1702 -1775) və virtuoz faqotçu Cirolamo (1704 -1778) qardaşları idi. Onlar Qurin şəhərində yaşayırdı və kral orkestrində işləyirdilər. Onların solo və duet çıxışları böyük müvəffəqiyyətlə keçirdi. Hər iki Bezossi qardaşları bəstəkar idilər və öz alətləri üçün çoxsaylı əsərlər yaradırdılar.

A.Hammel (1705- 1771) Drezdenli musiqiçi , ən parlaq virtuoz valtornaçı idi. O, solo konsertlərilə qastrol səfərlərinə çıxırdı. Hammel həmçinin valtornanın təkmilləşdirilməsində rolu olan usta idi. Motsartın bir çox əsərlərinin ilk ifaçısı, məşhur fleytaçı İ.B.Venlinq (1720-1797, Almaniya) idi.

Nəfəsli alətlərdə ən məşhur ifaçıların adları sırasında qaboyçu F. Ramm və Lebryunu, faqotçu V. Ritteri, valtornaçı F.Lanqı göstərmək olar. Onların hamısı məşhur Manheyim orkestrinin (Almaniya) solistləri idilər.

Nəfəs alətlərində ifa edən musiqiçilərin ifaçılıq məharətinin artması bəstəkarların yaradıcılığı ilə sıx bağlı idi. Orkestr ifaçılığı inkişaf etdikcə ifaçılıq və bəstəkar yaradıcılığının qarşılıqlı təsiri müşahidə olunur. Hər zaman yaxşı ifaçılar bəstəkarları öz musiqi alətləri üçün yeni əsərlər yaratmağa sövq edir, onlara stimül yaradırdılar.

XVIII əsr Qərbi Avropada opera və simfonik ifaçılığın çiçəklənmə dövrü idi. Bu dövrdə məşhur solistlərin iştirakı ilə müntəzəm olaraq simfonik konsertlər keçirilir, bir şox iri şəhərlərdə opera teatrları açılırdı. O dövrdə Avropanın ən yaxşı simfonik orkestri Manheyim (Almaniya) orkestri idi. Bu orkestrin təşkilatçısı və rəhbəri dirijor, skripkaçı və bəstəkar milliyətcə çex olan Jan (İohan) Stamis (1717-1757) idi. O, ilk dəfə olaraq simfonik orkestrin tərkibinə klarnet alətini daxil etdi və musiqi tarixində bu gün də populyar olan klarnet və orkestr üçün ilk musiqi əsərini bəstələdi. J. Stamis 74 simfoniyanın və bir çox kamera ansamblının müəllifi idi. Manheyim orkestri qeyri-adi tərkibi və dinamik rəngarəng ifa tərzinə görə şöhrət tapmışdı. Xüsusən "Manheyim kreşşendosu" çox effektiv səsələnirdi.

Bu nüansa və eyni zamanda fortissimo və pianissimo effektinə, əvvəllər musiqiçilərin sayını azaltmaq və ya çoxaltmaq yolu ilə nail olurdular. Məsələn, forte zamanı hamı çalır(ifa edirdi), piano vaxtı isə musiqiçilərin bir qismi ifa etmirdilər. Manheyim orkestrində bu üslub tətbiq olunmurdu. Forte və piano vaxtı bütün orkestr çalır.

Manheyim orkestrində ilk dəfə olaraq orkestrin cüt klassik tərkibi təsdiq olundu. Bu vaxta qədər belə bir ənənə mövcud idi: qaboyçuları və faqotçuların sayı, skripkaçıların tən yarısına bərabər idi. (20 skripkaçı=10 qaboyçu +10 faqotçu) 1756-cı ildə Manheyim orkestrində 20 skripka, 4 alt, 4 violonçel, 2 kontrabas, 2 fleyta, 2 qaboy, 2 klarnet, 4 faqot, 4 valtorna, 2 truba və litavralar var idi. Musiqi alətlərinin hər partiyası ayrıca yazılırdı.

Dünya musiqi mədəniyyətinə böyük töhvələr vermiş məşhur İtaliya bəstəkarlarından biri də Antonio Vivaldi (1678-1741) idi. A. Vivaldi skripka üçün 221, fleyta üçün 16, qaboy üçün 12, faqot üçün 38, valtorna, truba və qarışıq ansamblar üçün bir çox konsertlərin müəllifi idi. Eyni zamanda 40 operanın, 23 kantatanın, 23 simfoniyanın və s. müəllifi idi. A. Vivaldi musiqi tarixinə 3 hissəli instrumental konsertin yaradıcısı kimi daxil olmuşdur.

İlk dəfə bəstəkarlıq praktikasına yenilik gətirən Vivaldi dinamik çalarları, ştrixləri və templərin göstəricilərini musiqi əsərlərinə daxil etmişdir.

Vivaldi həmçinin proqramlı musiqinin yaradıcısı hesab olunur. Onun skripka və orkestr üçün yazdığı "İlin fəsilləri" adlı 4 proqramlı konserti çox məşhur idi. Nəfəs alətləri üçün yazdığı konsertlərdə ifaçılar qarşısında çox ciddi, bədii və texniki tələblər qoyan Vivaldi alətlərin ifadəli imkanlarından çox məharətlə istifadə edirdi.

A. Vivaldinin müasirləri və nəfəs alətləri haqqında ədəbiyyatların yazılmasında böyük xidmətləri olan bəstəkarlar sırasında T. Albieni (1671-1750) və Q.F. Telemanın (1681-1767) adlarını çəkmək olar. Onların nəfəs alətləri üçün yazdıqları müxtəlif əsərlər müasir beynəlxalq müsabiqələrin proqramına salınır və ifaçılar arasında böyük rəğbətlə qarşılıq

Dahi alman bəstəkarı İ.S. Baxın (1685-1750) nəfəsli alətlərin istifadə olunmasında böyük xidməti olmuşdur. Öz musiqi əsərlərində qaboy, faqot yüksək səsləli trubaları, trambonları özünəməxsus müxtəlif tərzlərdə istifadə edirdi. Bu alətlərə solo frazalarını, kantata və oratoriyalarda vokal partiyaların təkrar ifası həvalə olunurdu. İ. Bax köndələn *fleytadan*, *qaboy d amur*, ingilis şeypurundan istifadə edirdi. İ.S. Baxın ən qiymətli əsərlərindən fleyta və klavesin üçün yazdığı 6 sonatı, fleytada solo ifası üçün 1 sonata, fleyta və 2 skripka, alt və bas üçün yazdığı məşhur si minor suitasını, orkestrlə qaboy və skripka üçün yazdığı konserti, nəfəsli alətlərin geniş təmsil olunduğu 6 Brandenburq konsertlərini göstərmək olar.

Nəfəsli alətlər məşhur alman bəstəkarı Q.F. Hendelin (1685-1759) yaradıcılığında da geniş təmsil olunub. Bəstəkarın ən çox sevdiyi alət qaboy idi. O, qaboy üçün 3 konsert, voltorna üçün 1 konsert, 2 qaboy və klavesin üçün 6 trio sonata, fleyta və bas üçün 3 sonata və s. yazmışdır. Bunlar 9 truba, 3 litavr, 9 valtorna, 4 qaboy və simli alətlərdən ibarət orkestrin ufa etdiyi “Atəşfəşanlıq musiqisi” və ingilis kralının Temzaqayında gəzintisi zamanı ifa olunan “Su üzərində musiqi” əsərləri idi.

Avropanın musiqi həyatında əhəmiyyətli hadisələrdən biri də Vyana klassik musiqi məktəbinin görkəmli nümayəndələrinin sənəti idi. Bu məktəbin ən görkəmli nümayəndələri H.Haydn (1732-1809), V.A.Motsart (1756-1787) və L.V.Bethoven (1770-1827) idi. Simfonik janrın inkişafı məhz bu bəstəkarların adı ilə bağlıdır. Onlar musiqinin sonata formasının, yəni əsası kontrast (ziddiyyətli) iki mövzudan ibarət olan sonatalı alleqronun əsasını qoymuşlar.

Vyana klassik musiqi məktəbinin ən yaxın sələfi alman bəstəkarı K.V.Qlyuk (1714-1787) idi. O ilk dəfə opera orkestrinə klarnet, təbil, boşqab (tarelka) və üçbucaq kimi alətləri daxil etmişdir. Onun operalarında nəfəsli alətlər çox müxtəlif rəngarəng şəkildə istifadə olunur. Hüzün və giley (şikayət) kimi hissləri ifadə etmək üçün (“Orfey” operası) o qaboydan istifadə edirdi.

Bu operanın ikinci aktında fleytanın məşhur solosu səslənir. Onun fleyta və orkestr üçün yazdığı konsert çox məşhurdur.

H.Haydn Vyana klassik məktəbinin qocaman nümayəndəsidir. O, 104 simfoniyanın, 30-dan artıq operanın, 4 oratoriyanın, 83 səh. Kvartetin, 52 fortepiano sonatasının və s. müəllifidir. Simfoniyalarının böyük əksəriyyəti 4 hissədən ibarətdir: 1-ci hissə sonata formasında, sürətli; 2-ci hissə asta; 3-cü hissə menuet; 4-cü hissə final, rondo. Yalnız orkestrin qoşa (cütli) tərkibindən istifadə etməklə bu simfoniyalarda rəngarəng yüksəlişə nail olurdu.

Haydn fleyta, violonçel və fortepiano üçün 4 “London triosu”, qaboy, fleyta və truba üçün 3 hissəli və həmçinin valtorna üçün 3 konsert yazmışdır. Bu əsərlər ifaçılıq texnikasının bütün növlərilə zəngindir və ifaçıdan böyük ustalıq və məharət tələb edir.

Vyana klassik musiqi məktəbinin ən parlaq nümayəndələrindən biri də V. A. Motsartdır. Qısa ömür sürməsinə baxmayaraq (cəmi 35 il yaşamışdır) o dünya musiqi mədəniyyətinə böyük töhfələr vermişdir. Demək olar ki, klassik musiqinin bütün janrlarında öz yeni sözünü demişdir. Motsart 10 opera, 41 simfoniya, fortepiano və orkestr üçün 30- a yaxın konsertləri, oratoriya, kantata və s. yaratmışdır.

Bu əsərlər təkrarolunmaz, yüksək bədii tərzdə yazılmış sənət nümunələri idi. Bu əsərlərdə insanın əhval-ruhiyyəsini, hisslərini ifadə edən müxtəlif çalarları, müxtəlif ifaçılıq texnikasını, nəfəs alətlərinin ifadəli imkanlarını görmək olar. Motsartın nəfəsli alətlər üçün yazdığı ən parlaq əsərlərdən fleyta və orkestr üçün yazdığı 2 konserti, qaboy üçün yazdığı 2, klarnet üçün 1. faqot üçün 1, fleyta və arfa üçün 1, valtorna üçün 4, valtorna və orkestr üçün konsert Rondosunu, fortepiano, simli alətlərin iştirakı ilə çoxsaylı qarışıq ansambllar üçün yazdığı konsertləri göstərmək olar.

Motsartın simfonik orkestrinin tərkibi əsasən qoşa tərkibli idi. O dövr üçün yeni olan klarnetin imkanlarını yüksək qiymətləndirən Mosart bu aləti ilk dəfə orkestrin tərkibinə daxil etmişdir. Ağac nəfəs alətlərini Mosart daha əlverişli orta və yüksək reqistrlərdə, mis nəfəs alətlərini isə səs sırasının məhdudiyyətinə görə az istifadə edirdi. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, “Rekviem” də trambonun məşhur solo ifası çox uğurla tətbiq edilmişdir. Bütünlükdə, Mosart öz simfoniya və operalarında nəfəs alətlətinin I və II səs partiyalarını dəqiq məhdudlaşdıraraq, solo fraza və melodiyaalarının gözəl nümunələrini yaratmışdır.

L. Bethoven dünya musiqi mədəniyyəti tarixinin ən parlaq səhifəsini yazmışdır. Bethovenin simfoniyaları nəticə etibarilə opera, drama və romandan geri qalmayan, dərin məzmunlu və qəhrəmanlıq pafosu ilə zəngin, əzəmətli musiqi əsərləri idi. L.Bethoven simfonik orkestrin

son tamamlanmış variantını təstiq etdi. O, ayrı-ayrılıqda götürülmüş alətlər qrupunu ən mükəmməl səviyyəyə çatdırdı. O çox məharətlə fleytanın texniki imkanlarını ifadəli nəğməkarlıqda göstərmişdir. Bütünlükdə nəfəsli alətlərin simfonik əsərlərdə istisfadə etdiyinə çox misallar gətirmək olar. Nəfəs alətləri üçün Bethoven bir sıra kamera əsərləri yazmışdır. Solo əsərlərdən valturna və fortepiano üçün Sonatanı göstərmək olar. Bundan əlavə, 2 Oktetanı, septet, sekstet, kvintet, iki qaboy və ingilis şeypuru üçün yazdığı trionu göstərmək olar. Bethoven bəstəkarın ən yüksək bədii məqsədlərini çatdırmaq üçün alətlərin imkanlarından istifadə etməkdə dahi məharəti var idi. Haydn, Mosart və Bethovenlə yanaşı bu dövrdə görkəmli bəstəkarlar yaşamış və yaratmış və öz yaradıcılıqları ilə nəfəs alətləri haqqında ədəbiyyatın yaranmasında böyük xidmətləri olmuşdur.

Ədəbiyyat:

1. Zemfira Səfərova “Azərbaycan musiqi elmi”, Bakı 2006
2. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, “Azərbaycan” xüsusi cildi (Azərbaycan dilində), Bakı 2007
3. Azərbaycan xalq musiqiçiləri. B.: Yazıçı nəşriyyatı . 1985. 480 s.
4. N. Qardaşbəyova Nəfəsli alətlərdə ifaçılıq tarixi dərslər vəsaiti Naxçıvan 2024

PLURALISM IN THE SYSTEM OF SIGNS
İŞARETLER SİSTEMİNDE PRULARİZM

Phd, Docent, Babayeva Malahat Ramiz gizi

ASPU, Department of Literatura, <https://orcid.org/0000-0002-3600-8499>

Abstract

The search for lost time appears as a system of signs. But this system is pluralistic. Not only because different criteria are used when classifying signs, but also because when establishing criteria, two points must be taken into account. On the one hand, we must consider signs in terms of how they facilitate learning. What are the potential and effectiveness of each type of sign? That is, to what extent does this type of sign contribute to the final insight, preparing us for it? What do we, thanks to these signs and at the present moment, understand by the law of forward motion, which breaks down into types and correlates with other types of motion according to changing rules? On the other hand, we must consider signs from the point of view of final insight, which coincides with Art - the highest type of signs. But in a work of art, all other signs are restored and find their place in accordance with the effectiveness that they had in the learning process, and various human characteristics, bearers of signs, also find their ultimate justification there.

Key words: Marsel Prust, search for lost time, prulaism, signs

Özet

Kayıp zamanın arayışı bir işaretler sistemi olarak karşımıza çıkıyor. Ancak bu sistem çoğulcudur. İşaretlerin sınıflandırılmasında farklı kriterlerin kullanılmasının yanı sıra, kriterleri oluştururken iki noktanın dikkate alınması gerektiği için. Bir yandan işaretleri öğrenmeyi nasıl kolaylaştırdıkları açısından ele almalıyız. Her işaret türünün potansiyeli ve etkinliği nelerdir? Yani bu tür bir işaret, bizi buna hazırlayan nihai kavrayışa ne ölçüde katkıda bulunuyor? Bu işaretler sayesinde ve şu anda türlere ayrılan ve değişen kurallara göre diğer hareket türleriyle ilişkilendirilen ileri hareket yasasından ne anlıyoruz? Öte yandan, göstergeleri, en yüksek gösterge türü olan Sanat ile örtüşen nihai içgörü açısından ele almalıyız. Ancak bir sanat eserinde, diğer tüm işaretler, öğrenme sürecinde sahip oldukları etkililiğe göre onarılarak yerlerini bulurlar ve işaretlerin taşıyıcısı olan çeşitli insani özellikler de nihai gerekçelerini burada bulur.

Anahtar kelimeler: Marsel Prust, Kaybolmuş zamanın aranması, prulaizm, işaretler

Methods. The materials of the article are structured on a methodological basis, and attention was paid to both domestic and Russian data. In the course of writing the article, its relevance and purpose were taken into account, and work was done according to the system of analysis, analysis and conclusion of the sources.

Introduction. Taking both points of view into account, it can be stated that seven criteria are involved in the sign system. Let us briefly recall the first five. The last two entail some consequences, so it is necessary to dwell on them in more detail.

1. The material from which the signs are cut. - It can be more or less durable and impenetrable, more or less material or spiritual. Secular signs are the most material, because they develop in emptiness. Signs of love are inseparable from the real features of the beloved's

face, from a particle of skin, from the width and blush of the cheek - everything that is spiritualized only when the beloved is dozing. Sensory signs also have material characteristics, especially smells and taste sensations. And only in art does the sign become immaterial, and the sensory shell become spiritual.

2. A form that radiates something that is grasped as a sign; and, as a consequence, the danger of either an objectivist or a subjectivist interpretation. - Every kind of sign tells us something both about the object emitting the sign and about the subject, the person who grasps and interprets it, the sign. At first we think that it is necessary to peer and listen to the world; in love - to confess (to pay tribute to the object of love); or - observe and describe real objects, and in order to comprehend objective meanings and meanings - work, strive to reflect on what is happening. Disappointed in ourselves, we put subjective associations into action. However, in each area of signs, both moments of learning, although they have the same rhythm, are related to each other differently.

3. Our reaction to signs: the type of emotion evoked by the sign. - Nervous excitement of secular signs; the suffering and anxiety of the signs of love: the extraordinary joy of sensual signs (from which melancholy also grows as the substantial opposition between being and non-existence): the pure joy of the signs of art.

4. The nature of meaning and the connection of a sign with its meaning. - Secular signs are empty, they replace action and thoughts, while at the same time claiming to completely coincide with their meaning. Signs of love are deceitful: their meaning is the opposite of what they reveal or try to hide. Sensory signs are plausible, but they include the opposition of being and non-being; their meaning is still material and rooted in something else. However, as we ascend to art, the connection between sign and meaning becomes ever closer and deeper. Art is the final combination of intangible sign and spiritual meaning.

5. Human ability, explaining and interpreting a sign, expanding the sign into meaning. — Thinking for secular signs: thinking again, but of a different nature, for signs of love [the tension of thinking is no longer generated not by excitement, which should subside, but by sensory suffering, which should be transformed into joy]. And for sensory signs, and for involuntary memory, and for imagination - this is the ability to arouse desire. For signs of art, such an ability will be pure thought as a property of essences.

6. Temporal structures, or time lines, which contain a sign and the corresponding type of truth. — It takes time to interpret the sign. Any time period is a period of interpretation, i.e., deployment. In the case of secular signs, time is wasted, since when unfolded they remain unharmed, the same as at the beginning. Like a monster or like a spiral, they transform and are reborn again. There is not a grain of truth in them about the time they are losing; the time necessary for the maturation of an interpretation that never finds time in its identity. With signs of love, we are mainly in lost time: it distorts the appearance of living beings and things, pushing them towards the end. Here lies the truth—the truth of lost time. But it is not only diverse, approximate and doubtful - moreover, we grasp it precisely at the moment when it ceases to interest us, when the interpreting I, the loving I no longer exists. So it was with Gilberte, so it was with Albertine: in love, the truth always comes too late. The time of love is lost time, since the sign unfolds only as the I corresponding to its meaning disappears. Sensory signs represent a new temporal structure: time found again in the depths of lost time itself - the image of eternity. Born of desire and imagination, revived by involuntary memory, only sensual signs [as opposed to signs of love] are capable of correlating in the I with their meaning. Finally, the signs of art determine the acquired time - the original, absolute, truly eternal time, uniting the sign and its meaning.

Time that is lost, time that is lost, time that is gained, and time that is gained constitute four temporal lines. However, it should be noted that although each type of sign corresponds to a special line, nevertheless, it continues in other lines, captures them and unfolds in them as well. It is in time lines that signs interact with each other and multiply combinations. The time that is lost continues in all signs except the signs of art. And, conversely, lost time already exists in secular signs, distorting and undermining their formal identity. It is still present as a lower level in sensory signs, giving rise to a certain feeling of the presence of non-existence even in sensory joys. In turn, the time that is gained is not alien to lost time: it is found in the depths of lost time itself. Finally, the acquired time of art includes all other times, uniting them into one whole, i.e. only in it any temporal line finds its truth, its place and its result from the point of view of Truth.

On the other hand, each time line is valuable in itself ("all those planes along which time, since the moment I again took possession of its festive fun, demarcated my life" [George Painter, 1959: 95] 1) ... These temporal structures are similar to "different and parallel existing series". [Shattuck Roger, 1963: 84] But from another point of view, parallelism and autonomy of series do not exclude some hierarchy. From one line to another, the connection between sign and meaning becomes more and more close, necessary and deep. Each time, in a line of a higher order, we will restore what was lost in others. It is as if time lines are breaking, nesting into each other. Thus, Time itself is serial. Now each time point itself acts as the limit of an absolute temporal series and refers to the Self, which delimits an increasingly wider and individualized field of research. In the original time of art, all other times are layered on top of each other, just as the absolute Self of art unites all the Self into a single whole.

7. Essence. From secular signs to sensual ones, the connection between a sign and its meaning becomes increasingly closer. This blueprint corresponds to what philosophers would call "dialectical ascent." But only at a deeper level, at the level of art, the Essence is revealed as the basis for the connection of a sign with its meaning and as various variations of such a connection. Therefore, starting from the final revelation, we can go down the steps and back. This does not mean that we are returning to life, to love, or to secular society. We move down the temporal series, assigning each timeline and each sign realm its own truth. When we come to the discovery of essence in art, we understand that it was already present at lower levels: it was essence that in each individual case determined the connection between sign and meaning. The more inevitably the essence was embodied, the more individualized it was, the more inextricably the connection between the sign and its meaning, and vice versa - when the essence embraced wider communities and was embodied in random facts, the connection weakened. Therefore, in art, the essence individualizes the object in which it is embodied, and absolutely determines the form that expresses it.

In sensory signs, it is of a minimally generalized nature, and its embodiment depends on random data and external circumstances. And again, in signs of love and in secular signs, the community is first of all the community of a series or group; moreover, her choice refers to external objective determinations and to the mechanisms of subjective associations. That is why at that moment we could not understand that the Essences were already coming to life in secular signs, and in signs of love, and in sensual signs. But one day, when the signs of art were revealed to us as a criterion for measuring the embodiment of an essence. As a result, we were able to rediscover it in other areas. We have already learned to distinguish between the manifestation of its weak and sluggish radiance. In this way we are able to return the essence to who or what expresses it, to restore all the truths of time as well as all the realms of signs, so that they become integral parts of the work of art itself.

Involvement [implication; emplication] and explanation [explication; explication], folding and unfolding—these are the categories of “Search for Lost Time.” Initially, the meaning is contained in the sign. It is like something wrapped in something else. Captive, captive soul; and this means that we are constantly faced with the “nesting” or some kind of collapsing of the differentiated. Objects emitting signs are like boxes or closed vessels. They hold a captive soul, the soul of someone else who is trying to open the lid. [Spitzer Leo, 1928: 93] Proust liked “the Celtic belief that the souls of those we have lost are captives of some lower being - animal, plant or inanimate object; these souls are lost by us until that moment - it most often never comes - when we find ourselves in front of the tree, that is, we enter the domain of the object that holds the lost soul captive.” [Shattuck Roger, 2000: 84]. On the other hand, metaphors of involvement [implication] metaphors of explanation [explication] echo: developing and unfolding, the sign is simultaneously interpreted. A jealous lover unfolds endless worlds hidden in the beloved being. A responsive and sensitive person releases the souls contained in things, which is somewhat reminiscent of the Japanese game: throwing pieces of paper into water and watching how they get wet, swell and stretch, taking the form of flowers, houses or various creatures, and thereby explain themselves yourself. [Tadié Jean-Yves, 2000: 84] Meaning is mixed with the unfolding of the sign, just as the sign is mixed with the folding of meaning. Therefore, the essence is, ultimately, the third member, dominant over the other two. She directs their movement: connects the sign and its meaning, puts one into the other, not allowing them to fall apart. In each specific case, the essence measures the connection, the degree of their sign and its meaning, distance or proximity from each other, the level of their unity. Without a doubt, the sign itself is not reducible to an object, but is half immersed in it. Of course, meaning itself is not reducible to the subject, but half depends on it - on circumstances and subjective associations. The essence, as the sufficient basis of both, is located on the other side of the sign and its meaning, connecting them with each other.

The most essential thing in “The Search for Lost Time” is not memory and time, but sign and truth. It is more important not to remember, but to understand, because memory has value only as the ability to interpret certain signs; time is like a material or a kind of this or that truth. And memories, both voluntary and involuntary, emerge only in certain learning situations to summarize or open up new horizons. The categories of the “Quest” are sign, meaning, essence, duration of learning and sudden insight. The fact that Charlus is homosexual is an instant, blinding discovery. [George Painter, 1959: 54] But gradual and long-term maturation is necessary, and only then a qualitative leap is made into some new knowledge, into a new area of signs. The leitmotifs of the Search are “I didn’t know yet”, “I should have understood later”, and also “I was not interested in what I stopped learning.” The characters in a novel are significant only if they emit signs that can be deciphered over a more or less long period. Grandmother, Françoise, Duchess de Guermantes, Charlus, Albertine are valuable insofar as they teach us something. “The joy with which I took my first steps in learning when Françoise...” - “Albertine, - I had nothing left to learn...” [Proust Marcel, 2014: 84]

There is a dream in the world of M. Proust. At first it is determined by the method of exclusion - neither gross matter nor pure consciousness. Neither physics nor philosophy. Philosophy allows only direct statements and precise definitions that flow from a certain reason that affirms truths. Physics posits objective and unambiguous matter, derived from the conditions of reality. We are mistaken in considering them facts: they are only signs. While we regard them as truth, we are also mistaken, for they are only interpretations. A sign is always dubious, implicit and enclosed in a different meaning. “In life, I followed the opposite path to that followed by some people who use phonetic transcription only after assessing its parameters from the perspective of a single sequence of symbols” [Edmund White, 1998: 84]. The aroma of a flower and a salon performance, the taste of Madeleine cookies and a feeling of love are

united by the sign and the corresponding stage in training. When the scent of a flower becomes familiar, it transcends both the laws of matter and the categories of mind. We are neither physicists nor metaphysicians: we must be Egyptian hieroglyphists, for there are no mechanical laws between things, and no free and involuntary connection between minds. One is involved in the other, burdened and complicated by the other, everything is a sign, meaning and essence. Everything lives in hidden zones, where we penetrate like crypts in order to decipher hieroglyphs and secret writings. In any case, the Egyptologist-hieroglyphist is the one who leads the student along the path of training-initiation.

There are no objects or souls. There are only bodies - astral bodies, vegetable bodies... Biology would be right if it knew that the body itself is already speech. Linguists would be right if they knew that language is always the language of bodies. Any symptoms are words, but first of all, any words are symptoms. "Words as such communicated something only when they could be interpreted in the form of a rush of blood to the face of an embarrassed person, or in the form of sudden silence". [Adam Watt, 2013: 177]

Conclusion. It is not surprising that the hysteric speaks with his body. He acquires a primary language - the true language of symbols and hieroglyphs. His body is Egypt. Madame Verdurin's facial expressions, her fear that her jaw might slip, her artistic poses reminiscent of the grimaces of a dream, and finally even her rubberized nose form a kind of unified alphabet necessary in order to understand what is being said.

References

1. George Painter (1959) *Marcel Proust: a biography*; Vols. 1 & 2. London: Chatto & Windus
2. Shattuck, Roger (1963) *Proust's Binoculars: a study of memory, time, and recognition in «À la recherche du temps perdu»*. New York: Random House
3. Spitzer, Leo "Proust's Style, " [1928] in *Essays in Stylistics* (Princeton, Princeton U. P., 1948).
4. Shattuck, Roger (2000) *Proust's Way: a field guide to «In Search of Lost Time»*. New York: W. W. Norton
5. Tadié, Jean-Yves (2000) *Marcel Proust: a life*. New York: Viking
6. Edmund White (1998) *Marcel Proust*. New York: Viking Books
7. Adam Watt. (2013) Marcel Proust. — Reaktion Books, 177. — 224 c.
8. Proust, Marcel. (2014)Le questionnaire de Proust ou «Marcel Proust par lui-même»: Nouvelle édition augmentée. — Arvensa editions, 45. — 900 c. —

WHAT IS THE CONCEPT OF MILITARY INTELLIGENCE AND HOW THEY ARE EXECUTED

ASKERİ İSTİHBARAT KAVRAMI NEDİR VE NASIL YÜRÜTÜLÜR

Dr. Elvin ABDURAHMANLI

**Uluslararası İlişkiler: Diplomasi ve İstihbarat Uzmanı, Azerbaycan Cumhuriyeti
Diaspora Bakanlığı Karabakh is Azerbaijan Milli Platformunun Türkiye Cumhuriyeti
Genel Koordinatörü, ORCID-0000-0002-0629-8317,**

Özet

Bu araştırmada günümüzde yaşanan değişim ve gelişmeler dünyada Asker istihbaratın ön planda olduğunu öne sürmektedir. Bu bağlam da Askeri istihbarat olmadan devletlerin güvende olmayacağı yönünde bir güvenlik algısı son zamanlarda ileri artmış ve bu olgunun zayıflığı sonucu terörün ilerlemesi bu kavramı ön plana getirmiştir. Araştırmada güvenlik olgusunun ne olduğu ele alınarak, güvenliğin bünyesinde olan istihbaratın türlerinden olan Askeri istihbarat kavramının asıl işlevinin neleri teşkil ettiği nasıl yürütüldüğünü ve diğer istihbarat türleriyle arasındaki bağlantılar hakkında araştırma yapılmıştır. Bilindiği üzere uluslararası konjonktürde büyük bir öneme sahip askeri istihbarata harcanan ödemeler her yıl diğer istihbarat türlerine harcanan maliyetten azdır fakat Askeri istihbarat diğer istihbarat türlerinin başlangıç ve ana noktası olarak görülmektedir. Makalede Askeri istihbarat'ta kullanılan hava kuvvetleri, uzak menzilli füze sistemleri gibi veya kitlesel imha silahları gibi silahları hakkında açık kaynak istihbarat araştırması yapılarak belirtilmiştir. Araştırmada istihbarat analizinin nasıl yapıldığı ve Askeri istihbaratta İnsan İstihbaratının kullanım şekillerine yer verilmiştir. İlaveten de araştırmada son dönemlerde Askeri istihbaratta en çok Optik ve termal kameralar kullanılmasının sebepleri farklı kaynaklardan detaylı şekilde araştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kitlesel İmha Silahları, Sinyal İstihbaratı (SIGINT), Görüntü İstihbaratı(IMINT), İstihbarat Analizi, İnsan İstihbaratı (HUMINT), Elektromanyetik istihbarat (ELINT), Açık Kaynak İstihbaratı (OSINT)

Abstract

This research suggests that the changes and developments experienced today are at the forefront of military intelligence in the world. In this context, the security perception that states will not be safe without military intelligence has increased recently, and the advancement of terrorism as a result of the weakness of this phenomenon has brought this concept to the fore. In the research, what the phenomenon of security is was discussed, and research was conducted on the main function of the concept of Military Intelligence, which is one of the types of intelligence within security, how it is carried out, and the connections between it and other types of intelligence. As it is known, the payments spent on military intelligence, which is of great importance in the international conjuncture, are less than the cost spent on other types of intelligence every year, but Military intelligence is seen as the starting and main point of other types of intelligence. In the article, open-source intelligence research was conducted on

weapons used in military intelligence, such as air forces, long-range missile systems, or weapons of mass destruction. The research covers how intelligence analysis is done and the ways Human Intelligence is used in military intelligence. In addition, in the research, the reasons why Optical and thermal cameras are mostly used in Military Intelligence in recent years have been investigated in detail from different sources.

Keywords: Weapons of Mass Destruction, Signals Intelligence (SIGINT), Image Intelligence (IMINT), Intelligence Analysis, Human Intelligence (HUMINT), Electromagnetic intelligence (ELINT), Open Source Intelligence (OSINT)

**INCORPORATING HYBRID LEARNING STRATEGIES TO IMPROVE TEACHING
METHODS IN HIGHER EDUCATION ENVIRONMENTS**

Zohaib Hassan Sain

Superior University, Faculty of Business & Management Sciences, Lahore-Pakistan

ORCID: 0000-0001-6567-5963

Abstract

Blended learning has emerged as a crucial global response to the varied needs of higher education institutions. This innovative approach combines traditional classroom methods with online elements, harnessing the benefits of both face-to-face instruction and digital learning. This study aims to evaluate the extent to which blended learning is integrated into the teaching practices of Higher Education Institutions (HEIs) in Pakistan. Using a multi-methodological approach with an explanatory sequential design, the research focuses on educators from public universities through a comprehensive sampling process. Primary data collection tools, including questionnaires and interviews, reveal a positive attitude among teachers towards the integration of technology in education. Most educators are proficient in various software applications and have strong internet skills. However, the study also points out that universities are still in the early stages of awareness about blended learning implementation. The findings emphasize the need for coordinated efforts to enhance the adoption of blended learning, highlighting the crucial role of universities in providing additional technological infrastructure for smooth course delivery. The research calls for the explicit inclusion of blended learning in universities' strategic plans to ensure thorough and well-defined integration.

Keywords: Blended Learning, Educational Infrastructure, Higher Education, Pedagogical Innovation, Technology Integration.

**LEVERAGING CHATGPT FOR EFFICIENT EVALUATION AND FEEDBACK IN
THE EDUCATIONAL SETTING**

Zohaib Hassan Sain

Superior University, Faculty of Business & Management Sciences, Pakistan

ORCID: 0000-0001-6567-5963, +923029802125

Abstract

The integration of artificial intelligence (AI) into the education sector has evolved from utilizing information and communication technologies to enhance teaching and learning processes. In November 2022, the introduction of an AI-driven chatbot named ChatGPT marked a significant development. This chatbot has the capability to generate coherent and informative responses akin to those produced by humans in response to user inputs. ChatGPT demonstrates its versatility as a potential supporter of open education, offering assistance, guidance, and feedback to self-directed learners, thereby boosting their motivation and engagement. This paper aims to comprehensively examine the aforementioned aspects and explore the potential applications of ChatGPT in educational frameworks. Specifically, the objectives include advocating for the integration of ChatGPT in educational contexts and providing educators with a variety of methodologies and approaches to ensure the thoughtful and effective incorporation of ChatGPT in pedagogical or research endeavours. Through these efforts, the paper aims to stimulate an informed discussion about the utilization of ChatGPT in education. It outlines essential strategies and methodologies that should be concurrently employed when incorporating ChatGPT services in educational settings.

Keywords: AI in Education, ChatGPT, Educational Technology, Pedagogical Integration.

EFFECT OF SELF-MANAGEMENT SKILL ON STUDENTS' ACADEMIC ACHIEVEMENT

Dr Naseer Ahmad, Palwasha Naseer,

Postdoctoral Fellow Islamic Research Institute, Faisal Masjid Campus, International Islamic University Islamabad, Pakistan.

Allama Iqbal Open University, Islamabad, Pakistan.

Abstract

This study aimed to determine the relationship of self-management skill with students' academic achievement at secondary level in Khyber Pakhtunkhwa. The objective of the study was to determine the extent and nature of relationship between social skills and academic achievement of secondary students. This was a correlational and survey type study and a single-method design was used. All the public secondary schools in Khyber Pakhtunkhwa were included in the population of the study. All the secondary school students (grade 9th) and their class teachers were also included in the population. Fifty public secondary schools were selected randomly as sample. Ten students of grade 9th from each school were selected randomly as sample. The study was conducted in two phases. In 1st phase, data were collected through one self-developed questionnaire for assessing the self-management skill level of students and was used as tool for data collection. The validity of the instruments was checked with the help of expert committee while the reliability of instrument was checked through Cronbach alpha and was found as 0.845. Data were analyzed with the help of SPSS. For assessment of academic achievement level of students, a self-structured Pakistan study test was used. A positive moderate correlation coefficient 0.654 between self-management skill and academic achievement was determined. On the basis of findings, it was suggested that changes may be brought in formal system of education and it was recommended that teaching of self-management skill for students may be included in curriculum at secondary level to enhance students' academic achievement. This study may be done on other social skills and at other levels of education.

Keywords: *Self-management skill, academic achievement, secondary level.*

FANTASY VS REALITY IN THE FILM *DODES'KA-DEN* (1970) DIRECTED BY
AKIRA KUROSAWA

İrina-Ana DROBOT¹

¹Technical University of Civil Engineering Bucharest, Faculty of Engineering in Foreign Languages, Department of Foreign Languages and Communication, philology, education, ORCID number 0000-0002-2556-6233

Abstract

The purpose of this paper is to analyse the film *Dodes'ka-den* (1970) by Akira Kurosawa from the perspective of the contrast between fantasy and reality and the role of fantasy in the lives of the members of a poor community in Tokyo living in the slums. The young man who makes the connections between the various stories, as if offering a trip of a few tram stops in the lives of various people is the person whose title alludes to due to the sound that he believes the tram makes when going by. He lives in his imagination, and creates a routine for himself, driving a tram every day which is, in fact, an imaginary one. We also witness a father and a son living in an abandoned car. The father imagines the house of their dreams which they are going to build, likely as a means of compensation. Definitely having a job and hoping to build a home are both means of ensuring a meaning in life. We also witness the strange behaviour of two couples, switching their wives and husbands among themselves. They are drunk, which also shows them as living in their own fantasy world. A businessman living in a poor area and having neurological issues seems to represent the rags-to-riches myth, yet he and his wife manage to live off partially from various tricks, and he manages to afford the luxury to invite his partners home for dinner. The mother of the young man who drives the imaginary tram is strongly into religious prayer, which is another fantasy world. Next, we have a man likely having experienced a trauma due to his wife cheating on him, and then a young girl who is raped by her uncle who drinks a lot, and lets her and her aunt do all the work. The young girl is clearly as traumatised as the man betrayed in love, and here we do not notice any beneficial fantasies. The only realistic person is an old man in the community, who also behaves in a strange way, when stopping a thief from stealing his working tools and giving him the little money he has and saying he does not remember him breaking in. This old man stops a young man fighting with his sword telling him he may be tired and willing to let him continue, and a man from killing himself.

Keywords: Fantasy, reality, religion, trauma

1. INTRODUCTION

The film *Dodes'ka-den* (1970) directed by Akira Kurosawa introduces us to an extreme fantasy world. Each and every character has a rich imagination, to the point where they live in their own fantasy world. An extreme case is the young man who believes he has a job as a tram driver, and who pronounces the interjection *Dodes'ka-den*, believing this is the way the tram sounds like. His room is filled with his drawings of trams on the walls, which look like a child's drawings and daydreams of being a tram driver. The young man simply walks about a peripheral area in a poor community situated in the slums, and at some point a group of children laughs at him for being strange. He is the character guiding us through the various lives of various characters living in the slums, offering us a stop as if we were passengers in his imaginary tram. As he goes about his work day, the young man offers us repeated stops and we witness various

issues the members of this community are being confronted with. His own mother lives in her own world, as she chants a Buddhist mantra hoping and asking for her son to get better. We also witness the lives of a father with his young son, who builds in his daydreams a beautiful house for them both, those of two couples exchanging wives and drinking a lot, a man about whom it is said to have the eyes of a dead man, who lives alone, never talks, and at some point the woman he loved returns to him, yet he still seems not to have recuperated from the shock of her cheating on him and leaving him. We also witness a young man fighting by himself in a world of his own with the sword. There is an old man who seems the only lucid one and wise one, who calms down the young man fighting with his sword and scaring the others around him by telling him he must be tired and told the old man continue fighting in his place. Another story is that of the old man himself, who asks a thief not to take his work tools and shows him where he keeps his money. The thief is all the more surprised when he is invited to come in by the door next day. All the more surprising is the incident where the old man says he does not remember being robbed and having his house broken into when they bring him arrested and when the thief recognizes his deed. Another strange happening is when the wise old man is asked by a man to give him some poison to die. Then, after the discussion, he wishes to live and the old man tells him it was just some medicine for digestion. There is also a character painter with his chevalet placed in the middle of the road, overlooking some garbage. The young man pretending to drive a tram is very upset the painter was sitting in the way of the tram. We also notice how the painter tries to get out of the way of the tram, or, at least, of the so-called tram which the young man imagines that he is driving. Another situation is that of a young girl, seventeen years old, living with her aunt and with her husband, who has adopted her. He is now her adoptive father. Her aunt falls ill and is taken to hospital. During the time, the young girl needs to work on the floral ornaments for her aunt as well. She seems completely removed from reality and all emotions, as she robotically keeps on working. Her aunt's husband rapes her, yet she never tells anyone whose child she is bearing. She has a psychological breakdown and stabs the young man who delivers her uncle's alcoholic drinks and who shows concern for her and who likes her. He forgives her. Her uncle is panicked and accused the young man of the deed, while his wife seems convinced he is the father of the baby.

We also witness the life of a businessman with neurological issues, dressed in a suit and inviting his business associates or collaborators to dinner, as the custom is, only to find out that he and his wife are very poor.

While all the fantasies may seem childish, these belong to adults. We can see how the young child living with his father in an abandoned car takes care of bringing food leftovers from restaurants and tells his father that the fish needs to be cooked, as he is told by a chef. The father, however, says there is no need to and they both get food poisoning, which proves to be fatal for the young boy, whom the father refuses to take to the doctor. The father seems lost in a world of fantasy, while the young child seems to accept how his father is feeling and how he is lost in a world of imagination, never contradicting him about their building of their dream house. The young man believing his job is that of a tram driver also seems aware of how his mother is lost in the illusions that, by praying, she can help her son. Her son is convinced that his mother is sick, mirroring the entire situation he finds himself in. Both are lost in their own worlds of illusions, the mother in that of religious belief, and the son in the world of make-believe that he has a job as a tram driver and that he can help support his mother. In fact, it is his mother who has a small restaurant through which business she tries to help them both survive. The wise old man talks to the young man who believes that he works as a tram driver and does not contradict him that, in fact, everything occurs in his own imagination and that he does not earn anything, no material goods to help improve his and his mother's situation.

1.1. Theoretical Framework

Daydreams, fantasies, hopes, a compensation for the dreary aspects of reality, together with the religious experience, as well as with traumatic realities (Raghavan & Sandanapitchai, 2020) are all present in the film. Additionally, we witness various instances of disregarding reality, and which have disastrous consequences, e.g. in the case of the father who denies the fact that his son is very sick with food poisoning and needs to be seen by a doctor, as the wise old man of the community tells him. Instead, the father dreams how he digs a hole for the swimming pool his son would enjoy as he is digging the hole for his grave. We witness a young son being understanding with his father and a young man being understanding with his mother in this film. The young son never contradicts his father about the daydream of their home, and the viewers imply that the young son understands that his father has a problem. At the same time, the young man who believes he is a tram driver is aware that his mother is suffering and living in a world of her own with her religious belief in Buddhism, and as she hopes her son would get better and no longer believe he works as a tram driver when in fact he seems too childish for his age. Yet, the mother, being religious, looks as if she is experiencing a trauma much like the man with the wife or lover who returns to him, yet his eyes remain those of a dead man and he can still no longer speak, unless this happens in his dreams, as a prostitute in the community tells to the women of the village, who act as the ancient chorus in a play, underlining the main characters' issues and stories, and also guiding the viewer through the action and acting even as narrators. Another character experiencing clear psychological trauma is the young girl who is a rape victim of her aunt's husband. Eventually, she finds a victim of her own, the young delivery boy who clearly likes her and tries to support her emotionally.

The daydreams theorized by Freud (1983), which compensate for a harsh, dreary and unsatisfactory reality can be applied to several characters in this film, e.g. the young man dreaming of being a tram driver, the businessman with neurological issues and poor living conditions, the two couples drinking and exchanging wives, the father daydreaming about a house with a swimming pool for his son, when they live in an abandoned car, the young man painting, when the only thing to paint is the garbage, yet, as we know, the artist can transform his personal fantasies into public daydreaming through art (Zipes, 2020), as well as the young man fighting with the sword, likely against illusions in his own inner world, and the wise old man, an archetype which reminds viewers of Carl Jung's theories, and of fairy-tales. At the same time, the wise old man looks like a person from old Zen stories, who is calm enough to allow a thief to take his money but not his working tools, to convince a man not to kill himself while not contradicting him and giving him a digestion medication instead of poison, and to calm down the young man fighting with the sword apparently with no adversary in sight. Maybe the young man is fighting with himself.

2. METHOD

We notice, in this film, daydreaming related to profession, e.g. the young man imagining himself to be a train driver, the painter in the middle of the slums, the businessman believing he has all the living conditions to invite his associates to dinner in his home, as well as daydreaming related to personal activities, e.g. the father imagining the house of dreams, the mother of the young man imagining himself a passionate for his job tram driver, hoping her son to be normal and in touch with reality, the uncle fancying his adoptive daughter, the young woman wishing for the young delivery boy not to forget her. All of these seem fantasies, which look more and more strange. However, they can still be included in the normal range, where usual people daydream and want what is the best for themselves and for the ones they love. In the latter category, we can place the father and the son, together with the young man and his mother. They simply daydream and they are all positive characters. However, the father's

fantasies appear to hurt his young son, to the point where he actually loses his life. The businessman also has beneficial, positive fantasies regarding his job and, eventually, status.

The world in the film presents with several contrasts: the poor lives characters live in this film, as they are literally placed in the slums. They are literally surrounded by garbage, which can symbolize the miseries of life, while the rich imagination of the characters and closing into their own inner worlds are reactions to the issues they face. Some issues have to do with their wishes, with imagining a better life for themselves and hoping for the better. Professionally, the businessman looks to have succeeded, in a rags-to-riches way which looks very much unusual. He has not gotten out of the slums or of a poor house, yet he manages to be dressed in a suit and to invite his business associates to dinner. To him, this looks like a dream come true. Yet, his wife is rude to his guests. While he seems to live in his own world, respecting the business protocol, which is even more accentuated as we have in view the poor living background, the rude wife, and his stories he uses for conversation with his associates, e.g. the one about how to get more rice from the marketplace, by using a measuring bowl in which rice can stick without being seen by the merchant. In the end, his associates accuse his wife for being rude to him, as she tells him they have barely enough food for themselves, puts roughly on the table some bowls and then yells at the man and does not serve them further, leaving the man to go to the kitchen to serve his guests. The man seems then more in touch with reality than ever and defends his wife. He tells them he would never throw her out of the house, as it was she who had taught him to eventually have, little by little, enough rice and sake by stealing a bit without being caught. In this way they had managed to survive and to live quite prosperously. The man and his wife turn the situation upside down, as they seem more down to earth and in touch with reality than the business associates, who seem to live in a world of their own as they believe so much in the protocol and politeness rules, according to which they judge the man's wife.

Such reversals of situations can be witnesses in other interactions, such as in that between the young man, train driver who imagines it to the extreme where he pronounces the sounds of the tram, and moves about the slums in his imaginary stops, and his mother who, due to their poor living conditions and to the condition of her son, has retreated into religious mantras and prayers. In the scene in the beginning, we are introduced to the way the two of them both are protected psychologically in their own world yet, at the same time, interact. The son joins his mother in prayer eventually. They are both aware of the other person's issues but not of their own, in a manner which reminds us of instinctual human behaviour, when we wish to help others since, unconsciously, we wish to be helped ourselves. They each protect each other and wish to work to help the other one as well. The young man confesses to the wise old man, in his tram stop visiting him, that he is doing his best with his job to help his mother. In fact, it is his mother who has a small restaurant business, yet it is difficult to sell anything. Even such a business can be risky, to the point where there may be no profit for the day, much the same way as her son works as an imaginary tram driver. In some jobs, payment may come later or not at all.

A similar situation is that of the young woman living with her aunt and her husband. She works, like her aunt, on floral paper decorations which they may or may not sell, and which, not unintentionally, look so fragile, representing, figuratively, their hopes and dreams which are so fragile, about to break. Both seem to have broken down psychologically as they deal with the man, his drinking, and eventually his rape of his adopted daughter. They both know what happened, yet they choose not to say, as we see from the silence of the young girl and of the way the man denies his deed by telling his wife that she may suspect his raping his adoptive daughter but that is not true. Eventually we see the aunt shutting down in her world, working, being silent and having no emotional reactions to the man just like her niece. Work seems to have the role to make us forget and cope with reality, be it real in this case, and imaginary in

the case of the young man who works as a tram driver. Even so, boundaries between reality and fantasy for work are blurred, once we consider not only work we like to do and want to do, but also the lack of material and concrete guarantee of earning money.

Another situation of reversal of roles in fantasies is the one of the homeless father and son. While we expect the father to take care of the son, who is a very young child, we notice how it is the other way round. The child seems more down to earth than the father, and he ends up taking care of the basic living necessities. In fact he begs for food, yet is also aware of ways in which to cook food when told to by the chefs. The father does not go out as he does not like to be among people, which sounds childish compared to the maturity of the young son. He seems to understand and support his father emotionally as he lives in his daydreams, yet interacts with his son by sharing his daydreams. However, the son still depends on his father and the father fails to take proper care of him, as we witness how he eventually does and his father looks so helpless in front of the reality, like we expect of a child.

While the young woman takes care of her adoptive father, we notice how the delivery boy tells her she should take care of herself, more or less directly and he is always so caring towards her. Yet, both son and adoptive father fail to take care of her as is expected of adults.

The painting artist is expected by viewers to use art as therapy, as we have read about on popular psychology, personal development and anti-stress treatments in magazines and articles in print and online. We see an empty canvass and the piles of garbage surrounding him, which contrast with our artistic expectations. Eventually, the young man believing to be a train driver seems to provide a very lucid comment meant to bring the artist down to earth, as he tells him that he is sitting in front of the way of his tram and that he could have had an accident. Indeed, there is this side to fantasies and daydreams, that of making us no longer be in touch with reality, to the point where it can get dangerous for our basic survival. We see thus in the case of the homeless father who not only fails to take care of himself, but also of his son. He should have been a responsible adult. Viewers may think that, due to his retreat into fantasies, he had lost the house where he had lived with his son and now they need to be in an abandoned car.

Even killing oneself can be a simple fantasy, suggesting aggressive wishes directed at someone's own person. Eventually, the man who had said he wanted to die is brought down to earth, at least in a way, as he realizes from the discussion with the wise old man that if he died, his memories of the lost dear ones who had died themselves would disappear. They are now kept alive by his memories, or fantasies, of them.

The aspect of forgetting someone is present in the young girl's fear that, if she killed herself, the young delivery boy would forget her. This is why she attacks him. Still, if she had killed him, we realize as viewers, he would have forgotten her or he would at least not have thought of her any more. This gesture does not seem to have shocked or scared the young boy, who simply wants an explanation and he also seems to live in his world of fantasies, namely that of his love for the young girl. Falling in love can be synonymous with not thinking clearly, behaving in a strange way, and doing strange acts.

Life in couples looks difficult, as we can see in the lives of the two couples, where the men drink to live different realities, and in the end go to an extreme means if getting out of their routine by exchanging wives and houses. Fantasies continue in married life, and we are familiar with the psychological routine, lack of communication, connection, and fantasies that can help couples break the routine and reconnect.

Love can lead to traumatic experiences as well once we are deceived. We can see it in the behaviour of the man with the so-called eyes of a dead man. The phrase dead inside is illustrated

concretely in his case. The woman he lived returns, yet even in her presence he remains unable to feel emotions and unable to speak.

The young woman in the community about whom we hear as she is engaged in the discussion of the gossiping women at the water pump as a young woman who can have any man she wants, also wants the impossible. She wants the attention of the traumatised man, yet is deceived herself as she hears him utter desperately in his sleep the name of another woman, whom we understand to be the one who had returned to search for him.

The stories intersect based on interests in life related to fantasies, daydreams and wishes, in love, profession, personal lives, various issues.

We notice the interplay between figurative and concrete meaning, or figurative meanings turned literal, which are the source of defamiliarization, or making reality strange, in the manner described by Shklovsky (1917). We see reality from a completely unexpected, fresh perspective as art should do by definition, according to Shklovsky (1917).

Misery and dirty, poor living conditions are literally present in the slums. Dreams make us less down to earth, yet they also help us cope with reality.

The gossip is another means to live in one's world yet the fantasies are shared. Additionally, the gossiping women seem to be aware of what is going on and quite down to earth. The water pump can be associated with waking up, due to the habit of washing one's face in the morning to feel awake. This is what the two drunk husbands do, in the mornings when they go there to wash or drink water, as if they literally and figuratively awake from their fantasies. Ironically, alcohol does not seem to solve their problems.

When we witness the old wise man and the episode with his discussion with the thief, we recall a Zen Buddhist story, which tells of a monk who offered a robber all his clothes, afterwards thinking that he could not offer him the moon. The moon was a symbol of beauty of nature, as well as of spirituality which not everyone could have access to and the monk could not teach this to anyone. Some such stories offer us a world of fantasy which is tied to reality only through philosophical and figurative meanings we need to discover. Fantasies themselves could be tied to spirituality. Many characters experience fantasies and have a rich imagination. Even the down to earth wife of the businessman uses her creativity and imagination to steal without actually stealing it being caught, just by getting smaller additional quantities accidentally of rice, sake and other foods.

3. FINDINGS

The viewer of the film seems to be prompted to reflect and to connect on the stories presented, which deal with the relationship between fantasy and reality during various moments in our lives. The approach taken can be that of reader response criticism, as readers react emotionally and intellectually through analysis and interpretation to any story they read or watch or experience in a variety of media, not just the written one.

Life experiences such as dealing with difficulties, wishing for a job, wishing to rise out of poverty, to help someone, to connect to someone, to communicate, to build a beautiful home, to be respected through our job, being in love, living a difficult married life, praying, and others, are occasions for fantasy and reality to intersect.

Additionally, fantasy and daydreaming are always a part of our lives (Lynn et al., 2018). We can see in this film various forms of using our imagination, function of their purpose: to live in a reality of our own, over which we have all the control we want, and to feel happy in that reality, to use our imaginative and creative skills to get enough food on the table, as the wife of the businessman does, which leads to her making him feel happy living in the world he creates

for himself at work, due to the image of a business who respects the protocol in spite of his house being situated in the slums and of his wife not being perfect. He is a man who appreciates the efforts his wife does for him and who allows her to be herself, not wishing to change her, but to accept her the way she is. Of course, this is an extreme case, which, while seeming odd, underlines the message to the point where we accept as viewers that this entire world of the slums is extremely strange.

When the characters feel empty inside, due to traumatic experiences, such as the young girl raped by her adoptive father, her aunt who suspects that her husband has left her niece pregnant, but finds refuge in her work and seems emotionally empty just like her niece, the man with the eyes of a dead man, who also seems emotionally empty and inaccessible for any kind of communication to an extreme level, and they no longer have any more dreams, we see them as if they have nothing to live for, and not any purpose in life altogether.

4. DISCUSSION, CONCLUSION AND RECOMMENDATION

We can see the young man who uses the interjection film *Dodes'ka-den* which gives the title of the film as uttering a refrain which becomes synonymous not only with dreams, but with an imagined purpose, or meaning, or aim in life. Once we have no purpose in life and no dreams, no hopes, we become emotionally drained and communication with the others is either impossible altogether, as in the case of the man with dead eyes, or partially possible, and leading to extreme manifestations beyond understanding, as in the case of the young girl raped by her adoptive father.

Once there is no more dream, there is no more hope, the characters in this film seem to transmit us viewers the message. Dreaming makes us human and allows us to go on, able to interact with the others. Every character seems to have a part of his or her own world through daydreams: the young man with imagining he is driving a tram, his mother resorting to prayers, the two couples with breaking their routine and having what the other couple has, e.g. an understanding wife, the young prostitute having any man she wants, until she realizes that the man with the eyes of a dead human being cannot be had, as even in his dreams he calls another woman, whom he was in love with, the businessman to be respecting the protocol in his profession and to live within the universe of his own work, the painter to make the world around him a more beautiful place, as viewers imagine, the homeless father wishing to make his dreams come true, to the point where he completely disregards reality.

The world in this film seems strange since certain aspects of using imagination and seeing reality are exaggerated. The misery and dirt of everyday life is shown under the form of the piles of garbage in the slums. At some point, one of the images of the pile of garbage looks surprisingly a lot like a theatre prop, as the viewers can see it is just a poster and not the real thing. Then, when the wise old man sleeps, the setting with the moon looks like a theatre prop as well, reminding of Japanese art. In this way, the make-believe and imagination aspect is highlighted, and it does, indeed, occupy a large portion of the film.

The entire film leads us to consider how and when fantasy can be beneficial and how and when it can be detrimental to our lives.

5. REFERENCES

- Freud, S. (1983). I. Creative Writers and Daydreaming. In *Literature and psychoanalysis* (pp. 19-28). Columbia University Press.
- Kurosawa, A. (1970). *Dodes'ka-den*. Production companies: Toho, Yonki n Kai Productions, Japan.

Lynn, S. J., Neufeld, V., Green, J. P., Sandberg, D., & Rhue, J. (2018). Daydreaming, fantasy, and psychopathology. In *Hypnosis and imagination* (pp. 67-98). Routledge.

Raghavan, S., & Sandanapitchai, P. (2020). The relationship between cultural variables and resilience to psychological trauma: A systematic review of the literature. *Traumatology*.

Shklovsky, V. (1917). Art as technique. *Literary theory: An anthology*, 3, 8-14.

Zipes, J. (2020). The art of daydreaming: How Ernst Bloch and Mariette Lydis defied Freud and transformed their daydreams through writing and art. *Book 2.0*, 10(2), 217-231.

ECOGEOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF FOREST PLANTS

Dr. Associate Professor Huseynova Gulchohra

M.Rahim 5, AZ1073, SEN, Institute of Soil Science and Agrochemistry,
Azerbaijan, Baku Orcide code: <https://orcid.org/0009-0009-0991-7839>

ABSTRACT

The southern slopes of the Greater Caucasus are rich in diversity and biodiversity. The forests spread here differ according to their natural and historical structure. The vegetation of the Gabala region is rich in diversity and biodiversity. The forests spread here differ according to their natural-historical structure. Vegetation plays a regulatory role in the soil and environment, including the atmosphere and water bodies. The climatic conditions are constantly regulated by vegetation, while rain is evenly distributed and the washing effect of water in erosion-prone areas is reduced. Moreover, the force of the wind is diminished, and the humidity in the air is maintained at a normal level. In the context of disaster management, the authors suggest the implementation of a secure and load-balanced routing (SLBR) protocol, which utilizes wireless sensor networks. (*Palani, U., Amuthavalli, G., Alamelumangai, V., 2020*).

The plant engenders a metabolic relationship between the human and animal realms as well as the natural environment. The vegetation on the southern slope of the Greater Caucasus in forest ecology provides key ecosystem functions such as species richness, nitrogen fixation, and erosion control (Akhalkatsi M, Abdaladze O, Nakhutsrishvili G, Smith WK. 2006).

Keywords: production in forestry; forest ecology, Gabala region

**ASSESSMENT OF RENEWABLE ENERGY CONSUMPTION: EVIDENCE FROM
INDIA**

Dr. Chems Eddine BOUKHEDIMI

**University of Tizi Ouzou, Department of commerce. Marketing Management. Algeria
Ph.D.-ORCID ID: 0000-0003-1728-1809**

Abstract

This study aims to measure the evolution of renewable energy consumption in India. To achieve this target, we explored the most recent data presented in statistical review of world energy.

As a result, India is big emitter of CO₂ by 2595.8 Million tonnes of carbon dioxide in 2022, and it isn't considered as a case which tries to achieve sustainable development. In this sense, the global world share in 2022 is 4.8 % (2.15 Exajoules). In addition to that, it should be mentioned that India has witnessed a small evolution (+14.3 %) between 2012 and 2022.

Keywords: Renewable consumption - Sustainable development – India.

**IMPACT OF THE GENDER OF TOURISTS ON THE WILLINGNESS WITH THE
INBOUND TOURISM IN ALGERIA**

Dr. Chems Eddine BOUKHEDIMI

University of Tizi Ouzou, Department of commerce. Marketing Management. Algeria

ORCID: 0000-0003-1728-1809

Abstract

The present study aims to examine the effect of gender on the willingness for the inbound tourism. The research is based on an online survey that was done between June 24, 2023 and January 27, 2024, among 168 participants. All the participants were from Algeria. Moreover, the study was based on the chi square test using SPSS version 26.

The results obtained show that there are a significant differences between men and women in terms of willingness for inbound tourism in Algeria (p-value: $0.043 < 0.05$).

Keywords: Tourism; Tourists; inbound tourism; Algeria; gender, chi square test; SPSS.

**TAX REVENUE SURGES AMID ECONOMIC GROWTH AND INCENTIVE
POLICIES IN PAKISTAN OF CURRENT FINANCIAL YEAR BUDGET**

¹MUHAMMAD FAISAL, ²ALQUMA NOOR

¹Director (HRIMS), Ministry of Human Rights

ORCID: 0000-0002-5797-766X

²ILMA University, Karachi.

ABSTRACT

Government tax revenue exceeded targets in the 2024-25 fiscal year, driven by increased consumption. Key factors include reduced taxes on certain petroleum products, export incentives, and other economic stimulus measures. Pakistan's GDP grew 27.1% to Rs. 84,068 billion. The large-scale manufacturing sector expanded 21.2% from Rs. 7,041 billion to Rs. 8,534 billion. Trade value increased from Rs. 5,661 billion to Rs. 6,859 billion, also growing by 21.2%. Inflation rose from 21.35% to 29.4%. Tax revenue has shown a consistent increase over the past three years, with a steep rise in recent months. Over the past five years, Annual Assessment payments remained unchanged, while Deals Expense and Customs Obligation Use both saw significant increases. These duty payments, which are part of fiscal policy, provide various benefits to the economy. They promote investment, support private sector growth, bolster struggling businesses, and more. Well-designed tax incentives have been argued to be effective in incentivizing investment, stimulating growth, creating new jobs, and expanding the economy. However, these incentives also have drawbacks, most notably revenue loss for the government and a reduction in the tax base. Other potential disadvantages include inefficient allocation of resources within the economy. Recent research by the Global Financial Asset, Association for Monetary Participation and Improvement, United Nations, and World Bank reveals that investors usually do not consider tax incentives as a primary factor when investing in developing countries. Instead, they prioritize access to reliable and transparent tax expenditure estimates. These estimates enhance citizens' understanding of government operations and priorities, enabling civil society organizations and the public to hold governments accountable for their budgetary decisions.

Keywords: revenue, incentives, Well-designed, potential, budgetary.

THE ASSESSMENT OF ANTI-INFLAMMATORY, CYTOTOXIC, ANTIOXIDANT,
AND ANTIMICROBIAL ACTIVITIES OF THE SPECIES *SILENE VULGARIS* L.

Mouffouk Chaima^{1,2}, Mouffouk Soumia², Said Nezzar Hadjer¹,
Zouaoui Rayene¹ Haba Hamada²

¹ *Department of Pharmacy, Faculty of Medicine, University of Batna 2 Mustapha
Benboulaïd, 05000 Batna, Algeria*

² *Laboratory of Chemistry and Environmental Chemistry (LCCE), Department of
Chemistry, Faculty of Matter Sciences, Batna-1 University, 05000 Batna, Algeria., Algérie*

Abstract

The present study is devoted to the evaluation of antioxidant, anti-inflammatory, cytotoxic and antimicrobial activities of the methanolic extract obtained from the species *Silene vulgaris* L. The phytochemical composition of the MeOH extract was estimated using several colorimetric methods, the total phenolic, flavonoids and saponins contents were assessed using Folin–Ciocalteu and trichloroaluminum techniques. Moreover, the antioxidant activity was evaluated by four different assays including: DPPH radical scavenging assay, reducing power, copper reducing antioxidant power and the chelation of ferrous iron. In addition, the anti-inflammatory activity was performed by bovine serum albumin denaturation method, and the antimicrobial effect was assessed using agar diffusion assay against twelve microbial strains. The cytotoxic effect was reported using brine shrimp lethality assay. The phytochemical screening revealed the presence of several types of secondary metabolites exhibiting interesting pharmacological activities including saponins, phenolic compounds and flavonoids...ect., A high level of saponins and phenolic compounds and a moderate content of flavonoids were estimated (33,97±0,14 µg EU/mg; 30,18±0,53 µg EGA/mg; 7,98±0,28 µg EQ/mg of extract, respectively). Strong ferric chelating capacity was observed with a value of EC₅₀ at 3,48±0,40µg/ml. However, moderate reducing power, copper reducing antioxidant capacity, and DPPH radical scavenging effects were indicated. A significant anti-inflammatory effect better than that of the reference drug was found. The crude extract possesses moderate to low antimicrobial effects against almost all the tested microbial strains. The most remarkable antibacterial activity was observed against the clinical strain *Streptococcus D*. On the other hand, a significant cytotoxic effect was revealed with a LD₅₀ estimated at (4,84 ± 0,89 µg/mL). Furthermore, it could be concluded that the plant *S.vulgaris* could be a source of bioactive molecules with potential therapeutic, pharmaceutical and cosmetic effects due to its antioxidant, anti-inflammatory, cytotoxic and antimicrobial properties.

Keywords: *Silene vulgaris*, antioxidant, anti-inflammatory, cytotoxic and antimicrobial properties.

SEISMIC ANALYSIS OF MULTI-STORIED BUILDING RESTING ON HILLY REGIONS IN INDIA

Subhashish Dey

*Civil Engineering Department, Gudlavalleru engineering college, Gudlavalleru, Andhra
Pradesh, India*

Abstract

In many countries, without exception to India, towns and cities are being developed nearby hilly regions also. Due to scarcity of plain terrains, constructions of multi-storied buildings are extended to hilly regions causing vertical irregularities in such buildings. During an earthquake, the dynamic behavior of the structures on hilly slopes will be different in terms of natural time periods and displacements compared to those constructed on plain regions. Examples of severe damages or collapse of buildings, witnessed during 2001 Bhuj, 2011 Sikkim and 2015 Nepal earthquakes, made researchers to study the response of structures standing on hilly regions. In the present study, a multi-storied building (G+5), resting on different slopes like 15° , 30° , 45° in hilly regions with stepped back configuration, is chosen for study. The response parameters like natural frequencies, time periods, base shears and displacements are worked out and the results are compared with those when similar building rests on plain region. The vertical irregularity of building causes short column effect particularly in lower parts of stories attracting more shears in columns, which influences the response of the building during an earthquake. The results obtained using “STAAD Pro” software are compared with those of results obtained from manual calculations and the variation is less.

Keywords: Building on hilly regions, natural frequencies, time periods, short column effect, base shear, displacements, and software (MAT LAB and STAAD PRO)

**ANTIOXIDANT, ANTI-INFLAMMATORY, HEMOLYTIC AND CYTOTOXIC
EFFECTS OF THE MEDICINAL SPECIES *ERYNGIUM TRIQUETRUM*.**

**Mouffouk Chaima^{1,2}, Mouffouk Soumia², Medghoul Hadjer¹,
Mehdaoui Meryem¹ Haba Hamada²**

¹ *Department of Pharmacy, Faculty of Medicine, University of Batna 2 Mustapha
Benboulaïd, 05000 Batna, Algeria*

² *Laboratory of Chemistry and Environmental Chemistry (LCCE), Department of
Chemistry, Faculty of Matter Sciences, Batna-1 University, 05000 Batna, Algeria., Algérie*

Abstract

Recently, a prolific rise in the introduction, development, and advancement of herbal substances for drugs production has been observed. Indeed, several effective drugs are made from active substances of plant origin. In this context, the objective of the present study is the evolution of antioxidant, anti-inflammatory, hemolytic and cytotoxic effects of methanolic extract prepared from the medicinal species *Eryngium triquetrum*. The quantification of the total content of flavonoids, phenolic compounds and saponins was carried out using several colorimetric methods. The anti-inflammatory effect was tested using the denaturation of serum bovine albumin method. In addition, the antioxidant activity was evaluated using five different assays, including DPPH and hydroxyl radical scavenging effects, FRAP testing, copper reducing antioxidant capacity (CUPRAC), and ferric iron chelation tests. The cytotoxicity was performed according to the brine shrimp lethality test and the hemolytic test was evaluated using the erythrocyte model. According to the results, *E. triquetrum* extract is rich in several bioactive compounds with many pharmacological activities such as tannins, glycosides, flavonoids and saponins. Moderate concentrations of polyphenols, flavonoids and saponins were estimated (29.94 ± 0.12 ug eq GA/mg, 5.61 ± 0.41 µg EQ/mg, 54.18 ± 2.71 µgEUA/mg respectively). The crude extract showed moderate antioxidant effects in all tested methods. But strong iron reduction power was observed (0.13 ± 0.02 µg EAA/mg). The extract showed a strong anti-inflammatory effect with a percentage of 89.82% at 5 mg/ml. However, low hemolytic activity was detected (30% at 2.5 µg/mL). While, a significant cytotoxic effect was estimated with $LD_{50} = 5.49 \pm 1.65$ µg/ml ($p < 0.001$). In conclusion, the species *Eryngium triquetrum* could be an important source of bioactive compounds with potential therapeutic, pharmaceutical and nutritional applications.

Keywords: *Eryngium triquetrum*, antioxidant, anti-inflammatory, hemolytic and cytotoxic effects.

SCATTERING OF CHARGE CARRIERS IN LIMITED SIZE SYSTEMS
MƏHDUD ÖLÇÜLÜ SİSTEMLƏRDƏ YÜKDAŞIYICILARIN SƏPİLMƏSİ

Nailə Qardaşbəyova

Naxçıvan Dövlət Universiteti orcid id 0000-0002-0191-9428

Xülasə

Məhdud ölçülü sistemlərdə strukturun və keçirici elektronların enerji spektrinin anizotropluğu səpilmə mexanizmlərində məxsusiyyətlərə gətirib çıxarır. Həcmi kristallardan fərqli olaraq məhdud ölçülü sistemlərdə əsasən sərhəddən səpilmə də nəzərə alınmalıdır.

$A^{III}B^V$ kristalları əsasında olan heterostrukturlarda kvant çuxur əsasən bərk məhluldan ibarət olduğu üçün bu sistemlərdə ərintidən səpilmə əsas səpilmə mexanizmlərindən biridir. Yükdaşıyıcılar kvant çuxurda məhdudlaşdıqlarından sərbəst yükdaşıyıcılar ilə işığın udulması optik udulmanı təyin etmək üçün praktik cəhətdən vacibdir. Səpilmə sərbəst elektron və dəşiklər vasitəsi ilə kvant çuxurlarda işığın udulmasını yaradır ki, bu da adətən lazer qurğularında daxili itkini müəyyən edir

Mikroelektronikanın müxtəlif sahələrində $A^{III}B^V$ birləşmələri həddindən artıq tətbiq olunduğu kimi, nanoelektronikada da iş prinsipləri kvant effektlərə əsaslanan nanoölçülü $A^{III}B^V$ əsaslı yarımkeçirici cihaz strukturları yaradılır. Bunların əsasında prinsip etibarlı ilə yüksək sürətli və enerjiyə qənaət edən yeni cihazlar yaratmaq mümkün olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq, kvant strukturların həm nəzəri həm də eksperimental tədqiqinə böyük diqqət yetirilir. Məlumdur ki, aşağı ölçülü sistemlər adətən üçqat birləşmələrdən ibarət olur. Kvant çuxur üçqat birləşmədən - bərk məhluldan əmələ gəldikdə onda kvant çuxurlarda adi səpilmə mexanizmləri ilə yanaşı ərintinin nizamsızlığından səpilməni də nəzərə almaq lazımdır. Bərk məhlullarda ərintinin nizamsızlığından səpilmənin öyrənilməsinə çoxlu sayda həm nəzəri, həm də eksperimental işlər həsr edilib. Kvazi iki ölçülü strukturlarda ərintinin nizamsızlığından səpilmə mexanizmi nəzəri olaraq ətraflı tədqiq edilə bilər

Açar sözlər: yükdaşıyıcı, kvant çuxuru, lazer, nanoelektronika, elektron, molekül, tranzistor, elektron-fonon, heterostruktur

Summary

Anisotropy of structure and energy spectrum of conduction electrons in finite-size systems leads to properties in scattering mechanisms. In contrast to bulk crystals, in finite-size systems, mainly boundary scattering must also be considered.

Since the quantum hole in heterostructures based on AIII BV crystals is mainly composed of solid solution, alloy scattering is one of the main scattering mechanisms in these systems. Since charge carriers are confined in a quantum well, absorption of light by free carriers is practically important for determining optical absorption. Scattering produces light absorption in quantum holes by free electrons and holes, which typically determines the intrinsic loss in laser devices.

As AIII BV compounds are widely used in various fields of microelectronics, in nanoelectronics, nanoscale AIII BV-based semiconductor device structures are created whose working principles are based on quantum effects. Based on them, it was possible to create new high-speed and energy-saving devices in principle. In this regard, great attention is paid to both theoretical and experimental study of quantum structures. It is known that low-dimensional

systems usually consist of triple junctions. When a quantum hole is formed from a triple junction - a solid solution, then in addition to the usual scattering mechanisms in quantum holes, it is necessary to take into account the scattering from the disorder of the alloy. A large number of both theoretical and experimental works have been devoted to the study of scattering from alloy disorder in solid solutions. The scattering mechanism due to alloy disorder in quasi-two-dimensional structures has been theoretically studied in detail

Keywords: charge carrier, quantum well, laser, nanoelectronics, electron, molecule, transistor, electron-phonon, heterostructure

Son illər artıq işi kvant mexanika prinsiplərinə əsaslanmış cihazların işlənməsi sahəsində çox böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir. Atomları bir-iki təbəqə dəqiqliyi ilə yerləşdirərək, verilmiş xassələrə malik olan süni, molekullar və kristallar yaratmaq olar. Bu cür materiallar, xüsusən də, cihazlarda istifadə olunan yarımkeçirici strukturları bir neçə nanometr ölçülərinə malikdirlər. Nanoelektronika elm və texnikanın nanometr ölçülərində elementləri olan elektron cihazlarının yaradılması, tədqiqi və tətbiqi ilə məşğul olan bir sahəsidir. Bu cihazların işləməsinin əsasında kvant effektləri durur. “Nano” yunan sözü olub elementlərin ölçülərinin nanometrlər səviyyəsində ($1\text{nm} = 10^{-9}\text{m}$) olduğunu göstərir. Belə ki, nanoelektronikada istifadə olunan elementlərin ölçüləri bir neçə nanometrdən yüzlərlə nanometrlərə qədər təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, “nanoölçülü strukturları” və “aşağı temperaturu strukturları” fərqləndirirlər. Birinci hal üçün əsas əlamət strukturun heç olmasa bir istiqamətdə nanoölçülərə uyğun olan xətti ölçüləridir. Aşağı ölçülü strukturlar (lowdimensional structures) ən azı bir ölçüsü sıfıra bərabər olan strukturdur. Belə tərif şərti xarakter daşıyır, belə ki, atomlardan düzəldilmiş səthin qalınlığı sıfır yox, bir atomun diametrinə bərabər olub 10^{-10} m təşkil edir. Nanohissəciyin üzərinə elektron düşdükdə və ya ondan elektron qopduqda cərəyana görə bloklaşma baş verir və bu effekt “Kulon bloklaşması” adlanır. Bu effekt bir elektronla dövrəni açıb bağlamağı mümkün edir. Son illər bu effektə əsaslanan bielektronlu tranzistor hazırlanmışdır. Nanostrukturlar üzrə hazırlanan metalların möhkəmliyi adi metallara nisbətən bir neçə dəfə, bərkliyi 50-70 dəfələrlə, korroziyaya davamlılığı on dəfələrlə çoxdur.

Uzun müddətdir ki, nanoölçülü sistemlər həm fizikanın bir sıra problemlərinin həllində, həm də müasir texnikanın müxtəlif sahələrində istifadə olunan müstəsna xassələrinə görə tədqiqatçıların diqqətini cəlb edir.

J.İ.Alferov [1] qeyd edir ki, bərk cisimlər fizikasına aid son tədqiqatların çox hissəsini yarımkeçirici heterostrukturlar, xüsusən də ikiqat heterostrukturlar - kvant çuxurlar, naqillər və kvant nöqtələrə aid elmi işlər təşkil edir. İlk heterostrukturlar $A^{\text{III}}B^{\text{V}}$ əsaslı yarımkeçiricilərdə yaradıldı və hal-hazırda bu sahədə tədqiqatların böyük əksəriyyəti bu birləşmələr əsasında olan heterostrukturlarda aparılır. Heterostrukturlar yarımkeçirici kristal və cihazların fundamental parametrlərini - qadağan olunmuş zonanın enini, effektiv kütlə və yürüklüyünü, sınıma əmsalını, enerji spektrini və s. idarə etmək kimi ümumi problemləri həll etməyə imkan verir.

Mikroelektronikanın müxtəlif sahələrində $A^{\text{III}}B^{\text{V}}$ birləşmələri həddindən artıq tətbiq olunduğu kimi, nanoelektronikada da iş prinsipləri kvant effektlərə əsaslanan nanoölçülü $A^{\text{III}}B^{\text{V}}$ əsaslı yarımkeçirici cihaz strukturları yaradılır. Bunların əsasında prinsip etibarlı ilə yüksək sürətli və enerjiyə qənaət edən yeni cihazlar yaratmaq mümkün olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq, kvant strukturların həm nəzəri həm də eksperimental tədqiqinə böyük diqqət yetirilir.

Cihazqayırma nöqtəyi nəzərdən bu cür strukturlarda optoelektron hadisələri öyrənmək əsas tədqiqat istiqamətlərindəndir. Zonadaxili optik keçidlər əsasında infraqırmızı detektorlar, sürətli modulyatorlar, emitterlər və kaskad lazerlər yaratmaq mümkün olduğundan, aşağı ölçülü yarımkeçiricilərdə çoxsaylı optoelektron hadisələr içərisində zonadaxili optik keçidləri öyrənmək çox böyük maraq kəsb edir.

Yarımkəçirici kvant lay və ifratqəfəslərdə işığın zona daxili udulması strukturların zona spektrlərini öyrənmək üçün ən yaxşı metodlardandır. Bundan əlavə kvant çuxurlarda zonadaxili udulmanın enerjisinin idarə olunması zəruriliyi meydana çıxır. Kənar təsirlərin zonadaxili udulmaya təsirini öyrənmək kvant çuxurlarda zonadaxili keçidlərin enerjisinin idarə edilməsinə dair qiymətli məlumat verir, həmçinin xarici təsirlərin cihazların bir sıra göstəricilərinə təsirini müəyyən etməyə imkan verir.

Məhdud ölçülü sistemlərdə strukturun və keçirici elektronların enerji spektrinin anizotropluğu səpilmə mexanizmlərində məxsusiyyətlərə gətirib çıxarır. Həcmi kristallardan fərqli olaraq məhdud ölçülü sistemlərdə əsasən sərhəddən səpilmə də nəzərə alınmalıdır.

$A^{III}B^V$ kristalları əsasında olan heterestrukturlarda kvant çuxur əsasən bərk məhluldan ibarət olduğu üçün bu sistemlərdə ərintidən səpilmə əsas səpilmə mexanizmlərindən biridir. Lakin hələ də kvant çuxur strukturlarda yükdaşıyıcıların ərintinin nizamsızlığından səpilməsi hələ də kifayət qədər öyrənilməmişdir.

Yükdaşıyıcılar kvant çuxurda məhdudlaşdıqlarından sərbəst yükdaşıyıcılar ilə işığın udulması optik udulmanı təyin etmək üçün praktik cəhətdən vacibdir. Səpilmə sərbəst elektron və dəşiklər vasitəsi ilə kvant çuxurlarda işığın udulmasını yaradır ki, bu da adətən lazer qurğularında daxili itkini müəyyən edir. Sərbəst yükdaşıyıcılar ilə işığın udulması, örtüyü ifratqəfəs olan diod optik laylarda da əsas rol oynayır. Baxılan udulma yarımkəçirici lazerlərdə əsas itki mənbəyi olduğundan, real obyektlərdə onun spektral və konsentrasiyadan asılılığını həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətcə bilmək lazımdır. Ədəbiyyatda məhdud ölçülü sistemlərdə sərbəst yükdaşıyıcılar ilə işığın udulmasında nəzəri olaraq bütün səpilmə mexanizmləri nəzərə alınmayıb.

Maqnit sahəsinin sərbəst yükdaşıyıcılar ilə işığın udulmasına təsirini öyrənmək aktual məsələdir, belə ki, bununla cihazların bir sıra xassələrinə maqnit sahəsinin təsirini müəyyən etmək mümkün olur.

Bildiyimiz kimi səpilmə mexanizmi yarımkəçiricilərin və onlar əsasında olan strukturların köçürmə hadisələrində və optik xassələrində mühüm rol oynayır. Ona görə də, köçürmə hadisələrini öyrənərkən müxtəlif səpilmə mexanizmlərini nəzərə almaq lazımdır. Məhdud ölçülü sistemlərdə enerji spektrinin anizotropluğu elektron-fonon və başqa səpilmə mexanizmlərində məxsusiyyətlərə gətirib çıxarır. İlk dəfə nəzəri olaraq kvazi iki ölçülü sistemlərdə elektron-fonon qarşılıqlı təsiri [2]-ci işdə tədqiq edilib. Bu işlərdə göstərilmişdir ki, akustik fononlardan səpilmə optik fononlara nisbətən az rol oynayır və akustik fononlardan səpilmənin relaksasiya müddəti enerjidən zəif asılıdır. Müəyyən olunmuşdur ki, elektronların optik fononlardan səpilmə sürətinin kvant çuxurun eninin azalması ilə artır. [3]. Sonralar kvazi iki ölçülü sistemlərdə fononlardan səpilmə tədqiqatçıları tərəfindən [4]-cü işlərdə öyrənilmişdir. Kvazi iki ölçülü sistemlərdə elektron -fonon qarşılıqlı təsiri və enerji spektrinin anizotropğunun kinetik əmsallara təsiri ətraflı müzakirə olunmuşdur.

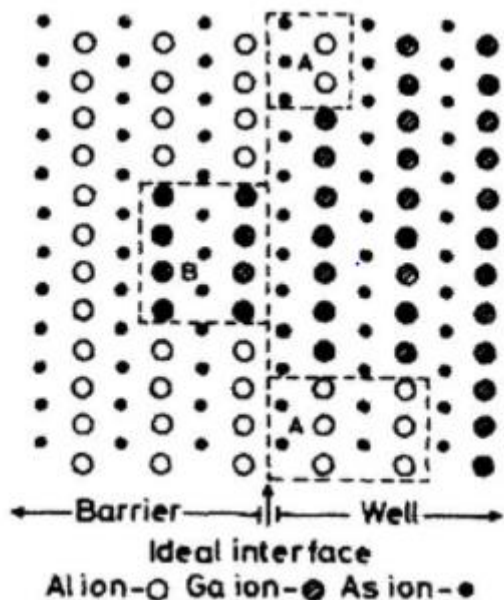
Kvazi iki ölçülü sistemlərdə ionlardan səpilmə [5] -ci işlərdə öyrənilmişdir. Səpilmə mexanizmi kimi $Al_xGa_{1-x}As$ layında ion donorlardan, səthin nahamarlığından və ərintinin nizamsızlığından səpilmə götürülərək, iki ölçülü

$GaAs/Al_xGa_{1-x}As$ və s sistemində aşağı temperaturlarda yürüklük hesablanmışdır [6]. İki ölçülü n- tip $Al_xGa_{1-x}As$, layında aşqarların sayını artırmaqla yürüklüyün qiymətinin temperaturdan və konsentrasiyadan asılı olaraq $5 \cdot 10^3$ dən $1,5 \cdot 10^6$ $sm^2/V \cdot s$ -ə qədər dəyişdiyi müəyyən olunmuşdur

Məlumdur ki, aşağı ölçülü sistemlər adətən üçqat birləşmələrdən ibarət olur. Kvant çuxur üçqat birləşmədən - bərk məhluldan əmələ gəldikdə onda kvant çuxurlarda adi səpilmə mexanizmləri ilə yanaşı ərintinin nizamsızlığından səpilməni də nəzərə almaq lazımdır. Bərk məhlullarda

ərintinin nizamsızlığından səpilmənin öyrənilməsinə çoxlu sayda həm nəzəri, həm də eksperimental işlər həsr edilib. Kvazi iki ölçülü strukturlarda ərintinin nizamsızlığından səpilmə mexanizmi nəzəri olaraq ətraflı tədqiq ediləndir [6].

Aşağı ölçülü sistemlərdə üç ölçülü sistemlərdən fərqli olaraq daha bir səpilmə mexanizmi-sərhəddin nahamarlığından səpilmə özünü büruzə verir. Şəkil 1. -də AlAs/GaAs kvant çuxurunda sərhəddin nahamarlığının modeli verilmişdir

Şəkil 1. AlAs/GaAs kvant çuxurunda sərhəddin nahamarlığına səbəb olan atomların paylanması göstərilmişdir. "A" işarə olunmuş oblast baryer layının kvant çuxur layına, "B" ilə işarə olunmuş oblast kvant çuxur layının baryer layına keçdiyini göstərir.

Kvazi bir ölçülü elektron qazında müxtəlif mexanizmlər hesabına olan yürüklüyü yükdaşıyıcıların müxtəlif konsentrasiyasında və temperaturlarda öyrənmək lazımdır. Qeyd edək ki, üç ölçülü və iki ölçülü sistemlərdə elektronlar ərintinin nizamsızlığından səpildikdə yürüklük uyğun olaraq $T^{-1/2}$ və T^0 ilə mütənasib olduğu halda, kvazi bir ölçülü halda aşağı temperaturlarda T^0 ilə yuxarı temperaturlarda isə olaraq $T^{-1/2}$ ilə mütənasibdir. Bu onunla əlaqədardır ki, 3,2 və 1 ölçülü sistemlərdə hal sıxlığının enerjiden asılılığı uyğun olaraq $E^{1/2}$, E^0 və $E^{-1/2}$ mütənasibdir. Qeyd edək ki, elektronlar akustik fononlardan, ionlardan və ərintinin nizamsızlığından səpildikdə relaksasiya müddətinin tərs qiyməti enerji sıfıra yaxınlaşdıqda sonsuzluğa yaxınlaşdığı halda, polyar optik fononlardan səpilmə halda bu sonlu qiymət alır.

Ölçülü kvant sistemlərdə səpilmənin ehtimalı Kulon potensialı üçün hesablanır və göstərilir ki, elektronların kvant naqildə hərəkətləri bir ölçülü xarakter daşıyır.

Elektronlar əsas ionlardan səpildikdə yürüklük naqilin radiusu R azaldıqca $[In(kR)]^{-2}$ -lə azalır, burada k yükdaşıyıcıların Fermi dalğa vektorudur. Elektronlar uzaq ionlardan səpildikdə yürüklüyün naqilin radiusundan asılılığı naqilin xaricindəki ionların necə paylanmasından asılıdır. Naqildən kənar ion aşqarlarının paylanması bircins olduqda yürüklük naqilin radiusundan asılı olmur və bu da Sakakinin aldığı nəticələrlə üst-üstə düşür. İon aşqarlar naqilin həm xaricində həm də daxilində bircins paylandığında yürüklük naqilin ölçülərindən asılı olmur və həmşinin elektronlar uzaq ionlardan səpildikdə yürüklüyük naqilin radiusundan asılı olmur. Naqilin radiusu polyar optik fononlardan səpilmə əsas olduqda elektronların yürüklüyü

kvant limit halında hesablanmışdır. Naqilin yürüklüyü həcmi kristalların yürüklüyündən artıq olduğu göstərilmişdir. Həmçinin GaAs- AlGaAs kanalında bir ölçülü elektron qazında müxtəlif səpilmə mexanizmləri üçün yürüklük hesablanmış və onun temperaturdan asılılığı müəyyən olunmuşdur. En kəsiyi düzbucaqlı olub, de Broyl dalğasının uzunluğu ilə müqayisə oluna bilən kvant naqillərdə keçiriciliyin nəzəriyyəsi [6] -ci işdə verilmişdir. Kvant limit halında ölçülü kvant effekti analiz olunub. Kvant limit halında müqavimətin həcmi müqavimətə nisbəti λ^2 / A ilə mütənasibdir, burada $\lambda_D = h / (2m^*k_B T)^{1/2}$ effektiv kütləsi m^* olan elektronun T temperaturunda de Broyl dalğasının uzunluğu, A naqilin en kəsiyinin sahəsidir.

Qeyd edək ki, nanostruktura tətbiq edilən maqnit sahəsi elektronların enerji spektrlərinin parametrlərini və belə strukturlarda məhdudlaşdırıcı potensialı tədqiq etməyə imkan verir. Bu onunla əlaqədardır ki, maqnit sahəsi ya əlavə konfaynment yaradır, ya da nanostrukturda olan konfaynmenti gücləndirir, həmçinin sahə sistemin oxuna müəyyən bucaq altında yönəldikdə sahə boyunca və sahəyə perpendikulyar hərəkət ilə hibrid əlaqə yaradır. Nanostrukturlarda elektron qazlarının tarazlıq xassələri əsasən elektronların enerji spektri ilə təyin olunur, bu da öz növbəsində sistemin həndəsi forması ilə əlaqədardır. Müstəvi iki ölçülü elektron sistemlərindən başqa, son illər əyilmiş lay nanosistemləri də tədqiq olunur. Son illər məhdud ölçülü sistemləri tədqiq edərkən spin - orbital qarşılıqlı təsiri də nəzərə alırlar.

Qeyd edək ki, kvazi bir ölçülü sistemlərdə səpilmə mexanizmlərini öyrənərkən en kəsiyi düzbucaqlı, silindrik və çox nazik olan kvant naqillərdən istifadə olunur. Ona görə də, əsasən bu üç müxtəlif kvant naqıl modellərindən istifadə olunur.

Ədəbiyyat

1. Алферов Ж.И. Нобелевская лекция. УФН, 2002, т.172, No9, с.1070-1086.
2. Fivaz R., Mooser E. Mobility of Charge Carriers in Semiconducting Layer Structures. Phys. Rev. 1967, v.163, No3, p.743-745.
3. Ridley B. K. The electron-phonon interaction in quasi-two-dimensional semiconductor quantum-well structures. J.Phys.C: Solid State Phys., 1982, v.15, p.5899-5917.
4. Аскеров Б.М., Кулиев Б.И., Панахов М.М., Райх М.Э. Подвижность электронов и термоэдс полупроводниковой сверхрешетки при рассеянии на фононах. ФТИ, 1990, т.24, No12, с.2211-2214.
5. Быков А.А., Бакаров А.К., Горан А.В., Аксенова Н.Д., Попова А.В., Торопова А.И. Квазиклассическое отрицательное магнетосопротивление двумерного электронного газа при рассеянии на короткодействующем и дальнодействующем потенциалах. Письма в жЭТФ, 2003, т.78, No3, с.165169.
6. Ando T. Self-Consistent Results for a GaAs/Al_Ga_As Heterojunction. II. Low Temperature Mobility. J.Phys. Soc.Jap., 1982, v.51, No12, p.3900-3907.

**IN VITRO ANTI-INFLAMMATORY, ANTIOXIDANT, AND ANTIMICROBIAL
ACTIVITIES OF THE SPECIES *ONOPORDUM MACRACANTHUM***

Mouffouk Chaima^{1,2}, Mouffouk Soumia², Benahmed Wafa¹,
Bada meriem chahinez¹ Haba Hamada²

¹ *Department of Pharmacy, Faculty of Medicine, University of Batna 2 Mustapha
Benboulaïd, 05000 Batna, Algeria*

² *Laboratory of Chemistry and Environmental Chemistry (LCCE), Department of
Chemistry, Faculty of Matter Sciences, Batna-1 University, 05000 Batna, Algeria., Algérie*

Abstract

The aim of the present study is the evaluation of *in vitro* anti-inflammatory, antioxidant and antimicrobial activities of the methanolic extract prepared from the species *Onopordum macracanthum*. The anti-inflammatory activity was assessed using ovalbumin denaturation method, the antimicrobial effect was estimated using agar disk diffusion assay against five bacterial strains (*Staphylococcus aureus* ATCC 25923, *Streptococcus pneumoniae* ATCC 49619, *Escherichia coli* ATCC 25922, *Pseudomonas aeruginosa* ATCC 27853 et *Klebsiella pneumoniae* ATCC 70063) and one yeast strain (*Candida albicans* ATCC 90029). While, the antioxidant activity was assessed using five technics including DPPH, reducing power, iron chelation method, CUPRAC and total antioxidant capacity. According to the results, the chemical screening showed the richness of the crude extract in tannins, alkaloids, flavonoids, steroids, glycosides and lipoids. Moderate levels of phenolic and flavonoid contents were detected (20.18±0.91 µg EGA/mg, 2.2±0.26 µg EQ/mg of extract respectively). The methanolic extract exhibits a strong reducing power activity with a value of A0.5= 0,095±0.005 µg/mL in addition, moderate DPPH radical scavenging, CUPRAC and iron chelation activities were found. The methanolic extract of *O. macracanthum* showed a significant anti-inflammatory effect with an inhibition percentage estimated as 98.67% at the concentration of 40 mg/ml, similar to that of diclofenac which had an inhibition percentage of 98.72% at the same concentration. Moderate to strong antimicrobial effects were detected against almost all the tested microbial strains with inhibition zones ranging from 7 to 24 mm. As a conclusion, the crude extract of *Onopordum macracanthum* could constitute a source of bioactive molecules with antioxidant, antimicrobial and anti-inflammatory effects.

Keywords: *Onopordum macracanthum*, antioxidant, antimicrobial and anti-inflammatory effects

RENORMALIZED SOLUTION OF NONLINEAR $p(\cdot)$ -PARABOLIC EQUATIONS WITH DIFFUSE MEASURE DATA

HASSAN ZARIOUH, Mustapha Sarih, Mohamed Bendaoud,

Department of Mathematics (CRMEF-Oujda), Oujda 60000, Morocco.

Department of Mathematics, Science faculty, Moulay Ismail University, Meknès, Morocco.

Department of Mathematics, Moulay Ismail University, Meknès, Morocco.

ABSTRACT:

Given a parabolic cylinder $\Omega \times (0, 1)$, where Ω is a bounded Domain of \mathbb{R}^N . in this talk, we study the existence and uniqueness of a normalized solution for the nonlinear $p(x)$ -parabolic problem associated to the equation: $[\partial_t b(u) - \operatorname{div}(a(x, t, \Delta u))] = \mu$, where b is an increasing C^1 -function and μ is a diffuse measure. The main contribution of this work is to prove the existence and uniqueness of a normalized solution in the Sobolev space with variable exponent.

REFERENCES

1. Dominique Blanchard, Francesco Petitta and Hicham Redwane, Renormalized solutions of nonlinear parabolic equations with diffuse measure data (2013).
2. Stanislas Ouaro, Urbain Traore, $p(\cdot)$ -parabolic capacity and decomposition of measures, (2017).

RADICAL SCAVENGING EFFECTS OF A MEDICINAL PLANT BELONGING TO THE FAMILY FABACEAE

Kenza Hazine¹, Chaima Mouffouk^{1,2}, Soumia Mouffouk¹, Hamada Haba¹.

*¹Laboratory of Chemistry and Environmental Chemistry (LCCE), Department of Chemistry,
Faculty of Matter Sciences, Batna-1 University, Algérie*

² Department of Pharmacy, Faculty of Medicine, University of Batna 2 Mustapha Benboulaïd, Algeria

Abstract

Antioxidants had a growing interest in food and pharmaceutical industries owing to their protective roles against oxidative deterioration and oxidative stress-mediated pathological processes. For this, the research for new antioxidant molecules from natural sources constitute an interesting topic for scientific research. In this context, the present study evaluates the antioxidant effect of a species belonging to the Fabaceae family. This plant is widely employed in traditional medicine to treat several viral, inflammatory and infectious disorders. A phytochemical screening was conducted using several colorimetric methods. In addition, the antioxidant activities of petroleum ether, ethyl acetate and n-butanol extracts were assessed using DPPH free radical scavenging assay. According to the results, the crude extracts contain several classes of secondary metabolites known for their interesting pharmacological and antioxidant properties. All the tested extract (petroleum ether, ethyl acetate and n-butanol) had strong DPPH free radical scavenging effects with values of IC_{50} estimated at 23,89; 10,37 and 23,41 $\mu\text{g/ml}$ respectively. Furthermore, it could be concluded that the plant could be a source of bioactive molecules with potential therapeutic, pharmaceutical, nutritional and cosmetic effects due to its antioxidant proprieties.

Keywords: *Fabaceae*, DPPH radical scavenging activity, secondary metabolites.

PHYTOCHEMICAL STUDY AND EVALUATION OF THE ANTIOXIDANT ACTIVITY OF *MOLTKIA CILIATA*

Djohaina Makhlouf¹, Soumia Mouffouk¹, Chaima Mouffouk^{1,2} Hamada Haba¹

¹*Laboratory of Chemistry and Environmental Chemistry (LCCE), Department of Chemistry,
Faculty of Matter Sciences, Batna-1 University, 05000 Batna, Algeria.*

²*Department of Pharmacy, Faculty of Medicine, University of Batna 2 Mustapha Benboulaïd,
05000 Batna, Algeria.*

Abstract

Over the centuries, people have used various medicinal plants to treat or cure diseases. Plants of the family Boraginaceae are well known for their powerful therapeutic effects due to their richness in different classes of secondary metabolites, including flavonoids, triterpenoids, steroids, lignans, and coumarins. This study aimed to evaluate the antioxidant activity and detection of different classes of phytochemicals in the petroleum ether, ethyl acetate and n-butanol crude extracts of the medicinal plant *Moltikia ciliata*. The antioxidant activity was tested using the DPPH radical scavenging assay and the results are presented in terms of IC50 values and compared with BHA, BHT, α -tocopherol, tannic acid and ascorbic acid as reference molecules, showing the strong effect for the M. ciliata extracts.

Keywords: Boraginaceae, antioxidant activity, biomolecules, DPPH, ascorbic acid.

LIFE AND CREATION OF ABDULHAMID ZIYA PASHA
ƏBDÜLHƏMİD ZIYA PAŞANIN HƏYATI VƏ YARADICILIĞI

Prof. Dr. ELMAN QULIYEV

Azərbaycan, Bakı, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Türkoloji mərkəzin Türk ədəbiyyatı bölməsinin müdiri, Orcid: 0000-0001-5413-9479

ÖZET

Ziya Paşa Tənzimat ədəbiyyatının əsas simalarından biridir. Şair Tənzimat ədəbiyyatının nümayəndəsi olmaq etibarilə divan şeirinin də inkişafında xidmətləri olan sənətkarlardandır. Ziya Paşa "Tərcibənd", "Tərkibənd", "Zəfərnəmə şərh", "Röya", "Vərasəti səltənəti seniyyə", "Ərzi-hal" və s. əsərlərin, bir çox tərcümələrin və dil-ədəbiyyatla bağlı məqalələrin müəllifidir. Ziya Paşanın "Külliyatı Ziya Paşa" adlı şeirlər toplusu 1924-cü ildə İstanbulda çap olunmuşdur. Divan adlandırılan həmin şeirlər toplusuna Şeyx Qalib, Füzuli, Nədim, Nabi kimi klassik şeir ustaları üslubunda yazılmış minacət, nət, mərsiyə, qəsidə, qəzəl və s. nümunələr daxil edilmişdir. Lakin Ziya Paşa yaradıcılığında klassik şeir ənənəsi mühafizə olunsada, bu şeirlərin bir çoxu mövzu və ideya baxımından avropayönlü ədəbiyyat nümunələrinə yaxındır. Çünki bu nümunələr forma etibarilə köhnə, məzmun etibarilə yeni şeirlər hesab olunurdu.

Anahtar kelimələr: Z.Paşa, Tənzimat ədəbiyyatı, şeir, türk, milli

ABSTRACT

Ziya Pasha is one of the main figures of Tanzimat literature. As a representative of the Tanzimat literature, the poet is also one of the artists who contributed to the development of divan poetry. Ziya Pasha "Tarjiband", "Tarkibband", "Commentary of Victory", "Dream", "Inherit the kingdom to you", "Arzi-hal", etc. He is the author of works, many translations and articles related to language and literature. Ziya Pasha's collection of poems called "Külliyatı Ziya Pasha" in 1924

It was printed in Istanbul. The collection of poems called Divan includes minajat, nat, lamentation, ode, ghazal, etc., written in the style of classical poetry masters such as Sheikh Ghalib, Fuzuli, Nadim, Nabi. examples are included. However, although the classic poetry tradition is preserved in Ziya Pasha's work, many of these poems are close to European literary examples in terms of themes and ideas. Because these examples were considered to be old poems based on their form and new poems based on their content.

Key words: Z. Pasha, Tanzimat literature, poetry, Turkish, national

GİRİŞ

Türkiyə türk ədəbiyyatının Avro- pa meyilli nümayəndələrindən biri Əbdülhəmid Ziya Paşadır. Ziya Paşa

eyni zamanda siyasi düşüncələr baxımından da Avropa meyilli şəxsiyyətlərdəndir. O, 1829-cu ildə İstanbulda doğulmuşdur. Atası Fəridədin əfəndi dövrünün tanınmış adamı olmuşdur. Ziya Paşa uşaqlıqdan elmlərə yiyələnməyə xüsusi maraq göstərmiş, bir sıra dillərlə yanaşı,

fars dilini öyrənə bilmişdir. O, əvvəlcə məhəllə məktəbində oxumuş, sonra təhsilini “Məktəbi-ədəbiyyə”də davam etdirmişdir. “Məktəbi-ədə- biyyə” 1839-cu ildə dövlət idarələrinə kadr ha zırlamaq məqsədilə açılmışdı.

Ziya Paşa bu məktəbdə ən tanınan şagirdlərdən biri olmuşdur. Müəllimlərindən Nüman və İsa əfəndilər Ziya Paşanın xüsusi qabiliy- yətə malik olduğunu duymuş, ona qayğı ilə yanaşmışlar. İsa əfəndi Ziya Paşaya fars dilinin incəliklərini öyrətmiş, onun fars ədəbiyyat və mədə- niyyətinə yiyələnməsində böyük rol oynamışdır. Ziya Paşa bu məktəb- də ərəb ədəbiyyatına da maraq göstərmişdir.

Ziya Paşa 17 yaşından etibarən tanınmış yazıçı və şairlərin təmsil olunduğu cəmiyyətlə bağlanmış, xüsusilə, divan ədəbiyyatı nümayən- dələri ilə yaxınlıq etmişdir. Daha sonra o, Arif Hikmətbəyin evində ya- radılan “Əncümanü-şüəra” cəmiyyətinə daxil olur. “Əncümanü-şüəra” 1861-ci ildə divan şeirini inkişaf etdirmək məqsədilə yaradılmış birlik hesab edilirdi. Dövrün bir çox şairləri bu birlikdə təmsil olunurdular. Hətta sonralar divan şeirinə kəskin hücumları ilə tanınan Namiq Ka- mal da “Əncümanü-şüəra”da fəaliyyət göstərirdi. Ziya Paşa burada öz qabiliyyətini nümayiş etdirir və ayrı-ayrı şəxslərin diqqətini özünə cəlb edir. Onun istedadlı adam olması “qabiliyyət tanımaqda müstəsna bir şəxsiyyət olan Mustafa Rəşid Paşanın da gözündən qaçmamışdır.” O, Ziya Paşanı saraya aparmış və onu dövlət katibliyində işə düzəltmiş-

dir. Ziya Paşa sarayda fransız dilini öyrənir. Nəticədə Avropa ədəbiy- yatına, xüsusilə fransız ədəbiyyatına yaxından bələd olur. Ziya Paşanın xeyirxahı Rəşid Paşanın ölümü sarayda onun çətinliklərlə üzləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Saray ziddiyyətləri Ziya Paşanın saraydan uzaqlaş- dırılmasına səbəb olmuşdur. Siyasi çəkişmə və gərginlik Ziya Paşanın Türkiyədə qalmasına imkan verməmiş, o, 1867-ci ildə Avropaya get- məyə məcbur olmuşdur. Şair əvvəlcə Parisdə məskunlaşmışdır. Sultan Əbdüləzizin Fransa səfəri onun Parisdən Londona getməsinə səbəb ol- muşdur. Türk ədəbiyyat tarixlərində birmənalı şəkildə göstərildiyi kimi Sultan Əbdüləzizin Fransaya səfəri bu dövlətin, dolayısı ilə Ziya Paşa- nın ölkədə sərt münasibətlərlə qarşılaşmasına gətirdi. Ona görə də, şair yaşamaq üçün Londona getmək məcburiyyətində qalır. Ziya Paşa bu şəhərdə geniş fəaliyyət göstərir. 1867-ci ildə “Müxbir”, 1868-ci ildə “Hürriyyət” qəzetlərini çap etdirir. Onu da qeyd edək ki, “Hürriyyət” qəzetinin əsasını Namiq Kamal qoymuş və onun 64 sayından sonra Namiq Kamal bu mətbu orqandan könüllü olaraq uzaqlaşmış, qəzetin bundan sonrakı fəaliyyəti Ziya Paşanın üzərinə düşmüşdür. Ziya Paşa “Hürriyyət” qəzetində Türkiyə siyasi rejimini tənqid edən yazılar dərc etdirir, hakimiyyətə olan nifrətini gizlətmirdi. Buna görə o, məhkəməyə verilir. Təqib və ittihamlardan yaxa qurtarmaq məqsədilə Ziya Paşa Pa- risə gəlir, oradan da Cenevrəyə qaçır. “Hürriyyət” qəzeti bundan sonra Cenevrədə çap olunur. Qəzet 1871-ci ildə fəaliyyətini dayandırır.

Ziya Paşa II Əbdülhəmidin hakimiyyəti dövründə bir sıra işlərdən

sonra, 1877-ci ildə Suriya valiliyinə işə göndərilir. O, 1878-ci ildə Kon- yaya, oradan da Adanaya vali təyin olunur. Ziya Paşa 1880-ci ildə 51 yaşında Konyada vəfat etmişdir.

YÖNTEM

Ziya Paşanın yaradıcılığı olduqca zəngin və maraqlıdır. O, Tənzimat ədəbiyyatının əsas simalarından biridir. Şair Tənzimat ədəbiyyatının nü- mayəndəsi olmaq etibarilə divan şeirinin də inkişafında xidmətləri olan sənətkarlardandır. Ziya Paşa” Tərcibənd”, “Tərkibənd”, “Zəfərnəmə şərh”, “Röya”, “Vərəsəti səltənəti seniyyə”, “Ərzi-hal” və s. əsərlərin, bir çox tərcümələrin və dil-ədəbiyyatla bağlı məqalələrin müəllifidir. Ziya Paşanın “Külliyatı Ziya Paşa” adlı şeirlər toplusu 1924-cü ildə

İstanbulda çap olunmuşdur. Divan adlandırılan həmin şeirlər toplusuna Şeyx Qalib, Füzuli, Nədim, Nabi kimi klassik şeir ustaları üslubunda yazılmış minacat, nət, mərsiyə, qəsidə, qəzəl

və s. nümunələr daxil edilmişdir. Lakin Ziya Paşa yaradıcılığında klassik şeir ənənəsi mühafizə olunsada, bu şeirlərin bir çoxu mövzu və ideya baxımından avropayönlü ədəbiyyat nümunələrinə yaxındır. Çünki bu nümunələr forma etibarını ilə köhnə, məzmun etibarını ilə yeni şeirlər hesab olunurdu. Ziya Paşanın qəsidələrində İran, qəzəllərində isə türk şeir ənənələrinə bağlandığı qeyd olunsada, bir tənzimatçı kimi yaradıcılığında üstünlük Qərb ədəbi ənənələrinin xeyrinə inkişaf edirdi. Ziya Paşanın qəzələ gətirdiyi yeni mənə və ifadələr şairin Avropa ədəbi dəyərlərinə verdiyi üstünlüyün nəticəsi idi. Konkret desək, Ziya Paşa ilk növbədə qəzəldəki lirik duyğu ifadəsini ictimai-siyasi düşüncə ifadəsi ilə əvəzləyə bildi. Bu səbəbdən, şairin yaradıcılığında ictimai-siyasi səciyyə genişlənməyə başladı.

Ziya Paşa divan ədəbiyyatında məhəlliləşmə cərəyanının fəal üzvlərindən biri kimi tanınmışdır. Divan ədəbiyyatında məhəlliləşdirmə cərəyanı aşiq tərzini ilə divan tərzinin birləşməsindən yaranan bir ədəbi hərəkatdır. Ona görə də, Ziya Paşanın belə bir üslubda yazılmış şeirləri dil baxımından sadə və anlaşılıqdır:

Dağları duman bürüdü, əğyar seçilməz, Ovçu qurmuş tuzacağını yarə keçilməz.

Vəfasızın məclisində badə içilməz.

Gir sürüyə qurd qapmasın, gəl quzucuğım. Sonra yardan ayrılırsan ah yavrucağım.

Ziya Paşanın bir çox şeirləri dil və ifadə baxımından xalq yaradıcılığı ənənəsinə uyğun olaraq daha çox diqqəti cəlb edir:

Neçün naləndəsən böylə, Könül, dərdin nədir söylə, Səni mən istəməm öylə, Könül, dərdin nədir, söylə.

Havalandın bu günlərdə, Nə yel əsdi əcəb sərdə.

Dəva olmazmı bu dərdə? Könül, dərdin nədir, söylə.

Yaxud:

Aşıqları inandırır, Yalan vədəylə qandırır, Bu huy səni utandırır, Çox naz aşiq usandırır.

Ziya Paşanın ədəbi görüşlərində Avropa meyilli dəyərlər özünə yer tapandan sonra əsərləri ideoloji baxımdan yeni mahiyyət kəsb etməyə başladı. Bu da bilavasitə tənzimatın hürriyyət, məşrutə istəyi və tələbi ilə bağlı idi.

BULGULAR

Lakin burada bir incə məqama nəzər yetirmək lazımdır. Ziya Paşa Tənzimat ədəbiyyatının nümayəndəsi kimi Avropa dəyərlərinə hörmət- lə yanaşır, Avropa ədəbiyyatının öyrənilməsini təbliğ edirdi. O, Avropa dillərinin öyrənilməsinə zəruri ehtiyacın olduğunu xüsusi olaraq nəzərə çarpdırırdı. Lakin Ziya Paşa bunların müqabilində doğma dilə, doğma ədəbiyyata ögey münasibət bəsləməyin əleyhinə çıxırdı. Daha doğrusu, onun nəzərincə Avropa mədəniyyətinə yaxınlaşmaq, bütün milli-mənəvi dəyərlərə xor baxmaq deyil, əksinə onu daha da inkişaf etdirməkdir.

İstər isən, anlamaq cahanı, Öyrənməli Avropa lisanı.

Bilmək gərək ordaki fününu, Tərk eylə təəssübü cününu. Təqlid ilə əslini unutma, Milliyyətini xakir tutma.

Ziya Paşa yaradıcılığında məsələlərə hərtərəfli münasibət bildirilir. İlk olaraq, onu qeyd edək ki, şairin sənətində həyatın bir çox problemləri özünə yer tapmışdır. Qeyd olunan problemlərə bəzən üstüörtülü, bir çox məqamlarda isə birbaşa, konkret münasibət bildirilir. Ziya Paşa Avropaya getməzdən əvvəl divan şeir tərzində "Tərcibənd" adı ilə 3 məşhur əsər yazmışdır. Bu əsərlər məzmun və ideya baxımından eyni olsalar da, ifadə tərzinə, beyt və bənd saylarına görə

fərqlənirlər. 1859-cu ildə yazılmış “Tərcibənd” dini-təsəvvüf görüşləri əks etdirən hikmət dolu bir əsərdir. 12 bənddən ibarət olan bu əsərdə şairin kainat barədə düşüncələri, təbiət sirləri qarşısında insanın acizliyi, yer üzündə

mövcud olan nizamsızlıq, haqsızlıq, ədalətsizlik və s. məsələlər yer alır. Ziya Paşanın “Tərcibənd” əsərində klassik İslam fəlsəfəsi ilə modern Qərb fəlsəfəsi, o cümlədən, Kopernik düşüncə sistemi qarşılaşdırılır. Prof. Mehmet Kaplan Ziya Paşanın bu cür yanaşmasını yüksək qiymət- ləndirmiş və “əski ədəbiyyatımızda kainat və həyat haqqında bu qədər geniş, bu qədər sistemli yazılmış bir mənzumə yoxdur”– demişdir. 12 bəndlik bu əsərdə cəmiyyətlə bağlı bir sıra problemlərə aydınlıq gətir- mək, onları izah etmək əsas məqsəd olsa da, bunların izahında insan düşüncə və aqlının yetərsiz olduğu bildirilir. Çünki kainatda mövcud olan bütün səbəb və nəticələr Allaha məxsusdur. Allaha məxsus olanları insan ağı dərk etməz. Ona görə də, əsərdə dünya əcaib bir dərşanəyə, məkana bənzədilir və o, fəlakət çarxı ətrafında fırlanan dəyirman kimi təqdim edilir. Müəllif dünyada baş verən ədalətsizliklərin, hərisliklə- rin, fəlakətlərin, mənəm-mənəmliyin, ağıllı insanların ağılsızlara, savad əhlinin nadanlara möhtac olmasının kökündə dayanan səbəbləri öyrən- məyə çalışır.

Yarəb, nədir bu keşməkeşi dərdi-ehtiyac, İnsanın ehtiyacı ki bir loxma nanədir.

Yarəb, nədir bu dəhrdə hər mərđi züfünun Olmuş bəlayi ağıl ilə aramdan məsun.

Yarəb, neçün bu arsada hər şəxsi arifin Miqdari fəzlinə görə dərdi olur füzun.

Bu suallara cavab tapılmadıqca, biz əsərdə dünyanın qeyri-bəra- bərliyi, ədalətsizliyi və s. barədə sadalanan fikirlərlə rastlaşırıq. Şair dünyanın cahil insanların nəzarətində olması, könül sahiblərinin, bilgili insanların mənəvi sarsıntıya düşər olması, insanlarda varlanmaq həris- liyinin çoxalması, pisin yaxşıya qalib gəlməsi və s. kimi fikirlərlə cə- miyyətdəki pisliliklərin ümumi mənzərəsini yarada bilir. Ziya Paşa “Tər- cibənd”də bunun səbəbini ürəkəğrısı ilə cahanda ağıllı ilə dəlini, haqq ilə nahaqqı ayıracaq tərəzinin yoxluğunda görür. Şair Şərq dünyasının özünəməxsus qüsurlarından danışarkən müsəlmanlarda əvvəlki qeyrət,

səy, namus və təmizliyinin qalmamasını, insanlarda milli qürur, dövlətə sədaqətin azalmasını mənəvi eybəcərlik hesab edir və əsərdə bunları narahatçılıq hissi ilə aşağıdakı şəkildə qələmə alır:

Milləti-islamda əvvəlki qeyrət qalmamış,

Əski iffət, əski namus, əski himmət qalmamış.

Əski məcnunlardakı qeyrət, həmiyyət qalmamış, İndi hər kəs aqil olmuşlar, o cinnət qalmamış.

Kimsədə əvvəlki ikdam, o sədaqət qalmamış Hasili əxlaq bitmiş, mülki millət qalmamış.

Lakin Ziya Paşa mənəvi eybəcərliklərdən narahat olduğunu bildirsə də, üzünü insanlara tutub “namus və insanlığı əsla xəyal edib düşünmə” deməklə Allahın iradəsindən kənarında heç nəyin dayanmadığı qənaətini ortaya qoyur. Şairə görə, dünya təkcə gözəllikləri ilə deyil, hətta bü- tün mənəvi eybəcərlikləri ilə də Allaha məxsusdur. Çünki bu dünya- nın eyiblərini də, gözəlliklərini də Allah yaradıb. Ancaq bunları Allah yaratsa da, Allahın özü hər cür qüsür, eyib və nöqsanlardan uzaqdır, böyük qüdrət sahibidir:

Subhanə mən tahayyare fi sunihil-ukül, Subhanə mən bi kudretihi ya cüzül-fuhül.

(Uca qüdrəti ilə Allahı təsbih edərəm. Onun hər cür qüsür, eyib və nöqsanlardan uzaq olduğunu qəbul edər və söylərəm). Əsərdə irəli sü- rülən ideya budur ki, kainatda hər şey Allahın əlindədir və insan iradə- si Allahın yaratdıqları qarşısında acizdir. Bütün bunları Ziya Paşa bir islahatçı olaraq yeni hökumət qurmaq, cəmiyyətdə dəyişiklik etmək, xalqı xoşbəxtliyə qovuşdurmaq üçün atılan addımların faydasız oldu- ğunu gördükdən sonra yazmaq məcburiyyətində

qalmışdır. Şair bunları mövcud mərhələdə insanın hələlik nəyəyə nail olmasının qeyri-mümkünlüyünü dərk etdikdən sonra qələmə almışdır. Lakin bunlar o demək deyildir ki, Ziya Paşa əsərdə irəli sürdüyü ideya ilə cəmiyyətdə insan təşəbbüskarlığı qarşısında sədd çəkir, onun həyatdakı fəaliyyət və rolu-nu əhəmiyyətsizləşdirir. Çünki modern ədəbiyyatın nümayəndəsi kimi Ziya Paşa yaradıcılığında cəmiyyət dəyişkənliyi ideyası öndə olmuş, insan cəmiyyətdə aparıcı və aktiv rolda təqdim edilmişdir.

Ziya Paşanın 1870-cı ildə İsveçrədə qələmə aldığı “Tərkibbənd” mənzuməsi Ruhi Bağdadinin (XVI əsr) “Tərkibbənd”inə nəzərədir. Şairin bu əsəri ilə 1859-cu ildə yazdığı “Tərcibənd” arasında mövzu, ideya və forma baxımından müəyyən yaxınlıq vardır (Ziya Paşanın digər iki “Tərcibənd” və “Tərkibbənd”i mövzu və ideya baxımından eyni olsalar da, bənd saylarına görə fərqlənirlər). Hər iki əsər gerçək həyat həqiqətlərini əks etdirən yarımşatirik tərzdə yazılmış 12 bəndlilik hikmətli şeir parçalarından ibarətdir. Şeir Avropada yazıldığı üçün buradakı Qərb təsiri digər əsərlərdən fərqlənir. Buna görə də, əsərdəki əxlaqi-didaktika və estetiklik daha güclü hiss olunur. “Tərcibənd”də olduğu kimi, “Tərkibbənd”də də göstərilir ki, Allah qüdrətlidir, o, külli-ixtiyar sahibidir. Günəşin meydana çıxması, Ayın nurlanması, göydəki quşların uçması, deryalardakı balıqların suda yaşaması və s. hamısı Allahın hikmətindəndir. Şair yer üzündə, deryada və göydə olan hər şeyin Allahın əmri ilə yarandığını qeyd edir. Bu səbəbdən o, yer üzündəki fitnə və fəsadların da Allahın hökmündə olduğunu bildirir. “Tərkibbənd”in 2-ci bəndində bu barədə belə deyilir:

Səndədir ilahi yenə bu məkrü, bu fitnə, Bu məkrü, bu fitnə yenə səndədir, İlahi.

“Tərkibbənd”də əxlaqi-didaktik fikirlərə əhəmiyyətli dərəcədə yer verilir. Bu fikirlərdə Ziya Paşanın bir növ dini-təsəvvüfi görüşləri ilə yanaşı, ictimai baxışları da əksini tapır. Əsərdəki ağıllı insanla ağılsız insanın fərqi, var-dövlətin müvəqqəti sərvət olması, sərvət sahiblərinin qəlbinin yox, üzünün gülməsi, insanlığın əsas məqsədinin xeyirxahlıq olması, dövlət və səltənətin insana daimi bağışlanmaması, əsl pis olanların xarakterinin içki məclisində bilinməsi və s. kimi fikirlər həm reallıqları əks etdirir, həm də insan düşüncəsində təsirli iz buraxır.

“Tərkibbənd”dəki saray məmurları, zalımlar, rüşvət alanlar və s. ilə bağlı nümunələrdə ictimai-siyasi məzmun daha güclüdür. Məsələn, şair xalqına əzab verən valinin istər bu dünyada, istərsə də axirətdə çəkəcəyi əziyyətlərə işarə edərək yazırdı:

Qəddarlıq edə rəiyyətinə valiyi-əyalət, Dünyada və axirətdə nə zillət, nə rəzalət.

Avropada kapitalizmin sürətlə inkişafı onun iqtisadi yüksəlişi ilə yanaşı, siyasi gücünü də artırır. İnkişaf etmiş Avropanın Şərqlə marağı onun bir sıra məqsədlərinin reallaşmasına xidmət göstərirdi. Osmanlı imperiyasını dağıtmaq və Şərqdə yeri müstəmləkələr əldə etmək Avropanın Şərq maraqları sırasında birinci yerdə dayanırdı. XIX əsrdən başlayaraq Avropanın Osmanlı dövlətinə siyasi və iqtisadi baxımdan təzyiq və təsiri güclənməyə başladı.

Tənzimat islahatı (1839) və Tənzimat fərmanından (1856) sonra Osmanlı dövlətinin siyasət və iqtisadiyyatında avropasayağı tənzimləmələrə geniş şərait yarandı. Avropasayağı tənzimləmələrin uğurları ilə yanaşı, qüsurları da var idi. Bu barədə kitabın Tənzimat ədəbiyyatının xüsusiyyətlərindən bəhs edən hissəsində məlumat verilmişdir. Lakin Tənzimatın mədəni və iqtisadi pərdəsi arxasında Avropanın siyasi məkri gizlənirdi. Avropadan gələn bütün siyasi ideyalara şübhəsiz yanaşan və onu Türkiyədə tətbiq etməyə çalışanlar əslində bu məkrin mahiyyətini dərk etmir, pərdə arxasında gizlənənləri görə bilmirdilər. Məhz bu cür qüvvələr Türkiyənin və ümumən Şərqlin geriliyini İslam dini ilə bağlayır, Qərbə uyaraq milli-mənəvi dəyərlərimizə etinasızlıq göstərirdilər. Ziya Paşa əsərdə bu cür fikir sahiblərini tənqid edir, insanları kökə, milliliyə bağlanmağa səsləyirdi:

İslam imiş dövlətə pabəndi tərəqqi, Əvvəl yox idi iş, bu rivayət yeni çıxdı.

Milliyyəti nisyan edərək hər işimizdə Əfkari firəngə tabeyyət yeni çıxdı.

Eyvah, bu oyunlarda bizlər yenə yandıq, Zira ki, ziyan ortada, bilməm nə qazandıq.

“Ərzi-hal” Ziya Paşanın realist nəsr üslubunda yazdığı tərcümeyi- hal xarakterli əsəridir. Əsər 1867-ci ildə yazılmış və Parisdə səfərdə olan

Sultan Əbdüləzizə təqdim olunmuşdur. Əsərdə Osmanlı məmləkətinin bu günkü durumu ilə bağlı maraqlı fikirlər diqqəti cəlb edir. Bununla yanaşı, əsərdə Ziya Paşanın nəyə görə saraydan çıxarılması və Avropa- ya getməsi və s. tərcümeyi-hal xarakterli məlumatlar da yer almışdır.

Məktub şəklində yazılmış “Vərəsəti səltənəti seniyyə” (1868) əsəri daha çox “Vərəsət məktubları” adı ilə tanınır. Əsər iki məktubdan ibarət- dir. Avropada yazılmış bu məktublar Mustafa Fazil Paşanın hüquqlarını qorumaq məqsədi daşıyır. Şair guya məktubları Avropadan İstanbulda- kı dostuna göndərir. Məqsəd Fazil Paşanın hüquqlarının müdafiəsi olsa da, Sultan Əbdülməciddin qardaşı Əbdüləzizi taxtdan uzaqlaşdırması və oğlu V. Muradı vəliəhd təyin etməsi məsələsi də əsərdə yer alır.

Yaradıcılığının dərinliklərinə endikcə oxucu Ziya Paşanı gah nə- sihətçi, gah kinayəçi, gah da zəmanə ittihamçısı kimi görür. Təxmini ardıcılığı izləsək, görürük ki, Ziya Paşa nəsihətçiliyi son anda qəzəbə, etiraza, barışmazlığa çevrilir.

Bir yerdə ki, yox nəğməni təqdir edəcək guş, Təzyiyi-nəfəs eyləmə, təbdili məqam et.

Arvad kimi məğlubi-həva olma, ər ol, ər! Nəfsin səni ram etməyə, sən nəfsini ram et.

Göründüyü kimi, Ziya Paşa hər bir şəxsin cəmiyyətdə özünün yeri- ni bilməyə, mövqeyini müəyyənləşdirməyə səsləyir. Lakin onu da qeyd edək ki, Ziya Paşa sarayda olduqca ziddiyyətli bir siyasi burulğanlar şə- raitində yaşamış, müəyyən qrup saray rəsmiləri ilə qarşılaşmış, nəticə- də qarşı tərəfin güclü təzyiqləri ilə saraydan uzaqlaşdırılmışdır. Maraqlı faktıdır ki, o, sədrəzəm kimi dövlətdə böyük bir postu tutmaq arzusunda olsa da, istəyinə çata bilməmişdir. Təbii olaraq, bu proseslərin də onun yaradıcılığının siyasi və ideoloji xüsusiyyətlərinin artmasına təsiri az olmamışdır.

Ziya Paşa şeirlərində zəmanədən şikayət, dövrə qarşı etiraz özünə- məxsus bir deyimdə əksini tapa bilir. Əslində bu cür deyimlərdə zülm altında inildəyənlərin həyatının ümumi bir mənzərəsi diqqəti cəlb edir.

Bibəxt olanın bağına bir qətrəsi düşməz, Baran yerinə dürrü gövhər yağsa səmadan,

Ərbabi kəməli çəkəməz naqis olanlar. Rəncidə olur didəyi huffaş ziyadan.

Ziya Paşa bir maarifçi və demokratik görüşlü şəxsiyyət kimi cəmiyyətdə hökm sürən sosial ədalətsizliklə barışmamış, həmişə zəhmətkeş- lərin haqqını müdafiə etmişdir. Lakin zalımların haqqa etinasızlığını, insanlara qəddar münasibətini görəndə Allaha üz tutur, haqq ilə divan etməsini arzulayır:

Zalımları ədlin nə zaman haqq edəcəkdir? Məzlumların çıxmaqdadır göylərə ahı.

Şair yaşadığı cəmiyyətdə hər cür eyib və qüsurlara qarşı barışmaz mövqe tutur. Ziya Paşa nəinki öz ölkəsində, bütün dünyada zülmün ic- raçısı olan zalımların məhvinə inam nümayiş etdirir.

Zalım yenə bir zülmə giriftar olur axır, Əlbəttə olur, ev yıxanın xanəsi viran.

Digər bir şeirində isə şairin bu məsələyə münasibəti başqa bir for- mada əksini tapır:

Daşlar yedirdi nan yerinə bir zaman fələk, Nan verdi şimdi də ah ki, dəndanə qalmadı.

Nikübəd hər kəs bulur aləmdə, bir gün etdiyün, Kəndi çəkməzsə cəza miras qalır övladına.

Ziya Paşa bu inamın davamı kimi hələlik mövcud olan, sadə və işgüzar xalqın başına gətirilən olmazın müsibətləri müvəqqəti hesab edir. Onun inamı belədir ki, hər bir şey həyatda ömrünü başa vurduğu kimi, zülmün də, zülmkarın da həyatda yaşamaq, mövcud olmaq müd- dəti vardır. O nə qədər “fəaliyyətdə” olsa da, “atdığı hər bir addımla” özünün sonuna doğru gedir:

Çox müqbilə gördüm ki, gülər, içi qan ağlar, Xəndan görünən hər kəsi xürrəmni sanırsan?

Ziya Paşa əsərlərində xalqın haqq işinin qalib gələcəyinə inamını bildirsə də, faktiki vəziyyət onu daim narahat etmiş, zülmədən əzab-ə- ziyyət çəkənlərin halına acımış, xarabazara çevrilmiş əyalətlərin mən- zərəsinə, müsəlman dünyasının inkişaf və tərəqqi baxımından “küfür diyarı” hesab etdiyi Avropadan geri qalmasına təəssüf etmişdir.

Diyari-küfri gözdüm, bəldələr, kaşanələr gördüm, Dolaşdım mülki-islamı, bütün viranələr gördüm.

Başqa bir nümunədən görüldüyü kimi, “mülki-İslam” dövlətləri sı- rasında Osmanlı dövlətinin mövcud durumu şairi narahat etmiş və Ziya Paşa doğma vətəninə pərişanlıqını əks etdirən ictimai-siyasi düşün- cələrini aşağıdakı şəkildə qələmə almışdır:

Deyildi dövlətin əvvəldə halı gerçi çox yaxşı, Yazıqlar, ah kim oldu yamanlardan yaman şimdi.

Həyatından məlumdur ki, Ziya Paşa dövlət daxili ictimai-siyasi pro- soslərin avropasayağı təkmilləşdirilməsinin tərəfdarı olmuş, bir mənə- da bu səbəbdən sarayda müəyyən qrup şəxslərlə mübarizə aparmışdır. Onun ciddi şəkildə rəqabətdə olduğu şəxs sədrəzəm Ali Paşa olmuşdur. Qeyd edildiyi kimi, şair onun bu vəzifədən uzaqlaşdırılmasını və özü- nün sədrəzəm olmasını istəsə də, buna nail ola bilməmişdir.

Şairin həyatının və ölkədaxili siyasi proseslərin müəyyən cəhətlərini əks etdirmək baxımından xarakterik olan əsərlərdən biri də “Röya”dır. Əsər 1869-cu ildə Londonda yazılmış və həmin ildə “Hürriyyət” qə- zetinin 68 və 69-cu saylarında dərc olunmuşdur. Mənsur və fantastik olan bu əsər bir növ xəyali formada yazılmışdır. Lakin əsərin ən başlıca xüsusiyyəti şəxsi məsələlər deyil, məhz Ziya Paşa üçün aktual görünən Türkiyənin problemlərinin əks etdirilməsidir. Əsərdə göstərilir ki, Lon- donda qərblərdə olan şair parkda gəzir və yorulduqdan sonra bir otura- caqda oturaraq yuxuya gedir. Yuxuda vətəni görür. İşlədiyi sarayı gəzir. Elə olur ki, o, Sultan Əbdüləzizlə görüşür. Türkiyənin problemlərini açıqlayır. Türkiyənin düşdüyü vəziyyətin ağırlığı, səbəbkarların kim ol- ması barədə Sultana məlumat verir. Şair Sultana bu səbəblərin bir neçə-

sini sadalayır və əsas səbəb kimi Türkiyədə yüksək məmurların dövlətə xəyanət etməsini göstərir. Bu məsələdə Ziya Paşa Sultana Ali Paşanın daha çox günahı olduğunu söyləyir. Çıxış yolunu onu sədrəzəm vəzifə- sindən azad etmək və Kiprə vali təyin etməkdə görür. Sultan Əbdüləziz Ziya Paşa ilə razılaşıır və onun Kiprə vali təyin edilməsi barədə fərman verir. Artıq Ali Paşa möhürü təhvil vermiş, onun Kiprə yola salınması baş tutmuşdur.

SONUÇ

Ziya Paşa möhürü Sultan Əbdüləzizə gətirir. Onu Sultana təhvil vermək istərkən yuxudan oyadıldığını görür. Və əsər bu şəkildə tamam- lanır. Məzmunundan görüldüyü kimi, əsər yarı fantastik, yarı xəyali bir formada yazılmış, lakin saf və real düşüncələri ifadə etmişdir. Əslin- də, şair yuxu prosesindən bir vasitə kimi istifadə edir. O, hadisələrə öz maraqları daxilində müdaxilə edir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu maraqlar dövlət maraqları daxilində özünə yer tapan, bir növ onu tamamlayan maraqlardır. Elə bu səbəbdəndir ki, əsərdə Türkiyə-Avro- pa, Türkiyə Rusiya münasibətlərinə, Türkiyənin nüfuzunun artırılması məsələsinə geniş yer verilir. Kirit adasında və Misirdə Türkiyə əleyhinə baş vermiş üsyanların yatırılması, onlara dəstək verən xarici dövlət və daxili casuslara qarşı planların müzakirəsi daha çox maraq doğurur. Ziya Paşanın Sultan Əbdüləzizlə mükəlliməsində Yeni Osmanlılar Cə- miyyətinin

yarınması və onun qarşıya qoyduğu məqsədi də müzakirə- dən yan keçmir. Əslində, Türkiyənin qarşılaşdığı problemlər və onlar- dan qurtarmaq məqsədilə yaradılan bu cəmiyyət Türkiyə həyatında elə bir mühüm işlər görməsə də, demokratik bir təşkilat idi.

Yeni Osmanlılar Cəmiyyətinin planlarının şair tərəfindən hökmdara çatdırılması fərdi yox, ictimai səciyyə daşıyır.

Ziya Paşa yaradıcılığında vətənpərvərlik motivi əsas yerlərdən biri- ni tutur. Türkiyənin zəfər tarixi bu yaradıcılıq üçün həmişə aparıcı möv- zuya çevrilmiş və şairin hadisələrə birbaşa müdaxiləsi şəklində əksini tapmışdır. Düzdür, bu cür nümunələrdə də şairin sənəti üçün səciyyəvi olan tənqiddən yan keçilmir, ayrı-ayrı şəxslər tənqid obyektinə məruz qalır. Məsələn, mövzusu 1866-cı ildə Krit üsyanı zamanı baş vermiş hadisələrdən götürülmüş “Zəfərnəmə” belə əsərlərdəndir.

Tarixdən məlumdur ki, Rusiya və Yunanıstanın dəstək və himayəsi nəticəsində 1866-cı ildə Krit adasında Türkiyənin əleyhinə üsyan edil-

miş, yalnız onlara muxtariyyət verildikdən sonra üsyan yatırılmışdır. Əlbəttə, bunu türk tarixində ağıllı və uğurlu siyasət kimi qəbul etmək olar. Çünki İngiltərə, Fransa, Rusiya, Yunanıstan və s. dövlətlərin anti- türk birliyi mövcud Krit üsyanının başqa cür yoluna qoyulmasını qey- ri-mümkün edirdi.

Əsərə verilən ad ilk anda adamda elə bir fikir oyadır ki, “Zəfər- nəmə”də Türkiyənin böyük uğur və qələbəsi öz bədii əksini tapmışdır. Lakin Ziya Paşa bu əsərdə öz yaradıcılıq üslubuna uyğun olaraq satirik tərzini ön plana çıxarmış, Krit adasına muxtariyyət vermək plan və layihə- sinin memarı olan sədrəzəm Ali Paşanı tənqid obyektinə çevirmişdir. Bu mənada qəbul olunan qərar müəllifin nəzərində sətiraltı mənada, dır- naqarası zəfər qiymətini alır, mənfi şəkildə ifadəsini tapır. Deyilən cəhət əsərdə müəllifin müqayisə və münasibətində aşkar şəkildə üzə çıxır:

Kimsələr olmadı bu fəthi mübinə məzhər, Nə İsgəndər, nə Hülaki, nə Sezarü Anibal. Kriti aldı geri savleti-seyfü qələmi, Xalqına gəlmiş ikən dayəyi-istiqlal.

Bu nə qeyrət, nə həmiyyət, nə cəsarətdir bu, Heç görülmüşmü təvarixi seleftə əmsal.

Ziya Paşanın lirikasında fəlsəfi dərinlik mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdəndir ki, onun poeziyasında adi lirizm müxtəlif çalar komponentinə çevrilir.

Şairin nəzərində insan heç vaxt vəzifə və sərvətinə, gənclik və sağ- lamlığına güvənməməlidir. Bunların hamısı ötürüdür. İnsan öz xeyirxah əməllərinə güvənməlidir.

Bir gün gələcək sən də pərişan olacaqsan, Ey qönçə, bu cəmiyyəti hər dəmmi sanırsan?

Ziya Paşa əsl insanlığın şərtini dünya malından əl çəkməkdə, sadə, təbii olmaqda, yalnız xeyirxahlıq göstərməkdə görür. Ona görə də, şai- rin bu ideyalarının təbliği kimi səslənən bir çox şeiri insan probleminə, onun cəmiyyətdə yeri və rolu məsələlərinə fəlsəfi münasibət bildirmək baxımından xarakterikdir:

Hürr olmaq istər isən, olma cahanın, Zövqündə, səfasında, qəmində, kədərində. Ayinesi işdir kişinin, lafa baxılmaz, Şəxsin görünür rübteyi-ağlı əsərində.

İnsana sədaqət yaşayır, görsə də ikrah, Yardımçısıdır doğruların həzrəti Allah.

Ziya Paşa həyatını yalnız və yalnız xalqının xoşbəxtliyinə həsr etmiş və yaradıcılığını da bu istiqamətdə davam etdirmişdir. Aydın məsələdir ki, şair bu yolda böyük əziyyətlər çəkmiş, xalqa əks olan qüvvələrin təqiblərinə məruz qalmışdır. Lakin tutduğu yolun haqq olduğu üçün inamını itirməmiş və mübarizəsindən dönməmişdir:

Bir zamanlar mən daha düşdüm bəlayi-qeyrətə, Doğruluqla uğradım min türlü dərdi-zəhmətə.
Gah vətəndən ayrılıb, getdim diyari-qürbətə, Aqibət oldum giriftar, işbu mühlik illətə.

Yaxud:

Xanumanım tarümar oldu həmiyyət uğruna, Bərkü barım həp pərişan oldu qeyrət uğruna,
Nəfsimə zülm eylədim xalqa ədalət uğruna, Cismücan etdim fəda bu mülkü millət uğruna.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ziya Paşa divan ədəbiyyatı üslubunda yazdığı şeirlərində də klassik ənənənin çətin söz və ifadə deyimlərindən uzaqlaşmış, nisbətən sadə deyimlərdən istifadə etmişdir.

Yaxud:

Əksər kişinin surətinə surəti uymaz, Yarəb, bu nə hikmətdir, ilahi, bu nə halət.

Dərdə uğrar kim sədaqət etsə, əlbət, dövlətə, İstiqamət məhzi cənnətdir bu mülkü millətə.

Ziya Paşa XIX əsrin elə bir sənətkarıdır ki, yaradıcılığında istər klassik, istərsə də Tənzimat ədəbiyyatının xüsusiyyətlərini paralel olaraq inkişaf etdirmiş, sənətdə uğurlar qazanmışdır.

KAYNAKLAR

1. Ziya Paşa. Zəfərnəmə, İstanbul, 1909.
2. Ziya Paşanın şeirləri. Ankara, 1959.
3. Ziya Paşa. Əsərləri, Ankara, 1963.
4. Ziya Paşa. Əsərlərindən seçmələr. İzmir, 1987.

WOMEN'S THEME IN THE CREATION OF ISMAYIL GASPIRALI
İSMAYIL QASPIRALININ YARADICILIĞINDA QADIN MÖVZUSU

Prof. Dr. ELMAN QULIYEV

Azərbaycan, Bakı, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Türkoloji mərkəzin Türk ədəbiyyatı bölməsinin müdiri, Orcid: 0000-0001-5413-9479

Özet

İ. Qaspiralı qadına adi insan deyil, insanlığa böyük şöhrət və hörmət gətirmiş tərbiyəçi insan kimi baxır. Bu ideya onun əksər bədii əsərlərində hakim mövqə tutur. O, "Firəngistan məktubları", "Darürrahat müsəlmanları", "Sudan məktubları", "Qadınlar ölkəsi", "Arslan qız" romanlarında, "İvan və Süleyman", "Hacının fərasəti", "İki imam" və

s. hekayələrində bir sıra cəhətlərlə yanaşı, müsəlman mühiti fonunda qadın probleminə də toxunmuşdur. İlk növbədə onu qeyd etməliyik ki, adları çəkilən əsərlərdə qadına münasibət, cəmiyyətdə qadının rolu və

s. məsələlər İ. Qaspiralını daim düşündürən problem kimi əksini tapmışdır.

Anahtar kelimələr: İ. Qaspiralı, qadın, problem, insan

Summary

I. Gaspiraly sees a woman not as an ordinary person, but as an educator who has brought great fame and respect to humanity. This idea dominates most of his artistic works. He wrote in the novels "Letters of Farangistan", "Darürrahat Muslims", "Letters from Sudan", "Land of Women", "Arslan Girl", "Ivan and Suleiman", "The Wisdom of the Pilgrim", "Two Imams" and etc. in addition to a number of aspects in his stories, he also touched on the women's problem in the background of the Muslim environment. First of all, we should note that in the mentioned works, the attitude towards women, the role of women in society and

etc. issues have been reflected as a problem that constantly worries I. Gaspiral.

Key words: I. Gaspiralı, woman, problem, person

GİRİŞ

İsmayıl Qaspiralının həm bədii, həm də publisistik yaradıcılığında qadına münasibət bir problem kimi xüsusi və əhəmiyyətli yer tutur. İ. Qaspiralının "...Alemlə-insaniyyətin yarısı kadınlar olduğu halda məişət, rahat, seadət və mesudiyeti insaniyyə nazarından kadınların ne kadar əhəmiyyətli oldukları anlaşılıyor" deməklə problemin aktuallığına diqqəti yönəldə bilər.

İ. Qaspiralının "İvan və Süleyman" hekayəsində tərəqqi və inkişaf maarifçi ideyalarla birbaşa əlaqələndirilir. Bu ideya eyni məhəllədə yaşayan, eyni yaşda, eyni qabiliyyətdə olan iki oğlan uşağının həyatı fonunda təqdim olunur. Müəllif bu eyniliklər içrisində məqsədli olaraq fərqləri də nəzərdən qaçırmır. İdeya məhz bu fərq müstəvisində açıqlanır. İki məhəllə uşağı İvan və Süleyman 8 yaşında məktəbə ge-

dirlər. İvan rus, Süleyman isə müsəlman məktəbində oxuyur. Dörd il oxuduqdan sonra İvan oxuyub-yazmaq, hesab öyrənir, İncili başa çıxır. Süleyman isə bir il əlifba keçdikdən, üç il isə təkrar 3 dəfə Quranı başa çıxdıqdan sonra məktəbdən çıxarıldı. Amma nə yazı-poza, nə də

hesab bilmir. Misirdən Müsyö Bardo adlı bir tacir gəlir. O, hər iki uşağı Mi- sirə oxumağa göndərmək istəyir. İvanın anası Mariya, oğlunun təhsil almağa getməsinə icazə versə də, Süleymanın anası Həlimə xanım bu işə razılıq vermir. İvan oxumağa gedir. Süleyman isə məhəllədə qəhvə satmaqla gün keçirməyə başlayır. Onun qazancı olmadığı üçün anası aclıqdan əziyyət çəkir və dünyasını dəyişir. Süleyman anasının ölü- mündən sonra evlənsə də ailəsini dolandırmaqda çətinlik çəkir, yenə də maddi sıxıntı içində boğulur, İvan isə oxuyub ticarət sahibi olur və ana- sına vaxtlı-vaxtında pul göndərir. Bir gün İvan doğma şəhərinə gəlir. Süleymanın ağır vəziyyətini görüb onu özü ilə Misirə aparmaq istəyir. Lakin Süleymanın həyat yoldaşı və onun qohumları bu gedişə mane olurlar. İvan dostuna bir qədər pul verib, təəssüf hissi ilə ondan ayrılır. Müəllif Süleymanın düşdüyü vəziyyəti bilavasitə fanatik müsəlman baxışları və mollaxana təhsil sistemi ilə bağlayır. Çünki Süleyman da İvan kimi tərbiyəli, ağıllı, təhsilə maraqlı, zəhmətkeşdir. Lakin İvan- dan fərqli olaraq Süleyman heç bir yazı-pozu öyrədə bilməyən məhəllə məktəbini bitirir. Müəllif bunu Süleymanın həyatının sonrakı dövrünün çətinliyi üçün səbəb hesab etsə də, Müsyö Bordonun gəlişi ilə onun həyatını yaxşı mənada dəyişmək imkanlarının mümkünlüyünə yer sax- layır. Qeyd etdiyimiz kimi, mühitin cəhalət təfəkkür və baxışları yaran- mış bu imkanın da üstündən xətt çəkir. Çünki müəllifə görə nə qədər ki, müsəlman mühiti maarif və məktəbdən uzaqdır, insanlar bir o qədər də cəhalət qaranlığında həyata kor baxacaq, tərəqqidən uzaq olacaqlar. İ.Qaspiralı maarif və məktəbi cəhalətə, nadanlığa son qoya biləcək yeganə varlıq hesab edir. O, hər bir insanın, hər bir millətin gələcəyini

yüksək maariflənmədə görürdü.

O, 1903-cü ildə “Tərcüman” qəzetində çap etdirdiyi “Qa- dınlar” başlıqlı yazısında qadınların vəzifələri, Şərq və Qərb qadınları- nın müqayisəsi, qadınların hüquqları və s. ilə bağlı fikirlər söyləmiş, ən vacib məsələlərinin təhlilinə yer ayırmışdır. Qaspiralı belə hesab edir ki, əgər qadın dünyaya uşaq gətirirsə, onu qucağında böyüdürsə, ona döşündən süd verirsə, bu insanlar onun vasitəsilə dil öyrənib ədəb-ka- mala çatırsa və s. nəyə görə onun hüquqları tapdanmalı, cəmiyyətdəki hüquqları aşağı olmalıdır. Buna görə də 14 milyonluq Rusiya müsəl- manları və ümumən dünya müsəlmanları içərisində yaşayan qadınların hünər və mərifətlərinin yüksək olmasına baxmayaraq, onların ictimai fəaliyyətlərinin və sosial hüquqlarının mövcud vəziyyəti İ.Qaspiralını narahat etməyə bilməzdi. “Hər evə bir qadın necə lazımsa, hər qadına da elm o cür lazımdır” deyən dahi şəxsiyyət qadınların ilk növbədə təh- sillik olmasının vacibliyini qeyd edir, cəmiyyətin formalaşmasında, ni- catında və tərbiyəsində savadlı qadının rolunu yüksək qiymətləndirirdi. Çünki İ.Qaspiralının nəzərinə təhsili və tərbiyəsi olmayan qadın onun üçün vacib olan üç vəzifəni - qadınlıq, analıq və rəfiqəlik şərtlərini ye- rinə yetirə bilməz, nəticədə tərbiyə verəcəkləri bisavad qalar, dünya və insan ömrü fəna olar.

YÖNTEM

Maraqlı odur ki, İ.Qaspiralı qadının üç vəzifəsindən danışarkən ki-

şilərin də üç vəzifəsi olduğunu qeyd edir (kocalıq, babalık, refiklik). O belə hesab edir ki, həm atanın, həm ananın vəzifələri eynidirsə, demək onların cəmiyyətdəki hüquqları da eyni olmalıdır. Ona görə ki, “kadın- lığa girmiş, yəni ana olmuş bir qadın kocasının yoldaşdır, refikasıdır. Dünyada bərabər çalışıb, bərabər yaşayacaqlar. Bərabər evlat yetişdirə- ceklər. Bu halda qadın-koca bir vücut halinə girir, ikisi bir insan, ikisi bir bina, bir hane olmuş olup, ikisinin fayda və zararı, kıvancı və kəygi- sı birləşir. Çalışmaq, yemək, yaşamak hep bərabərdir.”¹

Əgər İsmayıl Qaspiralının roman və hekayələrində qadın problemi bədii yanaşmada həllini tapırdısa, onun publisistikasında bu məsələyə elmi-fəlsəfi və ictimai- siyasi münasibət bildirilir.

Ancaq hər iki halda böyük şəxsiyyətin narahatlıqları ifadə olunur, ruhuna hakim kəsilən milli duyğuların təzahürü özünəməxsus tərzdə diqqəti cəlb edir.

“Dünyada ne kadar er kişi var ise o kadar da kadın-kız vardır” deyən İ.Qaspiralı qadın problemi kontekstində daha vacib və əhəmiyyətli cəhətləri diqqətə çatdırır. Əlbəttə, İ.Qaspiralının bu tezi bir neçə baxımdan əhəmiyyət daşıyır. Əvvəla biz burada təxmini olaraq XIX əsr qadın və kişi say nisbətinin dünya mənzərəsi ilə tanış oluruq. Lakin görkəmli ədibin dünyada qadın və kişilərin bərabər sayda olmasını təqdim etməkdə məqsədi başqa olmuşdur. O, say baxımından qadınla kişilərin bərabərliyinə rəğmən cəmiyyətin formalaşmasında qadının kişilərdən üstün mövqedə olmasını diqqətə çatdırır. İ.Qaspiralı bu cür yanaşması ilə insanların tərbiyə və formalaşmasında qadın rolunun səviyyəsini müəyyənləşdirir və belə bir qənaətlə çıxış edir ki, bir şəhər və vilayətin qadınları cahildirsə, ümumiyyətlə həmin şəhər və vilayətin əhalisinin yarısı cahil olar. Ona görə də ədibin “bir qızın tərbiyəsi iki oğlan tərbiyəsindən əfsəldir” qənaəti tərbiyə və təhsil məsələsində qadının rolunun əhəmiyyət dərəcəsini müəyyənləşdirən göstəriciyə çevrilir. Ədibin qadınla əlaqədar düşüncə və görüşləri ictimai-siyasi həyatımızda xüsusi bir mərhələ kimi diqqəti cəlb edir. Bu gediş əslində İ.Qaspiralının Şərqdə qadın hüquqsuzluğuna qarşı etirazı kimi qiymətləndirilməlidir. Yəni o, demək istəyir ki, əgər qadınla kişilərin sayı bərabərdirsə, lakin qadınlar cəmiyyətin formalaşmasında kişilərdən öndə dayana bilirsə, ictimai yükün böyük bir hissəsi onların çiyinlərindədirsə onda nəyə görə qadın kələliyi, qadın hüquqsuzluğu hökm sürsün?

BULGULAR

Maraqlıdır ki, İ.Qaspiralı qadın azadlığını onların hüququ kimi

təsəvvür edir. Lakin bununla yanaşı o, azad yaşamağı onların hüquqları kimi təqdim etsə də, bu hüquq uğrunda mübarizə aparmağı isə onların borcu hesab edir. O, bütün qadınlara üz tutaraq onları “biz qadınıq, bizim cəmiyyətdə nə rolumuz ola bilər” düşüncəsindən uzaq olmağa çağırır. “Biz kadınız, “bizdə ne iş ve ne ehemiyet vardır”1 deyü hata etməyiniz. Dünyanın ve beni ademin tam yarısı olduktan maqda (olmanın dışında) bazı huzusata er kişilerden daha böyük derecede bulunuyorsunuz.”2

İ.Qaspiralı qadına adi insan deyil, insanlığa böyük şöhrət və hörmət gətirmiş tərbiyəçi insan kimi baxır. Bu ideya onun əksər bədii əsərlərində hakim mövqe tutur. O, “Firəngistan məktubları”, “Darürrahat müsəlmanları”, “Sudan məktubları”, “Qadınlar ölkəsi”, “Arslan qız” romanlarında, “İvan və Süleyman”, “Hacının fərasəti”, “İki imam” və

s. hekayələrində bir sıra cəhətlərlə yanaşı, müsəlman mühiti fonunda qadın probleminə də toxunmuşdur. İlk növbədə onu qeyd etməliyik ki, adları çəkilən əsərlərdə qadına münasibət, cəmiyyətdə qadının rolu və

s. məsələlər İ.Qaspiralını daim düşündürən problem kimi əksini tapmışdır. Müəllif Jozefinin, Marqaritanın (“Firəngistan məktubları”) və (“Darürrahat müsəlmanları”), Malikənin (“Qadınlar ölkəsi”), Gülcəmin (“Arslan qız”), Süleymanın anasının (“İvan və Süleyman”), “Hacının fərasəti”, “İki imam” əsərlərindəki qadın obrazlarının simasında şərq qadınının mövcud şəraitini təhlil etmiş, onların dünyagörüşünün, hadisələrə baxışını səciyyələndirə bilmiş, millətin tərəqqi etmək yollarının nədən ibarət olduğunu açıqlamışdır.

Bildiyimiz kimi “Firəngistan məktubları” əsərinin baş qəhrmanı Daşkəndli Molla Abbasdır. Onun vətənindən Fransaya gəlməsi, oradan İspaniyaya getməsi, başına gələn əhvalatları nəql etməsi əsərin məzmununu təşkil edir.

SONUÇ

Müəllif bu obrazın simasında öz ideyalarına ifadə edir, onu müxtəlif insanlarla görüşdürməklə, müxtəlif ölkələrə aparmaqla türk-islam cəmiyyəti üçün xarakterik olan cəhətləri ya birbaşa,

ya da Qərblə müqayisədə nəzərə çatdırır. Əsərdə Molla Abbasın firəng qızı Jozefin və Marqarita ilə əlaqələri, onlarla həmsöhbət olması digər məsələlər- lə yanaşı, qadın problemlərinin ortaya qoyulmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Molla Abbasın ilkin olaraq Odessada Jozefinlə tanışlığı Av- ropanı görmədən onda Avropa təəssüratlarının genişlənməsinə xidmət göstərir. Yazıçı bu yol ilə məqsədli olaraq baş qəhrəmanın şərq-qərb müqayisə təəssüratlarını genişləndirir. Təbii ki, bu proseslərdə diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də qadın problemidir. Maraqlıdır ki, yazıçı Molla Abbasın diqqətini Qərb qadınının iki cəhətinə yönədir. Bu sırada birinci olaraq qərb qadınının cəmiyyətdə özünü sərbəst aparmasındırsa, ikincisi isə qərb qadının savadlı olmasıdır. Jozefin və Marqarita Molla Abbasın nəzərində şərq qadınının alternativini yox, tam əksidir. Hər iki qadının dünyagörüşü, bu və ya digər məsələlərə aktiv münasibəti Molla Abbasın nəzərində Şərqdən fərqli olaraq yeni bir qadın tipinin yaran- masına səbəb olur. Elmi, savadı günəş işığı hesab edən İ.Qaspiralı məhz Qərb qadınının fərqli görüntüsünü onun savadlı olması ilə əlaqələndirir. Müəllif əsər boyu qadınla bağlı bir çox məsələlərə ictimai həyat prob- lemləri kontekstində aydınlıq gətirsə də, qadının ailə-məişət müstəvi- sində də nüfuzunu diqqətdən kənar saxlamır. Məsələn “Firəngistan məktubları” romanında Molla Abbasın Jozefinlə ailə qurduqdan son- ra adi çay süfrəsi arxasında ər-arvad qarşılıqlı münasibətində “bərabər tərəfdaşlığın” təsviri şərq qadını ilə müqayisədə qərb qadınının azad, rahat, xoş, zövq-səfa həyatı əks olunur: “İki yaxşı adam hüzurunda şart ve söz edip birbirimizi alacak olduk. Dua okuduk. Huda hayırlı eyle- ye idi. Duadan son şahitleri suyladık (ağırladık). Jozefin çay ve tatlı- lar koydu, ben alıp verdim. Frenk adetine erler kadınlara hayli sırada yardım ve hizmet etmek nezaketden imiş. N’işlemeli, Frenk kızı alğac (alınca) bazi ziyansız adetlerine katlanmak gerek.”

Müəllif “Darürrahat müsəlmanları” romanında Marqaritanın si- masında qadın üçün örnək ola biləcək bir çox mətləblərdən söz açır. Əsasən bu obrazın elmə, təhsilə olan marağı, cəmiyyətdəki mövqə- yini elmi əsaslara uyğun tənzimləmə səriştəsi İ.Qaspiralının maarifçi görüşlərinin təbliği kimi xarakterizə oluna bilər. Böyük ədib dünyanı gəzdikcə, millətlərin halı ilə tanış olduqca belə bir qəti fikrə gəlir ki, türk-müsəlman insanların, eyni zamanda qadınının gələcək səadət yolu təhsil və elmdədir. Yəni, o, Jozefin, Marqarita obrazlarının timsa- lında yaxşı olan cəhətləri şərq – müsəlman dünyasına transfer etməklə şərq qadının cəmiyyətdə hansı mövqə tutmasını, öz hüquqlarının nədən ibarət olmasını, cəmiyyətin isə öz növbəsində qadın qarşısında hansı vəzifələri yerinə yetirəcəyini ifadə etməklə insanların gözünü açır. Bu tərzin bədii ifadəsi “Sudan məktubları” romanında da yer alır. Əsərdə XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Avropa imperializminin Şərq is- tilası, Şərqdə milli-azadlıq hərəkatının güclənməsi, xalqların öz müqəd- dərətlərini həll etmək uğrunda mübarizəsi və digər məsələlər əksini ta- pır. Lakin İ.Qaspiralı maarif və tərbiyəni bütün məsələlərin mərkəzində saxladığı üçün “Sudan məktubları”nda öz idealına uyğun olaraq yeri gəldikcə tərbiyə və mədəniyyət məsələlərinə də toxunur və Molla Ab- basın baxışları timsalında fikirlərini ortaya qoyur. Heç şübhəsiz, qadına münasibət və cəmiyyətdə qadının rolu İ.Qaspiralını daim düşündürdü-yündən o, qadının bütün fəaliyyət dairəsini, ruzigarını təkə yaşadığı mənzil divarları arasında deyil, geniş ictimai həyat dairəsində təhlilə cəlb edir, çıxış yolunun nədən ibarət olduğunu diqqətə çatdırırdı. Çünki yaşadığı müsəlman mühiti, üzvü olduğu cəmiyyət qadına İslam ehkam- ları münasibətləri daxilində baxmağı tələb edirdi. İ.Qaspiralı “Sudan məktubları” əsərində İslam ölkələrinin qadınları ilə Avropa qadınlarını müqayisə etməklə fərqləri sadalayır və qadını cəmiyyətin aparıcı insanı kimi görmək istəyir:

“Vakia (gerçi) İslam ve Frenk kadınları beyninde hal ve terbiyede tefavüt çoktur. Frenklerin hakkı inkar olunamaz, bala (çocuk) bakmak, terbiye vermek ve dahi bir derece tabiblik etmek kadınların hüneridir. Bunlar edebli ve pak olsa idiler dünyada birinci avratlar (kadınlar) olurlar idi. Frenk hüneri ve İslam edebi bir yere gelir ise daha güzel olur idi.”¹ Müəllif bu cür fərqləri ictimai fəaliyyət dairəsində də nəzərə çatdı-

rır və şərq qadın passivliyini yenə də mühit konteksi ilə bağlamış olur: “Tebrizli kızlar ticaret etmək deyil, belki ataları ve biraderleri etdikleri işlerin neden ibaret olduğunu bilmezler, Frenk kız ise atasının yerinin tutub ticarethaneyi devam ettiriyor.”

Ümumiyyətlə, Şərq və Qərb kontekstində qadına müqayisəli yanaşma İ.Qaspiralı görüşlərində mühüm yer tutur. Qeyd edək ki, o, 1903-cü ildə yazdığı “Qadınlar “adlı məqaləsində bu cür müqayisəyə geniş yer vermiş və dəyərli təhlilləri ilə mahiyyəti üzə çıxara bilmişdir. Bir cəhəti vurğulamaq lazımdır ki, İ.Qaspiralının bir şərqli olaraq dünyanın gün- doğan tayına məhəbbəti sonsuz olmuşdur. O, Şərqlin dünyanın ən qədim yurd yerləri və mədəniyyət mərkəzləri olmasını xüsusi olaraq qeyd edir və bununla öyünürdü: “Çin, Hint, Babil, eski İran dünyanın ən əski cəmiyyət və heyəti medeniyyəleridir. Avropa cəmiyyəti və devletləri bun- lara görə pek gənc və yenidir. Avropanın ən eski hökuməti bin sənəlik isə Çin dörd bir sənəlik bir heyəti medeniyyədir”.

Lakin onun Şərq-Qərb müqayisəsində Qərbə üstünlük verməsi Qər- bin təbliğinə xidmət göstərmirdi. Belə ki, böyük ədib Şərq cəmiyyəti- nin Qərbdən geri qalması müqayisəsində öz narahatçılığını izhar edir, geriliyin səbəblərini və vəziyyətdən çıxış yollarını göstərmək istəyirdi. İ.Qaspiralı Qərbin qadına münasibətdə Şərqi üstələməsinə, Avropanın dövlət və mədəniyyət tarixinin gənc olmasına baxmayaraq qadınlara yanaşmada Şərqdən daha irəli getməsinə, daha mütərəqqi mövqə tut- masını xüsusi olaraq qeyd edirdi. “Çin , Hindistan və eski İran medeni- yetləri və adətləri kadınları pek aşağı derecedə bırakıp, hemen-hemen insanlıqdan çıkarmışlar. Erlere verilmiş hak ve müsadenin onda biri ka- dınlara verilmemiştir” deyir İ.Qaspiralı konkret irad və etirazlarını giz- lətmir, çarə yolu kimi cəmiyyətin qadına baxışının dəyişməsinə, təhsilin genişləndirilməsinə, savadlı olmağın vacibliyini ön plana çəkir.

Şərq qadınının geriliyindən hədsiz dərəcədə narahatçılıq keçirən İ.Qaspiralı bu geriliyin səbəbini dinlə bağlayanlara etiraz edir. O, belə hesab edir ki, şərq qadınının Avropa qadınından geri qalmasının dinlə əlaqələndirilməsi əsassızdır. Hərçənd ki, Qərbin nəzərində bu görüntü bilavasitə İslam və müsəlmanlıqla əlaqələndirilsə də, İ.Qaspiralı şərq və qərb qadını arasında fərqlin səbəbini haqlı olaraq başqa amillərə bağ- layır:” Avropada şark kadınlarının ifrat derecedə meşrute hükuk ve hu- riyyetlerin bibehre, ulum ve terbiyeden mahrum kaldıklarını İslamiyye- te isnat ederler. Avrupalılar büyük hata ediyorlar. Çünkü “Müslime” ile Azya kadını arasında dağlar kadar tefavüt vardır. Eski zamanda Garpda, yani Avrupada kadınların hali bir derceye kadar Azya, yani Çin, Hint ve İran kadınları haline oşayar idi... Lakin bir kaç asırlardan beri Av- rupa kitasında maarif ve medeniyyet her yerden ziyade ilerilemekte bulunduğundan insaniyyet dahi şu nispette revaç bulup kadınların hal ve hukukları genişlenmiştir. Şöyle ki, kadına hürmet ve rağbat artmış- tır”.¹ Sitatdan göründüyü kimi İ.Qaspiralı haqlı olaraq, şərq qadınının geriliyinin və hüquqsuzluğunun İslamla heç bir əlaqəsi olmadığını irəli sürür, qərb qadınının tərəqqisini isə onun maariflənməsi ilə bağlayır. Müəllif şərq qadınıni iki qrupa bölərək hüquqsuz, cahil “Asiya qadını- nı” “müsəlman qadınla” müqayisə edir, aralarındakı dağlar qədər fərqlin olduğunu xüsusi vurğulayır. Bildirir ki, islamiyyətdən əvvəl qadınlar kişilərin malı və “zövq aləti” olsalar da, İslamın qəbulundan sonra “di- ni-mübin qadınların kişilər kimi Cənabı Haqqın qulları olduğunu bəyan və elan edib, insanlıqca bu cür hüquqlarını təyin və mühafizə etdi”. Bu mənada İ.Qaspiralı İslam dininin bərabərçilik xəttini nəinki müdafiə edir, həm də təşviq edirdi. O şərq müsəlman qadınının kişilərlə bəra- bər ibadət etmək, Həccə getmək hüquqlarından tutmuş təhsil almaq, ailə qurmaq, zorla başqasına verilməmək, mal-mülk sahibi olmaq və s. hüquqlarının olmasını islami qanunların tətbiqi kimi dəyərləndirir.

Vaxtilə qızların anadan olarkən diri-diri basdırılmasına İslamın qa- dağa qoymasını diqqətə çəkən İ.Qaspiralı hazırda qadına cismani və mənəvi əzab verən insanların şəriət və dövlət qanunlarına görə cəzalan- dırılmasını da dinin təsiri kimi səciyyələndirir. İ.Qaspiralı qadınla bağlı maraqlı bir məqama toxunur. Halına, vəziyyətinə görə qadınla bağlı ve- rilən imtiyazları

yüksək qiymətləndirən ədib hamilə qadınların bir sıra cəzalardan, o cümlədən, qətl edilməkdən azad olmasını təqdir edir və bunu dini imtiyaz kimi dəyərləndirir.

İ.Qaspiralı qadının cəmiyyətdəki rolundan danışarkən qadının tər- biyəçi rolunu daha çox təqdir edir, millətin tərəqqisində onun rolunun əvəzəlməzliyini ön plana çəkirdi. Görkəmli ədibin roman və publi- sistik yaradıcılığında bu cəhətin təhlilində biz qeyd etmişdik ki, İ.Qas- pıralıya görə bir şəhər və vilayətin qadınları cahil olsa, orada cahillik səviyyəsi yüksək olar. İ.Qaspiralının hekayə yaradıcılığında da bu tezis diqqət mərkəzində saxlanılır. “İvan və Süleyman” hekayəsində müəl- lif Süleymanın acınacaqlı hala düşməsinə, ağır həyat tərzi yaşaması- nın səbəbini onun anası Həlimə xanımın rəftar və baxışları ilə bağlayır. Müəllif belə hesab edir ki, əgər Həlimə xanım savadlı olsaydı, oğlu- nun oxumasına mane olmaz, Süleyman da təhsilini davam etdirib bir savadlı gənc kimi həyatda mövqe tutardı. İ.Qaspiralı Süleymanın əksi olaraq onunla həmyaş olan İvanı misal gətirər və İvanın bütün uğurları- nın səbəbini anası Mariyanın oğlunu təhsil almağa yönəlməsində görür. Müəllif haqlı olaraq maarif və məktəbi cəhalətə, nadanlığa son qoya biləcək yeganə varlıq hesab edir. O, hər bir insanın, hər bir millətin gələcəyini yüksək maariflənmədə görür və bu işdə qadının rolunu yük- sək qiymətləndirirdi. “Hacının fərasəti” və “İki imam” hekayəsində qo- yulan problem məhz yuxarıda səslənən fikirlərlə birbaşa bağlanır. “Ha- cının fərasəti” hekayəsində üç qardaşın hekayəsi verilsə də, bu fonda tərbiyə məsələlərinin təbliği əsas yer tutur. Cəlal, Sabit və Cəmil adlı üç qardaş ataları Müslümün ölümündən sonra onlara qalmış var-dövlətin mübahisəsiz sahibi olaraq həyatlarını davam etdirirlər. Böyük qardaş Cəlal Həcc ziyarətinə gedir və səkkiz illik səyahətdən sonra geri qa- yıdır. O, doğma qardaşlarının yanına gələrkən qardaşların ailə həyatı qurduğunu və birinin 6, digərinin 5 yaşında oğlunun olduğunu gördük- də olmazın dərəcədə sevinir, uşaqları dizi üstə oturdaraq onlara nəvaziş göstərir. Uşaqların geyimlərinin səliqəli, əl-üzünün təmiz, dırnaqlarının kəsilmiş və s. olduğuna diqqət kəsilib gəlin xanımları görməsə də, onlar haqqında heç kəsdən məlumat almasa da həmin gəlinlərin əxlaq və mə- dəniyyət baxımından yüksək, xüsusilə yaxşı ana olduqlarını qeyd edir. Qaspiralıya görə ana qayğısı və tərbiyəsi insanın formalaşmasında əsas təməldir. Bu təməl təkcə ayrılıqda bir fərd üçün deyil, həm də cəmiy- yət üçün əhəmiyyət kəsb edir. “İki imam” əsərində qoyulan problem məhz cəmiyyət müstəvisində həllini tapır. Müəllif əsərdə Çin ölkəsində Qansu və Sinanko adlı müsəlman vilayətlərinin mövcudluğundan söh- bət açır. Daha sonra hər iki vilayətin imamı haqqında haşiyə çıxır. Bu haşiyə eyni dinə qulluq edən iki imamın fərqli cəhətlərini özündə əks etdirmək baxımından xarakterikdir: “Qansu imamı müslüm və müs- lümələrin bacardıqca təhsil və elmdən məhrum qalmamalarını nəsihət və təşviq etdiyindən Qansuda kişi və qadınlar təhsil görüb başqa elm- lərdən xəbərdar olmasalar da dini elmlərə aşına ola bilmişdilər.

Sinanko imamı, bəzi zəif məsələlərə istinadən, qadın-qızın təhsilinə

maraq göstərməyib qadınların cahil qalmasına səbəb olmuş idi”¹. Gö- ründüyü kimi, müəllif iki şəxsin fəaliyyət, maraqları dairəsində onla- rın dünyagörüşü və baxışlarındakı əsaslı fərqləri üzə çıxarır, bu fərqlər müstəvisində ideyanı açıqlaya bilər. Əsərin məzmunundan aydın olur ki, çinli çoban donuz sürüsünü apararkən donuzlardan biri ayrılıb ca- minin həyatına girir. Cami gözətçisi donuzu həyətdən çıxarmaq üçün bir daş atır və daş donuzun qulağına dəyir, donuz bərkədən özünəməx- sus səs çıxarmağa başlayır. Çinli çoban bunu gördükdən sonra gözət- çiyə hücum edir. Səs-küyə müsəlman və çinlilər yığışır. Dava düşür, müsəlmanlar çinliləri döyür və öz hökumətlərini qururlar. Bunu eşidən Çin hökmdarı qoşun çəkərək hər iki müsəlman vilayətinin kişilərini qı-

1 İ.Qaspiralı, Seçilmiş əsərləri, II cild, İstanbul, 2008, səh.303

İncədən keçirir, qadın və uşaqları əsir etdirir. Əsir düşmüş müsəlmanlar uzun müddət çinlilərin təsiri altında yaşamağa məcbur olurlar. Qadınları savadsız olan Sinanko əhalisi yad təsirlərə tab gətirməyib dinlərini itirirlər. Əksinə, Qansu əhalisinin qadınları dünyaya gəlmiş yeni nəslin təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olmaqda davam edərək onların milli-mənəvi, dini aşınmaya düşər olmasına imkan vermirlər. Bu məntiq qadının cəmiyyətdəki rolunun yüksəkliyini bir daha təsdiq edir və əsərdəki son cümlə sənətkarın təsdiqlədiyi həqiqətin özünəməxsus ifadəsinə çevrilir: “Analara elm, bilik və hünərin lazım olmadığını kim söyləyə bilər?”

İ. Qaspiralı qadına əsas olaraq tərbiyəçi kimi baxsa da, onun ictimai-siyasi həyatdakı rolunu heç də əhəmiyyətsizləşdirmir, əksinə cəmiyyətin inkişafında, idarə olunmasında qadınlara həmişə ehtiyac olduğunu qeyd edir. Yazıçı-publisist “Böyük qadınlar” adlı yazısında “fakat böyle isə de tarixi-siyasidə, ilmiyə və edebiyədə namlarını kaldırmış qadınlar yok degildir” deyərək qadın-hökmdar, qadın-ədib, qadın-alim və s. cəhətlərə diqqət yönəldir. Bu sırada tarixi ekskursiya edərək Babil padşahı Semiramidanın, Misir hökmdarı Kleopatranın, İngiltərə kraliçası Yelizaveta, Viktoriyanın, Avstriya imperatriçası Maria Terezanın, Rusiya imperatriçaları Yelizaveta və Yekaterinanın, İslam dinini ilk qəbul edən xanım Xədicənin və s. adlarını çəkir, onları tarixdə gördüyü işlərinə və şəxsiyyətlərinə uyğun dəyərləndirir. Məsələn, İ. Qaspiralı Babil hökmdarı Semiramidanı bütün İrən, Sırdəryanı, Türkünstanı, Əfqanıstanı və s. fəth edərək böyük dövlət yaradan qadın hökmdar, Misir hökmdarı Kleopatranı ölkəsini işğal edən romalıların canlı əsiri olmamaq üçün intihar edən namus və həya nümunəsi, Rusiya imperatriçası II Yekaterinanı rus dövlət sərhədlərini genişləndirən, ölkəni tərəqqi etdirən cəsarətli dövlət başçısı və s. kimi qiymətləndirir, onları səriştə etibarını ilə kişilərə bərabər tutur. İ. Qaspiralı qadınların hökmdarlıq, sərkərdəlik və s. qabiliyyətləndən danışarkən bəzi hallarda onları kişilərdən də üstün tutur. Biz bu halın bariz nümunəsini yazıçının “Arslan qız” romanının baş qəhrəmanı Gülcəmalın simasında daha aydın görürük. Qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik mövzusunda yazılmış bu əsərdə yazıçı Gülcəmalın timsalında qəhrəman türk qadın tipini təqdim edir və onun şərəfini yüksəltmiş olur.

Ümumiyyətlə, Qaspiralı zərif cinsin nümayəndələri adlandırdı-ğımız qadınları həm böyük qüvvə, həm də bəşər cəmiyyətinin əsası he-sab edərək onların tərəqqi etmələrini arzulamış, bəşəriyyətin nicatını qadınların savadlanmasında axtarmış, onların cəmiyyətdə mövqe tutmasını vacib, eyni zamanda faydalı hesab etmişdir. Bir sözlə, İsmayıl Qaspiralı qadını məhdud çərçivədən çıxararaq, onu geniş ictimai-siyasi, milli-mənəvi dairədə təqdim etmiş, qadınların cəmiyyət üçün əhəmiyyətli olduğunu diqqət mərkəzində saxlamışdır.

KAYNAKLAR

1. Qaspiralı İ. Dildə, fikirdə, işdə birlik. Bakı, 2002.
2. Qaspiralı İ. Seçilmiş əsərləri, I cild, İstanbul, 2003.
3. Qaspiralı İ. Seçilmiş əsərləri, II cild, İstanbul, 2003.
4. Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatının yaradıcılıq problemləri. Bakı, ADPU, 2010 (həmmüəlliflərlə).
5. Quliyev E. Orta əsrlər türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, 2010.
6. Quliyev E. Şərqi xalqları ədəbiyyatı (müntəxəbat). 2 cildə, Bakı, 2011.
7. Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, 2011

THE PLACE OF THE CREATIONS OF N. VAZIROV AND A. BAKIKHANOV IN
THE 19TH CENTURY LITERARY ENVIRONMENT

N. VƏZİROV VƏ A.BAKIXANOV YARADICILILARININ XIX ƏSR ƏDƏBİ
MÜHİTİNDƏKİ YERİ

Dr. ULKER BAHSIYEVA

ADPU-nun Filoloji fakültesinin, Edebiyatın tədrisi texnologiyası bölmünün baş öqretim
üyesi, ORCID İD 0000-0002-5994-2356

ÖZET

M.İbrahimovun 1956-cı ildə yazdığı "Nəcəf bəy Vəzirovun yaradıcılığında humanizm və azadlıq ideyaları" adlı məqaləsi XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı problemlərinə həsr edilən məqalələr sırasında əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. M.İbrahimov ilk olaraq N.Vəzirova M.F.Axundovdan sonra Azərbaycan ədəbiyyatı və ictimai fikrində böyük mütərrəqi rol oynamış komediyalar müəllifi kimi müraciət edir. Onun komediyalarını ictimai-siyasi, əxlaqi-tərbiyəvi və azadlıq mübarizəsi istiqamətində təhlil edir. M.İbrahimovun N.B.Vəzirov yaradıcılığına münasibətində maarifçi realist baxışla tənqidi realist baxış paralellik təşkil edir.

M.İbrahimov A.Bakixanovu maarifpərvər və humanist yazıçı adlandırır. M.İbrahimov "Kitabi-nəsihət" əsərində Bakixanovun ictimai görüşlərinin təzadlı cəhətlərinə diqqət yönəldir və göstərir ki, bu əsərdə bir tərəfdə dinə inamla, digər tərəfdəki din xadimlərinin ifşası yazıçı dünyagörüşünün təzadlarıdır. Maraqlıdır ki, M.İbrahimov onun yaradıcılığı üçün xarakterik olan təzadlardan danışarkən, həmin təzadların kökündə feodal və kapitalist ideologiyası təsirinin dayandığını bəyan edir.

Açar sözlər: M.İbrahimov, A.Bakixanov, N.Vəzirov, maarifçi, tənqid,

SUMMARY

M. Ibrahimov's article entitled "Ideas of humanism and freedom in the work of Najaf Bey Vazirov" written in 1956 occupies one of the most important places among the articles devoted to the problems of 19th century Azerbaijani literature. He appeals as the author of comedies that played a major role. Analyzes his comedies in the direction of social-political, moral-educational and freedom struggle. In M. Ibrahimov's attitude to N.B. Vazirov's work, the enlightened realist view and the critical realist view are parallel.

M. Ibrahimov calls A. Bakikhanov an enlightened and humanistic writer. M. Ibrahimov draws attention to the contrasting aspects of Bakikhanov's public meetings in his work "Book-Admonition" and shows that in this work, on the one hand, faith in religion, and on the other, the exposure of religious figures are the contrasts of the writer's worldview. It is interesting that M. Ibrahimov, speaking about the contrasts characteristic of his work, declares that the root of these contrasts is the influence of feudal and capitalist ideology.

Keywords: M. Ibrahimov, A. Bakikhanov, N. Vazirov, educator, criticism,

GİRİŞ

M.İbrahimovun Azərbaycanda demokratik ideyaların güclənməsindən, ictimai münasibətlərin dəyişməsindən, Azərbaycan, rus və Avropa münasibətlərinin genişlənməsindən danışarkən ilk növbədə Abbasqulu ağa Bakixanov yaradıcılığına üz tutması təsadüfi xarakter daşmır.

Baxmayaraq ki, o, Azərbaycanda Şərq feodalizminin Qərb kapitalizminə keçid dövrünün alimi hesab olunurdu, lakin elmi və bədii yaradıcılığı ilə keçid dövrünün deyil, sonrakı mərhələnin alim və yazıçısı təsiri bağışlayırdı. Bunun əsas səbəbini A.Bakıxanovun fitri istedadı nəticəsində elmlərə dərinlən yiyələnməsində, ictimai-siyasi proseslərin mərkəzində dayanmasında, dövrün tanınmış insanları ilə sıx əlaqədə olmasında və s. axtarmaq lazımdır. Bakıxanov təkcə şair deyil, həm də dilçi, tarixçi, astronom, coğrafiyaçı, pedaqoq və s. kimi məşhur olmuşdur. Müxtəlif dövrlərdə yazdığı “Qanuni-qüdsi”, “Gülüstani-irəm”, “Müşkatül-ənvar”, “Kitabi-Əsgəriyyə”, “Riyazül-qüds”, “Nəsayeh” və s. əsərləri Bakıxanovun alim-yazıçı kimi şöhrət qazanmasına səbəb olmuşdur. Lakin Bakıxanov müxtəlif elmi sahələrə nisbətən bədii yaradıcılıq sahəsində daha çox tanınmışdır. Onun zəngin bədii irsinin mühüm hissəsini lirik şeirləri təşkil edir.

YÖNTEM

M.İbrahimov A.Bakıxanovu maarifpərvər və humanist yazıçı adlandırır. Lakin M.İbrahimov onun bədii və elmi yaradıcılığına ötrəi münasibət bildirmiş, sənəti üçün ziddiyyətli məqam hesab etdiyi məsələlərə toxunmuşdur. Məsələn, M.İbrahimov “Kitabi-nəsihət” əsərində Bakıxanovun ictimai görüşlərinin təzadlı cəhətlərinə diqqət yönəldir və göstərir ki, bu əsərdə bir tərəfdə dinə inamla, digər tərəfdəki din xadimlərinin ifşası yazıçı dünyagörüşünün təzadlarıdır. Maraqlıdır ki, M.İbrahimov onun yaradıcılığı üçün xarakterik olan təzadlardan danışarkən, həmin təzadların kökündə feodal və kapitalist ideologiyası təsirinin dayandığını bəyan edir. M.İbrahimov Bakıxanov zamanında feodal və kapitalist ideologiyasına qarşı ictimai qüvvələrin olmadığına təəssüf etmiş və bunun da səbəbini “o zamankı Azərbaycan ictimai-iqtisadi əlaqələrinin tarixi yetişməməzliyində” (7, 22)görürdü. Çünki M.İbrahimova görə insan şüuru və dünyagörüşünün formalaşmasında ictimai-siyasi şərait mühüm rol oynayır. Onu da qeyd edək ki, M.İbrahimov İsmayıl bəy Qutqaşınlı və Mirzə Şəfi Vəzeh dünyagörüşündə özünü göstərən təzadlı məqamların mövcudluğunu da bunda görürdü. İctimai-siyasi mühitdəki mütənəsbibliyin bu cür olmasının, balansın bu şəkildə pozulmasının Bakıxanov görüşlərindəki yaratdığı fərqi təsdiqləsə də, M.İbrahimov qeyd edirdi ki, feodalizmdən kapitalizmə keçid dövründə Azərbaycanda nə qədər sıxıntı olsa da, “qərbçilik” ideyaları ilə yaşayanların sayı çoxalır, ictimai-siyasi şəraiti dəyişəcək, ideoloji mübarizə və ədəbi mühitə təsir göstərəcək ziyalılar yetişirdi.

BULGULAR

M. İbrahimovun 1956-cı ildə yazdığı “Nəcəf bəy Vəzirovun yaradıcılığında humanizm və azadlıq ideyaları” adlı məqaləsi XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı problemlərinə həsr edilən məqalələr sırasında əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Məqalədə M.İbrahimov XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatını Nizami, Nəsimi, Füzuli və s. sənətkarların yaradıcılığı timsalında qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı ilə müqayisə edir. Bu məqsədli xarakter daşıyır. M.İbrahimovun bu müqayisəni aparmaqda əsas məqsədi M.F.Axundovla başlayan XIX əsr yeni Azərbaycan ədəbiyyatının başlıca xüsusiyyətlərini izah etmək olmuşdur. M.İbrahimov XIX əsr yeni Azərbaycan ədəbiyyatı üçün xarakterik cəhətləri məhz N.B.Vəzirov yaradıcılığı timsalında açıqlayır, bu dövrün realizm, xəlqilik və humanizm prinsiplərində ehtiva olunan problemlərinə aydınlıq gətirir. M.İbrahimov ilk olaraq N.B.Vəzirova M.F.Axundovdan sonra Azərbaycan ədəbiyyatı və ictimai fikrində böyük mütərrəqi rol oynamış komediyalar müəllifi kimi müraciət edir. Onun komediyalarını ictimai-siyasi, əxlaqi-tərbiyəvi və azadlıq mübarizəsi istiqamətində təhlil edir. M.İbrahimovun N.B.Vəzirov yaradıcılığına münasibətində maarifçi realist baxışla tənqidi realist baxış paralellik təşkil edir. Bu səbəbdən M.İbrahimov baxışlarında N.B.Vəzirovun dramaturgiyasının “böyük tarixi və həyatı rolu qiymətləndirilir” (7, 348), zülmə köhnəliyə, nadanlığa qarşı mübarizə ön plana çıxarılır. N.B.Vəzirov yaradıcılığına bu cür yanaşma onun dramaturgiyasının bədii estetik xüsusiyyətlərinin açılmasını tam şəkildə təmin

edir. Düzdür, M.İbrahimov N.B.Vəzirov əsərlərində proletar obrazlarının olmamasını onun da proletar işindən uzaqda dayanması kimi xarakterizə etmir. Hətta bu işdə N.B.Vəzirovu C.Məmmədquluzadə və Sabirlə birləşdirərək onların mübarizəsi ilə proletar mübarizəsi arasında bağlılığı dilə gətirirdi(7, 347).M.İbrahimovun bu baxışları təbii ki, başa düşüləndir. Ancaq məqalədə M.İbrahimov N.B.Vəzirovla bağlı daha çox elə məqamlara toxunur ki, yuxarıda qeyd olunduğu kimi onlar sırf bədii-estetik dəyərə çevrilir. Məsələn, N.B.Vəzirovun mülkədar tiplərinə münasibətdə biz bu halın şahidi oluruq. M.İbrahimov onun mülkədarlarını həyatdan alınmış, naturadan çəkilməmiş tip hesab edir. Bu obrazlarda tamlığı, dolğunluğu müşahidə edən M.İbrahimov onların xarakteri üçün əsas olan cəhətləri təhlil edir. Bu mənada N.B.Vəzirovun mülkədarını insani ləyaqəti itirmiş, çürük təsəvvürlərlə yaşayanların tipi kimi səciyyələndirən M.İbrahimov üçün hər şeyi köhnəlik və yenilik qarşılaşdırmasında təqdim etmək xeyli asanlaşır. “Adı var özü yox”da Cənnətəli ağa “Müsibəti-Fəxrəddin”də Rüstəm bəy, “Nə əkərsən onu da biçərsən”də Səfdərqulu və s. mülkədar-bəylər köhnə dünya ilə yeni dünya arasında gedən mübarizənin əksi üçün N.B.Vəzirovun məharətlə yaratdığı obrazlar seriyasını təşkil edir. M.İbrahimov bunları ümumi xətdə saxlasa da, hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini də qeyd etməkdən yan keçmir. Xüsusilə “Müsibəti-Fəxrəddin” də Rüstəm bəy obrazının özünəməxsusluğu ilə daha fərqli planda yer alır. “Rüstəm bəy xırda bir despotdur. Xırda olduğu qədər də amansız, hiyləgər və kinlidir. Düşməni öldürməklə onun ürəyi soyuyan deyil o, düşməni alçaltmalı, hissiyat və namusuna toxunmalı mənəvi çirkablara atmalı və öldürməlidir(7, 354).Bu xarakteristika kifayət edir ki, M.İbrahimov Rüstəm bəyi çürümüş, vaxtı keçmiş, yeniliyin qabağına çıxmış mülkədar-bəyliyin hansı tipində təhlil etmişdir. M.İbrahimova məxsus təhlillərdə obrazlarla bağlı yazıçı ideallarına hərtərəfli baxış daha aktivdir desək doğru səslənir.

SONUÇ

M.İbrahimov N.B.Vəzirov əsərlərindən danışarkən oradakı burjua-millətçi nümayəndələrinin kəskin tənqidindən də bəhs açır. “Pəhləvani-zəmanə”, “Dələduz”, “Vay şələkum mələkum”, “Pul düşkünü Hacı Fərəc” komediyalarını təhlil edən alim burada konkret olaraq burjua millətçilərinin ikiüzlülüyünü və satqınlığını tənqid hədəfinə çevirirdi. Ancaq burada da milli burjua nümayəndələrində heç bir müsbət keyfiyyət görmədən kəskin tənqid etmək sovet tənqidi yanaşmasından irəli gəlirdi.

Ümumiyyətlə, M.İbrahimov N.B.Vəzirov yaradıcılığının Azərbaycan xalqının ictimai fikrinin inkişafında misilsiz rol oynadığı qənaətinə gəlmiş, bu yaradıcılıqdakı humanizm və azadlıq ideyaları prinsiplərinin sonrakı mərhələdə də əhəmiyyətli olduğunu qeyd etmişdir.

KAYNAKLAR

14. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, I cild, Bakı: Yazıçı, 1978, 512 s.
15. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, II cild, Bakı: Yazıçı, 1978, 504 s.
16. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, III cild, Bakı: Yazıçı, 1979, 592 s.
17. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, IV cild, Bakı: Yazıçı, 1979, 596 s.
18. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, V cild, Bakı: Yazıçı, 1980, 339 s.
19. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, VI cild, Bakı: Yazıçı, 1981, 376 s.
20. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, VII cild, Bakı: Yazıçı, 1981, 332 s.
21. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, VIII cild, Bakı: Yazıçı, 1981, 303 s.
22. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, IX cild, Bakı: Yazıçı, 1982, 664 s.
23. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, X cild, Bakı: Yazıçı, 1983, 507 s.

24. İbrahimov M. Niyəsiz, necəsiz bir yazısan sən. Bakı: Yazıçı, 1985, 552 s.
25. İbrahimov M. Xəlqilik və realizm cəbhəsindən. Bakı: Azərənəşr, 1961, 524 s.
26. İbrahimov M. Ana dili – hikmət xəzinəsi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1991, 136 s.

**FOLK MEDICINE PRACTICES IN KORGAN
KORGAN'DA HALK HEKİMLİĞİ UYGULAMALARI**

RAHİME DEVECİ

Dr. MEB, Halk Edebiyatı/Halk Bilimi, 0000-0001-5178-0519

Özet

Yaşamı devam ettirmek ve kaliteli yaşamak insanoğlunun temel ihtiyaç ve isteklerinden biridir. Bu nedenle var olduğu günden beri sağlığını korumak, maruz kaldığı hastalıklardan her türlü sıkıntıdan korunmak ve kurtulmak için sürekli bir arayış ve mücadele içinde olmuştur. İnsanoğlunun hayatta kalabilmek ve kaliteli bir yaşam sürmek temel içgüdüleriyle hastalıklardan korunmak ve tedavi arayışları bilgi, birikim, tecrübenin oluşmasını sağlayarak halk hekimliğini doğurmuştur. Folklor disiplini içinde yer alan halk hekimliği birtakım geleneksel yöntem ve ilaçlarla hastalıkları önleme, teşhis ve tedavi etme olarak tanımlanır. Günümüzde alternatif tıp da denilen halk hekimliğinde kullanılan yöntemler folklor araştırmacıları tarafından çeşitli şekillerde tasnif edilmiştir. Tarihte pek çok medeniyete ev sahipliği yapmış olan Ordu iline bağlı Korgan ilçesi, zengin bir kültüre sahiptir. Halk hekimliği de bu zengin kültürün bir parçasıdır. Çalışmada Korgan ve çevresinde yaşatılan halk hekimliği uygulamalarını, sağaltma yöntemlerini tespit etmek ve incelemek amaçlanmıştır. Bu bağlamda saha çalışması yapılmış, halk hekimleri ve halk hekimlerine başvuran kişilerle görüşmeler yapılmıştır. Sözlü kaynaklardan elde edilen bilgiler doğrultusunda yörede var olan geleneksel tedavi yöntemleri tespit edilmiş; tedavi yöntemleri ırvasa, parpılanma, dinsel ve büyüsel işlemler, bitkisel, hayvansal ve madensel ürünler yoluyla yapılan tedaviler, kaplıca ve şifalı sularla yapılan tedaviler şeklinde tasnif edilerek incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Korgan, halk hekimliği, sağaltma

Abstract

Continuing your life and living a quality life is one of the basic needs and desires of human beings. For this reason, since the day it existed, it has been in a constant search and struggle to protect its health, to protect and get rid of all kinds of troubles and diseases it has been exposed to. Human beings' basic instinct to survive and live a quality life, as well as their search for protection from diseases and treatment, have led to the formation of knowledge, experience and knowledge, giving birth to the science of folk medicine. Folk medicine, which is within the discipline of folklore, is defined as preventing, diagnosing and treating diseases with some traditional methods and medicines. Today, the methods used in folk medicine, also called alternative medicine, have been classified in various ways by folklore researchers. Korgan district of Ordu province, which has hosted many civilizations throughout history, has a rich culture. Folk medicine is also a part of this rich culture. The aim of the study is to identify and examine the folk medicine practices and treatment methods practiced in Korgan and its surroundings. In this context, field work was carried out and interviews were held with folk physicians and people who applied to folk physicians. In line with the information obtained from oral sources, traditional treatment methods existing in the region were identified; The treatment methods were classified and examined as ırvasa, parpilama, religious and magical

procedures, treatments made through herbal, animal and mineral products, treatments made with hot springs and healing waters.

Key words: Korgan, folk medicine, healing

1.GİRİŞ

Korgan, Ordu iline bağlı, deniz seviyesinden yüksekte küçük bir ilçedir. 760 rakımlı ilçenin il merkezine uzaklığı 67 km'dir. İlçenin 29 mahallesi olan ilçenin nüfusu 33.000 dir. Korgan, tipik Karadeniz iklimi ve coğrafi özelliklerine sahiptir. Korgan'ın en büyük gelir kaynağı yıllık ortalama 3.000 tona kadar elde edilen fındıktır. Bununla birlikte ilçede son yıllarda arıcılık faaliyetleri gelişmiş, yerel sermaye girişimleriyle kurulan süt fabrikalarında peynir üretimi yapılmaktadır. Süt tesislerinde, günlük 40 ton süt işlenmektedir. Her geçen gün yayla ve doğa turizmine olan ilgi ile yaylalar diyarı olan ilçenin birçok doğal güzelliği mevcuttur. Özellikle Ordu'nun en yüksek tepelerinden 1713 rakımlı Yalman Tepesi ve Karayalak Tepesi, Bunun yanında Korgan Çiseli Şelalesi, Korgan Obası, İteniçi ve Kayabaşı Mesire Alanları, Turnalık, Arpalık, Çobantepesi, Tepealan ve Eğrice su Yaylaları, Sitilci Şelalesi, Koççuğaz Emir Yakup Türbesi ve Kızlar Kayası bunlardan bir kaçıdır. Mayıs ve haziran aylarında açan İlçenin sembolü olan orman gülü görüntüsü ve kokusuyla görenleri kendine hayran bırakmaktadır.

Korgan'ın ilk sakinleri Halip (Kalip), Kolk, Kokurlar ve Mitridatlardır. Tatarcık köyünde, bazı yaylalarda özellikle Yalman civarında işlenmiş maden yataklarının izlerinin bulunması, Kaliplerin ve Mitridatların bölgede M.Ö. 12. yüzyılda yaşadıklarını göstermektedir. M.Ö. 584–555 yıllarında bölgede Persler yaşamıştır. Pers kralı I. Daryus'un (M.Ö. 522–485) satraplıklara ayırdığı ve dört adet birinci derecedeki satraplıktan biri olan "Pont Kapadokyası" Korgan topraklarındadır. Perslerin İskender tarafından ortadan kaldırılmasıyla M.Ö. 331 tarihinde bölge Pontus hâkimiyetine girmiştir. Arkeolojik kazılarda bulunan özellikle 6. Mitridat dönemine ait para ve değerli eşyalardan bölgenin bu dönemde yoğun ve faal halde olduğu anlaşılmaktadır. Polemon ve Roma devletinin önemli kentlerinden Niksar'a yakınlığı Korgan'ı önemli bir geçiş yeri hâline getirmiş, bölge izleme kulelerinin, ticaret yollarının merkezi olmuştur. Pontuslardan sonra Korgan'da uzun süren Roma dönemi başlamış özellikle bugün Koççuğaz adı verilen mahallenin Emir Yakup civarında yaşadıkları yapılan kazılarla ortaya çıkartılmıştır. 1083 tarihinde bölgeyi Danişmendliler ele geçirmişler ve Roma hâkimiyetine son vermişlerdir. Ardından bölgeye Oğuz Boyları yerleşmişlerdir. II. Kılıçaslan, zamanında Korgan ve çevresi Anadolu Selçukluları hâkimiyetine girer. (1178) Köseadağ Savaşı'ndan sonra (1243) Korgan topraklarının büyük bir bölümü Kadı Burhaneddin'in idaresine geçmiştir. 1380'lerde ise Hacı Emir Oğulları Beyliği bu çevreye hükmetmiştir. Yıldırım Beyazıt 1398 yılında Osmanlı Devleti topraklarına dâhil etmiştir. Korgan, Fatsa'nın bir bucağı olarak yıllarca varlığını devam ettirdikten sonra 1 Haziran 1958 tarihinde belediye, 1 Nisan 1960 tarihinde ilçe olmuştur.

UNESCO Genel Konferansı'nın 17 Ekim 2003 tarihli toplantısında kabul edilen "Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi'nde (SOKÜM)" çalışılması ve korunması gereken beş önemli alandan biri olarak kabul edilen halk tıbbı/halk tababeti günümüzde ise alternatif, tamamlayıcı tıp da denilen halk hekimliği; yaşatıldığı toplumun kültürünü, geleneksel dünya görüşünü, inanç ve değerlerini yansıtan, barındıran halkbiliminin önemli bir araştırma alanıdır. Pertev Naili Boratav (1999, s. 122-123), halk hekimliğini; "Halkın, olanağı bulunmadığı için ya da başka sebeplerle doktora gidemeyince veya gitmek istemeyince, hastalıklarını tanılama ve sağaltma amacı ile başvurduğu yöntem ve tekniklerin tümü" olarak tanımlar ve "hastalığı" da kişinin, sadece sağlık durumundaki aksaklıkları değil kısırlıktan nazar değmesine, insanlardan gelebilecek kötü etkilere, cin peri gibi tabiat dışı varlıkların sebep olabileceği sakatlıklara kadar her türlü bozukluğu içerecek şekilde geniş kapsamlı olarak değerlendirir. Don Yoder'e (2009, s.392-393, 395) göre, halk hekimliği halk arasında görülen

hastalıklara karşı uygulanan sağaltma metotlarına ve hastalıklara dair geleneksel görüşlerin tamamıdır. Yoder tedaviyi ise bitkilerden, maddelerden ilaç yapılarak uygulanan tabii halk tıbbı ve ilkel bir dünya görüşüne dayanan, insanüstü, mucizevî kuvvetleri etkileyerek uygulanan dinsel- büyüsel halk tıbbı olarak tanımlar.

“Geleneksel tıp” uygulamaları, çeşitli hastalıklara doğadan yararlanarak çare aranması neticesinde ortaya çıkmıştır. Gözlem ve tecrübe yoluyla elde edilen bilgiler yüzyıllarca birikerek kültür aracılığıyla kuşaktan kuşağa aktarılmış ve tıp biliminin temelini oluşturmuştur. Hayvanların hastalanmaları, savaş ve avdaki sakatlanmalar, yaralanmalar; doğum olayları insan nesline sürekli yeni bilgiler kazandırmış; bu sayede iyi gözlemci ve yetenekli “iyi ediciler” toplum içinde ortaya çıkmıştır. Biraz deneyim, gözlem, 10 sihir, büyü karıştırılarak elde edilen başarı toplum içinde dünyanın en eski uzmanlık kollarından olan yeni bir sınıfı oluşturmuştur. Bunlara büyücü, şaman, ocaklı, hekim gibi pek çok ad verilir (Serdaroğlu, 2002, s. 1). Orhan Türkdöğen, “geleneksel tıp” diye bahsettiği halk hekimliğinin ortaya çıkışını ilk insanın doğa olayları karşısında takındığı tavırlardan ve etkileşim şekillerinden kaynakladığını belirterek burada sihir ve büyüün rolünün büyük olduğunu vurgulamıştır. Hastalık nedenlerine göre tedavilerin ve uygulayıcıların değiştiğini belirten Türkdöğen’a Türkdöğen, 1991, s. 45) göre, “hastalıklar iyi ve kötü kuvvetler fikrine bağlanmış, iyi ve kötü kuvvetlerin insan vücuduna musallat olması karşısında büyücüler ve şamanlar doğüstü unsurlar ile temasa geçmişlerdir. Böylece dinsel inançlar ile sihrin yönettiği bu geleneksel sistemlerde sağlık ve hastalık insan bedenine yabancı unsurların girmesi ve onların yaptıkları kötülüklerle izah edilmiş, hastalığın nedenleri ruhlar âlemine ait güçlerle izah edilince tedavi pratikleri de bunları yok etmeye yönelik olarak geliştirilmiştir”.

Korgan yöresinin halk hekimliği uygulamalarını tespit etmeyi amaçlayan çalışma için saha araştırması yapılmış, kaynak kişilerle görüşülmüştür. Veriler “katılarak gözlem”, “görüşme” gibi derleme teknikleriyle elde edilmiştir. Çalışmanın kaynak kişilerini halk hekimleri denilen geleneksel uygulayıcılar ve bunlara bizzat başvuran kişiler oluşturmaktadır. Kaynak kişilerin belirlenmesinde; araştırmacının yakın çevresinde bulunan, kolayca ulaşabildiği kişiler ve görüşülen bu kaynak kişilerin yönlendirmeleri ile de yeni kaynak kişilerin belirlenmesi şeklinde tanımlanan kartopu yöntemi kullanılmıştır. Çalışmada görüşülen kişi sayısı yirmiştir. Kaynak kişiler metin içinde KK 1, KK 2 şeklinde kısaltılarak ve numaralandırılarak gösterilmiştir.

2.KORGAN’DA HALK HEKİMLİĞİ UYGULAMALARI

Halk hekimliği uygulamaları sağaltmada kullanılan yöntemler, teknikler, araç ve gereçler bunların akılcı olup olmaması gibi hususlar merkeze alınmak suretiyle bilim insanları tarafından çeşitli şekillerde tasnif edilmiştir. Pertev Nail Boratav halk hekimliği uygulamalarını aşağıdaki şekilde sınıflandırır (1999, s. 122-129):

“1. Büyülük nitelikte korunma ve sağaltma işlemleri: Yatırlara ve ocaklara gitme; üfürük, afsun, urasa vb. işlemler yapma; kutlu yerlere gitme; Hızır’ın kutlu kişiliğine bağlanan sağaltma işlemleri yapma,

2. İçeriğinde hem büyü hem de akılcı yöntemlerin bulunduğu uygulamalar: Büyülük işlemlerin yanı sıra, şifa etkisi beklenen birtakım hayvansal, bitkisel vs. maddelerin kullanılması,

3. Halk hekimliğinde sadece akla dayanan uygulamalar da bulunmaktadır ve bunların bir kısmı da modern tıp tarafından kabul görmüştür. Bunların başında “ev ilaçları” “kocakarı ilaçları” olarak bilinen bitkisel karışımlar, kan aldırma (boynuzla hacemat, sülük tutma), şifalı sular (ılıcalar) gelmektedir”.

Halk hekimliğini Don Yoder “tabii halk tıbbı” ve “dinsel-büyüsel halk tıbbı” olarak iki başlık altında tasnif etmiştir. Bunları: “Akılcı” veya “bitkisel” tıp olarak da adlandırılan tabii halk tıbbı insanın, doğaya ilk tepkilerinden birini temsil eder ve hastalığını tedavi etmede çeşitli bitkiler,

madensel ve hayvansal kaynaklardan yararlanmasını kapsarken dinsel-büyüsel tıp ise hastalık tedavisinde muska, kutsal sözler ve benzeri işlemlerden yararlanır” şeklinde açıklar.

Muharrem Kaya (2001, s. 200) halk hekimliğinde kullanılan sağaltım yöntemlerini Pertev Naili Boratav’a benzer şekilde şöyle tasnif eder :

- “1. Tamamen tıbbî usullerle tedavi edilen hastalıklar,
2. Yarı tıbbî bir şekilde, yani birtakım hassal [güçlü, özellikli] otlar, kökler, kocakarı ilaçları dediğimiz ilaçlarla tedavi edilen hastalıklar,
3. Hem tıbbî hem de sihri [büyüsel] bir şekilde tedavi edilen hastalıklar, 4. Yalnız sihri bir şekilde tedavi edilen hastalıklar” .

Orhan Acıpayamlı, “Türkiye Folklorunda Halk Hekimliğinin Morfolojik ve Fonksiyonel Yönden İncelenmesi” ismini taşıyan çalışmasında (1988, 1-5) sağlığı korumak veya tekrar kazanmak için Türkiye’de halk hekimliği uygulamalarını:

- 1) İrvasa yoluyla (psişik nitelikteki uygulamalar),
- 2) Parpılama yoluyla (vücudu çizme, kesme, dağlama uygulamaları),
- 3) dinsel yolla (türbe- yatır ziyaretleri, dua okunmuş su içme gibi uygulamalar),
- 4) bitki kökenli emlerle (doğadaki bitkilerden ilaç elde etme uygulamaları),
- 5) hayvan kökenli emlerle (öd, kurt tüyü, koyun tüyü, iç yağı gibi hayvansal maddelerle yapılan uygulamalar)

6) maden kökenli emlerle yapılan sağaltmalar (cıva, gümüş, altın, taş gibi malzemelerden yararlanarak yapılan uygulamalar) olmak üzere altı grup olarak tasnif etmekte; bu uygulamaların, tedavi tarzına göre zaman zaman birbiri içine geçebildiğini, birbirine karışabildiğini, örneklerle bildirmektedir. Bu bağlamda, çalışmada Ordu iline bağlı Korgan ilçesinde bilinen ve kullanılan halk hekimliği uygulamaları Orhan Acıpayamlı’nın tasnifine sular ve kaplıcalarla yapılan sağaltmalar ilave edilerek yedi başlık altında incelenecektir.

2.1. İrvasa Yoluyla Yapılan (psişik nitelikteki uygulamalar) Sağaltmalar

Pertev Nail Boratav’ın büyüklük yöntemler olarak adlandırdığı kategori içerisinde yer alan bu yöntem, ülkenin farklı bölgelerinde “ırvasa, irvasa, urasa, uğrasa, oğrasa” şeklinde adlandırılır. Yöntem, doğrudan vücut ile ilgili olmayıp hastayı etkileme amacı güden sağaltmalardır (Boratav, 2013 s.133/Artun 2010, s. 205). Sağaltma yönteminin temel mantığı temas büyüğü ilkesiyle işlerlik gösterir. “ Bir şeyde bulunan gücün, o şeyin başka şeye temas etmesiyle, gücünü ona geçirmesi şeklinde açıklanan, bir kez birbirine temas eden şeylerin, birbirlerine sempatik kalmaları ilkesine dayanan “temas büyüğü” (Örnek, 1995, s. 141- 142) yoluyla istenen amaca ulaşılacak istenir. Orhan Acıpayamlı (1988, s. 3) İrvasa yoluyla yapılan sağaltmalara üç örnek verir: hasta: a) Sağlıklı bir kimsenin yanına yatırılmakta, b) Hamamda sağlıklı bir kimsenin oturduğu kurnaya oturtulmakta, c) Kurt kafatasının içindeki su ile yıkanmaktadır”. Erman Artun ise 1) Yanına yatmak 2) Aynı kurnaya oturmak 3) Taşdığı su nedeniyle hasta ile temasa geçerek sağlık ve güçlerini hastaya geçirerek hastanın iyileşmesini sağlamak (Artun, 2010, s. 205) şeklinde açıklar.

Araştırma sahasından irvasa yoluyla sağaltıma ilişkin tespit edilen örnekler şöyledir:

Kısırlık sağaltımı için: Çocuğu olmayan kadınlara çok sayıda ve sağlıklı çocuklar doğurmuş kadınların elinden, ayakkabısından su içirilir (KK 1, KK 2). Çok sayıda çocuğu olan kadınların bastığı yerden toprak alınıp çocuğu olmayan kadının üzerine serpilir. Yine çocuğu olmayan kadınlar çok fazla çocuğu olan kadınların elbiselerini giyerler. Erkek doğurmak isteyen ancak

olmayan kadın, kaplıcalara götürülür, çok sayıda erkek çocuk doğurmuş bir kadının oturduğu yere oturtulur (KK 1, KK 2).

Yürüyemeyen çocukların yürümesini sağlamak için yapılan köstek kesme uygulamasında da bu yöntem mevcuttur. Yürüyemeyen çocuğun ayağına bağlanan ipi, annesinin ilk çocuğu olup, düzgün, hızlı ve kıvrak yürüyen bir çocuk keser (KK 1, KK, 3) Burada istendik nitelik olan iyi ve hızlı yürüme bu gücün kaynağından temas yoluyla yürüyemeyen çocuğa nakledilmektedir.

Temas yoluyla sağaltım yöntemlerinden biri de ters yönde işlerlik gösterir. Burada istenen güç, nitelik kaynağından eksik olana aktarılmaz; hastalık temas yoluyla bir başka kaynağa aktarılarak sağaltım yapılır. Buna “göçürme” adı verilmektedir. Yörede tespit edilen örnek şöyledir: Halsizlik ve vücudun her yerinde ağrı olduğu zaman Yukarıkozpınar köyünde Yılancalı adıyla bilinen bir adama gidilir. Yılancalı bir horoz keser ve horozu hastanın başa koyar. Bu şekilde horozun vücuttaki bütün ağrıları aldığına inanılır (KK 4, KK 5).

2.2. Parpılama Yoluyla Yapılan Sağaltmalar

Parpılama sözcüğü Türkiye'nin değişik bölgelerinde parpılma, parpilma, parpulama, parpulma olarak da kullanılmaktadır. Bu sağaltmalarda hastaların vücutları çizilir, delinir, dağlanır, kesilir ya da vücutlarına değnekle vurulur. Örneğin; hastanın ustura ile çizilen baş kısmının üzerine papatya çiçeği tozu serpilir ya da birtakım büyümlü sözcükler söylenirken hastanın dilinin altı kesilir” (Acıpayamlı, 1988, s. 3).

Yörede parpılama yoluyla yapılan sağaltmalara dolama ve çıban tedavisinde rastlanmaktadır. Parmağa iğne ya da kıymık batması sonucu, tırnak dibinde meydana gelen iltihaplanmaya halk arasında dolama denir. Vücudun herhangi bir yerine de çıkan çıbanın iltihabını kurutmak için o bölgeye sülük koyulur, sülük iltihaplı pis kanı emer. Bu yöntem varis sağaltımında da kullanılmaktadır. Ayaklarında varis olan kişilerin valiz olan yerlerine kara sülük koyulur. Sülüğün oradaki kanın emmesi sağlanır (KK 5, KK 6). Sülükler Korgan ilçe merkezine çok yakın heyelan set gölü türünde ve “Sülük Gölü” adı verilen birbirine çok yakın iki küçük gölde bulunmaktadır.

Çocukların yüzünde ve saçının derisinde oluşan ve yılancık adı verilen yaraların sağaltımı için gidilen Yukarıkozpınar Köyünde ocaklı bir kadın vardır. Kadın yılancık taşı denilen üzerinde yılana benzer desenlerin olduğu taşı yaranın üzerinde okuyarak dolaştırır (KK 6, KK, 7).

Parpılanma yöntemlerinden biri de jiletle kan akıtılması şeklinde karşımıza çıkar. Sülükle yapılandan farklı olarak bu sağaltımı ocaklı ya da el almış uzmanlar yapmaktadır. El almış tedavi ediciler ise Korgan merkezde *Samanlık Kaldıran* lakabıyla tanınan Ramazan Çekür, Korgan Kozpınar Köyünden *Pistanopullarından Ahmet Tekin* ve *Kara Hamza*, Çiflikte *Hekimoğulları* diye anılan kişilerdir (KK 7, KK, 8, KK 9, KK 10, KK 11). Sözü edilen ocaklılar sarılık sağaltımında parpılanma yöntemini kullanırlar. Yöntem iki türdür şöyle ki: Halk arasında “kara sarılık” olarak bilinen hastalık için hastanın kafatasının üstünden jilet ve benzeri kesici aletlerle atılan çizikle kan akıtılır; “Sarı sarılık” için ise hastanın dilinin altındaki ince zara küçük bir çizik atılarak kötü kan akıtılır. Her iki yöntemin ortak yönü kötü kanın akıtılmasıdır. Sarılığın türüne göre kan akıtılan yer değişmektedir. Sarılık sağaltımında kan akıtmanın yanı sıra yakma yönteminin de kullanıldığı görülmektedir. Sarılık olan çocuğun iki kaşının arasının biraz altına kızdırılmış soba küreği sürülerek ile yakılır (KK, 11, KK 12).

Parpılanma yöntemi hayvan hastalıklarını sağaltmada da uygulanmaktadır. Yörede bu işleme “con yarma” denir. “Con yarma”, hayvanın burun altı, damak altından, kulaklarından ya da kuyruğundan ve kuyruk altının herhangi bir yerinden kan akıtmak suretiyle kan akışını hızlandırarak tedavi etme yöntemidir (KK 12, KK 13). Con yarma çeşitli şekillerde yapılabilmektedir. Örnekler şöyledir: Eğer hayvanın midesinde yediği bir şey dokunmuş ve

şişlik belirmişse üçünce eyü (üçüncü kaburga) altından bir delik delinir ve şişlik indirilir (KK 14, KK 15). Hayvanın hastalanması durumunda kulaklarından, kuyruk altından; hayvan yemez içmez ve kanı bozursa üst damağın ortasına doğru bıçak çekilir kan akması sağlanır (KK 2, KK 6).

2. 3. Dinsel Yolla Yapılan Sağaltmalar

Bu sağaltmalarda dinî araç ve yöntemler kullanılır. Örneğin; hasta türbedeki sanduka etrafında üç kez dolaştırılır ya da hastaya dolunay sırasında okunmuş kaptan su içirilir (Acıpayamlı, 1989, s. 4). Bu kategoride yer alan sağaltım yöntemlerini kendi içinde ayrıca başvuru mercii merkeze alınmak suretiyle dört gruba ayırmak mümkündür. Bunlar: Yatırlar, hocalar, ocaklılar ve bu üç gruba dahil olmayıp sadece dua ve ritüel etkisiyle geçici güç kaynağına sahip olan kişiler olarak sıralanabilir.

Korgan'da bazı adak yerleri bazı hastalıkların tedavisi için ziyaret edilir ve ritüeller icra edilir. Çiftlik köyünde bulunan "Akıncı Evliyası", her türlü sıkıntı ve sağlık sorunu için ziyaret edilebilen adak yeri, özellikle konuşamayan çocukların sağaltımı ve akıl hastalıkları için ziyaret edilmektedir. Ziyaretçiler, önce adak yerinde bulunan ağacın etrafında önce istekleri için yalvararak üç kez döner, ardından iki rekât namaz kılar, son olarak da uyurlar (KK 1, KK 2). Konuşamayan çocukların götürüldüğü adak yerlerinden biri de Tepe Mahallesi adak yeridir (KK 11).

İlçede kısırlık sağaltımı için gidilen pek çok adak yeri mevcuttur. "Güllü Evliyası", Yazıcı Mahallesi'ndeki "İnek Taşı" evliyası, Yazlık Mahallesi'nde Kale denilen yerde isimsiz bir evliya, Çamlı'daki "Bozbeleni Evliyası", "Gedemen Evliyası", Koççuğaz Köyü'ndeki "Emir Yakup" kısırlık sağaltımı için özellikle başvuru kutsal mekânlardır. Buraya çocuğu olmayan kadınlar gider, adak adar, istek gerçekleşince de kurban kesilir (KK 10, KK 11, KK 15). Kısırlık sağaltımı için adak yerlerinde adak yerinde bulunan ağaçlara kadının üzerinden kestiği bir parça elbiseyi bağlaması demek olan bez, çaput bağlama uygulamasının yapıldığı yerler de vardır. Yenipınar köyündeki "Turut Evliyası" bunlardan biridir (KK 4, KK 5, KK 10). Yazı mahallesindeki "İnek Taşı Evliyası", düşük yapan kadınlar ve ineklerin sağaltımı için ziyaret edilmektedir (KK 6, KK 12, KK 17, KK 19, KK 29).

Korgan halkının özellikle baş ağrısı için gittiği belli başlı adak yerleri vardır bunlar: Çiftlik Köyü'nde "Mehteran Evliyası" (KK 8, KK 9), Tatarcık'ta "Gala Evliyası" (KK 20) Tepealan'da "Aşar Evliyası"dır (KK 12). Baş ağrısının sağaltımı için başvuru adak yerlerinde icra edilen ritüeller hemen hemen diğer sıkıntılar için icra edilen ritüellere benzemekle birlikte özel birkaç ritüel de tespit edilmiştir. Örneğin; Gala Evliyasını ziyaret eden hastalar üstlerinden çıkardıkları bir parça elbiseyi bir gece burada bırakıp sabah güneş doğmadan alıp giyerler (KK 8). Gököy İlçesi'ne bağlı Kuzköy'de bulunan "Kuzköy Evliyası" da yöre insanının baş ağrısı için gittiği kutsal mekânlardandır. Burada baş ağrısı için türbe toprağının başa sürülmesi özel bir ritüel icra türüdür (KK 15).

Yörede halk diliyle sara olarak bilinen epilepsi hastalığının sağaltımı için Koççuğaz köyündeki "Emir Yakup Türbesi" ziyaret edilir. Adak yerinde olağan ziyaret ritleriyle birlikte çaput bağlama ve mum yakma ritleri de icra edilmektedir (KK 20). Aybastı sınırları içinde yer alan Kutlular Köyü'ndeki "Kutlu Evliyası" da aynı hastalığın sağaltımı için ziyaret edilmektedir. Bakımlı ve donanımlı bir türbe olan adak yerinin uyumak ve namaz kılmak için kapalı alanları vardır. Sara hastaları türbenin bahçesindeki ağaçlara bez, çaput bağlarlar (KK 16). Ulubey/Şeyhler köyündeki "Abdullah Efendi" adak yeri kekeme çocukların sağaltımı için ziyaret edilmektedir. Burada icra edilen ritlerden mezar toprağı çocuğun ağzına sürülmesi ziyaretin ana bileşenlerindedir (KK 17, KK 19).

Yörede, hoca merkezli sağaltma yöntemlerinden en yaygın görüleni muskadır. Muska, Arapçada “yazılı şey” anlamına gelir. Hastalıkları sağaltma ya da düşmandan gelebilecek kötülükleri önlemek amacıyla üstte taşınan yazılı kâğıt (Boratav, 1999, s.136) olarak tanımlanır. Yazılan muska, hastanın boynuna, sırtına asılmakta veya iç çamaşırına dikilmektedir. Ayrıca suyun içinde bekletilerek yazı silinene kadar bu suyun içilmesi de muskanın kullanım şekillerindedir. Yörede genel olarak her türlü hastalığın sıkıntının sağaltımı için muskaya başvurulur. Bunlardan birisi ve en çok bilineni “sübyan” hastalığıdır. Yörede anne karnındaki çocuğun sebebi bilinmeksizin ölmesine sübyan denir. Sübyan, anne karnında çocuğun cinler tarafından boğulmasına denir. Sübyan olunması durumunda bu işi çok iyi bilen hocalara hamaylı (muska) yazdırılarak annenin bir sonraki hamileliğinde cinlerden korunması sağlanır (KK 17, KK 18).

Yörede cin çarpması inancı yaygındır ve cin çarpmasına ya da musallatına “çalınma” adı verilir. Çalınan kişilerde tıbbın teşhis koyamadığı yorgunluk, halsizlik, mide bulantısı, kusma, sıklıkla da hafif ya da ağır ruh hastalıkları meydana gelir. Böyle durumlarda hocaya gidilir. Hoca cini kovmak için çeşitli uygulamalar yapar bunlar: Hastaya Okuma-üfleme, suya okuyup üfleme ve muska yazmadır. Muska bazen ömür boyu taşınır. Muska yazma kısırlık sağaltımında da hocaların başvurdukları bir yöntemdir (KK 1, KK 3, KK 5, KK 10, KK, 11, KK 12, KK 13).

Hocaların sağaltım yaptıkları bir diğer uygulamaya “çevirme” adı verilmektedir. Çevirme, kısırlık, korku, altına kaçırın çocukların ve büyü ile bağlanmış bu nedenle görevini yerine getirememiş damatların sağaltımı için yapılmaktadır. Çevirme uygulaması şu şekilde yapılmaktadır: Hiç kullanılmamış bir ip alınır. Hoca önce ipe okur ve üfler sonra ipi iki ucundan bağlayarak bir çember oluşturur. Bu çember hastanın başından ayağına doğru üç kez geçirilir. Hoca hastayı çıkardıktan sonra çemberi yere serer ve bazı dualar okur. Son olarak da çembere okuduklarını bir kâğıda yazar, bunu suya koyup her gün içmesi için hastaya verir (KK 1, KK 2, KK 3, KK 19).

Konuşamayan çocukların sağaltımı için Cuma namazından hemen sonra hoca, birtakım sureler okuyarak çocuğun ağzına caminin ya da mescidin anahtarını üç kez sokar ve çıkarır. Uygulama, çocuğun dilinin kilidinin açılması taklit eden sembolik bir eylemdir ve dini ifadelerle sentezlenmiş analogik bir büyüdür. Hocaların sağaltım yaptığı hastalıklardan biri de kekemeliktir. Başvurulan hoca, kırk tane küp şekere Kur’an’dan bazı ayetler okur. Bu şekerler günde bir tane olmak üzere kırk gün çocuğa yedirilir (KK 11, KK 12, KK 17).

Ocaklıların uygulamalarına gelecek olursak. Yörede en yaygın görüleni el alma yoluyla teşekkül eden nazar ocağıdır. Nazarı sağaltmak için başvuru yöntemlerin başında okuyup hastaya üfleme ve tükürme gelir. Bu çoğunlukla yeni ve fazla rahatsızlık oluşturmaz nazarlar içindir. Eskimiş ve fazlaca sıkıntıya sebep veren nazarlar için kurşun dökme uygulaması yapılmaktadır (KK 1, KK 2, KK 3, KK 4, KK 5, KK 14).

Temre ya da temru vücudun herhangi bir yerinde çıkan, çoğunlukla avuç içi büyüklüğünde, kabarık, kırmızı renkli ve kaşıntı yapan yaralardır. Yörede temru hastalığının sağaltımı için başvuru temru ocaklıları vardır. Ocaklı, hastanın cildindeki temrulu bölgeye bir kalemle dua yazar (KK 14). Bazıları dua eşliğinde temrunun etrafını çizer ve tükürür (KK 15, KK 16, KK 17, KK 20).

Çiflice Köyü’nde al ocaklısı iki aile bulunmaktadır. Bu aileler al basan lohusanın ve bebeğin elbiselerine okumak suretiyle sağaltım yaparlar. Ayrıca bu ailelerden getirilen bir parça bez bebek ve anneyi al basmasından korur (KK 5, KK 7). İlaveten Saralığ Köyü’nde “al su ocağı” adıyla bilinen pınarın suyu ile bebek yıkanarak al basması sağaltımı yapılmaktadır (KK 4, KK 11, KK 17, KK 19).

Son olarak yörede bir de siğil ocağı bulunmaktadır. Ocaklı siğili sağaltmak için atın yelesinden koparılmış kılı siğilin etrafına sararak siğili tüm gücüyle sıkarak. İşlem üç kez tekrarlanır. (KK 13, KK 17, KK 18, KK 20).

Yörede cuma veya vakit namazlarından çıkan insanlar da sağaltım kaynağı olarak görülmektedir. Yukarıdakilerden farklı olarak bu grupta yer alan sağaltıcıların gücü namazdan yeni çıkmalarından gelir ve geçicidir. Örnekler şöyledir: Yürüyemeyen çocukların ayağı bağlanır, cami veya mescidin kapısının önüne götürülür. Namazdan çıkan ilk kişi okuyarak çocuğun ayağındaki ipi keser (KK 12, KK 15, KK 16). Bir başka örnek şöyledir: Nazar değmiş ve basık olmuş çocuklar cami kapısının önüne götürülür. Namazdan çıkan herkes sırasıyla okuyup üfler (KK, 1, KK 2, KK 5). Nazar değmiş inekler için de benzer sağaltım yapılmaktadır. Cuma günü bir çocuk cami kapısının önünde bir kova su ile bekler. Namazdan çıkan erkekler suya üfler, okunmuş su su ineğe içirilir (KK 7, KK 8, KK 13, KK 16).

2.4. Bitki Kökenli Emlerle Yapılan Sağaltma

Doğa insanoğlu için öteden beri şifa kaynağı olmuştur. “Ebe gömeci, çıtırgı, kara tabak, ısırgan, sarımsak, çörek otu, üzerlik, düvencik, papatya, keten tohumu, saparma, zeyrek, ak zencefil, mısır püskülü, afyon, kara üzüm, susam, dut ve daha birçok bitkinin kökü, gövdesi, kabuğu, yaprağı, meyvesi, çiçeği ya da tohumu olduğu gibi ya da birtakım işlemlerden geçirildikten sonra hastalara em olarak verilir. Örneğin; hastaya üç sabah patlıcan suyu içirilir ya da kırk evden toplanmış olan dualı ekmek yedirilir” (Acıpayamlı, 1988, s. 5). Korgan yöresinde bitki kökenli emlerle yapılan sağaltma uygulamalarına ilişkin örnekler şöyledir:

Yanıkların sağaltımı için yanık bölgenin üzerine bal ya da ekşi erik pekmezi sürülür. Uygulama yara iyileşinceye kadar aynen tekrarlanır (KK 16, KK 17) Yine yanıklarda elma sirkesi yanık bölgesine sürülerek yaranın kısa sürede iyileşmesi sağlanır (KK 10, KK 20).

Yörede derin kesiklerin sağaltımı için bazı bitkiler kullanılır. Yaralar dikiş atılmadan bunlarla kapatılır. Örnekler şunlardır: Köpek ısırmalarında ısırılan bölgenin üzerine ikiye ayrılmış “kuru fasulye” yapıştırılır (KK 1, KK 2). Kesilen yere “kesik otu” denilen “pancar yaprağı” sarılır (KK 7, KK 9). Kabalak bitkisinin yaprakları ezilerek suyu çıkarılır, bu su bir pamuk yardımıyla yeni bir deri oluşuncaya kadar kesik bölgenin üzerine sürülür (KK 9, KK 11).

Romatizmal hastalıkların sağaltımı için “yiğirdin otu” kaynatılır, hasta üzerine oturtulur (KK 13, KK 18). Romatizmal hastalıkların sağaltımında aynı otlarla yapılan bir başka tedavi de otun haşlanarak ağrıyan yerlerin üzerine konulup bölgenin temiz bir bezle sarılması şeklindedir (KK 8). Ayrıca yiğirdin otunun tohumu el çatlamasını engeller ve çatlamış deriyi iyileştirir. Kış aylarında çatlayan ellerin tedavisi için yaygın kullanılmaktadır. İlaveten yiğirdin otu, tohumlarının haşlanıp yenmesi suretiyle mayasıl hastalığının sağaltımı için de kullanılmaktadır (KK 8, KK 9 KK 13, KK 15).

Yörede “ekşi elma” adı verilen, çoğunlukla fındık bahçelerinde bulunan, sonbahar mevsiminde olgunlaşan, küçük, rengi yeşilimsi, üzerinde kırmızı çilleri olan, tadı ekşi elmalar mevcuttur. Bu elmalar diyabet hastalığının sağaltımı için kullanılır. Hastalık sağlatımı için doğrudan yenilebildiği gibi kış aylarında kuzine fırınında pişirilerek (hosul) de yenilebilir. Şeker hastalığı için ayrıca hastaya taflan yedirilir, taflan yaprağı kaynatılıp suyu içirilir (KK 1, KK 3).

Çıban sağaltımı için yöreden tespit edilenler şöyledir: “Çıban yaprağı” çıbanın üzerine konulur ve temiz bir bezle yaprağın üzeri sarılarak kapatılır. Sabaha kadar yara olgunlaşır, iltihap patlar, akar bu şekilde hasta iyileşir (KK7, KK 9). “Damar otu” çıban olduğu yerin üzerine sarılır, otun kendiliğinden erimesi beklenir. Ot eridikten sonra çıban patlar ve irin akar (KK 7, KK 8). “Soğan”, “sarımsak” ezilerek bulamaç yapılır, içine “helva” konulur. Hazırlanan karışım çıban üzerine sarılır ya da soğanın bir katı çıban üzerine sarılır. Bir kat

soğan da sobada ısıtılır üzerine helva konur sonra çıbanın üzerine sarılır (KK 5, KK 6, KK 8). Mısır unundan hamur yapılarak çıbanın üzerine konulup sarılır. (KK 15).

Kısırlık sağlatımı için ilkbahar ya da sonbahar aylarında böğürtlen kökü kaynatılarak yedi gün boyunca kadına içirilir (KK 1, KK 3, KK 6).

Emziren annelerin meme şişkinliklerinin sağaltımı için “ayva” yenir. Ya da lapa yapılarak içine bal karıştırılıp anneye yedirilir. Bu karışım annenin sütünün çoğalmasını da sağlamaktadır (KK 7, KK 8, KK 9, KK 13).

Diş ağrısının sağaltımı için ağrıyan dişe “karanfil tohumu” koyulur (KK 18).

Karın ağrısını tedavi etmek için saf zeytinyağına “karabiber” eklenip karışım, sırta ve göğse sürülür, karışım sürülen yerler bezle sarılır (KK 4, KK 6, KK 9).

Arpacık hastalığına yörede itdirseği de denir. Bu hastalığı sağaltmak için kuru soğan pişirilip itdirseğinin üzerine koyulur sonra göz tamamen sarılır (KK 13, KK 15). Göz çapaklanmasını önlemek için göze emzikli kadının sütü göze damlatılır (KK 20).

Yörede İshali (ameli) önlemek için patates haşlaması yenir, koyu demli çay içilir. İshali iyileştirmek için ise 2–3 kaşık kahveye yarım limon suyu karıştırılıp yenir. Bal, soğuk su ile karıştırılıp etkisi görülene kadar düzenli aralıklarla içilir. Ayrıca armut kurusu yenir (KK 1, KK 6, KK 8).

Kabızlık sağaltımı için “kayısı” yenir; “zeytinyağı” ve “kayısı kompostosu” içilir. Ayrıca “bal”, sıcak su ile karıştırılıp tedavide faydası görülene kadar içilmeye devam edilir (KK 2, KK 6).

“Kekik otu” çayı vücuttaki kötü kanı atar, vücudun iyileşmesi sağlar (KK 9)

Boğaz ağrısının sağaltımı için “böğürtlen diken” kaynatılır, içilir (KK 7). Ayrıca ısıtılan “taflan yaprağı” boğaza sarılır (KK 15)

“Yekin (kızılağaç) ağacı”, baş ağrısı, güneş çarpması ve tüm vücut ağrılarının sağaltımı için kullanılmaktadır. Kullanımı şöyledir: Ağacın yaprakları ağrıyan yerlere sarılır bir gün bekletilir (KK 5, KK 8).

Baş ağrısı için saf “sirkeye” batırılmış tülbent başın etrafına dolanır, bağlanır. Baş ağrısını dindirmek için şakaklara “salatalık, patates, soğan” gibi sebzeler dilimlenip koyulur (KK 16).

Sarılık sağaltımı için “sarı yayla” çiçeği kaynatılıp suyu içilir (KK 4). Yine sarılık sağaltımında “ebe gömeci” kaynatılıp hastaya içirilir (KK 13, KK 20)

Gribal hastalıkların sağaltımı için “acı tarhana çorbası”, “acı turşu suyu” ve çok az mısır unu ve tuz ilavesiyle yapılan “acı turşu dingil (tiridi) çorbası” içilir (KK 2 ve KK 8). “İhlamur çayı” içilir (KK 12). “Kekik, ayva yaprağı, nane ve mısır püskülü” hep birlikte kaynatılıp suyu içilir (KK 17).

Mide ağrısını sağaltmak için “köknar ağacının sakızı” bal ile karıştırıp hap yapılarak yutulur, “ısrırgan otunun çorbası” yapıp içilir. Mide bulantısı olunca “nane ve limon” kaynatılıp içilir (KK 15, KK 18, KK 20).

Saç dökülmesini durdurmak ve dökülen yerlerde yeniden saç çıkarmak için ilkbahar aylarında ilk çıkan “ısrırgan” kaynatılarak suyu ile saç yıkanır (KK 11).

2.5. Hayvan Kökenli Emlerle Yapılan Sağaltma

Hayvanlar ve hayvansal ürünler kullanılarak yapılan sağaltma türüdür. Yöreden tespit edilen uygulamalar şöyledir.

Siğil hastalığını sađaltmak için “yılanın derisi” kurutulur sonra haşlanarak suyu hastaya içirilir (KK 13, KK 18). Burada yılanın deri deđiştirme, yenilenme özelliđinin temas yoluyla hastaya geçirilerek sađaltım yapma mantıđı işlemektedir.

Tendon yırtılması, kireçlenme ve eklem rahatsızlıklarının sađaltımı için hastalıklı bölgeye “alabalık veya kırmızı benekli balık” sarılır (KK 20).

Belirli bir yaşa gelmiş olmasına rağmen çış kaçıran, uykudayken yatađına çış yapan çocuklara “kirpi eti” yedirilir (KK 16)

Konuşmakta geç kalan, kekeleyen ve yavaş konuşan çocuklara “bıldırcın kuşunun dili” yedirilir. (KK, 13 KK 18).

Vücut yaralarının sađaltımı için dişi koyun kesilir, “koyunun gözleri” kurutulur, hastalanan kişinin banyo suyuna atılır. Hastanın bu suyla yıkanması ile vücudundaki yaralar, bereler iyileşir. (KK 12, KK 17).

Arı Sokmalarında zehirlenmeyi önlemek ve sađaltmak için Yaranın üzerine bıçak ya da metal parçası ile kazındıktan sonra üzerine “yođurt” sürülür (KK 2, KK 11).

Mide ağrısını dindirmek için “sıcak süt” içilir. “Yumurta sarısı, bal, tereyađ” karıştırılarak yenir (KK 4, KK 6, KK 9).

Kesikler için “tereyađı tuz” ile karıştırılır, yaraya sürülür, üzeri temiz bir bez parçası ile sarılır (KK 9).

Yanıkların sađaltımında yanığın üstüne “bal” sürülür. İşlem yara iyileşinceye tekrarlanır (KK 1, KK 7).

Kulak ağrısı için “bal limon” ile karıştırıp kulađa damlatılır (KK 8, KK 13). “Anne sütü” sađılır ve ağrıyan kulađa damlatılır (KK 17).

Baş dönmesini sađaltmak için “sarımsaklı yođurt” veya “ayran” içilir (KK 16).

Zehirlenme sađaltımında hastaya bol “yođurt” yedirilir, “tuzlu su” içirilerek kusturulur (KK 7, KK 15, KK 19, KK 20)

Yörede sarılık olan çocuklara “manda (camış) yođurdu” yedirilir (KK 1, KK 4, KK 6).

“Köy tavuđundan” yapılan çorba gribal hastalıkların sađaltımı için içilir (KK 2, KK 8) Ayrıca bütün ameliyatlardan sonra hastanın çabuk toparlanması için köy tavuđundan yapılan çorba tüketilir. Yörede hasta görmeye gidenlerin tavuk götürmesi gelenektir (KK 20).

Böbrek taşını düşürmek için “bir yaşına gelmemiş horozun eti” kurutulur, sonra toz haline getirilip manda yođurduyla karıştırılıp yenir (KK 5, KK 18).

Kısırlık sađaltımı için “inek sütü” kaynatılarak içine “tereyađı” konulur. Bunlar bir süre kaynadıktan sonra karışımın buharı bir battaniyeye sarılan kadının burnuna tutulur (KK 1, KK 16).

2.6. Maden Kökenli Emlerle Yapılan Sađaltma

İnsanlar madeni bazı eşyaların sađaltma özelliđine sahip olduğuna inanırlar. “Civa, gümüş, altın, bakır, su, maden suyu, taş ve daha birkaç madensel maddeler olduğ gibi ya da birtakım işlemlerden geçirildikten sonra hastaya em olarak verilir. Örneđin; büyülü olduğuna inanılan taş tozu suda eritilerek hastaya içirilir ya da hasta, deđirmenin çark suyu ile yıkanır.” (Acıpayamlı, 1988, s.7).

Su, taş, demir, kurşun, toprak, tuz, gibi madensel kökenli maddelerden hastalık sađaltımında faydalanmaktadır. Korgan’da elde edilen pratikler içerisinde su hemen hemen bütün

hastalıkların tedavisinde kullanılmaktadır. Tuz da su gibi çok fazla kullanılan sağıltım nesnesidir. Taşlar içerisinde en çok kullanılanı yilancık hastalığının sağıltımında kullanılan yilancık taşıdır. Sarılık olan hastanın banyo suyuna altın konur ve bu suyla hasta yıkanır. Böylece sarılığın geçeceğine inanılır.

Nazara karşı dökülen kurşunlar; demir, iğne, bıçak, makas tedavilerde kullanılan diğer madeni eşyalardır.

Bir uzvun incinmesi, çatlaması durumunda sağıltımı için *kül pacı* (kül hamuru) yapılır. Kül pacı, bir miktar kül ve su birlikte kaynatılarak elde edilir. Kül hamuru incinen ağrıyan ya da çatlayan bölgeye sarılır. Birkaç gün sonra o kişinin incinen, çatlayan bölgesi iyileşir. Ayrıca katı ziftten yapılan ve sakız karasakız adı verilen madde sıcak ateş karşısında yumuşatılır ve dayana bilinecek derecede sıcaklığa gelinde ağrıyan yere yapıştırılır, bir gün sonra alınır. (KK42 ve KK13, KK 19). Kül, toprak ve su ile yapılan hamur, cilt rahatsızlıklarında, eklem ağrılarının sağıltımında kullanılır (KK 7, KK 10, KK 12).

2.7. Sular ve Kaplıcalarla Yapılan Sağıltma

Korgan Yöresininin Belalan, Çitlice, Çamlı, Yukarı ve Aşağı Kozpınar Mahallerinde; Aybastı Alankent ile Kumru İlçesi'nde egzamaya, ülsere, romatizmaya, böbrek taşına, çeşitli ağrılara, her türlü yaraya, yenilenmeye ve cilt güzelleşmesine iyi geldiğine inanılan, halkın "acı su" dediği şifalı sular vardır. Bu şifalı sulara özellikle ilkbahar mevsiminde gidilir. İçmek ve yıkanmak yoluyla şifa aranır.

Kaplıca denilen sıcak sular da önemli şifa kaynaklarındandır. İnsanlar eski zamanlardan beri başta cilt hastalıkları olmak üzere bütün kas ve kemik hastalıklarını sağıltmak için sıcak sulara girip bu hastalıklarından kurtulmaya çalışmışlardır. Günümüzde de yöre halkı sıcak suyun sağıltıcı etkisiyle tedavi olmak için kaplıcalara ve ılıcalara gidiyor. Tokat Reşadiye, Fatsa, Samsun Havza'daki kaplıcalara özellikle romatizmalı ağrılarının tedavisi için gidilmektedir. Buradaki kaplıcalara özellikle ilkbahar sonları ile sonbahar mevsiminde gidilmektedir.

3.SONUÇ

Çalışmada; Korgan'da uygulanan halk hekimliği uygulamaları ele alınmış, saha çalışması yöntemi ile elde edilen veriler ışığında yöre halkının başvurduğu sağıltım çeşitleri yedi başlık altında tasnif edilerek ortaya konulmaya çalışılmıştır. İklim ve bitki örtüsü bakımından zengin olan çalışma sahasında en fazla tercih edilen türün bitkisel emlerle yapılan sağıltmalar olduğunu söylemek mümkündür. Bölgede botanik uzmanlarının yapacağı araştırmalar çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanılacak ilaçların yapımına hammadde oluşturacak yüzlerce bitki türünü ortaya çıkaracağı muhakkaktır. Bu bitkilerin bilimsel adının ne olduğu bilinmemektedir. Bunların büyük bir çoğunluğunun hangi hastalığa çare oldukları hususunda eski insanların muazzam bir bilgi birikimi vardır. Son yıllarda "alternatif tıp" bağlamında yeniden değerlendirilerek önemi kavranan bu geleneksel yöntemler, ne yazık ki yıllarca "kocakarı ilacı" yaftasıyla küçümsenmesi nedeniyle yeni nesillere yeterince aktarılamamış ve zamanla büyük bir kısmı unutulmuştur. Bu açıdan böyle çalışmalar önem arz etmektedir. Yörede dinî ve büyüsel yöntemlerle sağıltmalar da oldukça fazla ilgi görmektedir. Nazar başta olmak üzere cin çarpması, sübyan gibi tıbbın tanı koyamadığı ve tedavi edemediği rahatsızlıkların tedavisi eskiden olduğu gibi günümüzde de halkın uzman kabul ettiği hocalara ve onların uygulamalarına kalmaktadır. Sonuç olarak hastalıklara çare arayışında, günümüzde modern tıbbın olanaklarının yanı sıra, geleneksel alışkanlıkların da sürdürülerek hastalıkların sağıltımında deneyime, gözleme ve birikime dayanan halk hekimliği usullerinin hâlâ tercih edildiği görülmektedir. Daha yalın bir ifadeyle halk hekimliği tedavi yöntemleri, günlük yaşamın zorunlu parçalarından biri olarak, kısmen unutulsa da günümüzde varlığını korumaktadır.

4. KAYNAKLAR

Acıpayamlı, O (1988), “Türkiye Folklorunda Halk Hekimliğinin Morfolojik ve Fonksiyonel Yönden İncelenmesi”, Türk Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri, Kültür Bakanlığı, Ankara, S. 5, s. 1-9.

Artun, E (2008). Türk Halkbilimi, İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Boratav, Pertev N (1999). 100 Soruda Türk Folkloru, İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Kaya, M (2001). “Eski Türk İnanışlarının Türkiye’deki Halk Hekimliğinde İzleri”, Folklor/Edebiyat Dergisi, C.7, S.25, s.199-218.

Örnek, Sedat V (1971), Etnoloji Sözlüğü, Ankara Üniversitesi Dil ve TarihCoğrafya Fakültesi Yayınları

Serdaroğlu Ü (2002), Eskiçağ’da Tıp, Eski Çağ Bilimleri Yayınları, İstanbul

Türkdoğan Orhan (1991), Kültür ve Sağlık Hastalık Sistemi, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları Dizisi: 522, İstanbul.

Yoder, D. (2009). “Halk Tıbbı ve Modern Tıp” (Çev.: Sibel Yoğurtçuoğlu ve Ayfer Gülüm), Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 3, Geleneksel Yayınları, (Yay. Haz. M. Öcal Oğuz vd.) Ankara, 391-397.

Korgan, Web: <https://ordu.ktb.gov.tr/TR-106767/korgan.html> adresinden 30 Haziran 2024’de alınmıştır

5. KAYNAK KİŞİLER

KK 1: Münire Deveci, Yaşı: 67, Eğitim Durumu: İlkokul, Mesleği: Ev Hanımı, Adresi: Yazıcı mahallesi, Korgan.

KK 2: Güldane Biçim, Yaşı: 56, Eğitim Durumu: Okur-Yazar Değil, Mesleği: Ev Hanımı, Adresi: Yukarıkozpınar Mahallesi, Korgan.

KK 3: Zekiye Sayım, Yaşı: 68, Eğitim Durumu: İlkokul, Mesleği: Ev Hanımı, Adresi: Yazlık Mahallesi, Korgan.

KK 4: Gönül Sadan, Yaşı: 46, Eğitim Durumu: Lise, Mesleği: Ev Hanımı, Adresi: Yenipınar Mahallesi, Korgan.

KK 5: Ayşe Akkiraz, Yaşı: 69, Eğitim Durumu: İlkokul, Mesleği: Ev Hanımı, Adresi: Koccuğaz Mahallesi, Korgan.

KK 6: Hüseyin Karnas Yaşı: 80, Eğitim Durumu Okur-Yazar Değil, Mesleği: Çiftçi, Adresi: Yazıcı Mahallesi, Korgan.

KK 7: Fatma Karnas Yaşı: 76, Eğitim Durumu: Okur-Yazar Değil, Mesleği: Ev Hanımı, Adresi: Yazıcı Mahallesi, Korgan.

KK 8: Abdurrahman Kayabaş, Yaşı: 50, Eğitim Durumu: Lise, Mesleği: Muhtar, Adresi: Yazıcı Mahallesi, Korgan.

KK 9: Mehmet Ali Deveci, Yaşı: 72, Eğitim Durumu: Okur-Yazar Değil, Mesleği: Emekli, Adresi: Yazıcı Mahallesi, Korgan.

KK 10: Şeref Kırmızı, Yaşı 79, Eğitim Durumu: İlkokul, Mesleği: Emekli, Adresi: Tepealan Mahallesi, Korgan.

KK 11: Yaşar Kırmızı, Yaşı 58, Eğitim Durumu: İlkokul, Mesleği: Çiftçi, Adresi: Tepealan Mahallesi, Korgan.

KK 12: Yunus Çekül, Yaşı 50, Eğitim Durumu: Lise, Mesleği: Esnaf, Adresi: Tepealan Mahallesi, Korgan.

KK 13: Mevlüt Bozkurt, Yaşı 44, Eğitim Durumu: İlkokul, Mesleği: Serbest, Adresi: Tepealan Mahallesi, Korgan.

KK 14: Mehmet Bolgi, Yaşı 90, Eğitim Durumu: İlkokul, Mesleği: Emekli, Adresi: Yazıcı Mahallesi, Korgan.

KK 15: Şeref Bolgi, Yaşı 65, Eğitim Durumu: Ortaokul, Mesleği: Esnaf, Adresi: Yazıcı Mahallesi, Korgan.

KK 16: Muzaffer Çetel, Yaşı 57, Eğitim Durumu: İlkokul, Mesleği: Çiftçi, Adresi: Yenipınar Mahallesi, Korgan.

KK 17: Salih Güler, Yaşı 73, Eğitim Durumu: Okur-Yazar Değil, Mesleği: Çiftçi, Adresi: Çamlı Köyü, Korgan

KK 18: Rıza Çerkez, Yaşı 90, Eğitim Durumu: Okur-Yazar, Mesleği: Çiftçi, Adresi: Çamlı Köyü, Korgan.

KK 19: Mustafa Çerkez, Yaşı 69, Eğitim Durumu: İlkokul, Mesleği: Esnaf, Adresi: Merkez/Korgan.

KK 20: Mustafa Adaş, Yaşı 45, Eğitim Durumu: Üniversite, Mesleği: Memur, Adresi: Merkez/Korgan

ROMANCE IN 20TH CENTURY AZERBAIJANI POETRY

XX ƏSR AZƏRBAYCAN ŞEİRİNDƏ ROMANTİKA

Həsənova Leyla Ziyafət qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Filologiya fakültəsi, müəllim

Orcid İd:0009-0006-9057-9205

Xülasə

Azərbaycan şeirinin tarixinə nəzər saldıqda onun köklərinin çox qədimlərə dayandığının şahidi oluruq. Tarixi qədim olan Azərbaycan poeziyası, əslində öz qədimliyini qoruyub saxlayan ənənələrdir. Azərbaycan ədəbiyyatını digər xalqların ədəbiyyatından fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri odur ki, bizdə ədəbiyyat əsasən lirik növdə, şeir formaları şəklində yaranıb inkişaf etmişdir. Məhz bu səbəblərdən Azərbaycan ədəbiyyatında şeir ənənələri, poetik məktəblər hakim mövqə tutmuş, həm də uzunömürlü olmuşdur. Məqalədə XX əsr Azərbaycan poeziyasındakı romantik ənənələr ön plana çəkilmiş və bu barədə dolğun fərziyələr irəi sürülmüşdür.

Açar sözlər: şeir, romantika, ənənə, romantik üslub

Summary

When we look at the history of Azerbaijani poetry, we witness that its roots are very ancient. Azerbaijani poetry, which has an ancient history, is actually a tradition that preserves its antiquity. One of the main features that distinguishes Azerbaijani literature from the literature of other nations is that our literature was created and developed mainly in the form of lyrical poetry. It is for these reasons that poetry traditions and poetic schools have taken a dominant position in Azerbaijani literature and have been long-lived. In the article, the romantic traditions in the 20th century Azerbaijani poetry were brought to the fore and full assumptions were made about it.

Keywords: poetry, romance, tradition, romantic style

Giriş. Ənənə tarixiliyin əsasıdır. Poeziyada da ənənə sadəcə olaraq keçmişin gözlənilməsi, onun yada salınması deyil, poetik-fəlsəfi bir anlayışdır. Əslində, bədii sənətdə ənənəsi olmayan yenilik, novatorluq yoxdur. Ədəbi-tarixi varislik əsas etibarilə öz köklərini, keçmişini unutmamaqdır. Ənənələr də məhz tarixin qoynunda öz yerini tutur. Tarix müasirliklə canlı olduğu kimi, ənənə də novatorluğu qidalandıraraq yaşayır. Yəni, bədii yaradıcılıqda novatorluq ənənəyə münasibətin konkretliyindən yararlanır. Ənənələr həm ədəbi nəsillər, həm fəlsəfi ideyalar, həm də janrlar arasındakı münasibətləri sistemə salır, onları qırılmağa qoymur. Keçmişə ehtiram hər bir dövrün ədəbi prosesinin bədii estetik səviyyəsini əks etdirir. XX əsrdə də bu belə davam etdi. Tarixin gedişatını qıran sovet rejimi, ənənələri qıra bilmədi. Bu dövrdə yazıb yaradan yazıçılarımız hər nə qədər sovet ideologiyasına xidmət edən əsərlər yazmağa məcbur edilsələr də, ənənələri, tarixi bağlılığı bu və ya digər dərəcə də qoruyub saxlaya bildilər.

Əsas hissə. XX əsr şeirinin romantik ənənələri öz ilhamını aşağıdakı bir neçə qaynaqdan alırdı:

1. Dahi qəlb şairi Məhəmməd Füzulidən
2. Tofiq Fikrət, Namiq Kamal, Rza Tofiq və b. türk romantik şairlərindən

3. XX əsrin əvvəllərində artıq ədəbi cərəyan kimi formalaşan Azərbaycan romantizmindən
4. Aşıq Alı, Sarı Aşıq, Aşıq Ələsgər və s. adları ilə bağlı romantik aşiq poeziyasından.

XX əsrdə həm bir ədəbi-bədii cərəyan olaraq Azərbaycan romantizminin, həm romantik şeirin ənənələrinin əsasında Məhəmməd Füzuli şeiri dayanır. Füzuli poeziyasının şairlərimizin yaradıcılığına romantik tərzdə təsiri əslində bir daha yuxarıda yazılanları təsdiq edir.

Eyni zamanda, Azərbaycan şeiri həm zəngin aşiq poeziyamızın, həm də XIX əsr Türkiyə romantik şeir ənənələrinə müraciət etmədən inkişaf edə bilmirdi. Nəzərə almaq lazımdır ki, XX əsrin əvvəllərində həm Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi kimi qüdrətli romantiklər, həm də Mirzə Ələkbər Sabir kimiq dahi satirik ədəbiyyat səhnəsində idi. Adlarını çəkdiyimiz görkəmli şairlərimizlə yanaşı XX əsrin 20-30-cu illərində ədəbiyyata gələn komsomolçu, proletar şairlər: S.Rüstəm, Ə.Fövzi, M.Rahim, R.Rza, M.Müşfiq, S.Vurğun, M.Dilbazi, N.Rəfibəyli, Ə.Cavad həm orta çağların, xüsusən dahi romantik Füzulinin, həm də XX əsrin önlərində fəal olan milli intibah şeirinin ənənələrindən yan keçə bilmirdilər.

XX əsrin ilk iki onilliyində həm romantizmin, həm də “doğma Vətən torpağında ali bir amalın gerçəkləşməsi” sayəsində Cəfər Cabbarlının “Azərbaycan bayrağına”, “Sevimli ölkəm”, Əhməd Cavadın “Ey əsgər”, “Milli bayrağımıza”, “Can, can, can Azərbaycan” və s. kimi şeirlər 20-30-cu illərdə “Azərbaycan” poetik epopeyalarının yaranmasına səbəb oldu. Bu dövr və ümumən XX əsrin ilk onilliklərinin poeziyasını səciyyələndirən akademik Məmməd Arif qeyd edirdi ki, öz hisslərini açıq söyləməyə cəsarət etməyən şairlər mistik – simvolik surətlərlə, qeyri-siyasi estetizm ilə öz dərin kədər və hərəkətlərini, keçmiş istismarçı cəmiyyət üçün tökdükləri göz yaşlarını gizlətməyə çalışırdılar.

Aya, ulduza, üçrəngli bayrağa romantik, lakin gizli simvollarla bəzənmiş dərin bir sevgi 20-ci illər poeziyasında hələ milli istiqlal həsrətinin davam etdiyini göstərməkdədir.

Ümumiyyətlə, tədqiqatlar göstərir ki, 20-ci illər şeirinin ən romantik obrazı Ay idi. Bu dövrdə ona müxtəlif epitetlərlə müraciət olunsa da, Ay şairin dövrün həqiqətlərindən bezib üz tutduğu obraz idi.

Azərbaycan ədəbiyyatına kənd yazıçısı kimi daxil olmuş Hacı Kərim Sanılının “Ay” şeirinə nəzər salaq:

Köksündəki qara-qara yanıqlar

Söyləyir könlündə dərdü-qəmin var.

Getdikcə ucalan, alçağa enmə,

Büküb qamətini kamana dönmə,

Hər dilə inanma, gücə güvənmə,

Beşguşəli ulduz ilə öpüş, Ay! [2, 50-51]

Göründüyü kimi, Hacı Kərim Sanılının şeiri milli ruhda yazılmış, türkçülük qayəsi ilə süslənmiş bir nümunədir. H.K.Sanılının romantik obrazı azərbaycançılıq və türkçülüyn simvoludur.

“Gözlərim önündən çəksin bir pərdə; Başqasını görməyim sən olan yerdə” kimi açıq anti-sovet mətnlə çıxış edən Bədri Seyidzadə “Mən ağlaram” şeirində yazırdı:

Ay görəndə üzüm düşür xəyala,

Ulduz görcək qərq oluram mələla,

Yetərmiyəm bir də bilməm vüsala?

Mən ağlaram, həm də gözlərim ağlar

Yazdığım kəlmələr, sözlərim ağlar [4, 139].

İstiqlal şairimiz Əhməd Cavad məhz bu səpgidə yazdığı “Göy-göl” şeirindəki aşağıdakı misralara görə 1937-ci ildə həbs olunmuşdur:

Sənin gözəlliyin gəlməz ki saya

Qoynunda yer verdin günəşə, aya.

Oldun sən onlara mehriban daya,

Fələk büsatını quralı, Göy-göl! [4 ,161]

Əhməd Cavad 1923-cü ildə “Sən ağlama” şeirini yazmışdı, eyni zamanda həmin il “Peyğəmbər” dramını yazmış Hüseyn Cavidə “Ay” şeirini də ithaf etmişdi. Bu şeirlərdə, ümumiyyətlə, XX əsrin 20-ci illərinin şeirinə xas olan başlıca bir cəhət var: romantik pafosla siyasi qayənin birləşməsi. “Sən ağlama” şeirindən birinci bəndə nəzər salaq:

Bən deyən yox, fələk deyən oldusa,

Əsdi yellər, gül yanağın soldusa,

Dərd əlindən ala gözlər doldusa,

Sən ağlama, bən ağlayım gözəl! [3, 152]

“Ay” şeirində şair bir qədər də ictimai üslubda çıxış edir:

Arayırmış kimi onu gizlicə,

Dolaşdıqdan sonra bir uzun gecə,

Səhər ulduzuyla görüşün gözəl,

Elə günlər olur bizlərdən uzaq,

Görünməz olursan bir uzun gecə,

Deyirlər ağlarsan onda gizlicə

Sənin ilə mənim dərdimiz bəlli,

Birlikdə taparıq bəlkə təsəlli [4 ,153]

Qeyd etmək lazımdır ki, Ay, Ulduz, ümumən gözəllik kimi səma cisimləri, romantik atributlar 20-ci illər Azərbaycan şeirinə romantik bir bənzərsizlik bəxş edir. Bu romantikaya milli istiqlal ruhu hakimdir. Bu romantikanı fərqləndirən başlıca cəhət milli dövlətin süqutundan dolayı həsrətdir. Bu həsrət böyük ideallarını itirmiş xalqın ən ali duyğusudur. Cəfər Cabbarlının “Mənim tanrım”, “Ey dan ulduzu” şeirləri belə bir gözəlliyin, belə dərin poetik-romantik həsrətin ifadəsidir:

Qaranlıq gecədə səni gözləyib,

Durmaqdan yoruldu, ey dan ulduzu!

Uzaq üfüqlərə göz gəzdirməkdən,

Az qala kor oldum, ey dan ulduzu! [4, 197]

Gözəlliyin və romantikanın ikinci plana keçirilərək sıxışdırıldığı bir dövrdə XX əsrin iki böyük sənətkarı – Hüseyn Cavid və Cəfər Cabbarlının eyni adlı - “Mənim tanrım” şeirlərini yazması da, əlbəttə, təsadüfi deyildi.

Nizaməddin Şəmsizadə qeyd edir: “ 1926-1936-cı illərdə bütün sovet tənqidi və ədəbiyyatşünaslığında realizm materializmə, romantizm idealizmə bərabər tutulur. Romantika mücərrəd xəyalın məhsulu hesab olunurdu” [7, 84].

XX əsr Azərbaycan romantik şeirinin əsas qaynaqlarından biri də zəngin aşırıq yaradıcılığıdır. “Aşırıq gördüyünü çağırar” – bu məsəl Mirzə Ələkbər Sabirin “Şairəm, əsrimin ayinəsiyəm” deyimini kimi aşırıq şeirinin realizmini təsdiq edir.

Mahiyyətində həyat həqiqəti olmayan bədii forma, bədii cərəyan və üslub yoxdur. Əsas məsələ budur ki, şair gerçəkliyə hansı gözlə baxır, onu hansı estetik ideal mövqeyindən əks etdirir. Gerçəkliyə realist münasibət realist bədii metodun, romantik bədii münasibət romantik bədii metodun yaranmasına gətirib çıxardır. Bu baxımdan aşırıq poeziyamız – Sarı Aşırıq, Aşırıq Alı, Molla Cuma, Aşırıq Ələsgər XX əsrin həm aşırıq şeirinə, həm də S.Vurğunun, M.Müşfiqin, C.Cabbarlının, H.Cavidin, N.Xəzrinin, M.Yaqubun, Z.Yaqubun adları ilə bağlı lirik-romantik poeziyaya qüvvətli təsir göstərmişdir.

XX əsrin lirik romantik şeirinə, xüsusən Aşırıq Ələsgərin qoşma və gəraylıları nəcib romantik təsir göstərib. Qoşma, gəraylı, tənris aşırıq şeirimizin ən çox işlənən, ən geniş yayılmış formalarıdır. Yığcamlıq, axıcılıq, doğma hecanın sadə poetik ölçüləri bu şeir formalarının əsas xüsusiyyətlərindəndir. Çox vaxt məhəbbət, gözəllik və təbiət kimi əbədi mövzularda yazılıb insan insan qəlbinin kövrək duyğularını əks etdirdiyinə görə bu poeziya insan qəlbinə doğmadır, rahat oxunub əzbərlənir, tez yadda qalır, romantik ovqat yaradır. Aşırıq Ələsgərin “Dağlar” şeirinin təsiri altında, xüsusən 30-80-ci illərdə poeziyamızda dağlar haqqında romantik şeirlər yaradılmışdır.

Nəticə. Azəbaycanda bütün sahələrdə olduğu kimi XX əsrdə ədəbiyyat da çox ciddi basqılara, təqiblərə rast gəlirdi. Lakin bütün müdaxilə və təziqlərə baxmayaraq o dövrdə yaşayıb yaranan yazıçılarımız bu siyasi basqıya öz yaradıcılıqları ilə ciddi müqavimət göstərirdilər. İnsanın təfəkkürünü, zəkasını cəmiyyətin qanunlarına tabe etmək olar, lakin ruhunu, qəlbini, duyğularını tabe etmək mümkün deyildir. İnsan duyğusu, insan ruhu – bu ruhun bədii poetik ifadəsi olan romantik pafos və bədii vüsət insan ruhunun tərcümanı olan lirikanın qoşa qanadlarıdır.

Poeziyada ənənə elə bir məfhumdur ki, onu yeni tarixi dövrdə qəbul etmək, yeni poetik formalarda yaşatmaq şairdən böyük istedad tələb edir. Ənənəyə düzgün münasibət novatorluğun əsasıdır. Görkəmli ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayev yazırdı ki, həqiqi novatorluq ənənəyə münasibətin dəqiqliyində və konkretliyindədir. [5, 214]

XX əsrin 20-30-cu illərində də proletkultun bütün mənfi təsirlərinə baxmayaraq novator şeir yaradıcılığında, xüsusilə başlanğıcını dahi Füzuli şeirindən alan bədii-fəlsəfi ənənələr qorunub saxlanılırdı.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Həbibbəyli İ. Ədəbi- tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı: Nurlan, 207, 692 s.
2. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Üç kitabda. II kitab. Bakı: Elm, 1985, 199 s.
3. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Üç kitabda. III kitab. Bakı: Elm, 1989, 232 s.
4. XX əsr Azərbaycan poeziyası antologiyası. I kitab. Tərtib edən: S.Quliyeva. Bakı: Elm, 2009, 408 s.
5. Qarayev Y. Poeziya və nəsr. Bakı: Yazıçı, 1979, 198 s.
6. Qarayev Y. Ədəbi üfüqlər. Bakı: Gənclik, 1985, 286 s.

7. Şəmsizadə N. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı. Bakı: Ozan, 1997, 292 s.

Məqalə ADPU-nun “Ədəbiyyat” kafedrasının müdiri, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Razim Əli oğlu Məmmədovun rəyi əsasında nəşrə tövsiyyə edilir.

NATIONALISM IN THE RESEARCH OF A. AKHUNDOV

(CREATION OF S. VURGU AND J. JABBARLI)

A. AKHUNDOV'UN ARAŞTIRMALARINDA MİLLİYETÇİLİK

(S. VURGU VE C. CABBARLI'NIN YARATICILIĞINDA)

Yolçubəyli Çinarə Ayaz qızı

Mingəçevir Dövlət Universiteti, müəllim ORCID: 0000-0002-6971-8710

Özet

Dil ve üslup araştırmacısı A. Ahundov'un yaratıcılığında şiir, nesir ve tiyatro dili üzerine değerli bilimsel-araştırma çalışmaları bulunmaktadır. Bunlar aslında bir-birinin devamı olan çalışmalardır. Onun araştırmasının konusu oldukça geniştir. Araştırmacını Onu meşgul eden sorunlar çok kapsamlıdır.

A. Ahundov sanat dilinin kendine özgü estetik özünü oluşturan tüm dilsel unsurları tek-tek düşünme süzgecinden geçirir, sayısız sanatsal örnek ve edebi gerçeklere dayanarak düşüncelerini özel bir anlatım tarzıyla ifade eder. Sanatsal metne nüfuz ederek güzelliği yaratan sözü her yönüyle aydınlatır, dilsel gerçeklerin duygusal kaynaklarını, estetik sırlarını ortaya çıkarır, üslup sorunlarının kaynaklarını açıklığa kavuşturur. Bunların arka planında dahi bir dilbilimcinin ana diline ve kelime yaratımına duyduğu sonsuz sevgiyi hissederiz.

Anahtar kelimeler: dil, üslup, drama, oyun yazarı, yaratıcılık.

Summary

In the creativity of language and style researcher A. Akhundov, there are valuable scientific-research works on poetry, prose and theatrical language. These are actually works that are a continuation of each other. The subject of his research is quite broad. The problems that occupy the researcher are very comprehensive.

A. Akhundov passes through the filter of thinking one by one all the linguistic elements that make up the unique aesthetic essence of the artistic language, expresses his ideas with a special style of expression based on countless artistic examples and literary facts. It penetrates the artistic text and illuminates the word that creates beauty from all aspects, reveals the emotional sources of linguistic facts, aesthetic secrets, and clarifies the sources of stylistic problems. In the background of these, we feel the infinite love of a genius linguist for his native language and his word creation.

Key words: language, style, drama, playwright, creativity

Dil və üslubla bağlı araşdırmaları A.Axundov yaradıcılığının xüsusi bir layını təşkil edir və onun poeziya, nəsr və dram dilindən bəhs edilən qiymətli elmi-tədqiqat əsərləri mahiyyət etibarilə bir-birinin davamı olan, biri-birini tamamlayan qüdrətli qələm məhsullarıdır. Məlum olduğu kimi, A.Axundovun mövzu dairəsi olduqca geniş, tədqiqat dairəsi və onu məşğul edən problemlər çox əhatəli və tutumludur. Bunların içərisində dramaturgiyanın nəzəri problemləri xüsusi yer tutur, A.Axundov daha çox bu janrın üslubu haqqında araşdırmalar aparmış, böyük dramaturqların dil sənətkarlığı, dram dilinin estetik mahiyyəti barədə silsilə məqalələr yazmışdır. Dramaturgiyanın dil və üslub problemlərini konkret zaman daxilində və ədəbi dilimizin ümumi mənzərəsi fonunda safçürük edən A.Axundov doğru olaraq yəqin etmişdir ki,

bədii idrak tərzinin müasirliyinə və bədii üslubun milli qaynaqlarına, dərin tarixi köklərinin fəallığına görə Azərbaycan dramaturgiyası estetik fikir tarixində, poetik imkan və ifadə vasitələrinin təkamülünə görə poetika tarixində mühüm uğurları ilə seçilən janrdır. O, həmçinin qeyd etmişdir ki, poetik düşüncə tərzinin müasirliyi dram dilinin estetik cizgilərini açıb şərh etmək, tarixi kontekstdə dəyərləndirmək üçün tədqiqatçıdan xüsusi istedad və səriştə tələb edir. Yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, bu missiyanı görkəmli dilçi alim şərəflə yerinə yetirdi. Çünki akademik İsa Həbibbəylinin dediyi kimi, filologiyamızda bir çox “ilk”lər məhz Ağamusa Axundovun adı ilə bağlıdır. “Tərəddüdsüz demək olar ki, Ağamusa Axundov Azərbaycanda linqvistik poetikanın əsas yaradıcısıdır.... Dilin estetikası anlayışı da dilçilik elminə Ağamusa Axundov tərəfindən gətirilmişdir [3, s. 7].

A.Axundov xüsusi olaraq vurğulayır ki, dram əsərlərində ən mühüm estetik kateqoriya kimi özünü göstərən tipikləşdirmə dilə də aiddir və onu da unutmamaq olmaz ki, konkret tarixi şəraitə uyğun olaraq obrazların dilində də müəyyən təbəddülatlar baş verir. Həyat tərzinin yeniləşməsi obrazların xarakterinə, ruhi aləminə təsir etdiyi kimi dilini də dəyişdirir. Ona görə də hər bir surətin öz zəmanəsinin ifadə dili olmalıdır. Bu prinsipləri praktik cəhətdən həyata keçirən dramaturqlarımızdan biri olan C.Cabbarlının Almaz, Sevil, Gülüş və Gülsabalı kimi müsbət surətlərinin danışıq tərzini müəllif “sözün əsl mənasında dövrümüzün səsi” [2, s. 25] adlandırır.

A.Axundov tipikləşdirmə ilə yanaşı bədii ümumiləşdirmə və fərdiləşdirmə prinsiplərinin də obrazların dilində təzahürünü yüksək bədii dəyər kimi səciyyələndirir və bu prinsiplərə əməl olunma dərəcəsiindən asılı olaraq dram əsərləri uğur göstəricilərinə yiyələnir. Bu sahədə C.Cabbarlının misilsiz xidmətlərini xatırladan müəllif yazır: “Onun əsərlərindəki obrazlar oxucuların xatirəsində yalnız parlaq xatirələri ilə deyil, eyni zamanda öz təkrar olunmaz “dilləri”, danışıq təzləri, nitqləri ilə qalmışdır” [2, s. 26]. C.Cabbarlının hər bir zümərəyə məxsus insan obrazlarının dili xarakterizə edən əlamətlər tapır və onu yaradıcı şəkildə surətin dilində elə səsləndirirdi ki, bunun sayəsində “böyük dramaturqun yaratdığı tiplər həyatda olduğundan qat-qat həyati və inandırıcı danışılar” [2, s. 26].

A.Axundov tamaşaçıların hiss və düşüncələrinə dərinlən təsir göstərən, onların şüur və həyəcanlarını hərəkətə gətirən obrazların dilinin öz başlanğıcını tükənməz ana dilinin söz xəzinəsindən aldığı, surətlərin dilində bədii ümumiləşdirmə və fərdiləşdirmənin spesifikasiyasını, dram dilinin özünəməxsusluqlarını daha geniş aspektdə təqdim etmək üçün S.Vurğun, M.İbrahimov, M.Hüseyn, İ.Əfəndiyev, N.Xəzri, B.Vahabzadə kimi söz sənətkarlarının əsərlərinə müraciət edir. bədii ümumiləşdirmə və fərdiləşdirməni dram dilinin ən mühüm və aktual problemləri ətrafında mühakimələr yürüdür. “Öz realizmi, həyatiliyi ilə bir çox hallarda hətta nəsrə pyes yazan bir sıra dramaturqlarımıza nümunə ola bilər” [2, s. 27]. “Vaqif” dramı üzərində daha çox dayanır. Vaqiflə Qacarın mükəlliməsi əsasında müəllif atalar sözləri qədər sadə və təbii səslənib yüksək fəlsəfi fikirləri, hikmətli sözlər siqlətinə malik hikmətli reolikalari səhnə əsərinin dilində tipikləşdirmənin ən bariz örnəyi kimi xarakterizə edir.

A.Axundov S.Vurğunun həm “Vaqif”, həm də “Xanlar” pyesləri əsasında belə bir cəhətə nəzər yetirir ki, tipiklik, bədii ümumiləşdirmə və fərdiləşdirmə əsərlərin baş qəhrəmanlarının dili ilə məhdudlaşmır. O, mənfi surətlərin dilini də misilsiz sənətkarlıq nümunəsi kimi götürüb sadaladığımız xüsusiyyətləri təmin edən dil ünsürlərini aşkarlamış, dram dilinin tipikləşdirmə, bədii ümumiləşdirmə və fərdiləşdirmə əlamətlərini təmin edən ünsürləri aşkarlamış, surətlərin dilinin əsas atributlarını incəliklərinə qədər göstərməyə təşəbbüs etmişdir. “Surətlərin dili barəsindəki mülahizələrini S.Vurğun praktik cəhətdən öz yaratdığı surətlərin dilində yüzə yüz həyata keçirmişdi” [2, s. 29] qənaətini A.Axundov mənfi surət və onun dili müstəvisində açır. Mənfi sifət və xislətlərin söz materiallarında əks

olunmasını, xasiyyətə eyni şəxsiyyətlərin fərdi nitq özünəməxsusluğunu “Bədii dildə tipiklik və surətlərin dili” məqaləsinin müəllifi bütün əlamətdar detalları ilə izləyir.

“Ağamusa müəllimin dramaturgiya dilindən danışarkən tipikləşdirmədən danışarkən onun ikinci tərkib hissəsi olan fərdiləşdirmə sahəsində o dövrdəki nailiyyətlərin az olduğunu təəssüf hissi ilə qeyd edir, mövcud olan komik əsərlərin dilindən gülüş xatirinə bayalığın heç də tərəfdarı olmadığını, belə zərərli meyillərin dilimiz və ədəbiyyatımız üçün təhlükəli olduğunu göstərir. Bu yarım bölmənin sonunda müəllifin gəldiyi nəticə odur ki, ayrı-ayrı surətlərin dili surət dili demək deyil, hər bir əsərdə yaradılan bədii surət bədii ümumiləşdirmə prinsiplərinə mütləq cavab verməlidir” [4, s. 284]. Çünki əks təqdirdə dram əsərinin dili ifadə sərrastlığından, xalq dilinin müdrikliyindən məhrum olar. A.Axundov doğru olaraq müəyyən edir ki, dil pyeslərin estetik başlanğıcı kimi götürülməlidir. Surətlərin dilində bütün söz və ifadələr, danışq tərzi, hətta ədəbi dil normalarına müdaxilə belə estetik qanunauyğunluqlara malikdir. Surətlərin nitqindəki tipiklik əksərən kəskin konfliktin, gərginliklərin yaranması üçün vacib amil olur, bütün hallarda estetik məqsəd izləyir. Bunu o, dilini gənc dramaturqlar üçün yaradıcılıq məktəbi hesab edən, “Həyat” pyesinin dilində tipikləşdirmənin gözəl nümunələrini yaradan Mirzə İbrahimovun “Kəndçi qızı” komediyasında təzahür edən tipikləşdirmə vasitəsilə əyaniləşdirmişdir. Bu komediyada surətlərin dilindəki tipikləşdirmə mühüm bədii vasitə kimi səciyyələndirilmişdir. Komediyanın baş qəhrəmanının situasiyaya uyğun olaraq həm kəndçi qızı, kolxozçu müxanizator Bənövşə, həm də xalq teatrının artisti Nərgiz kimi nitqinin, danışq ədasının, leksikomunun dəyişməsi, poetik şəraitin dəyişməsi ilə nitqində kəskin fərqlər yaratmaqla Vahidi çaşbaş salması surət dilində tipikləşdirmənin bariz nümunəsi kimi olduqca böyük maraq doğurur. Müəllif “Kəndçi qızı” komediyasında da tipikləşdirmə problemləri ilə bağlı mülahizələri fonunda dram dilinin çox vacib məsələlərinə nəzər salır, dram dilində fərdiləşdirilmənin əhəmiyyətini yüksək sənət mövqeyindən izah edir: “Dildə fərdiləşdirmə komizm yaratmaq üçün böyük əhəmiyyətə malik olmaqla bərabər, xüsusən ikinci dərəcəli surətlərin nəzərə çatdırılması və yadda saxlanması üçün istifadə edilən yaradıcılıq üsullarındandır” [2, s. 36]. Klassiklərin təcrübəsini örnək kimi təqdir edən dilçi-alim bu üsullardan uzaq düşməyin fəsadlarını da xatırladır, belə bir qənaəti təsdiqləyir ki, dram dilində bədii ümumiləşdirmə və fərdiləşdirmə baxımından uğursuzluqların təməlinə dayanan amillər içərisində keçmiş ədəbi təcrübəyə etinasızlığın da payı danılmazdır.

“Dildə fərdiləşmənin ən yaxşı nümunələrini bizdə C.Cabbarlı yaratmışdır” [2, s. 36] fikrini A.Axundov “Almaz” pyesində Mirzə Səməndərin, Şərifin, Hacı Əhmədin, Ocaqqulunun dilində işlədilmiş aşağıdakı replikalarla açıqlayır və hər cümlə təsəvvürümüzə canlı bir insan gətirir, məntiqi, inandırıcı arqumentlərə söykənir: “Qurban olum Məhəmmədin şəriətinə, qurban olum Məhəmmədin şəriətinə...”, “Sən bir spakoys ol, mən sənə işin əslini subutalını, dakumentalını danışım...”, “Belədir, ya qeyri-belədir...”, “Hər binanın bir ustası var, ya yox?” və s. A.Axundov dramaturgiya dilinin C.Cabbarlı ənənələrinin ləyaqətli davamçısı Sabit Rəhman yaradıcılığına da diqqət yönəldir. O, S.Rəhmanın dram dilinə də eyni estetik prizmadan yanaşıb onu janrın estetik ehtiyaclarından doğan üslubi ləyaqət kimi qəbul edir. Surətlərinin dilinin fərdiləşməsinin estetik tələblərdən irəli gəldiyini, ancaq gülüş doğurmaq naminə işlənmədiyini, komik vəziyyətlərin meydana gəlməsi ilə əlaqələnməsini S.Rəhmanın məşhur “Toy” komediyasında Kərəmovun “Aslanı yaralayıblar”, Dəmirçi Musanın “Çəkil gözlərimin səkisindən”, “Bağla söz körüyünün ağzını” ifadələrinin şərhli ilə bağlayan A.Axundov dil mənalılığı ilə komik vəziyyətlərin yaradılması üsullarını “Xoşbəxtlər” pyesindən gətirdiyi xarakterik fraqmentlər əsasında incələmişdir. Mirzə Qərənfilin Bərbərzadənin adından Marala yazdığı eşq məktubunun Bərbərzadəyə və Marala fərqli izahları fonunda dilin komik situasiya doğurma xisləti öz əksini tapır. Komik vəziyyətlərin gərginləşməsində dilin roluna, onun əlamətdar cəhətlərinə inandırıcı dil faktları və məntiqə nəzər salınır.

Dramaturgiyamızın zəngin təcrübəsinə söykənərək surətlərin dili, fərdiləşdirilməsi barədə bizim təsəvvürlərimizi əhəmiyyətli səviyyədə zənginləşdirməklə yanaşı bu sahədəki qüsurlu cəhətlərə də həssaslıqla yanaşır. Obrazların dilində ardıcılığın pozulması, surətlərin müxtəlif xüsusiyyətlərlə danışıq tərzinə surətlərin nitqində vahidlik və bütövlüyün gözlənilməməsi, dil faktları ilə bağlı realizm prinsiplərinə biganəlik və s. nöqsanlı cəhətlər də təhlilə cəlb olunmuş dram əsərləri haqqında canlı təəssürat doğurur.

Dram dilinə yaradıcı mövqedən yanaşma, dili və üslubu estetik gözəllik səviyyəsinə qaldırmaqla bədii düşüncəyə tərəvətli deyim forması gətirmək kimi çox mühüm problemlər ətrafında dərin elmi mühakimələr yürüdən A.Axundov komediya deyim orijinallığına meyli, xəlqi ifadə tərzinə bağlılığı, sözün mənə şüalanmalarına, məcazi çalarlarına həssaslığı dramaturqun poetik təfəkkürünə məxsus məziyyət kimi qiymətləndirir. Məcəzi sözlərin personajların dilindəki müstəsna rolunu sənətkarlıq faktoru kimi izah edir. Məcəzi sözün uğurlu işlədilməsi istedad əlaməti kimi dəyərləndirilir. Məsələyə prinsipial və düzgün mövqedən yanaşan A.Axundov yazır: “Bunu sübut etmək üçün İsgəndərin Şeyx Nəsrullah ilə görüşündə dediyi sözləri xatırlamaq kifayətdir:

Şeyx Nəsrullah (İsgəndərə): - Belə məlum olur ki, sizin dərslərinizi bu ağaların (Heydər ağaya və Əlibəyə işarə edir) dərslərindən azdır ki, bir mənəbə çata bilməmişiniz.

İsgəndər: - Bəli, bəli, bunlar elm dəryasıdır; indi də ki, inşallah, siz cənabdan da ölü diriltmək elmini öyrənənlər, onda daha lap alim olurlar” [2, s. 117-118].

Dram əsərlərinin estetik prinsiplərinə, onun tələblərinə uyğun kinayə, göründüyü kimi, elmi yaradıcılığında dram dili ilə bağlı fəaliyyəti müntəzəm şəkildə almış A.Axundovun surətlərin dili ilə bağlı fikirlərinin şərhində əlverişli faktlar kimi dəyərlidir. Dramaturgiyamızın dil cəhətdən mənzərəsi onun qələmində özünəməxsus təhlilin tapmışdır. O, dram dilinin əsas xüsusiyyətlərinə dair, tutarlı mülahizələr yürütmüşdür.

Dilin təbiiliyi ilə bağlı fikirlərin aydınlıq və tamlıq gətirmək üçün müəllif “Bədii dil və xəlqilik” məqaləsində C.Cabbarlının pyeslərindəki Aydın, Oqtay Eloğlu, Böyükxanım, Salamov, Balaxan, Novruz bəy, Ağamyan, Hacı Əhməd, İmamyar kimi surətlərin nitqinin təəssüm formalarını xəlqilik zəminində götürüb dilin xəlqi əlamətləri üzərində ayrıca dayanır. Dram dilində xəlqilinin gətirdiyi bədii siqlətinin dolğunluğuna qəti qəti qənaət və müəyyənlik gətirir. Hər bir dram obrazının simasını, mənlik məzmununu aşkarlayan bədii surətlərin dilindəki xəlqi özünəməxsusluğa A.Axundov bu cür münasibət bildirir: “... bu ölməz obrazlar silsiləsi böyük dramaturqun öz obrazlarının ifadə tərzinin nə qədər yaxşı bildiyini göstərir” [2, s. 62]. Çünki onun bu sahədəki zəngin sərəştəsi nəticəsində eyni bir zümrənin nümayəndələri də müxtəlif üslublarda danışıq. Obrazların xəlqi dili dram janrına bütün lazımı tələblərini ödədiyi üçün C.Cabbarlının yaratdığı obrazlar ilk öncə onların danışıqları ilə tanınır. Hər bir obraz nitqindəki xarakterin söz və ifadələrlə, deyim təzi ilə oxucunun yaddaşında əbədiləşir.

A.Axundov S.Vurğunu və M.İbrahimovu dilinin xəlqiliyi cəhətdən C.Cabbarlı əsərlərinin davamçıları kimi təqdim edir. Xalq dilini dərinləndirən bilən S.Vurğunun yaratdığı obrazları dilinə dramatik poeziyamızın misilsiz uğuru səviyyəsində şərh edir, onu sənət dilinin nüfuzedicilik dərəcəsi ilə bağlayır. “Vaqif” pyesində hər bir surətin öz təfəkkürünü, düşüncə tərzinə sərəst ifadə etməsini müəllif S.Vurunun mənzum dramın poetikası sahəsində böyük estetik uğuru kimi etiraf və təqdir edir: “Vaqifin dili xalq sərəsti uğrunda qəlbi nəcib arzularla dolu olan ağıllı, həssas bir şairin ifadə təzi kimi çox gözəldir” [2, s. 62-63] tezisini müəllif baş qəhrəmanın dilində işlədilən aforizmlərin sərəstlığı, insan kamalı, həyat gözəllikləri, xoşbəxlik haqqında müdir fikirlərin nümunəvi ifadə qiyyətləri ilə əsaslandırır. Vaqifin Qacarla qarşılaşanda dediklərini yüksək fikirlərin palaq ifadə təzi kimi dəyərləndirir. Əlamətdar cəhət kimi qeyd olunmalıdır ki, bütün bu təfərrüatlar zamanın dram sənəti qarşısında qoyduğu estetik tələblər

səviyyəsində izlənilir, müəllifin nəzəri müddəaları janr və dil problemləri ətrafında ümumiləşdirilir. S.Vurğunun dramlarındakı obrazların dilində hər sözün ictimai mühitlə daim rezonansda olduğunu, ictimai şəraitə, obrazların mənəvi dünyasına uyğun kökləndiyinə diqqət yetirən müəllif dram janrına uyğun üslub xüsusiyyətlərinin formalaşmasında təsvir olunan ictimai həyatın, zamanın rolunu da yaddan çıxarmır, bu problem üzərində ardıcıl işləyir.

A.Axundov S.Vurğunun dramaturgiyasının bədii dillə bağlı cəhətlərini daha çox onun mündəricəyə uyğun formalarda izləyir. Bədii mündəricəni təcəssüm etdirən dil mükəmməliyini, forma təkamülünü dram sənətkarlığının ən vacib əlaməti kimi ön sıraya çəkir. O, 1958-ci ildə qələmə aldığı kimi “Bədii dilimizin gözəl nümunələri” adlı məqaləsində drama janrının gözəl nümunəsi hesab etdiyi “Xanlar” pyesinin üslub cazibə darlığını nəzərdən yayındırmamışdır. Şeirlə dialoq qurmanın çətinliyinə baxmayaraq, nəzmlə danışdırılan surətlərin dil mükəmməliyini dram sənətkarlığının ən vacib tərkib hissəsi bilən müəllif “Xanlar” pyesindəki Hüseyn əfəndi və Muxtar bəyin dialoqu bədii sözə dramaturqun cəsarəti və fəal münasibətindən törəyən keyfiyyət göstəricisi kimi təhlildən keçirir.

S.Vurğunun dram dilindən özünəməxsus yetkinliklə söz açan A.Axundov S.Vurğunun dram dili sahəsindəki yaradıcılıq axtarışlarını, obrazların dilində əks olunan düşüncələrin orijinal görüntülərini şərtləndirən meyarları diqqət mərkəzində saxlayır. “Romantik bir üslubla uzaq keçmişimizdən bəhs edən “Fərhad və Şirin” dramında da danışmaq qaydalarını pozan, bir təsir bağışlayan bircə dənə də olsa mükəllimə yoxdur” [1, s. 70] fikri öz başlanğıcını şairin dram əsərlərinin dilindəki prinsiplərdən və estetik kamillikdən götürür. Bununla da görkəmli dilçi alim S.Vurğun timsalında dramaturgiyamızın klassik nümayəndələrinin dram dili yaradıcılığına dair təsəvvürləri zənginləşdirir.

S.Vurğunun dilində xalq dühasının parlaq təzahürü – adozizmlər, atalar sözləri, hikmətli ifadələr və onların üslubi məqamları, frazeoloji novatorluğun uğurlu yaradıcılığı A.Axundovun irihəcmli “Səməd Vurğunun dili və şeir sənəti” məqaləsində geniş yer tutur. S.Vurğunun dram əsərlərindəki obrazların nitqində hikmətli sözlərin sıxlığını A.Axundov dram dilinin önəmli məsələlərindən biri kimi götürür, baş qəhrəmanların müdriklik meyarlarının göstəriciləri kimi təhlil edir. Dram dilinə onun müəllifinin mənzərəsini canlandıran A.Axundov S.Vurğun timsalında sadə və müdrikliklə yazmaq ustalığının prinsiplərini. Surətlərin dilinin əsərin ideya istiqamətinə, məna gözəlliyinə uyğunluq qaydalarını, mənzum dram üsulunun zənginlik keyfiyyətlərini, emosionallıq və lakoniklik məziyyətlərini təqdim edir. Vaqifin Qacarla hikmətli sözlərlə danışmasını, Vaqif müdrikliyi qarşısında mənəvi qələbəsi sayəsində Qacarı miskinliyini təmin edən aşağıdakı hikmətli replikalarda rolunu əyaniləşdirir: “Dünyada qalacaq yalnız yaradan”, “Aldada bilməmiş dünyanın varı, Bir mislək eşqiylə yaşayanları”, “Günəşi örtə də qara buludlar, Yenə günəş adlı bir qüdrəti var”, “Günəşdən gizlənən yarasalardır” və s.

Aforistik mükəllimə və monoloqların bədii funksiyasını A.Axundov şairin “Fərhad və Şirin” pyesində də üstünlük təşkil etdiyini, Xosrovla Şapurun fikir ayrılıqlarının aforizmlər üzərində qurulmasını obrazların dilinin realizm əlamətləri kimi aydınlaşdırır. A.Axundovun səmərəli tədqiqat əsərlərinin elmi-nəzəri sanbalı sayəsində S.Vurğun kimi nadir istedad sahibinin dramlarında dil orijinallığında təsdiqini tapan qüdrəti, onun dram üslubunun təkrarolunmazlığı geniş filoloji yönümdə işıqlandırılmışdır.

Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafında misilsiz xidmətləri olan Cəfər Cabbarlının bədii dil problemlərinin ayrı-ayrı istiqamətləri haqqında A.Axundovun fikir və mühakimələri elmi obyektivliyi nəzəri tutumu, səviyyə və genişliyi, filoloji düşüncənin dərinliyi, tədqiqatçılıq mədəniyyəti ilə böyük rəğbətə səbəb olmuşdur. Onun “Yeni dram dilinin banisi”, “Cəfər Cabbarlının əsərlərində şəxs adları”, “Cəfər Cabbarlı və nitq mədəniyyəti” adlı sanballı məqalələri böyük dramaturqun bədii söz sənətkarlığı, dram dilinin estetik prinsipləri barədə

olduqca zəngin mənbə kimi dəyərləndirilməyə layiqdir. Göstərilən elmi araşdırmalarda dram dilinin nəzəri əsaslarına aid sistemli düşüncələr C.Cabbarlının dram yaradıcılığında dil və üslub özünəməxsusluğu, poetik-linqvistik nöqtəyi-nəzərindən heç bir etiraz doğurmayan mülahizələr öz müfəssəlliyi ilə fərqlənir. A.Axundov C.Cabbarlının dram dili haqqında mülahizələrini səciyyələndirən keyfiyyətləri ədəbi prosesin təkamül və inkişaf meylləri ilə əlaqələndirə bilmiş dram dilinə ədəbiyyatımızın inkişafı kontekstində nəzər salmış, müraciət etdiyi problem səciyyəli məsələlərə bədii dil proseslərinin elmi-nəzəri aspektlərinə ayrıca diqqət yetirərək analitik təhlilə güclü meyl göstərmişdir. Beləliklə də o, dramaturgiyanın dillə bağlı konsepsiyasının ən vacib tərəflərini şərh etmə istiqamətində mühüm xidmətlər göstərmişdir. C.Cabbarlının dil sənətkarlığı ilə bağlı tədqiqatları belə bir fikir irəli sürməyi stimullaşdırır ki, dahi dramaturqun dilimizin zəngin imkanlarından istifadə özünəməxsusluğu haqqında A.Axundovun mühakimələri xüsusi orijinallığa malikdir. Dərin filoloji fəhmin nəticəsidir ki, o, C.Cabbarlı kimi qüdrətli söz nəhənginin linqvistik materiallarını elmi dəqiqliklə, yüksək peşəkarlıqla qiymətləndirə bilmiş, dramaturgiya üslubunun spesifik mahiyyətini, konkret əsərlərdə təzahür edən məziyyətlərini doğru açmışdır.

C.Cabbarlının dil sənətkarları haqqında fikirlərini A.Axundov “Cəfər Cabbarlı və nitq mədəniyyəti”, “Yeni dram dilinin banisi”, “Cəfər Cabbarlının əsərlərində şəxs adları” məqalələrində yüksək elmi-nəzəri mövqedən əks etdirmişdir. Burada C.Cabbarlının nitq mədəniyyəti sosial mahiyyətinə dair düşüncələri, dil və əlifba ətrafında gedən gərgin müzakirələrdə fəal iştirakı, anlaşılmaz ərəb və fars sözlərinin islahı ilə bağlı təklifləri, səhnə dilinə, xüsusilə orfoepiya məsələlərinə aktual münasibəti, dövrü mətbuat dilinin sadəliyi, anlaşılıqlığı uğrunda mücadiləsi və s. inandırıcı arqumentlərlə ifadə olunmuşdur. Diqqət çəkən odur ki, yabançı sözlər, varvarizmlərlə, pozğun quruluşlu cümlələrlə bağlı nəzəri fikirlərini C.Cabbarlının dram əsərlərində davam etdirdiyini, ədəbi dilin leksik normalarını lağa qoyulmasını A.Axundov “Dönüş” və “Almaz” pyeslərindəki müvafiq fraqmentləri vasitəsilə təhlil edir. Həmin nümunələr bunlardır. “Dönüş” pyesində Arif Himət belə danışır: “Bu vaxta qədər əsərində ekspozisiyası eksplikasiyasına düz gəlmir. əsər impressionizm qaydası ilə yazılmış, sonra da ekspressionizmə keçmişdir. Axırda da gəlir çıxır supermatizma. Odur ki, sentratyajesti ilə tutmur” [2, s. 143].

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Dil və üslub məsələləri. Bakı, 1970, 104 s.
2. Axundov A. Dilin estetikası. Bakı, 1985, 224 s.
3. Həbibbəyli İ. Azərbaycan linqvistik poetikasının yaradıcısı. Akademik Ağamusa Axundovun 85 illiyinə həsr olunmuş “Ağamusa Axundov və Azərbaycan filologiyası” beynəlxalq elmi konfransının materialları. 24-25 aprel, Bakı, 2017, səh.6-10
4. Orucova Ş. “Söz” adlı incinin sərrafı. Akademik Ağamusa Axundovun 85 illiyinə həsr olunmuş “Ağamusa Axundov və Azərbaycan filologiyası” beynəlxalq elmi konfransının materialları. 24-25 aprel, Bakı, 2017, səh.283-286

SOURCE AND THE ROLE OF ARTISTIC IMAGINATION IN HISTORICAL
NOVELS

TARİHİ ROMANLARDA SANATSAL HAYAL GÜCÜ VE KAYNAĞIN ROLÜ

Doç.dr.ögr. Ayna Babazadə

Azərbaycan, Mingəçevir Dövlət Universiteti ORCID ID: 0000-0002-7814-2522

Özet

Tezde sanatsal çalışmalarda tarihsel geçmişe, maziye anımsamadan bahs edilmektedir. Bu konunun her zaman güncel olduğu belirtiliyor. Tarihi eserlerde dönemin olaylarıyla birlikte edebi ve tarihi şahsiyetlerin görüntüleri de oluşturulur.

Tarihe ve insanların geçmişine değinmek son yüzyılda yazıların güncel konularından biri olmuştur. Büyük lider Heydar Aliyev de tarihi konularda yazılan eserlere özel önem veriyordu. Tarihsel geçmişe gönderme yapan tarihçiden farklı olarak yazarlar sanatsal hayal gücünü de kullanırlar. Tarihsel kaynaklar yazarlar için her zaman bir referans noktası olmuştur.

M.S.Ordubadi, Y.V.Çamzaminli, M.İbrahimov, A.Caferzade, F.Kerimzade, A.Nijat, C.Huseynov ve diğer yazarlar tarihi konularda ilgi çekici ve okunabilir eserler yazmış, halkın tarihi geçmişini yazıp gerçekleri göstermeye çalışmışlar. Tarihi eserler her zaman okunmuştur.

Anahtar kelimeler: Tarihsel gerçeklik, sanatsal gerçeklik, tarihsel düşünce, maziye anımsama, yazarın yöntemi

Abstract

Thesis talks about the appeal to the historical past in artistic works. It is stated that this topic is always relevant. In historical works, the images of literary and historical figures are created along with the events of the period.

Addressing history and people's past has been one of the topical topics for writings in the last century. The great leader HeydarAliyev also paid special attention to works written on historical topics. Unlike the historian who refers to the historical past, writers can also use artistic imagination. Historical sources have always been a reference point for writers.

M.S. Ordubadi, Y.V. Chamanzaminli, M. Ibrahimov, A. Jafarzade, F. Karimzade, A. Nijat, C. Huseynov and other writers wrote interesting and readable works on historical topics. They wrote about the historical past of the people and tried to show the reality. Historical works have always been read.

Key words: Historical reality, artistic reality, historical thinking, reference to the past, writer's method

Giriş

Bədii əsərlərdə tarixi keçmişə müraciət hər zaman aktual məsələlərdən biri olmuşdur. Keçmişdə baş vermiş hadisələr, adət-ənənələr, milli-mənəvi dəyərlər və s. hər zaman ədəblərimizin maraq dairəsində olmuş və tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. XX əsrin 30-cu illərinin başlanğıcında M.S.Ordubadi və Y.V.Çəmənəzaminli ilə yola çıxan tarixi roman janrı çox az müddətdə böyük bir inkişaf yolu keçmişdir. Anatoli Zöhrəbəyov, Mirzə İbrahimov, Mir Cəlal, Ənvər Məmmədşanlı, Əyyub Abbasov, Çingiz Hüseynov, İsmayıl Şıxlı, İsa Hüseynov, Ə.Cəfərzadə,

Fərman Kərimzadə, Əlisa Nicat, Cəlal Bərgüşad, Mövlud Süleymanlı, Mahmud İsmayılov və b. tərəfindən davam və inkişaf etdirilən bu janr məzmun, forma, süjet, struktur baxımdan dəyişmiş və yenilənmişdir. Bu yazıçıların əsərlərində xalqın milli tarixi düşüncəsinin ən mühüm hadisə və şəxsiyyətlərinin obrazı yaradılmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi romanlara müraciət.

Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi əsərlər oxucular tərəfindən hər zaman böyük maraqla qarşılanmışdır. Çoxəsrlik inkişaf yoluna malik Azərbaycan ədəbiyyatına nəzər yetirdikdə M.S.Ordubadinin “Gizli Bakı”, “Döyüşən şəhər”, “Dumanlı Təbriz”, “Qılınc və qələm”, Y.V.Çəmənəminlinin “Qızlar bulağı”, “Qan içində”, A.Zöhrabbəyovun “Odlu diyar”, M.İbrahimovun “Gələcək gün”, “Pərvanə”, M.Cəlalin “Yolumuz hayandır”, Ə.Abbasovun “Zəngəzur”, Ç.Hüseynovun “Fətəli fəthi”, İ.Hüseynovun “Məhşər”, İ.Şıxlının “Dəli Kür”, Ə.Məmmədخانının “Babək”, F.Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü”, “Çaldıran döyüşü”, Y.Səmədoğlunun “Qətl günü”, Elçinin “Mahmud və Məryəm”, “Ölüm hökmü”, F.Eyvazlının “Qaçaq Kərəm”, C.Bərgüşadın “Sıyrılmış qılınc”, Ə.Nicatın “Mirzə Şəfi Vazeh”, “Qızılbaşlar”, M.İsmayılovun “Xaqani”, “İki od arasında”, “Uzun Həsən”, M.Süleymanlının “Köç”, S.Rüstəmxanlının “Difai fədailəri”, “Şair və şər”, “Göy tanrı” və başqalarının əsərlərində bu və ya digər şəkildə tarixə müraciəti görürük. Bu romanlar janr-struktur baxımından zəngin və çoxçeşidli olduğu kimi, mövzu, problematika baxımından da müxtəlifdir. Ümumilikdə götürüldükdə, roman janrının təşəkkülündə, bütün ziqzaqlara, ideoloji sapıntılara baxmayaraq, yola saldıığımız əsr böyük bir mərhələ hesab olunur. Bu əsərlərdə tariximizin minillikləri, dövrün ayrı-ayrı hadisə və şəxsiyyətləri bədii tədqiq obyektinə çevrilmiş, ruhu, məzmunu, fəlsəfəsi, xalqın məişəti təsvir edilmişdir. Xalqın düşüncəsi, həyat təzi, mənəvi-əxlaqi problemləri, etnoqrafik xüsusiyyətləri tarixilik və bədilik kontekstində yenidən canlandırılmışdır. Yazıçılar əsərlərində vətən tarixinin yaddaqalan hadisəsini, xalqın tarixi taleyində rol oynayan məsələləri bədii cəhətdən işıqlandırmışlar. Bu əsərlərə kompleks yanaşdıqda keçmişimizin tarixi xronikasının ədəbi-bədii mənzərəsinin xronoloji ardıcılığını aydın görmək olar.

Tarixi romanların yazılmasına dövlət səviyyəsində dəyər verilməsi

Tarixə, xalqın keçmişinə müraciət son bir əsrdə yazıçılar üçün ən aktual mövzulardan biri olmuşdur. Bu, həm də sovet siyasi sistemində unutturulmağa çalışılan tariximizin yenidən bədii şəkildə yazılması, tarixi-bədii salnaməsinin yaradılması deməkdir. Danılmaz faktdır ki, sovetlər dönəmində sosrealizmin prinsipləri çərçivəsində tarixi mövzuya sərbəst yanaşma əngəllənmişdir. Bir çox yazılar ləğv edilir, kitablar yandırılır, yaxud senzuranın icazə verməməsi səbəbi ilə mətbəədə nəşr edilmirdi. Bu məhdudiyyətlər bir çox yazıçılarımızın yaradıcılığından yan keçməmişdir. Sovet hakimiyyəti illərində tarixi əsərlərlə bağlı məsələyə xüsusi diqqət yetirən ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan yazıçılarının VII qurultayında tarixi mövzuda yazmağın ciddiliyini önə çəkərək demişdir: “...tarixi simaların obrazları yaradılan və tariximizin çox mühüm dövrləri tərənnüm olunan ədəbi əsərlər ən yüksək səviyyədə yazılmalıdır” (Əliyev, H., 1981).

Azərbaycan tarixi romanı özünəməxsus inkişaf yolu keçmiş, dünya ədəbiyyatına daha çox inteqrasiya olunaraq tarixi gerçəkliyin ifadəsində yeni yanaşma formalaşdırma bilmişdir. Ötən əsrin 60-cı illərindən tarixi mövzuya artan maraq ədəbiyyatşünaslığın da diqqətini onun araşdırılmasına yönəltməli idi. Çünki tarixi nəsrin bu illərdən başlayan kəmiyyət uğurları ədəbiyyatçıların, tənqidçilərin, tarixçilərin, etnoqrafların da diqqətini bu janra yönəltməli və tarixlə bədii düşüncənin sərhədlərini müəyyən etməli idi. Tarixi romanların artmasına rəğmən, onun araşdırılmasında adekvatlıq o qədər də müşahidə olunmur. Lakin bir müddət sonra tarixi janr ən məhsuldar bədii ifadə formalarından birinə çevrilir. Bu zaman tarixi janrın tipologiyası müxtəlifləşdiyi kimi, tarixi konsepsiya və fəlsəfi baxışın bucağı da zənginləşir. Hər bir xalq

özünün keçmişinə müraciət etməklə həm də bugününü və gələcəyini müəyyənləşdirməyə çalışır. Ancaq bunu etmək də hər yazıçıya müəssər olmur. Bunun üçün hər şeydən əvvəl, tarixə kompleks yanaşma və müasir baxış lazım gəlir.

Tarixi mövzu və bədii təxəyyülün sərhədlərnə yeni baxış

Keçmişdən yazmaq heç də yalnız keçmiş öyrənmək mənasına gəlmir (bunun üçün tarixşünaslıq və tarixçilər vardır!), həm də tarixi hadisələri müasir dövrlə sintez etmək, tarixin, hadisənin mahiyyətini, fəlsəfəsini açmağı şərtləndirir. Tarixi romanlara münasibətdə Y.Andreyev, S.Bronevskiy, Q.Lenobl, V.Oskotski və digərlərinin maraqlı yanaşmaları var. Məsələn, Polşa yazıçısı Tadueş Qolıya görə tarixə müraciət müasir hadisələrin mənasını daha dərinədən açmaq və anlamaq üçündür. Onun *“Keçmiş dövrə ona görə müraciət edirəm ki, müasir həyatı daha yaxşı dərk edim və həyatda öz yerimi tuta bilim”* (Горский, И.К., 1963), – fikirlərində böyük bir həqiqət vardır. Fikrimizcə, yazıçının bu fikrində tarixi roman janrının mahiyyəti ən yaxşı şəkildə ifadə edilir.

Hər hansı bir tarixi mövzuda əsər yazarkən yazıçı, həmin dövrün tarixi hadisələrini, mühiti, yaxud həmin şəxsiyyətlə bağlı mənbələri hərtərəfli öyrənməklə kifayətlənmir, bu tarixi hadisələrə yeni həyat, yeni məzmun və can verir. Məsələn, ilk tarixi roman müəllifi V.Skott əsərlərini yazmazdan əvvəl yazdığı dövrə, hadisələrə aid sənədlər, faktlar toplayır, yalnız bundan sonra əsərini yazmağa başlayırdı. M.S.Ordubadı, Y.V.Çəmənəmimli kimi ilk klassik tarixi romançılarımız da eyni yolla getmişlər. M.S.Ordubadının *“Qılınc və qələm”* romanının yazılması zamanı tarixi faktlara müraciəti bunu deməyə əsas verir. Y.V.Çəmənəmiminin *“Qızlar bulağı”* əsəri də tarixi araşdırmaların bədii təxəyyüldə ifadəsi kimi ortaya çıxır. Əlbəttə, yazıçı bununla heç də hər hansı bir tarixçinin vəzifəsini öz öhdəsinə götürmək fikrinə düşmür. Heç belə bir məqsədi də yoxdur. Çünki onun məqsədi tarixi təkrar etməkdən, tarixi xronoloji cəhətdən təsvir edərək onun surətini çıxarmaqdan ibarət deyil. Yazıçı tarixi romanlarda keçmişin üstünü örtən zülmət pərdəsini götürmək üçün bədii təxəyyülünün gücündən ustalıqla yararlanır, tarixin qaranlıq, zülmətli görünən yollarına işıq tutur, bədii əksətdirmə yolu ilə tarixi canlandırmağa, göz önünə gətirməyə nail olur. Bu baxımdan tarix və ədəbiyyat sahəsinin tədqiqat obyektləri nisbətən yaxın olsa da, tarixçi ilə yazıçının təsvir imkanları eyniyyət təşkil etmir. Tarixçi sırf tarixi faktı qeyd etməli olur. Ancaq yazıçı tək-cə tarixi faktı və tarixi şəxsiyyəti vurğulamır, o, həmçinin arzu və istəkləri, olmuşlarla yanaşı ola biləcəkləri də təsvir edir. Tarixi romanda bədii təxəyyül və gerçəkliyin sərhədləri, onun müəyyən edilməsi məsələsi istər Azərbaycan ədəbiyyatında istərsə də, dünya ədəbiyyatı miqyasında aktual bir məsələyə çevrilmişdir. Professor S.Dilek Yalçın Çelik tarixi romanlarda, ələxsusda postmodern romanlarda bu məsələyə öz yanamaşmasını bildirərək qeyd edir: *“Postmodern tarix romanları, bir tarihsellik yansıtır olsalar bile kesinlikle tarih olamazlar. Tarihi gerçeklik olarak kabul edilemezler. Yazarın gerçeğe, gerçekliğe olan saygısının sınırı nerede başlar nerede biter, bu tam olarak kestirilemeyen bir sorundur”* (S.Dilek Yalçın Çelik, 2021).

Sonuç

Tarixi səpkidə əsər yazan müəlliflər öncəliklə mütləq mənbəyə müraciət edirlər. Hər nə qədər yazıçı bədii təxəyyüldən istifadə etsə də, onun əsas məqsədi həyat hadisələrinə sadıq qalmaq, dövrü doğru-düzgün təsvir etməkdir. Elə yazıçını da tarixçidən, yaxud tədqiqatçıdan fərqləndirən məhz budur. Yazıçı çalışır ki, tarixi həqiqətlərə mümkün olduğu qədər sadıq qalsın, tarixin fəlsəfi, etnoqrafik, etnopsixoloji dərkinə reallıqla göstərə bilsin. Onun keçmiş təsvir edərək tarixə aid mənbələrə baş vurmağı da məhz buradan irəli gəlir. Tarixi mənbələr, yaxud faktlar və sənədlər yazıçıya bu zaman bir istinad nöqtəsi olur, onun keçmişə baxışına işıq tutur.

KAYNAKÇA:

1. Əliyev, H. Azərbaycan yazıçılarının VII qurultayında çıxışı // Kommunist. – 1981, 8 iyun. – s. 1-3
2. Горский, И.К. Польский исторический роман и проблема историзма / И.К.Горский. – Москва: Издательство Наука, – 1963. – 264 с.
3. Yalçın Çelik, S.Dilek. Yeni tarihselcilik kurumu ve türk edebiyatında postmodern tarih romanları / S.Dilek Yalçın Çelik. – İstanbul, Hiperyayın, - 2021. – 304 s.

ART AS A CAUSE OF ALIENATION IN HUMAN AND SOCIAL RELATIONS
(BASED ON COMPARATIVE ANALYSIS OF AYDINTALIBZADEH'S "ABUHUBB"
AND SOMERSET MAUGHAM'S "THE MOON AND THE BLACK PENNY")

İNSANİ VE TOPLUMSAL İLİŞKİLERDE SANAT YABANCILAŞMANIN
NEDENİDİR.

(AYDIN TALİBZADEH'İN "ABUHUBB" VE SOMERSET MAUGHAM'IN "AY VE
SİYAH KURUŞ" ADLI ESERLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİNE DAYALI)

Fahriya Isayeva

Azerbaycan Diller Universitesinin tez öğrencisi

ORCID 0009-0009-5534-0129

Özet

Yabancılaşma kavramının edebiyatta yorumlanması, konuya yalnızca felsefi değil aynı zamanda psikolojik açıdan da yaklaşmayı gerektirir. Konunun sanatsal modeli olan sanata hitap, insanın çevre dünyayla ilişkisini düzenler. Çünkü yaratıcılık, yazarın dünyayı anlama sürecindeki temel aracıdır.

Kişilik, kişinin sosyal ve psikolojik bir özelliğidir ve toplumla uyumsuzluğu bireysel ve kolektif çatışma şeklinde kendini gösterir. Yaratıcı dünya görüşünün insanı toplumdan ayıran bir kişilik olarak şekillendirdiğini vurgulayan kurguda onlarca eser bulunmaktadır. Kendi farklı dünya görüşünün, anlayışının yankısının ve toplumdaki yansımasının peşinden gidemeyen sanatçılar, zaman-zaman anlaşılmanın acısından dolayı memnuniyetsizliklerini dile getirirler ve bir şeylerin değişebileceğine dair umutları sarsıldığında ya fiziksel intihara başvuruyorlar ya da manevi intihar yolunu seçerek kendilerini izole ediyorlar. Bu izolasyonun nedenleri farklı olabilir. En belirgin olanı bilinçaltında ve "toplum beni hak etmiyor" düşüncesinin tercihlerinde oluşan yalnızlığa çekilme, topluma yabancılaşarak kişinin kendine, özgünlüğüne dönüşüdür.

Farklı dönemlerde yazılmış olsalar da Aydın Talibzade'nin "Abuhubb" ve Somerset Maugham'ın "Ay ve Kara Kuruş" romanları, sanatçının toplumdan yabancılaşma sorunuyla ilgili benzer özellikleri nedeniyle karşılaştırılmalıdır. "Ay ve Kara Kuruş" romanının kahramanı Charles Strickland'ın varoluşsal özgürlüğü, toplumun ona yabancılaşması, sanata sığınması arka planında gerçekleşir. Sanatı seçtiği için edindiği ve sahip olduğu her şeyi bırakıp kimseye hesap vermek, kimseye açıklama yapmak zorunda kalmayacağı ölçüde geçmişinden uzaklaşıp mutlak özgürlüğe doğru gider. "Abuhubb" romanının kahramanı Tunçal, kendisini ifade eden sanatı üvey baba olarak gördüğü için topluma ve dolayısıyla kendi sanatına da yabancılaşmıştır. Tunçal her ne kadar özgür ruhlu bir sanatçı gibi görünse de toplumun görüşüne, verdiği değere ve sonuçta eserlerinin satın alınmasına bağlı olduğundan özgürlüğünün bir yanılsama olduğunun farkına varamaz.

Böylece her iki romanda da yabancılaşma toplum-sanatçı-sanat yelpazesinde gerçekleşir. Makalede yabancılaşma sorunu sanatçı-toplum ilişkileri arka planı üzerinden yorumlanıyor.

A. Talibzade'nin "Abuhubb" adlı romanı ile S. Moem'in "Ay ve Siyah Bir Kuruş" adlı romanının karşılaştırmalı analizi, konuya dünya edebiyatı bağlamında yaklaşarak ana özelliklerinin tanımlanmasına olanak sağlar.

Anahtar kelimeler: yabancılaşma, yalnızlık, toplum, sanat, sanatçı, varoluşçuluk akımı

Abstract

Although they were written in different periods, Aydın Talibzade's "Abuhubb" and Somerset Maugham's "The Moon and the Black Penny" novels should be compared due to their similar features related to the problem of alienation of the artist from the society. The existential freedom of Charles Strickland, the hero of the novel "The Moon and the Black Penny", takes place against the background of the alienation of society from him, taking refuge in art. Because he chooses art, he leaves everything he has acquired and owns, and moves away from his past to the extent that he does not have to report to anyone or explain to anyone, and goes to absolute freedom. Tuncal, the protagonist of the novel "Abuhubb", is estranged from the society and, as a result, from his own art as well, because he sees the art that expresses him as a stepfather. Even though Tuncal appears to be a free-spirited artist, he cannot realize that his freedom is an illusion because he depends on the society's opinion, the value he gives, and ultimately the purchase of his works.

Thus, in both novels, alienation takes place on the society-artist-art spectrum. In the article, the problem of alienation is interpreted against the background of artist and society relations. A comparative analysis of A. Talibzade's novel "Abuhubb" and S. Moem's novel "Ay and a black penny" allows to define its main features by approaching the subject in the context of world literature.

Interpretation of the concept of alienation in literature requires not only a philosophical, but also a psychological approach to the issue. Appeal to art, which is an artistic model of the subject, regulates the relationship of a person with the surrounding world. Because creativity is the main tool for the author in the process of understanding the world.

Personality is a social and psychological characteristic of a person, and its incompatibility with society is manifested in the form of individual and collective conflict. There are dozens of works in fiction that highlight the fact that the creative worldview shapes a person as a personality that distinguishes him from society. Artists who cannot follow their own different worldview, the echo of their understanding, and the reflection in society, express their dissatisfaction from time to time due to the pain of not being understood, and when their hope that something can change is shaken, they either resort to physical suicide or isolate themselves by choosing the path of spiritual suicide. The motives of this isolation can be different. The most prominent thing is the retreat into loneliness that occurs in the subconscious and in the choices of the thought "society does not deserve me", and as alienated from society, it is a return to oneself, to one's originality.

Keywords: alienation, loneliness, society, art, artist, existentialism

Giriş

Müəlliflər özgələşmə anlayışını əsərlərində ya heç istifadə etmir, ya da bədii mətnə ona nadir hallarda rast gəlmək olur. Buna baxmayaraq mahiyyətə şəxsiyyət və insan konsepsiyasını önə çəkən romanların əksəriyyətində özgələşmə motivi bu və ya digər dərəcədə əksini tapır. Şəxsiyyət insanın sosial, psixoloji səciyyəsidir və onun cəmiyyətlə uyğunsuzluğu fərd və kollektiv, cəmiyyət və şəxsiyyət qarşılıqlı əlaqələrində təzahür edir. Ekzistensial yadlaşmaya, uzaqlığa, azadlığa can atan sənət adamı sosial özgələşmədən əziyyət çəkir, ona “yad” damğası vurularaq ekzistensial təcridi inkar edilir, seçim azadlığı cəmiyyətin bərabərliyi ilə qarşı-qarşıya qalır. Bədii ədəbiyyatda məhz yaradıcı dünyagörüşün insanı cəmiyyətdən fərqləndirən şəxsiyyət olaraq formalaşdırdığını önə çəkən onlarla əsər mövcuddur. Çünki yaradıcılıq sənətkarın dünyanı dərk etmə prosesində əsas vasitədir.

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında ekzistensial tənhalıq, azadlıq və yadlaşma motivini qabardan, ziddiyyətli mühakimələri və seçimləri ilə ən çox maraq doğuran obrazlardan biri “Əbuhübb” (2014) romanının qəhrəmanı Tuncaldır. Aydın Talıbzadənin insan və dünya konseptinin metaforik-simvolik təzahürü şəklində ərsəyə gələn bu romanı çağdaş nəsrimizdə “mən və başqaları” qarşılıqlı əlaqələrinin yaradıcı şüurda özünə yer etməsinin ən uğurlu nümunələrindəndir. Müxtəlif dövrlərdə yazılsa da, Aydın Talıbzadənin “Əbuhübb” və Somerset Moemin “Ay və qara qəpik” romanlarını sənətkarın cəmiyyətə özgələşməsi problemi ilə bağlı oxşar xüsusiyyətlərinə görə müqayisə müstəvisinə gətirmək yerinə düşür. Hər iki əsərin qəhrəmanı real rəssamların proobrazıdır və hər ikisində müəllif gerçək xarakter və hadisələrə birə-bir sadıq qalmadan öz düşüncəsindəki cəmiyyətə özgələşmiş sənətkar obrazını yaradır.

Əsas mətnin ifadəsi

“Əbuhübb” romanının protaqonisti Tuncalın Azərbaycanlı rəssam Ucal Haqverdiyevin (1960-2004) proobrazı olduğu müəllifin müsahibəsində və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Azər Turanın “Yatmış şəhərin yuxusu, yaxud rəssam Ucal Haqverdiyev” adlı əsərində də qeyd olunur. *“Nəsrimizdə epik sanbalına və modernist estetikasının parlaqlığına görə seçilən “Əbuhübb” romanında Aydın Talıbzadə avanqard bir rəssam obrazı yaradıb: Tuncal! Çəkdiklərini heç kəs anlamır. Həm də şairdir. Amma şeirlərini dostlarından başqa heç kəsə oxumur. Bütün haliyla - rəsmlərilə, şeirlərilə, qəribəlikləri ilə Tuncal Ucaldır. Aydın Talıbzadənin özündən də soruşmuşam: “Ucal bizim məhəllədə yaşayırdı. Dərin ünsiyyətim yox idi onunla. Sadəcə seyr edirdim onu” - deyir. “Necə qalib yadınızda?” “Qəribə, çox qəribə adam, heyrətləndirəcək dərəcədə qəribə adam. Başında sombrero, əynində qara köynək, qara şalvar və qara çəkmə: gülümsər çöhrəli topasaqqal bir cavan. Onun təbəssümündə və baxışlarında mən bir mənə oxuyurdum həmişə: “əfsus ki, siz heç nə anlamırsınız, siz mənə anlamırsınız.”* (6, s.12) Aydın Talıbzadə Tuncal obrazını bu əsərdə olduğu kimi, rəssam Ucal Haqverdiyevin həm zahiri görünüşünə, həm də tanıya bildiyi qədərincə, daxili aləminə yaxınlaşdırır. Somerset Moemin 1919-cu ildə yazılmış “Ay və qara qəpik” romanı isə fransız rəssam Pol Qogenin (1848-1903) həyatına improvizasiyadır. Hər iki romanda müəllif məqsədi konkret sənətkarın ömür salnaməsini yazıya almaq yox, onların obrazları, dünyagörüşü və həyat tərzindən bəhrələnmək öz müstəqil mətnini ərsəyə gətirməkdir.

S.Moemin yaradıcılığını xarakterizə edən ən başlıca xüsusiyyət insan fenomeninin hüdudsuzluğu, mürəkkəbliyi və ziddiyyətliliyi ideyasıdır. Adətən, “Ay və qara qəpik”, “Piroqlar və pivə” və “Teatr” romanları Somerset Moemin sənət görüşlərini ifadə edən trilogiya kimi qəbul olunur. “Piroqlar və pivə, yaxud şəkərdəki skelet” romanında söhbət (1930) yazıçı həyatı və ingilis cəmiyyətinin qarşılıqlı əlaqələrindən gedir. Moemin uzun illər ərzində incəsənətin mahiyyəti ilə bağlı düşüncələr silsiləsini isə qəhrəmanı dövrünün ən böyük aktrisası olan “Teatr” (1937) romanı tamamlayır. Qəhrəmanı sənət adamları olan bu romanlarda bu və ya digər dərəcədə sənətkar və cəmiyyət qarşılıqlı əlaqəsi izlənməkdədir. Bu qəhrəmanlar özlərinin sənətə,

bunun fonunda həyata və insana münasibətləri ilə başqalarından kəskin fərqlənirlər. “Ay və qara qəpik” romanında isə Çarlz Strikləndin yadlaşma prosesi gözümüzün önündə baş verir.

Strikləndin ailəsi və işinin simasında cəmiyyətə, ümumiyyətlə, həyata yadlaşması nə ictimai dünyagörüşünün cəmiyyətə əks-mütənəsbibliyi ilə şərtlənir, nə də böyük ideallarının reallaşmasına maneələrdir. Onun tərəddüd etmədən ailəsi və işindən imtina edib, demək olar ki, naməlumluğa getməsi sənət yanğısını əks etdirir. Çarlz bütün mənəvi dəyərlərdən xali, öz sənət ehtirasından başqa heç bir şeyin onu narahat etmədiyi bir insandır. O yalnız rəsm sənətinə sevgisində səmimidir. Ç.Strikləndin davranışları fonunda izləyə bilirik ki, incəsənət insanın subyektiv mahiyyəti, dünya ilə əlaqələrinin dərin qatları haqqında sənət kodları şifrələnmiş xüsusi məlumatları ifadə edən nadir mənbədir. Nəticə etibarilə, o, cəmiyyətin uğradığı bəşəri problemlərin, o cümlədən insanın yadlaşması məsələsinin çözümləndə həlledici açardır. Vacib olmadıqca dinib-danışmayan, siması daim buludlu, yalnız öz ehtiraslarına qapılıaraq yaşayan rəssamın yaradıcılıq instinkti onun bütün insani tərəflərinə qalib gəlir. Çarlz Strikləndin rəssamlıq ehtirası onu hamı tərəfindən qəbul olunmuş ümumi dəyərlər sisteminə tamamilə yadlaşdırır: ailəsini, bütün məsuliyyətlərini atıb rəsm çəkmək arzusu ilə çıxıb getməsi onun azadlığa qaçışıdır. Amma bu azadlıq yanğısında ruhani bir saflıq vardımı, bunu demək çətindir.

Romanın təhkiyəçisi gənc yazıçı onun rəsm əsərlərindən yaranan təəssüratlarını belə ifadə edir: *“Güman edirdim ki, əsərlərinə baxandan sonra Strikləndin qəribə xarakterinin səbəblərini öyrənə bilərəm, amma yanlışmışdım. Şəkillər heyratımı daha da artırdı. İndi daha heç nə başa düşmürdüm. Aydın olan bir şey vardısı, - əlbəttə, bu da fərziyyə idi - o da bundan ibarət idi ki, Striklənd hansı bir qüvvənin əsarətindən xilas olmağa can atırdı. Amma bu, nə qüvvə idi, hansı yolla ondan qurtulmaq olardı, məlum deyildi. Hərəmiş dünyada bir cür tənhayıq. Sanki hər kəs mis qüllədə yaşamağa məhkum edilmişdir, yoldaşlarıyla da ancaq qüllənin divarını döyəcləməklə - işarələrlə danışa bilər. İşarələr isə hamı üçün eyni olmadığından mənası yanlış və qeyri-müəyyən olur. Çox istəyirik ki, başqaları da qəlbimizdən keçənləri duya bilsin, amma onlar duya bilmir, başa düşə bilmirlər bizi, ona görə də həyat yollarında birgə yox, yan-yana, bir-birimizi tanımadan-bilmədən, hərə öz yoluyla addımlayır...”* (4, s.182) O həmçinin Çarlzın cəmiyyətdən birdən-birə uzaqlaşmasını əsaslandırmaq üçün səbəblər xəyal edir: məsələn, əgər o, uşaq olanda ailəsi arzularını reallaşdırmağa imkan verməsəydi, yaxud həyat yoldaşının sənətlə bağlı anlayışı olmasaydı və s. Faktlar isə gənc yazıçıya başqa şeylər deyir. O, bir an belə tərəddüd etmədən hər şeyi və hər kəsi atıb gedən rəssamın seçiminin hər hansı ruhani axtarışlarla bağlı olmadığını görür. Yaxud bəlkə də onun bütün düşüdükləri Strikləndin yalnız şüuraltısı səviyyəsində gerçəkləşir.

Bütün qüsurlu davranışlarına rəğmən Çarlzın rəsmə olan ehtirası həqiqətə çatandan sonra bu həyatdakı missiyasını tapmış və onun dalınca getmək uğrunda hər şeydən rahatlıqla vaz keçə bilən insanın çırpınıları kimi görünür. O, intuitiv olaraq içindəki yaradıcı gücün fərqi varır və onu seçməyin daha ekoloji, ətrafa zərərsiz yolunu heç axtarmır da, ürəyinin çağırışına doğru irəliləyir. *“Daxili-mənəvi azadlıq yaradıcılığın ən mühüm şərtidir, azadlıqdan məhrum olmuş təfəkkür öz möhtəşəmliyini itirir.”* (2, s. 57) Çarlz nə istədiyini dəqiq bilən və ona refleksiya nəticəsində can atan adam idi. Tuncal isə azad olmağı istəsə də, azadlığın konkret nədə ifadə olduğunu dərk etmir və nəticə olaraq nə istədiyini də bilmədiyi üçün heç bir şeyə can atmır. O, dünyanı istedadlara yer olmayan ədalətsiz məkan kimi görür və vəziyyəti dəyişmək üçün heç nə etmir. Başqa sözlə, o, qaralıqdan şikayət etmək yerinə, şam yandıranlardan deyil.

“Ay və qara qəpik” romanında Çarlzın insan şüurunu mənəvi ucalıqdan uzaqlaşdıran, sanki ruhu səmədan qoparıb yerə yaxınlaşdıran bədənə və onun təbii ehtiyaclarına nifrəti onu “Əbuhübb” romanının qəhrəmanı Tuncalla yaxınlaşdırır. Strikləndi nə geyindi, harada yatdığı, nə yədiyi narahat etmədiyi kimi, Tuncal da maddi rifaha bağlanmış, daim nə isə əldə etməyə çalışmaqlarından yorulduğu insanlardan geyimi, həyat tərzini etibarilə fərqlənir. Daim

axtarışda olan Tuncal “azadlıq və anarxiya”, “mən və dünya” anlayışları barədə düşünür. Onun mənəvi axtarışları bitkin fikir və qənaətlərlə nəticələnmiş, davamlı şəkildə öz-özü ilə polemikada olur. Tuncalın fikrincə, mütləq azadlıq yoxdur, çünki sərhədsiz azadlıq insanda təkəbbürü formalaşdırır, anarxiya yaradır. Elə bu fikirlərə görə də o, sanki, öz seçimləri ilə birmənalı şəkildə barışa bilmir, daxilində ziddiyyətlər baş qaldırır. Fasiləsiz ekzistensial düşüncələrə daldıqca Tuncal azadlığı tamamilən duyğulardan, insanlarla ünsiyyətdən imtina kimi qəbul etməyə başlayır, sevgini asılılıq, könüllü köləlik olaraq şərh edir.

Romanda Tuncalın psixoloji problemləri ictimai kaosdan qaynaqlanır. Bütövlükdə milli mədəniyyətin şəkil dəyişməsi, dağıntılar altında qalan bina kimi aşınması gənc rəssamı çarəsizlikdən “intihara” sürükləyir. *“Sosial özgələşmə cəmiyyətin ümumi, əsas dəyərləri ilə hesablaşmama, cəmiyyətə, onun qrup və institutlarına zəif inteqrasiya olunma və əsas axınlarından təcrid olunmanı nəzərdə tutur.”*[9] Yeni dünyada, az qala, meşə qanunları kimi, güclünün “sağ qaldığı”ni ürək ağrısı ilə izləyən Tuncal fiziki məhv olma yolu ilə ruhunu qorumağa çalışır. *“Qloballaşma məhəlləni şokolad kimi sındıra-sındıra yeyirdi.”* (5, s.21) Tuncal gördüklərini qəbullana bilmədiyi, uzaqlaşmağa, qaçmağa çalışdığı məqamlarda bu cümlə romandamüəyyən amplitudalarla təkrarlanmaqla onun ruhani tənhalığına öz qayda-qanunları ilə təcavüz edən müasirliyi, texnologiyamı, qloballaşmamı nişan verir.

Tuncalın cəmiyyətə yadlaşması ölkəni bürüyən köklü ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi dəyişikliklər, bütün dünyanı cənginə alan kapitalizm qanunları fonunda fərdin öz gücsüzlüyünü, təkbaşına heç nəyi dəyişmək iqtidarında olmadığını dərk etməsinin ağrısından formalaşır. *“Özgələşmə, tənhalıq qorxusu onu da hamı kimi olmağa sürükləyir. Bu mənəvi boşluq dərvişin imtahanı kimi qiymətləndirilə bilər. İmtahandan alını-açıq, üzün ağ çıxan dərviş “dünya duracaq yer deyil, könül, səfər elə” prinsipinə sadıq qalaraq əbədiyyətə köç edir.”* [3] Tuncalın fəlsəfəsinə görə, insan nə maddi nemətlərə bağlanmalı, nə də mənəvi dəyərlərdən asılı olmalıdır. Dəyərlər sistemi onun nəzərində cəmiyyətin uydurduğu qayda-qanunlar toplusudur. Buna baxmayaraq o, istisnasız bütün ümumi norma və dəyərlərə yadlaşmış insan deyil, seçimləri var – bəzən könüllü, bəzən məcburi. Tuncalın azadlıq meyli etirazdan qaynaqlanır. O, gerçəklərlə barışmaz mövqedədir, gördüklərini qəbullana bilmir, ikrah duyur. *“...müəyyən bağlantılar var: evlərin, küçələrin dağıdılması, o küçələrdə hansısa nalayiq hərəkətlərin baş verməsi... Tuncalda bütün bunlara qarşı bir etiraz əmələ gəlir. Ümumiyyətlə, o, həyatda nəyi görürsə, onun neqativ proyeksiyasına istinad edir və öz azadlığını bu məqamdan başlayır. Yəni bu cür azadlıq idealının istinadının özü, hiss edirsən ki, möhkəm deyil.”* (1, s. 376) Akademik Nizami Cəfərovun fikirlərinin davamı kimi qeyd edək ki, Tuncal həyatın inkişaf prosesini qanunauyğun hesab etmir.

“Əbuhübb” romanından da izlədiyimiz kimi, öz fərqli dünyaduyumunu, dərk etməsinin əks-sədasını cəmiyyətdə yansımaları izləyə bilməyən sənət adamları anlaşılmaq dərəcəsi ilə öncə ara-sıra narazılıqlarını dilə gətirir, nəyinsə dəyişə biləcəyinə ümidləri sarsıldıqda isə ya fiziki intihara əl atır, ya da “mənəvi intihar” yolunu seçərək özünü təcrid edir. Bu təcridin motivləri müxtəlif ola bilər. Ən qabarıq olanı altşüurda və seçimlərdə “cəmiyyət mənə layiq deyil” düşüncəsindən boy verən tənhalığa çəkilmə, mühitə yadlaşdıqca öz içərisinə, ilkinliyinə dönüşdür. “Öz”ünə qayıdış bir müddət sonra müxtəlif şəkildə təzahür edir: ya fərqliliyin mənasız olduğunu qəbul edib yenilənmiş enerji, sıçrayışla geri dönüş, uğura köklənmə; ya son damlasınadək məhv olan ümidlərin insanı intihara sürükləməsi (ən yaxşı halda bomjluq); yaxud enerji potensialını yaradıcılığa sərf etməklə, sənət vasitəsilə xilas.

“Ay və qara qəpik” romanının qəhrəmanı üçün sənət özünü reallaşdırma vasitəsidir. Başqalarının nə düşüncəyi əndişəsinə qapılmayan Çarlz Striklendi çəkdiyi rəsmlərin taleyi də maraqlandırmır. O, ölümündən əvvəl Ataya tapşırır ki, əsərini məhv etsin – gələcəkdən imtinanı əsərlərinin sonrakı taleyinə biganəliklə ifadə edir. Çarlz rəssamlığı da yalnız özü üçün sevir:

onun nəzərində ərsəyə gətirdiyi sənət əsəri deyil, üzərində işlədiyi zaman, proses qiymətlidir. Rəsm onun üçün yalnız əlindəki fırça ilə yaratdığı müddətcə maraqlıdır, əsər tamamlandıqda həvəsi də bitir – yeni bir əsərə başlayana kimi. Sanki həyat yalnız yaradıcı prosesin özündən ibarətmiş kimi uzun illər boyu yerini tapmayan potensial enerjini boyalara axıtdıqca həm özünü reallaşdırır, həm də ruhən azadlıq duyğusuna qovuşur. Ç.Striklənd azsaylı yaradıcı insanlardandır ki, onu nə tənqid narahat edir, nə tərifə möhtacdır. Adətən, sənət adamlarının dəyər görməmələri ilə bağlı əndişələri ona yaddır. Uğur, şöhrət, rifah, müvəffəq olmaq ehtirası onu qətiyyənlə narahat etmir. Yeganə arzusu sivil həyatın usandırıcı məhkumluqlarından uzaq, kimsəsiz bir adada yaşamaq və məqsədsiz-məramsız rəsm çəkməkdir.

“Ay və qara qəpik” romanında Strikləndin cəmiyyətə münasibətdə ekzistensial azadlığı, mühitin ona yadlaşması sənətə qaçış, belə demək mümkünsə, rəssamlığa pənah gətirmək fonunda baş verir. O, sənəti seçdiyi üçün əldə etdiyi, nail və sahib olduğu hər şeyi tərk edir, keçmişindən heç kimə hesabat verməyəcəyi, izah etməli olmayacağı qədər uzaqlaşır. Çarlz bütün insani duyğulardan və mühakimələrdən azaddır. Strikləndin 17 illik evliliyindən, özünə və ailəsinə yetəcək qədər işi və qazancından imtina edərək getməsinin səbəbi sənət yanğısıdır. Bu yanğının ona ailəni təmin edəcək qədər pul qazandırır-qazandırmayacağı barədə heç düşünmür də. O, bəlkə də ömründə ilk dəfə özü üçün, öz istəklərinə uyğun yaşayır. Cəmiyyət və əxlaq münasibətlərinə əsasən, o, mənəvi dəyərlərini itirmiş, yalnız öz zövqü üçün yaşayan birisidir. Amma onu nəinki cəmiyyətin, ailəsinin fikri əsla maraqlandırmır, hətta heç özünün aqibəti də narahat etmir.

Tuncal isə əksinə, onu ifadə edən sənətə ögey münasibət gördüyü üçün cəmiyyətə yadlaşır. Bu özgüləşmə özü ilə bir tərəfdən onun öz sənətinə yadlaşmasını da gətirir. Tuncal azad ruhlu rəssam kimi görünə də, cəmiyyətin fikrindən, verdiyi dəyərdən, nəhayət, əsərlərini almasından asılı olduğu üçün azadlığının bir aldanış olduğunun, bəlkə, özü də fərqləndirə deyil. Mahiyyətcə müəyyən fərqlər özünü göstərsə də, hər iki romanda özgüləşmə cəmiyyət-rəssam-sənət spektrində cərəyan edir.

Tuncalın can atdığı, tez-tez öz-özünə tərif etdiyi mütləq azadlıq anlayışı onun seçimində ona görə reallaşmır ki, əslində, o heç bir seçim etmir, hansısa seçim edəcək azadlığa malik deyil. Çünki belə bir mütləq azadlıq insandan güclü iradə istəyir. Çarlz Striklənd məhz istisnasız hər şeyi dəf edib öz mütləq azadlığına üz tutur. Onu yolundan saxlayan heç bir şey yoxdur: ailə, karyera, ad-san, sevgi, dostluq, bir sözlə, onun üçün əhəmiyyət kəsb edən, dəyəri olan heç nə mövcud deyil. Tuncal da mütləq azadlıq haqqında vaxtaşırı düşündükcə sevginin belə, insanı buxovladığı, köləyə çevirdiyi qənaətinə gəlir. İstər Allaha sevgi olsun, istərsə qadına – hər birisi qurbanlar tələb edir, şərtlər qoyur və deməli, azadlığı məhdudlaşdırır. Tuncalın azadlığı onun gücü yetdiyi qədərdir. Düzdür, onun üçün müəyyən dəyərlər mövcuddur, amma gənc rəssamın mütləq azadlıq arzusunu hüdudlayan yalnız onun iradəsinin zəifliyidir.

Tuncal Çarlz Striklənd kimi köçüb bir adada yaşamaq imkanına malik deyil, amma necəse yaşamaq, mövcud olmalıdır. Dağınıq görkəminə görə onu dilənçi hesab edən imkanlı adamlar sədəqə verir, o isə qəbul edir və bu həyat tərzi üçün mütləq azadlıq hesab edirdi. Tuncal “azadlığı sevirənsə, heç nə istəmə, heç kəsi incitmə, heç nəyə bağlanma” prinsipi ilə yaşayır və heç kimi vecinə almırdı: nə hökuməti, nə polisi, nə siyasəti, nə ideologiyayı, nə demokratiyanı, nə qohumları, nə də qonşuları. Beləcə, Tuncala görə, azadlıq, bir növ, vakuumdakı mövcudluqdur – təkbəşinə və bütün duyğulardan arınmış. Cəmiyyətə görə isə bu, azadlıq deyil, mənasız bir mövcudluq, dərin bir boşluqdur. Tuncal sevdiyin obyektlə arada mütləq mübadilə qanunlarının işlək olduğunu bilir və bundan imtina edir. Fərizə onu sevir, qayğısına qalır, maddi cəhətdən əl tutur, onu bu vəziyyətdən qurtarmağa çalışır. Tuncal isə qadının yaxşılıqlarını qəbul edir, ona heç nəyin əvəzini qaytarmır, buna heç imkanı da yoxdur. Amma bunun dərdini çəkmir, bilir ki, gec-tez bu birtərəfli enerji axını sirkulyasiya edə bilmədiyi üçün dayanacaq və hər şey

təbii şəkildə sonlanacaq. Onun gerçəkləri anlaşılan olsa da, qəbul edilməzdir. Ən sevdiyini belə, səni anlasa da, qənaətlərin, seçimlərin cəmiyyət qanunları baxımdan absurd olduğuna görə qəbul edilmir və ən doğmalar da yadlaşır. Ekzistensial azadlıq qəbullanmağı umarkən cəmiyyət tərəfindən inkar edildikcə qovulma baş verir.

Tuncal sevgini, bağlanmağı inkar etdiyi halda, Fərizə getdikdən, məhəllələri dağıdıldıqdan sonra boşluğa düşür, yaşamaq tamamilə mənasızlaşır və tez-tez intihar haqqında düşünür. Bu məqamda Tuncalın ekzistensial azadlığı puç olur, ideyalarının əslində qəlp olduğunu görürük. Çünki həyatında ikən dəyərini inkar edib azadlıq istədiyi məfhumların yoxluğu ona təkbaşına azad olmağın mümkünsüzlüyünü nümayiş etdirir. Tuncal romanda bunlar haqqında düşüncələrə dalmır, fikir yürütmür, itkilər onu intihara sürüklədikcə həyatındakı qara dəlik boşluğu aydın görünür. Romanın sonuna doğru bulvara intihar məqsədilə gəlmiş Tuncal burada qaynayan həyatı, hətta çirkli olsa belə mavi dənizi izləməkdən zövq alan insanları, zarafatlaşa-zarafatlaşa, deyə-gülə konki sürən yeniyetmələri, bir-birinə sığınib skamyada oturan gəncləri gördükcə onlar kimi olmaq, onlardan biri olmaq istəyirdi. *“Bulvar xoşbəxt nağıl təklif eləyirdi adamlara... Tineycerlər nəyəsə ucadan qəhqəhə çəkib bayılırdılar. Hamı əylənməklə məşğul idi... və hərə də özünü bir cür əyləndirirdi. Tuncal duydu ki, qərubsəyib və bu səma altında tək-tənhadır, kimsəsizdir...”* (5, s. 316)

Fərizənin həmişə geri dönəcəyini bildiyi üçün rahat olan Tuncal onun artıq həmişəlik və geriye dönüşü olmadan getdiyini dərk edəndən sonra yalnızlığı iliklərinə qədər duyur. Əslində, romanda ekzistensial tənhalıq məsələsinə açar olan əsas kod bu cümlədədir: *“hərə də özünü bir cür əyləndirirdi”*. Hər kəs “məni anlamırlar” iddiası ilə başqalarının onunla məşğul olmasını gözləməkdənsə “özünü əyləndirməyə” çalışsa, gülümsəməyə səbəb yaratsa, kimsə bu qədər tənhaləşməz. Tuncalın azadlıq meyli mütləq azadlıq deyil, cəmiyyəti rəssamına boclu hesab edən sənətkar eqosudur. Şiltaqlıqları xoş görülmədiyi üçün ağız büzüb küsən uşaq ərköyünlüyüdür. Əlbəttə, o bunun fərqi deyil. Cəmiyyətdən iyirənən, fəlsəfi fikirlər burulğanında çabalayan Tuncalı heç vaxt öz xarakteri, davranışı, seçimləri narahat etmir, bu barədə düşünmür, bu məqamda özünə azadlıq verib – sartrvari “başqaları cəhənnəmdir” düşüncəsinə sarılıb gördüklərinə ikrah duyduğu halda, cəmiyyətin də onu sorğulamaq haqqına əsla şans vermir, bununla maraqlanmır. Tuncal qəbullanmaq istəmir ki, onun üçün rəsmləri satılmadığına görə başqa heç bir iş görməmək, sədəqə və yardım qəbul etmək normadır, hətta azadlıqdırsa, məhəllənin söküntüləri arasında əylənən Zosya və fəhlə üçün də bu seçim azadlıqdır – onları da Tuncalın fikri maraqlandırmaya bilər. O öz seçim azadlığını başqalarına heç də hər zaman verə biləcək qədər azad deyil.

Tuncal düşünür ki, ən mükəmməl azadlıq variantı avaraların azadlığıdır. Çünki avaralar məsuliyyət və borc fəvqində yaşayırlar: istək onları hara aparsa, ora da gedib çıxırlar. Bu məntiqlə Tuncal da avaradır, bütün məsuliyyətlərdən və borclardan özünü azad etsə də, hələ də başqalarının əməllərini mühakimə edirsə, bu azadlıq, gerçəkdən, onun can atdığı mütləq azadlıqdır?! Mütləq azadlıq yalnız özünü yad fikirlərdən müdafiə etmək deyil, həmçinin onların da seçim azadlıqlarını qəbul etməkdir.

Amerikalı marksist tənqidçi Sidney Finkelsteyn ekzistensializm və yadlaşma mövzunu araşdırdığı irihəcmli tədqiqat işində Henri Millerin “Xərçəng tropiki” bestsellerindən bəhs edərkən qəhrəmanın azadlığını “şübhəli” adlandıraraq insan və cəmiyyət münasibətlərini qısaca belə xarakterizə edir: *“Cəmiyyətdən azad olmaq heyvan kimi sərbəst olmaq deməkdir. Heyvan ürəyi hara istəsə, gedə bilər, amma hər yerdə onu aclıq və düşmənlər izləyir.”* (8, s. 222) Fikirlərinin davamında müəllif əsl həyatın yalnız cəmiyyət içində mövcud olduğunu yazaraq qeyd edir ki, insan nə qədər ictimai mühitdən qopmağa çalışsa, cəmiyyətin cavab zərbələri daha ağırlaşmaz və dəhşətli olur. “Əbuhübb” romanında Tuncalın cəmiyyətdən uzaqlaşmaq, qopmaq cəhdləri ona tək olduğu qədər tənhalığını, köməksizliyini də nümayiş etdirəndə o, hər

şeyi geri qaytarmaq, sıfır nöqtəsindən başlamaq qərarına gəlir. Onun ekzistensial azadlıq arzusu və meyl təklik və tənhalıqla “cəzalandığı” zaman, əslində istədiyinin bu olmadığını anlayır. Onun dərviş ruhu cəmiyyətə Tuncalın öz əli ilə bu “cəza”nı verməyə, “sağ qalmaq naminə” hamıdan biri olmaq, hamı kimi olmaq imkanını yaratmışdır.

Nəticə

Beləliklə, “Ay və qara qəpik” romanında olduğu kimi, “Əbuhübb” romanında da sənətkarın cəmiyyətə yadlaşması ekzistensial azadlıq fonunda formalaşır. Yaradıcılıq bircinsli proses olmadığı üçün onun ərsəyə gəlməsinin analiz və şərhə yadlaşma ilə bağlı ilkin şərtləri nəzərdə tutur. Sənət əsərinin maddiləşməsi onu müəllifin yalnız özünə məxsus olan aləmdən qoparıb cəmiyyətə təqdim edir və nəticədə, yaradıcılıq prosesi növbəti – sosial mərhələyə addımlayır. Cəmiyyət dəyər görmək məqsədilə ona təqdim olunan sənət nümunəsindən onun maraqlarının nəzərə alınmasını gözləyir və bir növ, əsər sosial kontekst qazanmağa məcbur olur. Nəticədə, ya təklif tələbə uyğunlaşdırılır və fərdin yaradıcı özünəməxsusluğu itir, ya da sənətkar və cəmiyyət qarşılıqlı yaranır.

Bəhs etdiyimiz hər iki romanın rəssam qəhrəmanı kimsədən heç nə istəmir, öz xoşu ilə nə işə verəndən işə çəkinmədən qəbul edir. Onlar bu birtərəfli enerji axınına fədakarlıq hesab etmədiyi üçün mənəvi borc hiss etmirlər. Buna görə də Striklənd ona kömək edən, daim dəstək olan Dirk Stryovun arvadı Blanş ilə birlikdə olmağı xəyanət hesab etmir. Çünki o özünü cəmiyyətin qanunlar sisteminin çərçivəsinə sığdırmadığına görə, onları tanımır, qəbul etmir, bu barədə heç düşünmür. “Ay və qara qəpik” romanının adı ilə bağlı müxtəlif versiyalar mövcuddur. Hər bir versiya mahiyyət etibarilə bu sərlövhənin maddiyyət və mənəviyyəti, ali və bəsitə, əhəmiyyətli və gərəksizi bildirdiyini ifadə edir. Romanda mənəvi istinadın itirilməsi nəticəsində insan öz mahiyyətini də itirərək ətraf aləmin obyektinə çevrilir.

Hər iki roman qəhrəmanı üçün zaman hərəkətsizdir, axmır. Burada və indi yaşadıklarından ibarət olan bu həyatda onlar üçün nə xatırladıqları keçmiş mövcuddur, nə şirin xəyalını qurduğu gələcək. Bu, arzu və xəyallardan, hədəf və məqsədlərdən xali, bütün duyğulardan arınmış mövcudluqdur. XX əsrin görkəmli mütəfəkkirlərindən olan filosof və ilahiyyatçı Paul Tillix (1886-1965) “Sistematik teologiya” əsərində keçmiş unuda bilməmək kimi, xatırlaya bilməməyin və şüurlu imtinanın dadağıdıcı olduğunu qeyd edirdi: *“Keçmişin xatirəsi insanın şəxsi identikliyi qoruyur. Bu olmadan insan, sadəcə, özünü itirirdi. Bu cəhət həmçinin müxtəlif sosial qruplara da aiddir. Mənasız irəliyə canatma, keçmişin köklərindən tamamilən qopub ayrılma, nəticədə boşluğa, indinin və deməli, gələcəyin itirilməsinə çevrilir.”* (7, s. 269) Bir tərəfdən, anı yaşamaq əsl səadət olsa da, “Əbuhübb” və “Ay və qara qəpik” romanlarında obrazların xoşbəxt olduğunu izləmirik. İçində olduqları azadlıq hissi onlara xoşbəxtlik gətirmir. Amma bu əsərlərdə heç onların xoşbəxt olmaq istəyi də görünmür. Hər şeydən imtina onlara bu boşluq hissini bəxş edəndə azad olduqlarını duyurlar. Çarlz və Tuncalın dünyagörüşü baxımından azadlıq hesab olunan cəmiyyət qanunlarına görə, insan və şəxsiyyət kateqoriyasının yaşam kredosuna sığmayan fiziki varolmadır. Bu məqamda baxışlar, yanaşmalar toqquşur. Bu təqdirdə ekzistensial azadlıq cəmiyyətin içində öz qanunları ilə yaşama qabiliyyətini, gücünü sonadək qoruya bilmir, “sürgün” olmadan, yadlaşmadan öz mütləq azadlığına qovuşa bilmirsən. Sənət istər sənət naminə yaradılsın, istər xalq üçün olsun, başlanğıc nöqtədə həmişə fərddir; müəllifin fəlsəfi, psixoloji dünyagörüşünü, həyatın bütün sferaları ilə bağlı məhz ona məxsus olan düşüncə sistemini əks etdirir. Somersət Moemin “Ay və qara qəpik”, Aydın Talıbzadənin “Əbuhübb” romanlarının rəssam qəhrəmanlarının yaradıcılıq məramı fərqli olsa da, hər ikisinin ekzistensial azadlıq yangısı, nəticə etibarilə, onları cəmiyyətə özgələşdirir.

Bibliography

- 1.Cəfərov N. Ədəbiyyat söhbətləri. Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, 388 səh.
- 2.Əliyeva S. Ədəbiyyatda və fəlsəfədə bədiilik fenomeni. “Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər” – 2013, № 1, 155 səh.
3. Həsənova L. “Əksliklərin vəhdəti olan kainat: Dünyavi və səmavi, fərd və cəmiyyət (Aydın Talıbzadə “Əbuhübb”) <https://literature.az/?lang=aze&page=3-39&newsId=115785>
- 4.Moem S. Ay və qara qəpik. İngilis dilindən tərc. F.Ağzadə, Z.Səfəroğlu. Bakı, “Qanun”, 2015, 274 səh.
- 5.Talıbzadə A. Əbuhübb (M+O+N+A+M+O+R). Bakı, “Qanun”, 2014, 320 səh.
- 6.Turan A. “Yatmış şəhərin yuxusu, yaxud rəssam Ucal Haqverdiyev”. “Ədəbiyyat qəzeti”, 2018, 27 oktyabr, s.12
- 7.Лифинцева Т.П. Философия и теология Пауля Тиллиха. Москва, 2009, 303 с.
- 8.Финкелстайн Сидни. Экзистенциализм и проблема отчуждения в американской литературе., пер. с англ. Э. Медников. Москва: Прогресс, 1967, 318 с.
- 9.Crossman A. Understanding alienation and social alienation [Elektron resurs]. Режим доступа <https://www.thoughtco.com/alienation-definition-3026048>

İSİ MƏLİKZADƏNİN TOZDAN BOĞULAN QƏHRƏMANI

Günəl Hümətova (Pəniyeva) Saleh

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Ədəbiyyatın tədrisi texnologiyası kafedrasının
baş müəllimi, fil.ü.f. doktoru Orcid ID:0000-0002-8916-3484

ÖZET

70-ci illər nasirlərindən olan İ. Məlikzadənin “Quyu” povestində də müasir nəsrin bir çoxunda irəli sürülən ictimai zümrələr arasındakı münasibətlər, konfliktlər, “alçaldılmış və təhqir edilmişlərin” imtiyazlarına, hər şeyə qadir olanlara qarşı özünəməxsus etirazı, narazılığı və s. motivləri diqqət mərkəzində durur. Həmin əsərdə quyu qazıldıqca insanların mənəviyyəti görünür, iç üzü açılır. Hər şey ifşa olunur, quyunun qəhrəmanını adı da Umuddur, yəni Ümid. O qorxaq cəmiyyətdə, susan cəmiyyətdə öz yerini görə bilmir. Povestdə saf qəlblə, halallığa öyrənmiş kəndli balası Umudu kəndin sahibi – ixtiyarı, kolxoz sədri Xalığın harınlaşmış, mənəvi cəhətdən düşgünlənmiş, əxlaqca pozulmuş ailəsinə məhrəm bir adama çevirir. Və beləliklə də o, həmin çağacan ona bəlli olmayan bir çox mətləblərdən agah olur. Məlum olur ki, dünyada heç bir müqəddəsliyə malik olmayan, çirkab, namussuzluq, saxtakarlıq və xəyanət içində boğulan xalqlar mühiti mənəvi cəhətdən sağlam, təmiz əxlaqlı, lakin kasıb, öz əlinin zəhməti ilə dolanan Umud kimi, onun atası kankan Məcid kimi adamların hesabına yaşayır. Onların üstündə ağılıq edir, yeri gəldikdə isə onları heç adam yerinə də qoymur. Məhəbbət kimi ən ülvə və zərif hisslər də qaba haqq - hesab, alver və sövdələşmə obyektinə çevrilir. İş belə bir məqama gəlib çıxır ki, əgər Umud sədrin arvadının təsadüfən gördüyü xəyanətinin üstünü açmazsa, ona öz sevgisinə asanlıqla qovuşacağına vəd edirlər. Xalığın qızı Solmazı ürəkdən sevmə gənc isə təmiz duyğularını ləkədar etmək istəməyərək bu cür alış - verişdən imtina edir. Lakin, ədəbi tənqid povestin möhkəm mənəvi - əxlaqi prinsiplərə malik olan və öz təbii hissləri, ürəyinin arzusu ilə bu prinsiplər arasında daxilən çırpınaraq mənəvi-psixoloji sarsıntılar keçirən bu qəhrəmanını mübariz olmamaqda günahlandırmışdır. İsi Məlikzadənin qəhrəmanları isə tozdan boğulur, istidən, bürküdən əziyyət çəkirlər.

Açar sözlər: povest, nəsr, İsi Məlikzadə, mənəvi-əxlaqi prinsiplər

COMPOUND NOUNS AND ADJECTIVES IN TURKISH LANGUAGES

Aynur Murad gizi Namazova

Phd student of ASPU, of the Department of Modern Azerbaijani Language, Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0001-2498-8880>

Summary: In this article, we will analyze compound nouns and adjectives in Turkish languages. The Turkish language has been influenced by political and social events in different regions and has come to this day by encountering different cultures. In this article, we will analyze the words belonging to Turkic languages and discuss their main features. The literatures used in the article are the works of prominent professors conducting research in this field. These rapprochements have also been the subject of language and literature studies. The similarities and differences of the Turkish World in terms of both language and literature have attracted the attention of researchers. As in all languages, Turkish dialects have phonological, morphological, lexical and syntactic differences.

Key words: Turkic languages, compound words, Kipchak language, word creation, parts of speech

Many studies have been done on compound nouns and different ideas have been put forward on the subject; However, it has been observed that the boundaries of compound words are still not fully drawn. It has not been fully clarified which words should be considered compounds, and it has been observed that some researchers confuse combinations with phrases. While some researchers argue that at least one of the constituents of compound nouns should be used outside its literal meaning, it is also seen that the constituents of compound nouns consist of words that have partially or completely lost their meaning. According to some, it is not necessary for the elements that make up compound words to always lose their previous meaning. Sometimes each word retains its meaning, sometimes a meaning close to the previous meaning may occur. In word phrases, it is not possible for words to combine or lose their meanings. Syntactic elements in phrases always preserve their literal meaning. Compound nouns have their own stress. Although reduplications and abbreviations are also accepted as compound words in some sources, it is not a widely accepted idea to accept reduplications as compound words, as a matter of fact, in this study, reduplications and abbreviations are not considered as compound words. Another problem with compound nouns is how many headings the compounds should be grouped into. There are different opinions on this subject.

The reason for the difference in how many compound nouns are divided into is that researchers handle compound nouns with different approaches. In Oghuz dialects, nouns are divided into two as specific and generic, depending on whether the entities they represent are one or more. Proper names used in Oghuz dialects may differ due to religious and political reasons. The subject of nouns according to their qualities and quantities is discussed under the title of number in nouns, and nouns are evaluated according to their qualities and quantities either under two headings as singular and plural, or under three headings as singular, plural and collective. In all Oghuz dialects, there is singularity and nouns that do not have the plural suffix -lAr; It is accepted as a singular noun and there is no grammatical sign indicating singularity in Turkish dialects. The suffixes -In, -Un, -(n)In, -(n)Un, which are accepted as noun case suffixes in some studies, are called complement suffixes or genitive suffixes in this study; Additionally, the complement suffix is not among the case suffixes.

The suffix -CA, which adds the meanings of equality, similarity, relativity and comparison by adding it to nouns and noun words in the sentence; It is shown among noun case suffixes by many researchers. This suffix is mentioned among the transformation suffixes in our study because it transforms the noun to which it is added into an adverb. Again, in our study, directional, relative and equality suffixes are not considered among the noun case suffixes, and the noun case suffixes consist of -I / -U (determining), -A (dating), -DA (staying) and -DAn (leaving). So, noun case suffixes are divided into five: the simple case of the noun, the accusative case, the dative case, the accusative case and the separating case. Additionally, there is diversity in the preferred terms for case suffixes. As seen in the scanned sources, among the noun expansion suffixes in Oghuz dialects, the noun case suffixes that enable the word to be added to function as subject, object, indirect complement and adverbial complement in the sentence are basically common, except for a few phonological and semantic features. However, significant task changes are also seen in case suffixes in GT.

In our study, adjectives are grouped under two main headings: qualifying adjectives and indicative adjectives, and indicative adjectives are also included; It is divided into subheadings as demonstrative adjectives, indefinite adjectives, interrogative adjectives and numerical adjectives. Number adjectives are; They are grouped as main number adjectives, ordinal number adjectives, compound number adjectives, fraction number adjectives, and group number adjectives. In Oghuz dialects, descriptive adjectives are meant by adjective expression, and the determining adjectives in TT are not included in the scope of adjectives in AT, TmT and GT. Demonstrative adjectives, indefinite adjectives, and interrogative adjectives, which are considered under the subheading of demonstrative adjectives in Turkey Turkish, are evaluated within pronouns in other Oghuz dialects. Demonstrative adjectives, which are considered as subheadings of demonstrative adjectives in TT, are demonstrative pronouns in other Oghuz dialects. While indefinite adjectives that indicate nouns as indefinite are considered under the subheading of indicative adjectives in Turkey Turkish, they are evaluated within pronouns in other Oghuz dialects. While interrogative adjectives that indicate nouns in question form are considered as a subheading within demonstrative adjectives in Turkey Turkish, they are included in the question of interrogative pronouns in other Oghuz dialects. As can be seen, adjectives and pronouns are intertwined in Oghuz dialects.

REFERENCES

1. Dogan Aksan (2000), Yesterday, today and tomorrow of the Turkish people, Bilgi Yayinevi, Ankara, p. 29.
2. Dogan Aksan (2004), Linguistics, Linguistics and Turkish Scripts, Multilingual Publications, Istanbul, p. 203.
3. Dogan Aksan (2014), In the footsteps of the ancient Turkic language, facts illuminated by lexicological, semantic and morphological studies of Orkhon and Yenisei inscriptions, Bilgi Yayinevi, Ankara, p. 17
4. A.Bican Ercilasun "The Turkish Language from History to the Future," Journal of Turkish Language, Language and Literature, May 1999, No. 569, p. 355-362
5. Andre Martinet (Trans. Berke Vardar) (1998), DILBİLİM, Functional General Linguistics, Multilingual Publications, Istanbul p. 55

PLURALISM IN THE SYSTEM OF SIGNS
İŞARETLER SİSTEMİNDE PRULARİZM

Phd, Docent, Babayeva Malahat Ramiz gizi

ASPU, Department of Literatura

<https://orcid.org/0000-0002-3600-8499>

Abstract

The search for lost time appears as a system of signs. But this system is pluralistic. Not only because different criteria are used when classifying signs, but also because when establishing criteria, two points must be taken into account. On the one hand, we must consider signs in terms of how they facilitate learning. What are the potential and effectiveness of each type of sign? That is, to what extent does this type of sign contribute to the final insight, preparing us for it? What do we, thanks to these signs and at the present moment, understand by the law of forward motion, which breaks down into types and correlates with other types of motion according to changing rules? On the other hand, we must consider signs from the point of view of final insight, which coincides with Art - the highest type of signs. But in a work of art, all other signs are restored and find their place in accordance with the effectiveness that they had in the learning process, and various human characteristics, bearers of signs, also find their ultimate justification there.

Key words: Marsel Prust, search for lost time, prulaism, signs

Özet

Kayıp zamanın arayışı bir işaretler sistemi olarak karşımıza çıkıyor. Ancak bu sistem çoğulcudur. İşaretlerin sınıflandırılmasında farklı kriterlerin kullanılmasının yanı sıra, kriterleri oluştururken iki noktanın dikkate alınması gerektiği için. Bir yandan işaretleri öğrenmeyi nasıl kolaylaştırdıkları açısından ele almalıyız. Her işaret türünün potansiyeli ve etkinliği nelerdir? Yani bu tür bir işaret, bizi buna hazırlayan nihai kavrayışa ne ölçüde katkıda bulunuyor? Bu işaretler sayesinde ve şu anda türlere ayrılan ve değişen kurallara göre diğer hareket türleriyle ilişkilendirilen ileri hareket yasasından ne anlıyoruz? Öte yandan, göstergeleri, en yüksek gösterge türü olan Sanat ile örtüşen nihai içgörü açısından ele almalıyız. Ancak bir sanat eserinde, diğer tüm işaretler, öğrenme sürecinde sahip oldukları etkililiğe göre onarılarak yerlerini bulurlar ve işaretlerin taşıyıcısı olan çeşitli insani özellikler de nihai gerekçelerini burada bulur.

Anahtar kelmeler: Marsel Prust, Kaybolmuş zamanın aranması, prulaizm, işaretler

Methods. The materials of the article are structured on a methodological basis, and attention was paid to both domestic and Russian data. In the course of writing the article, its relevance and purpose were taken into account, and work was done according to the system of analysis, analysis and conclusion of the sources.

Introduction. Taking both points of view into account, it can be stated that seven criteria are involved in the sign system. Let us briefly recall the first five. The last two entail some consequences, so it is necessary to dwell on them in more detail.

1. The material from which the signs are cut. - It can be more or less durable and impenetrable, more or less material or spiritual. Secular signs are the most material, because they develop in emptiness. Signs of love are inseparable from the real features of the beloved's face, from a particle of skin, from the width and blush of the cheek - everything that is spiritualized only when the beloved is dozing. Sensory signs also have material characteristics, especially smells and taste sensations. And only in art does the sign become immaterial, and the sensory shell become spiritual.

2. A form that radiates something that is grasped as a sign; and, as a consequence, the danger of either an objectivist or a subjectivist interpretation. - Every kind of sign tells us something both about the object emitting the sign and about the subject, the person who grasps and interprets it, the sign. At first we think that it is necessary to peer and listen to the world; in love - to confess (to pay tribute to the object of love); or - observe and describe real objects, and in order to comprehend objective meanings and meanings - work, strive to reflect on what is happening. Disappointed in ourselves, we put subjective associations into action. However, in each area of signs, both moments of learning, although they have the same rhythm, are related to each other differently.

3. Our reaction to signs: the type of emotion evoked by the sign. - Nervous excitement of secular signs; the suffering and anxiety of the signs of love: the extraordinary joy of sensual signs (from which melancholy also grows as the substantial opposition between being and non-existence): the pure joy of the signs of art.

4. The nature of meaning and the connection of a sign with its meaning. - Secular signs are empty, they replace action and thoughts, while at the same time claiming to completely coincide with their meaning. Signs of love are deceitful: their meaning is the opposite of what they reveal or try to hide. Sensory signs are plausible, but they include the opposition of being and non-being; their meaning is still material and rooted in something else. However, as we ascend to art, the connection between sign and meaning becomes ever closer and deeper. Art is the final combination of intangible sign and spiritual meaning.

5. Human ability, explaining and interpreting a sign, expanding the sign into meaning. — Thinking for secular signs: thinking again, but of a different nature, for signs of love [the tension of thinking is no longer generated not by excitement, which should subside, but by sensory suffering, which should be transformed into joy]. And for sensory signs, and for involuntary memory, and for imagination - this is the ability to arouse desire. For signs of art, such an ability will be pure thought as a property of essences.

6. Temporal structures, or time lines, which contain a sign and the corresponding type of truth. — It takes time to interpret the sign. Any time period is a period of interpretation, i.e., deployment. In the case of secular signs, time is wasted, since when unfolded they remain unharmed, the same as at the beginning. Like a monster or like a spiral, they transform and are reborn again. There is not a grain of truth in them about the time they are losing; the time necessary for the maturation of an interpretation that never finds time in its identity. With signs of love, we are mainly in lost time: it distorts the appearance of living beings and things, pushing them towards the end. Here lies the truth—the truth of lost time. But it is not only diverse, approximate and doubtful - moreover, we grasp it precisely at the moment when it ceases to interest us, when the interpreting I, the loving I no longer exists. So it was with Gilberte, so it was with Albertine: in love, the truth always comes too late. The time of love is lost time, since the sign unfolds only as the I corresponding to its meaning disappears. Sensory signs represent a new temporal structure: time found again in the depths of lost time itself - the image of eternity. Born of desire and imagination, revived by involuntary memory, only sensual signs [as opposed to signs of love] are capable of correlating in the I with their meaning. Finally, the

signs of art determine the acquired time - the original, absolute, truly eternal time, uniting the sign and its meaning.

Time that is lost, time that is lost, time that is gained, and time that is gained constitute four temporal lines. However, it should be noted that although each type of sign corresponds to a special line, nevertheless, it continues in other lines, captures them and unfolds in them as well. It is in time lines that signs interact with each other and multiply combinations. The time that is lost continues in all signs except the signs of art. And, conversely, lost time already exists in secular signs, distorting and undermining their formal identity. It is still present as a lower level in sensory signs, giving rise to a certain feeling of the presence of non-existence even in sensory joys. In turn, the time that is gained is not alien to lost time: it is found in the depths of lost time itself. Finally, the acquired time of art includes all other times, uniting them into one whole, i.e. only in it any temporal line finds its truth, its place and its result from the point of view of Truth.

On the other hand, each time line is valuable in itself (“all those planes along which time, since the moment I again took possession of its festive fun, demarcated my life” [George Painter, 1959: 95] 1) ... These temporal structures are similar to “different and parallel existing series”. [Shattuck Roger, 1963: 84] But from another point of view, parallelism and autonomy of series do not exclude some hierarchy. From one line to another, the connection between sign and meaning becomes more and more close, necessary and deep. Each time, in a line of a higher order, we will restore what was lost in others. It is as if time lines are breaking, nesting into each other. Thus, Time itself is serial. Now each time point itself acts as the limit of an absolute temporal series and refers to the Self, which delimits an increasingly wider and individualized field of research. In the original time of art, all other times are layered on top of each other, just as the absolute Self of art unites all the Self into a single whole.

7. Essence. From secular signs to sensual ones, the connection between a sign and its meaning becomes increasingly closer. This blueprint corresponds to what philosophers would call “dialectical ascent.” But only at a deeper level, at the level of art, the Essence is revealed as the basis for the connection of a sign with its meaning and as various variations of such a connection. Therefore, starting from the final revelation, we can go down the steps and back. This does not mean that we are returning to life, to love, or to secular society. We move down the temporal series, assigning each timeline and each sign realm its own truth. When we come to the discovery of essence in art, we understand that it was already present at lower levels: it was essence that in each individual case determined the connection between sign and meaning. The more inevitably the essence was embodied, the more individualized it was, the more inextricably the connection between the sign and its meaning, and vice versa - when the essence embraced wider communities and was embodied in random facts, the connection weakened. Therefore, in art, the essence individualizes the object in which it is embodied, and absolutely determines the form that expresses it.

In sensory signs, it is of a minimally generalized nature, and its embodiment depends on random data and external circumstances. And again, in signs of love and in secular signs, the community is first of all the community of a series or group; moreover, her choice refers to external objective determinations and to the mechanisms of subjective associations. That is why at that moment we could not understand that the Essences were already coming to life in secular signs, and in signs of love, and in sensual signs. But one day, when the signs of art were revealed to us as a criterion for measuring the embodiment of an essence. As a result, we were able to rediscover it in other areas. We have already learned to distinguish between the manifestation of its weak and sluggish radiance. In this way we are able to return the essence to who or what

expresses it, to restore all the truths of time as well as all the realms of signs, so that they become integral parts of the work of art itself.

Involvement [implication; emplication] and explanation [explication; explication], folding and unfolding—these are the categories of “Search for Lost Time.” Initially, the meaning is contained in the sign. It is like something wrapped in something else. Captive, captive soul; and this means that we are constantly faced with the “nesting” or some kind of collapsing of the differentiated. Objects emitting signs are like boxes or closed vessels. They hold a captive soul, the soul of someone else who is trying to open the lid. [Spitzer Leo, 1928: 93] Proust liked “the Celtic belief that the souls of those we have lost are captives of some lower being - animal, plant or inanimate object; these souls are lost by us until that moment - it most often never comes - when we find ourselves in front of the tree, that is, we enter the domain of the object that holds the lost soul captive.” [Shattuck Roger, 2000: 84]. On the other hand, metaphors of involvement [implication] metaphors of explanation [explication] echo: developing and unfolding, the sign is simultaneously interpreted. A jealous lover unfolds endless worlds hidden in the beloved being. A responsive and sensitive person releases the souls contained in things, which is somewhat reminiscent of the Japanese game: throwing pieces of paper into water and watching how they get wet, swell and stretch, taking the form of flowers, houses or various creatures, and thereby explain themselves yourself. [Tadié Jean-Yves, 2000: 84] Meaning is mixed with the unfolding of the sign, just as the sign is mixed with the folding of meaning. Therefore, the essence is, ultimately, the third member, dominant over the other two. She directs their movement: connects the sign and its meaning, puts one into the other, not allowing them to fall apart. In each specific case, the essence measures the connection, the degree of their sign and its meaning, distance or proximity from each other, the level of their unity. Without a doubt, the sign itself is not reducible to an object, but is half immersed in it. Of course, meaning itself is not reducible to the subject, but half depends on it - on circumstances and subjective associations. The essence, as the sufficient basis of both, is located on the other side of the sign and its meaning, connecting them with each other.

The most essential thing in “The Search for Lost Time” is not memory and time, but sign and truth. It is more important not to remember, but to understand, because memory has value only as the ability to interpret certain signs; time is like a material or a kind of this or that truth. And memories, both voluntary and involuntary, emerge only in certain learning situations to summarize or open up new horizons. The categories of the “Quest” are sign, meaning, essence, duration of learning and sudden insight. The fact that Charlus is homosexual is an instant, blinding discovery. [George Painter, 1959: 54] But gradual and long-term maturation is necessary, and only then a qualitative leap is made into some new knowledge, into a new area of signs. The leitmotifs of the Search are “I didn’t know yet”, “I should have understood later”, and also “I was not interested in what I stopped learning.” The characters in a novel are significant only if they emit signs that can be deciphered over a more or less long period. Grandmother, Françoise, Duchess de Guermantes, Charlus, Albertine are valuable insofar as they teach us something. “The joy with which I took my first steps in learning when Françoise...” - “Albertine, - I had nothing left to learn...” [Proust Marcel, 2014: 84]

There is a dream in the world of M. Proust. At first it is determined by the method of exclusion - neither gross matter nor pure consciousness. Neither physics nor philosophy. Philosophy allows only direct statements and precise definitions that flow from a certain reason that affirms truths. Physics posits objective and unambiguous matter, derived from the conditions of reality. We are mistaken in considering them facts: they are only signs. While we regard them as truth, we are also mistaken, for they are only interpretations. A sign is always dubious, implicit and enclosed in a different meaning. “In life, I followed the opposite path to that followed by some people who use phonetic transcription only after assessing its parameters

from the perspective of a single sequence of symbols” [Edmund White, 1998: 84]. The aroma of a flower and a salon performance, the taste of Madeleine cookies and a feeling of love are united by the sign and the corresponding stage in training. When the scent of a flower becomes familiar, it transcends both the laws of matter and the categories of mind. We are neither physicists nor metaphysicians: we must be Egyptian hieroglyphists, for there are no mechanical laws between things, and no free and involuntary connection between minds. One is involved in the other, burdened and complicated by the other, everything is a sign, meaning and essence. Everything lives in hidden zones, where we penetrate like crypts in order to decipher hieroglyphs and secret writings. In any case, the Egyptologist-hieroglyphist is the one who leads the student along the path of training-initiation.

There are no objects or souls. There are only bodies - astral bodies, vegetable bodies... Biology would be right if it knew that the body itself is already speech. Linguists would be right if they knew that language is always the language of bodies. Any symptoms are words, but first of all, any words are symptoms. “Words as such communicated something only when they could be interpreted in the form of a rush of blood to the face of an embarrassed person, or in the form of sudden silence”. [Adam Watt, 2013: 177]

Conclusion. It is not surprising that the hysteric speaks with his body. He acquires a primary language - the true language of symbols and hieroglyphs. His body is Egypt. Madame Verdurin's facial expressions, her fear that her jaw might slip, her artistic poses reminiscent of the grimaces of a dream, and finally even her rubberized nose form a kind of unified alphabet necessary in order to understand what is being said.

References

1. George Painter (1959) Marcel Proust: a biography; Vols. 1 & 2. London: Chatto & Windus
2. Shattuck, Roger (1963) Proust's Binoculars: a study of memory, time, and recognition in «À la recherche du temps perdu». New York: Random House
3. Spitzer, Leo "Proust's Style, " [1928] in Essays in Stylistics (Princeton, Princeton U. P., 1948).
4. Shattuck, Roger (2000) Proust's Way: a field guide to «In Search of Lost Time». New York: W. W. Norton
5. Tadié, Jean-Yves (2000) Marcel Proust: a life. New York: Viking
6. Edmund White (1998) Marcel Proust. New York: Viking Books
7. Adam Watt. (2013) Marcel Proust. — Reaktion Books, 177. — 224 c.
8. Proust, Marcel. (2014)Le questionnaire de Proust ou “Marcel Proust par lui-même”: Nouvelle édition augmentée. — Arvensa editions, 45. — 900 c. —

**POTENTIAL OF AQUAFABA POWDER AS A PLANT-BASED FOAMING AGENT
FOR CULINARY FOAMS**

İlkcan İŞLEYİCİ¹, Nihat YAVUZ²

**¹Çanakkale Onsekiz Mart University, Çanakkale, Türkiye, Department of Food
Engineering, ORCID number: 0009-0007-9822-2355**

**²Çanakkale Onsekiz Mart University, Çanakkale, Türkiye, Department of Food
Engineering, ORCID number: 0000-0002-6349-9713**

Abstract

Culinary foams, typically made from fruit and vegetable sources using traditional gelling and foaming agents such as gelatin, lecithin, and egg white, offer diverse textural and sensory experiences. This study explored the use of aquafaba, the wastewater recovered from chickpea cooking applications, as an alternative foaming agent to prepare apple puree and caramel sauce foams. Aquafaba powder was produced via spray drying and incorporated into apple puree and caramel sauce samples at concentrations of 2.5%, 5.0%, and 7.5% (w/v). Prior to whipping, caramel samples exhibited Newtonian behavior, while apple puree samples followed the Power Law model, transitioning to Bingham-Plastic fluid behavior at higher aquafaba concentrations. Whipping the samples for 6 minutes resulted in overrun values up to 592.5% for caramel sauce and 665.1% for apple puree, achieving dry foam characteristics with an air fraction greater than 0.80. Foam stability, assessed by the amount of liquid leakage from the foam structure within 1 hour, significantly decreased with increasing aquafaba concentrations in both caramel and apple puree foams. Monomodal bubble size distributions were observed, with smaller bubbles in caramel foam due to its higher viscosity than apple puree foams. Sensory analysis indicated noticeable changes in appearance, consistency, and mouthfeel with increasing aquafaba concentration. Notably, at concentrations above 5.0% (w/v), a distinguishable chickpea taste was present. According to these findings, aquafaba powder may be a viable alternative foaming agent, capable of producing foams with high stability, offering an innovative culinary option based on plant-based materials.

Keywords: Aquafaba, foam, caramel, apple

**THERE IS NO LAZY CHILD!
TEMBEL ÇOCUK YOKTUR!**

Doç. Dr. Zeynep KANTARCI BİNGÖL

Muş Alparslan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3778-1659>

Özet

Bu çalışmada Rus eğitim teorisyeni Anton Semyonovich Makarenko'nun çalışma yoluyla eğitim anlayışı incelenecektir. Materyalist eğitim anlayışının yansımalarının görüldüğü Makarenko'da eğitimin odağında kollektif bilincin oluşturulması ve üretime yönelik çalışma alışkanlığının geliştirilmesi yer almaktadır. Makarenko'ya göre öncelikli olarak akılda tutulması gereken çocuğun çalışan bir toplumun parçası olacağı ve bunun bir sonucu olarak toplum içindeki değeri, önemi, yaşam standartları ve maddi anlamdaki refahı çalışmaya hazır hale gelmesine ve çalışmaya katılmasına bağlı olacağı düşüncesidir. Toplumsal yaşama bakıldığında bazı insanların çok verimli olduğu buna karşı bazılarının pek verimli olmadığı hatta bazılarının ise verimsiz olduğu görülmektedir. Kimileri basit gereksinimleri karşılamak için çalışırken kimileri çok daha karmaşık ve çok daha değerli alanlarda çalışmakta, kimileri ise aylıklık etmektedir. Bu farklılaşma doğuştan değildir; zira yaşamın ilk yıllarında çocuklukta oluşmaktadır. Bu bağlamda Makarenko, çocuklarının tembelliklerinden şikayet eden ebeveynlerin aslında kendilerinin çocuklarının ruhuna tembellik tohumları ektiğini düşünmektedir. Bu nedenle Makarenko için tembel çocuk yoktur, yanlış bir eğitimin sonucunda çocukta tembellik gelişmektedir. Anne ve baba küçük yaşlardan itibaren çocuktaki enerjiyi geliştirmezse, engelleri aşması hususunda çocuğa rehberlik etmezse, çalışma ve çalışmadan zevk alma alışkanlığı kazandırmazsa çocuğun tembellik hastalığına yakalanması kaçınılmazdır. Elbette bu tembellik hastalığından çocuklarını korunmaları için Makarenko'nun ebeveynlere önerebileceği bir reçete mevcuttur. Öncelikle Makarenko, çocukların çok erken yaşlarında ailenin çalışma yaşamına katılmaları gerektiğini önemsemektedir. Tabii ki bu katılımın oyun içinde başlaması gerektiğini de eklemektedir. Mesela çocuk, oyuncaklarının kırılmamasından, oyuncaklarının bulunduğu ve oyun oynadığı yerin düzeninden ve temizliğinden sorumlu olduğunu bilmelidir. Fakat çocuk bu görevi başarmanın yolunun en iyi nasıl olacağı konusunda sorumluluk duyacağı kararı almakta serbest bırakılmalıdır. Çünkü bu durumda çocuktan fiziksel güce dayalı bir iş istemenin ötesinde belirli bir planlama içinde olmasını isteme söz konusudur. Ama birçok anne ve baba bunu yapmaz, çocuğundan bu işi ya da şu işi yapmasını ister. Makarenko'ya göre bu anlamsız bir çabadır. Anne ve baba, çocuklarını bir şey almak için dışarıya göndermektense onları özel ve düzenli bir görevle görevlendirse daha iyi bir iş yapmış olur. Mesela evde her zaman yeterli sabun olmasından çocuğu sorumlu tutmak gibi bir görevin çocuğa verilmesini Makarenko daha yerinde bulmaktadır. Çocuk büyüdükçe uğraşlar daha karmaşık hale gelmeli ve onlara oyundan daha farklı nitelik kazandırmak gereklidir. Çocuk öyle bir şekilde eğitilmelidir ki çalışmanın eğlendirici olmasının yanı sıra çok faydalı ve gerekli olduğuna inanmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Makarenko, Eğitim, Çocuk, Çalışmak, Tembellik.

Abstract

In this study, Russian education theorist Anton Semyonovich Makarenko's understanding of education through work will be examined. In Makarenko, where the reflections of the materialist education approach were seen, the focus of education was on creating collective consciousness and developing production-oriented work habits. According to Makarenko, the primary thing that should be kept in mind was that the child would be a part of a working society and, as a result, his value, importance, living standards and material well-being in society would depend on his readiness to work and participation in work. When we look at social life, it is seen that some people are very productive, while some are not very productive and some are even inefficient. While some work to meet simple needs, some work in much more complex and more valuable fields, and some are idle. This differentiation is not innate; because it is formed in childhood, in the first years of life. In this context, Makarenko thought that parents who complain about their children's laziness were actually planting the seeds of laziness in their children's souls. Therefore, for Makarenko, there is no lazy child; laziness develops in the child as a result of wrong education. If parents do not develop the child's energy from an early age, do not guide the child to overcome obstacles, and do not inculcate the habit of working and enjoying work, it is inevitable that the child will suffer from laziness. Of course, there was a prescription that Makarenko could recommend to parents to protect their children from this laziness disease. First of all, Makarenko cared that children should participate in the family's working life at a very early age. Of course, he added that this participation should start within the game. For example, the child should know that she/he is responsible for not breaking her/his toys and for the order and cleanliness of the place where her/his toys are kept and where she/he plays. However, the child should be left free to make a responsible decision about the best way to accomplish this task. Because in this case, beyond asking the child to do a job based on physical strength, it is a question of asking the child to have a certain plan. But many parents do not do this, they ask their children to do this or that job. According to Makarenko, this was a meaningless effort. Mother and father would do a better job if they assigned their children to a special and regular task rather than sending them out to buy something. For example, Makarenko thought it would be more appropriate to give the child the responsibility of making sure there is always enough soap at home. As the child grows, the pursuits should become more complex and it is necessary to give them a different quality than play. The child must be educated in such a way that she/he believes that work is not only entertaining but also useful and necessary.

Keywords: Makarenko, Education, Child, Work, Laziness.

CONGRESS PHOTOS

GİRİŞ

- Eğitim, her çocuğun hakkıdır, eğitim fırsatları da her öğrenci için eşit ve ulaşılabilir olmalıdır. Bu bağlamda, öğretim materyalleri, 2f öğrencilerin öğrenim gereksinimlerine göre planlanmalıdır.
- 2f bireyler, özel eğitim alanı içinde oldukça yeni bir grup olarak tanımlanmaktadır. Bu nedenle, bu bireylerin özellikleri bilinmeli ve bu bireylere gereksinimleri doğrultusunda eğitim verilmelidir.

BİREYLERİN ÖZELLİKLERİ

Bilgiye erişim:

- 1) Bilgiye erişim için teknolojik araçlar kullanılmaktadır.
- 2) Bilgiye erişim için teknolojik araçlar kullanılmaktadır.
- 3) Bilgiye erişim için teknolojik araçlar kullanılmaktadır.

Bilgiye erişim:

- 1) Bilgiye erişim için teknolojik araçlar kullanılmaktadır.
- 2) Bilgiye erişim için teknolojik araçlar kullanılmaktadır.
- 3) Bilgiye erişim için teknolojik araçlar kullanılmaktadır.

BİREYLERİN ÖZELLİKLERİ

Bilgiye erişim:

- 1) Bilgiye erişim için teknolojik araçlar kullanılmaktadır.
- 2) Bilgiye erişim için teknolojik araçlar kullanılmaktadır.
- 3) Bilgiye erişim için teknolojik araçlar kullanılmaktadır.

Bilgiye erişim:

- 1) Bilgiye erişim için teknolojik araçlar kullanılmaktadır.
- 2) Bilgiye erişim için teknolojik araçlar kullanılmaktadır.
- 3) Bilgiye erişim için teknolojik araçlar kullanılmaktadır.

Yöntem

- Mevcut çalışma deneysel bir çalışmadır.
- Doğal boya ürettiği matricaria (papatya) özü pigmenti, balınamı doğal reçinesi, nişasta dolgu maddesi ve izopropil alkol çözeltisi ile yapılmıştır.

GİRİŞ

Günlük beslenmede yer alan ve yeterli ölçüde tüketilmeyen, besleyici değerin yanı sıra hastalık riskini artırıcı ve sağlık destekleyici etkileri olan gıdalar; fonksiyonel gıdalar olarak adlandırılmaktadır.

Bu tür gıdalar, içeriklerindeki biyoaktif bileşenler, probiyotik mikroorganizmalar ve probiyotik madde içerir. Vücudun ilgili bölümlerine fayda sağlanmaktadır. Yapılan araştırmalar bu gıdaların, insan bağışıklık sistemini destekleyici, bağışıklık, enerji, hormon, solunum, sindirim ve sindirim sistemlerine olumlu etkilerde bulunduğunu göstermektedir.

Günümüzde stres, mobilya ve dış ortamın gücü nedeniyle sağlık sorunları, bireyleri daha sağlıklı yaşam yolları aramaya yönlendirmektedir. Bu bağlamda, beslenmenin rolü giderek daha fazla önem kazanmakta ve özellikle fonksiyonel gıdalara olan ilgi artmaktadır. Fonksiyonel gıdalar, beyin sağlığı destekleyici, emilimlerle birlikte faydalı yağlar, sağlıklı yaşamı destekleyen, bağışıklık sistemini destekleyen ve sağlık alanlarına katkılarını sağlayan besinlerdir.

ASES VII. ULUSLARARASI BİLİMSEL ARAŞTIRMALAR KONGRESİ
29-30 Haziran 2024/İSTANBUL

KARİYER YÖNETİMİNDE DUYGUSAL ZEKA

Tuğçe ERSOY
Süleyman Demirel Üniversitesi
İnsan Kaynakları Yönetimi ve Liderlik A.B.D
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Öğrencisi

CONGRESS POSTER

ASES
ACADEMY OF SCIENTIFIC AND
EDUCATIONAL STUDIES

VII. International Scientific
Research Congress

**Final Abstract
Submission Date**
21 June 2024

Congress Dates
29-30 June 2024

Congress Venue
İSTANBUL

ONLINE AND
FACE-TO-FACE
PARTICIPATION
ALTERNATIVE.

asescongress@gmail.com www.aseskongre.com 0507 945 44 06 - 0506 588 56 06 - 0850 474 30 06

T.C.
SİVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜ

Sayı : E-30182376-900-439659
Konu : Kongre Düzenleme Kurulunda
Akademisyen Temsilciliği Görevi

Sayın Doç. Dr. Şükran KARACA

İlgi : 07.06.2024 tarihli dilekçeniz.

İlgi dilekçe ile Ases Kongre Organizasyon Yayıncılık Ltd. Şti. tarafından 29-30 Haziran 2024 tarihleri arasında İstanbul'da düzenlenecek olan VII. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresinin Düzenleme Kuruluna akademisyen temsilcisi olarak görevlendirilme talebiniz Rektörlüğümüzce uygun görülmüştür.

Gereğini rica ederim.

Prof. Dr. Alim YILDIZ
Rektör

Bu belge, güvenli elektronik imza ile imzalanmıştır.

Belge Doğrulama Kodu :BSCAJ4RC1R Pin Kodu :81862

Belge Takip Adresi : <https://www.turkiye.gov.tr/cumhuriyet-universitesi-ebys>

Adres : Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlüğü Merkez/Sivas
Telefon:0 346 487 00 00 - 1996/2037 Faks:0 346 219 1110
e-Posta:ryaziisl@cumhuriyet.edu.tr Web:www.cumhuriyet.edu.tr
Kep Adresi:cumhuriyetuniversitesi@hs01.kep.tr

Bilgi için: Erkan BERKETOĞLU
Unvanı: Bilgisayar İşletmeni
Dahili No: 1984

ASES PUBLICATIONS-2024©

12.07.2024

ISBN: 978-625-94809-3-0